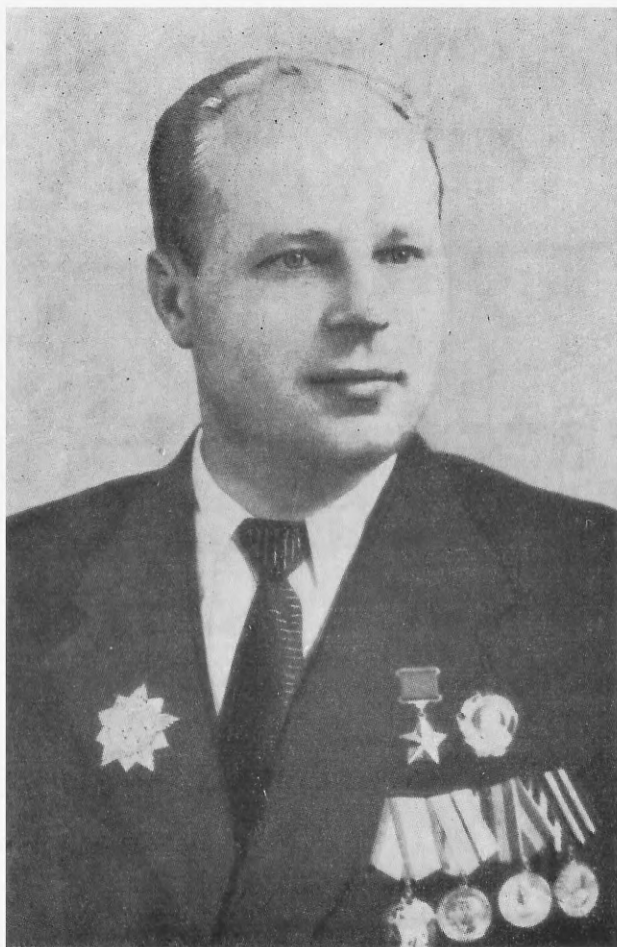

О. КРИВЕЦЬ

Багряними дорогами

ОЛЕКСАНДР КРИВЕЦЬ

Герой Радянського Союзу

Багряними дорогами

Документальна повість

**ВИДАВНИЦТВО
ПОЛІТИЧНОЇ ЛІТЕРАТУРИ УКРАЇНИ
Київ — 1973**

Повертаючись із бойового завдання, літак комсомольців Віктора Савельєва й Олександра Кривця несподівано зустрівся з трьома «мессершміттами». В нерівному бою збито два фашистських винищувачі, але й наш штурмовик Р-10, охоплений полум'ям, падає на землю.

Чудом залишившись живим, О. Кривець прагне пробитися за лінію фронту, до своїх, та досягти цього не вдається. В рідному селі Піски, куди дістався льотчик, він розпочинає боротьбу проти ненависних окупантів. Друзі рятують його від розправи, і незабаром Олександр очолює збройну групу, яка переростає в механізований партизанський загін імені Щорса. Партизани щорсівці громлять ворожі комендатури, пускають під укіс військові ешелони, залучають до боротьби з окупантами сотні людей.

Про сміливі бойові операції загону, про мужність і самовідданість радянських патріотів в ім'я перемоги над гітлерівськими загарбниками і розповідає документальна повість Героя Радянського Союзу О. Є. Кривця «Багряними дорогами».

КИЇВСЬКА КНИЖКОВА ФАБРИКА

К $\frac{0164-019}{M201(04)-73}$ БЗ—6—3—72

ПЕРЕДМОВА

1945 рік. Рік великої Перемоги радянського народу над найлютішим ворогом людства — кривавим фашизмом. У ті незабутні дні, коли всі люди доброї волі, відзначаючи кінець найтяжчої в історії — другої світової — війни, єднали свої зусилля, щоб заступити шлях імпералістичним паліям нової пожежі, в лондонському Альбертхолі відбулось урочисте відкриття установчого конгресу Всесвітньої федерації демократичної молоді. До залу палацу одна за одною входили делегації, кожна — під прапором своєї країни.

Прапор Української РСР ніс юнак із Золотою Зіркою Героя Радянського Союзу на грудях. Його зустріли овацією сім тисяч учасників і гостей конгресу. Тим прапороносцем був колишній командир партизанського загону імені Щорса Олександр Кривець. Про буремні події бойової юності, про вірних побратимів-партизанів О. Є. Кривець розповідає сьогодні в книзі спогадів «Багряними дорогами». Це книга про доблесть і самовіддану мужність наших людей, про непереможну силу радянського патріотизму, про велич народного подвигу, здійсненого під керівництвом Комуністичної партії.

Світова історія знає немало яскравих фактів самовідданості та героїзму в ім'я високих ідеалів. Але такого патріотичного піднесення, такого справді масового подвигу, який здійснив наш народ-богатыр у протиборстві із знавіснелими ордами гітлерівських розбійників, ще не знала історія. У грізний час суворих випробувань вся наша країна перетворилась у військовий табір, воєдино злилися народ і його Збройні Сили, фронт і тил з'єднали

свої зусилля в одному титанічному прагненні — швидше розгромити ворога, визволити поневолені ним народи.

Кувати перемогу над заклятими загарбниками допомагали нашій славій армії партизани і підпільники. Вони день у день трощили ворожі тили, не давали фашистам ні хвилини спокою. Кожна радянська людина вважала своїм найпершим обов'язком все зробити для швидшого розгрому ворога. До партизанських загонів йшли цілими сім'ями, навіть населеними пунктами. Саме завдяки всенародній підтримці месники з таким успіхом нищили гарнізони, штаби, склади гітлерівців, руйнували залізниці, висаджували в повітря мости на важливих комунікаціях, затримували резерви та бойову техніку ворога, відвертали на себе значні військові контингенти гітлерівців, чим в міру своїх сил полегшували боротьбу доблесної Червоної Армії на фронтах Великої Вітчизняної війни.

Діючи в глибокому ворожому тилу, нерідко стаючи на двобій з переважаючими силами ворога, патріоти зазнавали чималих втрат. Проте чисельність партизанських загонів і підпільних груп не зменшувалася, а, навпаки, невпинно зростала головним чином за рахунок добровольців з місцевого населення.

Мужню боротьбу з ворогом на тимчасово окупованій території Радянської України вели 51 партизанське з'єднання, сотні загонів і груп, що об'єднували півмільйонну армію народних месників — синів і дочок всіх народів-братів багатонаціональної Радянської країни.

Як і повсюди на тимчасово окупованій радянській землі, на Поліссі палало полум'я всенародної війни. В лісах Чернігівщини діяли партизанські загони і з'єднання під командуванням М. М. Попудренка, О. Є. Кривця, М. І. Стратилата, М. Д. Симоненка, М. М. Тарануценка та ін. Партизани і підпільники Чернігівщини завдавали відчутних ударів ворогові, а коці настав час визволення України від німецько-фашистських загарбників, подали дійову допомогу частинам Червоної Армії у форсуванні таких великих рік, як Дніпро, Десна, Прип'ять.

Героїчну боротьбу радянських патріотів за честь, свободу і незалежність Вітчизни очолювали комуністи. Спрямовуючи гнів народний в єдине русло боротьби проти загарбників, вони в усіх боях незмінно йшли по-

перед, особистим прикладом запалювали людей на мужні подвиги. Показово, що в найтяжчі дні окупації, в умовах найстрахітливішого терору карателів партійні та комсомольські організації партизанських з'єднань і загонів, підпільні організації та групи безперервно зростали і зміцнювались, посилювалося тяжіння трудящих до партії великого Леніна. Кожен воїн, партизан і підпільник вважав для себе найвищою честю йти на бойове завдання комуністом. До речі, й автора цієї книги О. Є. Кривця прийняли кандидатом у члени партії саме в ті дні суворих випробувань.

Сили для звияг радянські люди черпали з джерела животворної ленінської дружби народів. Як відомо, однією з ставок фашистських верховодів у їхньому плані поневолення нашої Батьківщини був розрахунок на сварку і розбрат, які, на їх думку, неминуче повинні були виникнути у багатонаціональній країні у важку годину. Кинувши свої броньовані дивізії на наші міста і села, гітлерівці намагалися вбити клин між радянськими народами. Але вони жорстоко проразувалися. Під час війни інтернаціональна єдність народів-братів, вивучена Комуністичною партією у полум'ї революції і загартована в боротьбі за побудову соціалізму, ще більше зміцніла. У наших Збройних Силах, партизанських загонах пліч-о-пліч воювали сини і дочки всіх народів СРСР. Єдиною багатонаціональною сім'єю був і партизанський загін імені Щорса, про який оповідається у пропонованій читачеві книзі. Поруч з українцями в його підрозділах воювали представники двадцяти двох національностей СРСР.

Книга «Багряними дорогами», як уже зазначалося, — твір документальний. Його герої — а їх немало — живуть великими патріотичними ідеями, сміливо йдуть на бій проти ненависного ворога, мріють про світле майбутнє Вітчизни й особисте щастя, люблять життя і зневажають смерть. Герої мужніють, загартовуються в боях. Це — люди різного віку і фаху, чоловіки й жінки, юнаки і дівчата, підлітки і навіть діти. У бойовому строю їх всіх з'єднала палка любов до рідної Радянської Батьківщини, жагуча ненависть до німецько-фашистських агресорів.

Реалістично змальовано в книзі ворога. Засліплений людиноненависницькими, расистськими ідеями Гітлера,

він застосовує жаклиивий терор у боротьбі проти народних месників, найпідступніші методи залякувань, провокацій, аби хоч трохи послабити опір своєму «новому порядку» з боку населення тимчасово окупованих радянських областей. Читач бачить, якою важкою ціною здобувалась перемога.

Вже виросло нове покоління радянських людей, для яких Велика Вітчизняна війна — далека історія. Але події тих років ще й досі пам'ятні кожній родині. Саме тому твори про мужню боротьбу радянських людей проти гітлерівської навали знаходять особливо глибокий відгук серед читачів, серед нашого юнацтва.

Мемуарна книга О. Є. Кривця «Багряними дорогами» допоможе читачеві повніше осмислити грізні події війни, в яких народи-брати Радянської країни під випробуванням керівництвом Комуністичної партії відстояли в жорстоких битвах завоювання соціалізму, визволили з фашистської неволи народи Європи і забезпечили людству можливість іти вперед шляхом соціального прогресу.

*О. Ф. ФЕДОРОВ,
двічі Герой Радянського Союзу,
колишній секретар Чернігівського
підпільного обкому партії*

Воши перші

ЧОРНЕ НЕБО

РОЗДІЛ ПЕРШИЙ

Сутичка з переслідувачами: один проти трьох. Рани друга. Несподівана зустріч. Пробитися до своїх!
Загнані в пастку.

1

... Бойове завдання виконано — переправу ворога через Дніпро, нижче Ржищева, знищено!

До війни бриючим польотом нижче п'ятдесяти метрів ми не літали. А тепер, на зворотному шляху, йдемо, ледь не торкаючись пагорбів. Та от підстригнули у висоту, потрібну для прицільної стрільби з піке. Кулеметними чергами прошиваємо гітлерівські всюдиходи, що збилися на шосе.

Ще одне заходження. Поливаємо свинцем зелені фігурки, що комахами метушаться в паніці. Досить! Тепер, доки не пізно, мерщій назад, на Пултаву.

Повний газ — мчимо на південний схід. Мою увагу привернув слід гусениць на зораному полі, котрий тягся до стіжка соломи. Помітив його і Віктор. Метнулись угору, розвернулись, дали довгу чергу запаловально-трасуючими. Стіжок миттю загорівся, поряд з ним вимальовався силует палаючого фашистського танка.

Виходячи з піке, вриваємось у лісову хмару. Гвинт рве її на клоччя. Глибока тіснина за літаком нагадує вузьку ущелину між гірськими скелями. Хмарі кінця-краю немає. Нарешті вибираємось з неї. Та, ба! Назустріч нам, просто в лоб, блискавкою несеться «мессер». А он іще один, ще... Аж три! Що це ворог — немає сумніву: вугласті крила розмальовані чорними лиховісними хрестами. Неймовірна, шалена швидкість. Виразно бачу сріблясто-свинцевий повітряний диск, утворений гвинтом фашистського літака.

Маневрують, мерзотники! Вогонь ведуть з найкоротших дистанцій. Коротка черга — і передня машина хи-

литься набік. Поцілів! А може, хитрує? На той час я вже переконався: фашистські льотчики підступні. Ні, стерв'ятника насправді підбито. З його черева клубочиться дим, літак штопором падає. Тепер фірси не виступають, літак штопором падає. Притискаємось до самої землі, пулять нас із прицілу. Проти одного Р-10 два щоб «мессери» не зайшли знизу. Проти одного Р-10 два щоб «мессери» не зайшли знизу. Проти одного Р-10 два щоб «мессери» не зайшли знизу. Як німецьких винищувачі. Перевага, звичайно, не наша. Як же це трапилось, що ми відстали від своїх? А, згадав! Ми з Віктором Савельєвим прикривали капітана Загрібного.

Якби пощастило збити ще одного «мессера», була б надія... Під крила літака мчать голі дерева.

Мокре шосе. Валка критих машин огинає по ньому довгий похилий пагорб. Ідемо над ним найнижчим, брижучим. Раптом вибух: Р-10 струснуло, він низько накренився. В лівому крилі зазяяла величезна діра. З неї — полум'я. Руки, ноги Савельєва діють самі. Перебоїв у моторі поки що ніби не чути. Знову труснуло, ще дужче. В обличчя вдарила гаряча хвиля. Віктор — молодець: не розгубився. Спокійно зменшує оберти, щоб не перевантажувати пошкоджений літак. Стрілка, що показує тиск масла, повільно падає до нуля. Пробито й систему подачі пального. Мотор заглухає. Третій удар.

...Опритомнівши, радісно усвідомлюю: я живий, неушкоджений, якщо не брати до уваги подряпин. Мене відкинуло від місця «посадки» далеко вбік, у якусь холодну каламуть.

Лежачи роздивляюсь: крутий замшілий берег, удалині тихо шарудить очерет — чи то від вітру, а чи від мжички.

«Куди ж подівся Віктор?!— спохвачуюсь. — Де наш штурмовик?.. Де ж Савельєв? Невже згорів?»

— Вікторе, Віту! — гукаю.

Тихо. Сіється мжичка впереміж з дрібною крупкою. Тремчу від холоду, голова паморочиться, нудить. Але встаю. Підходжу до палаючого літака — мого друга немає. Можливо, і його відкинуло кудись подалі вбік? Шукаю. Ретельно оглядаю болото, очеретяні зарості... — Савельєв! Вікторе!

Що робити? Затримуватися тут не слід. Гітлерівці не могли не помітити радянського літака, охопленого димом і полум'ям. А до лісу — рукою подати. Там кожен стовбур — твій захисник. Для оборони у мене засо-

бів небагато — тільки пістолет ТТ. А Савельєв надавав перевагу наганові. З ним, запевняв Віктор, ніколи не пропадеш, мовляв, безвідмовно діє.

Піти без товариша? Нізашо! Не рушу звідси, доки не розшукаю його. Не міг же він крізь землю провалитись!

— Товаришу лейтенанте!

Не вщухає дрібний дощ. Догоряє штурмовик. Гострі, як жала, язики полум'я, клуби диму... Раптом неподалік шугнула червона ракета. Спалахнула з тріском. Ледь освітила ліс. Друга злітає трохи лівіше. Фашисти! Треба ховатися, доки не пізно. А Савельєв?

— Тікай, Сашко, тікай! — чую позад себе кволий знайомий голос.

У мене все похололо: чи не причувається, бува? Обертаюсь. Під кущем верболозу — Віктор. На ньому тліє комбінезон. Обличчя в пухирях, крізь продірявлені чоботи струмує кров.

— Тікай, Сашко, вони йдуть, — шепочуть його губи.

— А ти?

— Я... не володію ногами й рукою...

Ех, та в нього ж перебиті обидві ноги й права рука! «Чому ж ти не озивався? — хочу запитати і сам собі відповідаю: «Не хотів стати для мене тягарем». Зриваю з нього тліючий одяг. Лишенько, все тіло в опіках!

— Поріши мене, Сашко, — просить він, ледве підводячи голову, котра знову безсило падає на груди.

Моторошно слухати ці слова, та вдаю веселого:

— Нічого розумнішого не змогли придумати, товаришу лейтенанте!

Всі мої думки про те, як вийти із скрути. Куди нам іти? Чи встигну, якщо не буде іншого виходу, добути з кобури пістолет — застрелити Віктора й себе?

Трасуючими б'є ворожий кулемет. Спочатку дає дві короткі черги, потім випускає чи не всю стрічку, перекидаючи через болото ледве помітні вдень світлячки-пунктири.

— Рятуйся! — вигукує Віктор. — Добий мене, мерщій...

— Не мели дурниць! — схиляюсь і беру лейтенанта на плечі.

Знову б'є кулемет. Арка з трасуючих куль різко відхиляється праворуч, висить над головою. Страх додає сили, підганяє. Просочений липкою грязюкою комбіне-

зоя, обважніле тіло Савельєва стримують ходу. Задихуюсь, обличчя в брудних патьоках поту, але я біжу, біжу безупинну. Ніяк не можу дістатись до лісу, що, здавалось, був так близько.

Змушений зупинитись і покласти Віктора: влаштоую його біля підніжжя пагорба з рятівними соснами, що ховають нас від шосейної дороги. По ній безперервно потоком рухаються ворожі танки, гармати, піхота на всюдиходах, фургони з червоними хрестами... «Надвечір тут буде тихо,— міркую. — Наші розіб'ють сусідню реправу вщент».

За спиною зненацька знову зататакав кулемет. Чи не той, що строчив по болоту? Залягаю, але в ту ж мить, зваливши на себе Віктора, біжу далі. До лісу, мерщій до лісу! Застрочили автомати з шосе.

— От гади, чуєш, Вітю?

Савельєв мовчить. Бідолаха намагається навіть не ворушитись, аби мені було хоч трохи легше.

— Проскочимо дорогу — і ми на коні, Вітю. А там — вечір.

Савельєв мовчить.

Незважаючи на обстріл, перебігаю шлях, деруся на пагорок. Мети досягнуто! Навколо пожовкла трава й зачохлі кущі. Звідси біжить у лісову гущавину вузька стежка. Перш ніж ступнути вперед, прислухаюсь. Внизу, ліворуч на шосе, клекоче, вирує залізний потік, а тут — зловісна тиша, ніби ми з Віктором лишилися самі на цілім світі.

2

У лісі перев'язую пораненому ноги, руку. За бинти править моя спідня сорочка.

— Це, друже, у тебе стільки куль всадив другий «мессер».

— Ні, перший,— заперечеує Савельєв. — Він устиг полоснути мене перед тим, як полетів шкереберть.

— Боляче, Вітю?

Не відповідає. На лобі товариша виступив рясний піт. Нижня його губа покусана до крові. В темно-карих, завжди широко відкритих очах, болісне напруження.

— Проб'ємося до своїх, ще повоюємо,— підбадьоую товариша.

— Ти — можливо, а я вже відвоювався.

— Чому?— вдаю здивованого.— Побудеш у госпіталі, підремонтують — і знову в стрій. Наша візьме обов'язково! — втішаю і його, й самого себе.— Скільки людей вийшло з оточення! Піхотинці, льотчики, танкісти, артилеристи... Солдати, лейтенанти, капітани... Пам'ятаєш того майора, що недавно пристав до нас у районі польового аеродрому?

— Пам'ятаю,— відповідає Савельєв, над силу всімаючись.

Майор, що вирвався з оточення, сидів навпроти мене в нашій їдальні й гучно сьорбав гарячий борщ. Ми глузливо поглядали на нього: заріс, у драному селянському одязі — ну й воєка! Хтось став навмисно голосно розповідати анекдот про те, як важко виходить з «казана».

Прибулий, поклавши ложку, глянув оповідачеві прямо в вічі й сказав: «Товаришу, я теж картав усіх без винятку за таке. А прислів'я «хто на морі не бував, той і гора не видав» — не марна вигадка.

— Кліші, казани, кільця,— продовжував він.— Згадайте, якщо вчили, походи Дар'я, бої Рожевої і Білої троянд, експедиції конквістадорів...

«Ого, куди загнув!»—нерезиригудися ми. Майор помітив наше здивування, зітхнув:

— Уже хто-хто, а ми, літаючи над територією, захопленою ворогом, більше від інших, розуміємо, як легко не за своєї волі опинитися у ворожому тилу... Скажімо, вас підбили... Що робити? Пускати собі кулю в лоб?

— Це єдиний і найвірніший вихід,— відгукнувся Коля Овсянников.— Я, наприклад, іншого не уявляю.

Майор посміхнувся.

— А я уявляю,— відповів у тон Овсянникову.— Треба будь-що пробиватися до своїх, а там — сідай на іншу бойову машину і знову громи ворога. Це, товаришу молодший лейтенанте, найрозумніший вихід.

— Проб'ємося, Вікторе, до своїх, проб'ємося!

Забуваю про холод, небезпеку, що чатує на кожному кроці. Малюю в уяві знадливі картини. Ось я щасливо переходжу лінію фронту і потрапляю прямо до свого авіаційного полку. «Сашко! Живий-цілісінький! Ура! Качати його!»— радіють хлопці.

— Послухай, Сашко,—вертає мене до гіркої дій-

сності Савельєв.— Вірю, ти проб'єшся до наших, якщо не заважатиму.

— Знову! — обурююсь. — І тобі не соромно?

— Віддай мій наган.

— Не мели дурниць.

— Зі мною далеко не зайдеш.

— Замовкни, кажу!

Видираюсь на найвищу сосну. З цього СП добре бачу невелике село. Чому ж над хатами не в'ється дим? Адаже холод страшений. Невеликий майдан, двоповерховий будинок... То, певно, школа, а ліворуч від неї — церква. А он при в'їзді до садиби, огороженої парканом, дерев'яна арка, Приміщення спалене. Там була, мабуть, контора колгоспу або сільрада. Недавно, всього три-чотири місяці тому, тут вирувало життя. Гуртом люди оралі землю, сіяли, збирали хліб. Копали буряки, Сперечалися на зборах. Справляли дні народження, весілля. А тепер — пуста, як на старому, давно забутому цвинтарі. Молодь пішла на фронт. А де ж старики, жінки, діти? Куди вони поділись? І загарбників ніби немає. Ні гуркоти двигунів, ні гортанної мови — мертво село.

Смеркає. Туман сивими острівцями пливе над полем до села, обгортає його звідусіль. Хатки, ожереди сіна й соломи поволі тануть у темно-синіх сутінках. Хоч би в одному віконці блиснув вогник! Так ні — чорна німа пустеля.

— Заберемось у будь-який стіжок сіна і зігріємось,— промовляю вголос.— А, може, он до тієї хати потопаємо?— Прицілююсь оком. Але з'являється тривожна думка: «А ну ж, у селі окупанти й доведеться швидко тікати? З Віктором на плечах це нелегко зробити. Спочатку піду сам».

Савельєв дивиться на мене допитливо, певно, хоче знати, чому я, сказавши «потопаємо», раптом змінив своє рішення.

— Піду в село, розвідаю чи немає там фрців і зараз же назад,— пояснюю.— Повернусь, Вітю, що б не трапилось. Комсомольське!

— Чудило,— скривився з болю Савельєв.— «Комсомольське». Я і так вірю. Та для чого все це? Ось тобі перший приклад, що зі мною далеко не зайдеш. Будь мужчиною до кінця, віддай наган.

— Ні,— відрізаю.— Ні! Ні! Чекай, повернусь,— ка-
даю на ходу.

Иду озираючись. Прислухаюсь навіть до м'якого шарудіння стерні. «Хліб устигли зібрати й вивезти, орати ж не захотіли»,— визначаю. За кілька місяців війни, літаючи через фронт, я на власні очі бачив, як наші люди зустрічали загарбників. На фронт безперервно йшли поїзди, машини, підводи, що везли воїнів. Тисячі жінок і підлітків уздовж шляхів, річок, лісів копали протитанкові рови, траншеї, окопи. Я бачив, як на схід залізницями рухались довжелезні ешелони з розібраними заводами, фабриками, обладнанням науково-дослідних установ. А степовими дорогами, здійснюючи хмари курави, туди ж тяглись колгоспні череди. На полях, під носом у ворога, горіли лани жнив'я й копи вже зібраного хліба.

3

Діставсь я до села й сахнувся назад: з-під стіжка сіна, за яким темніла приземкувата хатина, забрехав собака. Острах і водночас радісна думка: люди, поряд люди!

— Стій! — несподівано, мов батоном, ляснув суворий, але стримано-тихий вигук. Клацнув затвор гвинтівки. — Лягай!

Підкоряюсь наказові: пірнаю носом у сіно. Стіжок оживає, ворухнеться. Хтось стрибає з нього. Знову гарчав собака, забігав туди-сюди, брязкаючи ланцюгом.

— Дурна дворняжка,— сердиться той, що зіскочив.— Омельченку, що за гусак?

— Дідько його знає,— відповідає вартовий, тримаючи біля моєї потилиці холодне дуло гвинтівки.— Перевір, Воскобойников, ти начальник. Не бійся, ворухнеться — застрелю.

«Омельченко», «Воскобойников» — українець, росіянин... Поліцаї? Продалися окупантам з бебехами і тепер роблять засідки на таких, як я, собаки!

— Встати, руки вгору!

Придивляюсь, хоч і заважають сутінки, до тих, хто полонив мене. Юнаки. Омельченко — в тілогрійці, Воскобойников — у літньому червоноармійському обмундируванні. На обох пілотки із зірочками.

— Ти що за один? — запитує Воскобойников.

— Як сказати...
— Льотчик, — кидає Омельченко й тицяє дулом гвинтівки мені просто в груди.
— Льотчик? — недовірно перепитує Воскобойников. Сопучи, він довго обмацує мокрий одяг на мені й лише потім додає: — Чи не твій літак розбився недалеко звідси? По той бік лісу?

Відповідаю:
— Той самий.
Із стіжка виповзають ще з двадцять червоноармійців. Поступово оточують мене.

Воскобойников сердиться.
— Наказ вам оголошено? Чи ні? Відпочивати!
— Та не шипи, як стара відьма, — відгукується з темряви хриплий голос. — Нам теж хочеться знати, що то за птаха.

— Потім поінформую, а зараз — спати! Обрали, то підкоряйтесь, — говорить Воскобойников лагідніше.

— Обрали, то й скинемо, — вставляє той же хриплий голос. — Три місяці з лишком блукаємо, ніби старці з торбами, і все без толку.

— Я винен, Мельниченку, я? — захищається Воскобойников.

— А хто ж! Начальник за все відповідає.
«Хлопці виходять з оточення, а дисципліни ніякої», — роблю висновок.

Відхиляю від себе дуло гвинтівки і найсуворішим тоном заявляю:

— Досить! Наказ командира, товариші бійці, треба виконувати без суперечок.

— Командир! Такий же рядовий, як і ми, — огризається Мельниченко.

Воскобойников стоїть мовчки, не знаючи, що далі робити.

Змушений замість нього подати команду:

— Всім відпочивати! Омельченкові лишатись на варті.

Відходжу трохи вбік, підкликаю Воскобойникова до себе. Бійці слухняно повертаються на свої місця — зариваються у стіжок. Воскобойников підходить до мене твердим військовим кроком. Молодецьки стукнувши за каблуками, стає навитьажку.

— Пильності у вас, товаришу командире, нуль ці-

лих,— зауважую.— Мені на слово повірили. А може, я підсланий ворогом?

Мовчить, сопе тільки.

— Хіба неправду кажу?

— І так, і ні,— нарешті відповідає він.

— Чому «і ні»?

— Льотчик... форма мокра, в грязюці. Одна тітка про вас оповідала...

— Що за тітка?

— Он у тій хаті живе,— показує пальцем.— Нагодувала нас, як слід, і розповіла все з найменшими подробицями.

— Я до вас, товаришу льотчик, звертався б за званням, але темно, відзнак не видно,— ніби виправдуючись, говорить Воскобойников.

— Лейтенант.

— Літак у вас, товаришу лейтенанте, який був? Двомісний чи...

— На Р-10 двоє: пілот і штурман.

— Дозвольте,— тривожиться співрозмовник,— а де ж ваш товариш? Загинув?!

— Ні, живий, але тяжко поранений, лишився в лісі,— випалюю і тієї ж миті жалкую: «Я щойно звинувачував хлопця у втраті пильності, а сам, не переконавшись остаточно, хто він, хто його супутники, вивертаю душу». «Ні,— зразу ж відкидаю цю думку,— Воскобойников щиро піклується про долю мого друга. Перепитує про нього з такою тривогою, що гріх сумніватися».

»Розпитую командира про його групу. Вона складається з червоноармійців кількох стрілецьких частин, що після кривавих боїв потрапили в оточення ще біля старого кордону. Бійці випадково зустрілися в лісах і гуртом простують на схід — до фронту, котрий, на жаль, відходить швидше, ніж вони наближаються до нього.

— У вас, бачу, одна тілогрійка на всіх.

— Так точно, товаришу лейтенанте, одна! Тітка,— Воскобойников киває головою на хату за стійком,— візьміть, каже, вона в мене єдина. Роздала все, що мала: багато вас побувало в моїй хаті.

«Хороша, доброзичлива жінка,— думаю.— Такій можна довірити Савельєва. Вона виходила б його».

— Одна живе?

— Хто?

— Ваша знайома, — киваю, як і він, на хатину.
— Ганна Іванівна? Одна. Чоловік і син на фронті.

Ще дочка є, але в іншому селі...

Перше, ніж поговорити із селянкою про Савельєва, хочу більше дізнатися про Воскобойникова. Чому він, старший групи, не потурбувався про теплий одяг для біійців — холодно вже. Воскобойников пояснює, що вирішив триматися якомога далі від населених пунктів, навіть там, де немає загарбників. Чому? — дивуюся. Радянські люди завжди виручать своїх захисників. Виходячи звідси, він зневірився у всіх. На його думку всі, хто не евакуювався — зрадники.

— Не могли ж, — переконую, — десятки мільйонів евакуюватися.

Воскобойников відкидає мої аргументи, впевнено заявляє:

— Хто з місця не рушив — куркуль, який прилип до своїх пожитків. Не вірю я таким, товаришу лейтенанте.

— І тітці, що дала тілогрійку?

— Й можна вірити. Вона виняток.

— Чому тільки їй? Тому, що останнього не пошкодувала?

— Точно відповісти не можу, але відчуваю. Нутром відчуваю, вона — виняток.

— До інших по допомозі зверталися?

— Ні, звичайно, — винувато всміхається і продовжує:

— Нас, товаришу лейтенанте, дозвольте доповісти, спочатку було двадцять дев'ять, а лишилося двадцять два.

— Де ж решта? Загинули?

— Розповзлися, — чую відповідь. — Хто до рідного села подався, хто — в приймаки. Слабодухі. Ключули на гачок Геббельса. Прочитали в листівках, ніби Червона Армія відкотилася аж до Уралу.

— Які дурниці! Невже повірили?

— Факт, — чекають Воскобойников. — Серед нас і тепер є такі. Мельниченко, наприклад. Панікує. Весь час людей підбурює, збирається мене скинути.

— Та-а-к, — кажу. — Отже, й Мельниченко скоро «змиється». Добереться ближче до рідної хати — і шукай вітра в полі!

— Позатого тижня проходили неподалік його села — не пішов,

— То в чому ж справа? — знижую плечима. І по довгій паузі питаю: — А з фашистами вам доводилось стикатись у дорозі?

— О, не раз! Біля Проскурова, під Малином, на правому березі Дніпра і на лівому — мало не щодня. Під Борисполем група відбила у німців кулемет.

— Як же поводився в бою Мельниченко?

— Фактично він, треба сказати, і захопив той трофей. Хоробрий чортяка, та з неприємним душком: пораженьські теревені править...

Схоже, думаю, що Мельниченко веде такі ж «пораженські» розмови, як і наш Савельєв іноді. А сьогодні ми з ним біля переправи так пікірували на ворожі зенітки, що дух перехоплювало.

— Воскобойников, ви член партії?

— Комсомолец, товаришу лейтенанте,— відповідає. — Всі наші — комсомольці. А ті, що порозходились, були старші за віком. Одному навіть сорок стукнуло.

Воскобойников називає бійців не лише на прізвища, а й на ім'я та по батькові, кожному дає коротку, але вичерпну характеристику. Всі хлопці в нього хороші. Рвуться як скоріше пробитися до своїх — у діючу армію. Стомилися, звісно. Скільки вже ходить група! Більше тисячі кілометрів відміряла. Обносились усі, виснажились. Безсонні ночі, тривожні дні. Привали просто неба. Безперервні дощі, а тепер ще й холод! Усе це відбилося на дисципліні...

— Компас, товаришу лейтенанте, у вас є? — перебиває самого себе оповідач. — Є? Ну? Здорово! А карта? Згоріла? Шкода! — зітхає він. — З нами будете? Так ніби легше... З нами? Чудово!

Глянувши на світний циферблат годинника, Воскобойников наказує Мельниченкові підняти людей. Сам мовчить, сопе, спостерігає, як шикуються бійці.

— Тепер вам належить командувати, ви — лейтенант. Наші вмить підтягнуться, даю слово!

— А як бути з пораненим? — раджуся з Воскобойниковим.

— А, так! — згадує він. — Пробачте, товаришу лейтенанте, забув,— додає винувато. — Візьмемо з собою. Нас чимало!

Ця відповідь проймає мене теплом.

— Спасибі, — кажу. — Але вам доведеться трохи зачекати, доки я сходжу в ліс і принесу товариша. Два кілометри — туди, два — назад.

— А ви, товаришу лейтенанте, наказуйте — знаходьте вихід Воскобойников. — Нам однак через ліс іти. Підходжу до бійців, вишикуваних в одну шеренгу. Воскобойников офіційно рекомендує мене, а сам стає в стрій.

— Давно б так, — чути з лівого флангу хриплий голос і короткий сміх. Пізнаю, це — Мельниченко.

Підходжу до нього впритул, щоб розгледіти обличчя. Низькорослий, вузькоплечий юнак з непомірно великим носом. Я уявляю цього червоноармійця зовсім іншим.

— Призначаю вас своїм заступником, — кажу і чекаю, як він зреагує на те.

— Товаришу лейтенанте, ми в льотних військах не служили, — відповідає з нотками іронії. — Так що...

— Відповідатимете за матеріальне забезпечення групи, — перепиняю. — Наказую взяти на суворий облік всю наявну зброю, боєприпаси і продукти харчування. Ясно?

— Ясно, товаришу лейтенанте, — чітко відповідає Мельниченко.

— Струнко! — командую.

Бійці підтягуються, завмирають. Чим не воїни?

Заявляю, що командування групою беру на себе і до фронту підемо заздалегідь визначеним маршрутом, дотримуючись вимог армійських статутів.

Згадавши, як вранці комісар полку перед самим нашим вильотом на бойове завдання зробив зауваження Алексеєву: «А поголитися, товаришу молодший лейтенанте, треба було встигнути», довідаюся:

— Хто має бритву?.. Три безпечні? Більше ніж досить. Всім голитися щоденно! — підкреслюю останнє слово. — Запитання є?

— Є! — озивається Мельниченко. — Цікаво знати, товаришу лейтенанте, де фронт. Ви ж тільки сьогодні звіди, свіженький, так би мовити.

Ознайомив групу з бойовими діями Червоної Армії, про які знав з радіоповідомлень. Запевнив бійців, що наші війська не лише стримують навалу гітлерівських

полчиш, а й стягують великі резерви, щоб зупинити порога остаточно, потім — громити.

Група бадьоро вирушила до лісу, де був поранений Савельєв.

4

Наступного дня ми вже мали карту. Не командирську, а звичайну — з шкільного атласа. Роздобув її Мельниченко в однієї вчительки. Вона таємно слухала радіопередачі з Москви й відмічала олівцем місця, де точилися кровопролитні бої.

— Шкода, вчителька зітерла гумкою свої помітки, — сказав Мельниченко, даючи мені карту.

— А навіщо вони вам?

— Свіжі відомості, товаришу лейтенанте. Найточніші.

— А я хіба знайомив вас із застарілими? Не вірите мені, товаришу боєць?

Він зніяковів. Потім промимрив:

— Чому ж? Повірив.

Ми знайшли сім'ю, котра пообіцяла переховувати Савельєва від гітлерівців і зробити все можливе, щоб урятувати йому життя.

Тяжко-претяжко розлучатися з другом. Одвернувшись один від одного, ми заплакали.

— Сашко, проб'єшся — палко вітай усіх наших, — попросив він. — І Овсянникова, чуєш? Микола славний хлопець. Та й моїм — матері, сестрі — черкни пару слів. Живий, мовляв, здоровий, виконує особливе завдання, тому не може написати... Будь обережним, не лізь на рожен. Бережи бійців і фронт, ви перейдете, це точно!

Дві ночі група йшла за визначеним маршрутом, а на третю, здається, недалеко від села Медведівки, змусшена була зупинитись, потім круто звернути вбік. І ось чому: на північ од нас час від часу чутнішав гул радянських літаків. Раптом стало ясно, як удень: небо освітили потужні прожектори, часті спалахи зенітних снарядів. Зрозуміло: десь неподалік важливий військовий об'єкт або скупчення резервів противника.

Промені прожекторів гігантськими самосвітними ножицями перехрещувались, повільно повзали то вгору, то вниз — до чорного узлісся.

— От гади, спіймали! — затремтів голос Мельниченка.

В неширокій ясні смуги, ніби риба в сіть, потрапило кілька машин. Йшли вони дуже високо, тому здавались крихітними, цяцьковими. Навколо них зарясніли білі спалахи розривів, але стрій не порушувався: загін спокійно ішов наміченим курсом.

— Товаришу лейтенанте, це бомбардувальники далекої дії? — спитав Воскобойников.

Я в першу мить відповісти не міг — так був свихльований. Серце калатало, мене водночас охопили різні почуття: гордоші і заздрості, якоїсь провини й приреченості.

Воскобойников повторив запитання.

— Так, звичайно, — відповідаю неухважно. — Дестеменно наші, чий ж.

— Може, на Берлін?

— Можливо...

— Не боятися! От здорово!

— Їх супроводжують винищувачі.

— Щось не видно «яструбків».

— Я за шумом двигунів визначив їх.

Чорним небосхилом невидима рука тягла «рибальську сіть». Але той волок виявився дірявим: у нього з одного боку заходили «риби», що тріпотіли живим сріблом, з другого — виходили. Радянські ескадрильї йшли і йшли на захід.

— Оце так! — причмокнув Мельниченко. — Си-ла! Вдосвіта, коли група переходила через залізничну колію в районі Яготина, ми побачили звалений набік паровоз із розірваним черевом. В топці ще жевріло вугілля.

— Наш сокіл кинув гостинця, — упевнено зауважив хтось із хлопців.

Я підійшов ближче, уважно оглянув понівечений паровоз, поміркував: тут вибухівка потрудилася знизу.

— Здається, це робота партизанів, — припустив я вголос. — Десять поряд, можливо, діє наша диверсійна група, а може й цілий загін.

Бійці презирнулися: цілий загін? Невже існують такі? По дорозі їм, правда, траплялися пущені під укіс ешелони, обгорілі легкові машини, трупи окупантів. Та оточенці були переконані, що то робота нашої авіації або одинаків-сміливців, котрі мстять загарбникам за розстріл радянських активістів, за спалені хати, згвал-

тованих жінок, сестер, дочок, а що тут дле організованій опір — нікому й на думку не спадало.

З цих хлопців, як кажуть, нічого було й питати. Видлячи з ворожого оточення, вони тримались подалі від населених пунктів, з місцевими жителями зустрічались лише за крайніх потреб, тому про події на фронті і в тилу окупантів знали небагато. Я ж, до цього, маючи змогу щоденно слухати «Останні вісті», читати газети й журнали, знав, що в тимчасово окупованих гітлерівцями районах нашої країни що не день, то все вище здіймається хвиля народного гніву проти загартників. Був я впевнений в тому, що партія твердою рукою вміло спрямовує цей гнів у потрібне річище — в організований опір.

Але тоді не знав, що в перші дні війни, 29 червня, ЦК ВКП(б) і Рада Народних Комісарів СРСР схвалили розгорнуту програму боротьби радянського народу у ворожому тилу, а 5 липня ЦК КП(б)У, на основі цієї програми, вирішив у тимчасово окупованих ворогом районах створювати партійне підпілля і масовий партизанський рух.

Не знав я і про те, що вже 29 липня 2-й партизанський полк Щедрина взяв активну участь у боях з ударними силами ворога, чим допоміг вийти з оточення кільком частинам Південно-Західного фронту. Тоді ж у Чернігові почав діяти підпільний обком партії, на чолі якого стояла людина великої сили волі — Олексій Федорович Федоров. У Спадщанському лісі 22 вересня командир партизанського загону Сидір Артемович Ковпак підписав наказ № 1. Діяв підпільний комітет партії і в моєму Новобасанському районі. Лише згодом я дізнався про те, що моя тітка Оксана Миколаївна Єреп у селі Рокитному того ж таки району разом з іншими односельцями переодягла групу працівників Наркомату внутрішніх справ УРСР в цивільний одяг, віддала пальто свого чоловіка заступникові наркома, майбутньому начальникові Українського штабу партизанського руху Тимофіїві Амвросійовичу Строкачу. Про це через багато років, він, генерал-лейтенант, розповість у своїй книзі спогадів «Наш позивний — свобода».

Наша розвідка, послана вперед, виявила в полі вагончик колгоспного тракторного табору — досить при-

стойне приміщення для денного привалу. Я сказав, що скористатися цим притулком не зможемо. Розвідники взялись доводити в село і зробили все від великої дороги. Вони заходили у віконце край-так, як було їм наказано: постукали у віконце крайньої хати. Вийшов дідусь, дружньо запросив погрітись. Його дружина і дочка теж зустріли привітно. Чи знають вони про те, що на залізниці підірвано паровоз? Чули. Знають. А гул наших бомбардувальників чули? Чули. Дідусь і його дочка спостерігали із сіней за літаками, А стояли? Один раз і то недовго, якихось годин зо три, проте накоїли стільки лиха, що ніколи не забудеться. Розстріляли всіх до одного депутатів сільради, членів правління колгоспу й відому в районі ланкову.

«І не побоялися незнайомців,— подумав я про ту сім'ю,— дали хліба, сала, махорки. Радянські бомбардувальники, видно, збдворили їх».

Ми йшли на схід. Якщо до цього Мельниченко і його товариші, зневірені невдачами, на все нарікали, все бачили тільки негативним: «навколо дезертири, зрадники»,— то тепер їх уявлення про хід війни й життя наших людей на окупованій території різко змінилось. Коротко кажучи, допомога, щире співчуття місцевого населення, бомбові удари радянської авіації по комуні-каціях ворога, наочні результати дій месників, незважаючи на мокрий сніг, заморозки, стерті до крові ноги, часте бурчання порожнього шлунку й тяжкі нічні переходи, за десять днів перетворили нашу групу в бойовий, міцно спаяний дружбою підрозділ.

Чим ближче підходили ми до лінії фронту, тим важче ставало просуватися вперед. Тепер, як казали бійці, не фронт тікав од нас, а ми не могли наблизитись до нього. Десятки непередбачених нездоланих перепон! Щодалі частіше й частіше натикались на великі й малі гарнізони загарбників; рух військової техніки ворога посилювався і на дорогах, і на путівцях. За передовими частинами гітлерівців сунули численні загони есесівців. Як голодна сарана нищили вони все на своєму шляху. Під свою любиму «katzenmusik»* вони палили будинки, розстрілювали мирних жителів з кулеметів.

* Кошача музика, кошачий концерт. (Нім.).

Вночі неподалік спаленого хутора під Яготином ми зустріли літню колгоспницю, що ридма ридала. Вона сиділа в глибокій, повній води колії, проритій німецьким всюдиходом. Почувши гомін, жінка кинулась убік з дороги, але відразу ж упала. Опритомнівши, вона розповіла, що два фашистських молодчики спіймали її п'ятнадцятирічну дочку, назнушавшись з неї, розстріляли і кинули в колодязь.

— За що, мамашо? — спитав червоноармієць.

Колгоспниця не відповіла.

Всі зніяковіли. Той, що вирвався з недоречним запитанням, зовсім знітився, щось промимрив. Виручив його Мельниченко.

— Може, партизанкою була? Хтось, мабуть, виказав...

— Яка там партизанка! Звичайне тихе, сумірне, як горлиця дівчатко. Звірі вони! Відтоді, як прийшли, небо стало чорним.

— А за що хутір спалили? — кинув я на згарища.

— Теж нізачо, — сумовито відповіла колгоспниця. — Просто зло в них сидить.

«Зло в них сидить...» Гітлерівський план блискавичної війни розвіявся прахом, опір і контрудари радянських військ ставали дедалі відчутнішими, а тут — зима на носі. Тому фюрер і його пси, спущені з ланцюга, виміщали злість за свої провали на мирному населенні захоплених районів.

Одно слово, до фронту ми наближались черепашкою ходою, до того ж, щоб уникнути бою з переслідувачами, різко змінювали маршрут руху.

А проте нам таки довелося зіткнутися з окупантами. В невеличкому селі, з трьох сторін оточеному непрохідним болотом, що мало сумну славу: «Птах через нього перелетить — крила втратить, людина піде — на дні лишиться».

Переслідувачі, вважаючи групу за партизанський загін, наздоганяли нас. А ми, нічого не знаючи про це, самі полізли на рожен.

Воскобойников і ще два бійці, котрі ходили в розвідку, доповіли: в селі стоїть якась господарча частина. Виявлено кілька чимось навантажених і накритих бре-

зентом грузовиків, дві пересувні майстерні, а живої сили не так і багато — десятків зо три солдатів.

Вирішую, дочекавшись півночі, тихцем-навшпиньках перейти село. Збираю бійців, розбиваю загін на групи по двоє-троє, ставлю кожній конкретне завдання.

Складність майбутньої нічної операції полягала в тому, що нам обов'язково треба було пройти через усе село й вигін за ним, щоб потрапити на невеликий дерев'яний міст, котрий охороняли загарбники. Ми добре розуміли: якщо виникне бій, то смертельний. Або переможемо й виберемося з пастки, або ворог знищить нас на місці чи зажене в непрохідне болото.

В західну частину того населеного пункту ми ввійшли непоміченими, а шойно досягли вигону — в небо злетіла освітлювальна ракета.

Зататакало кілька кулеметів, застрочили автомати, зав'язався жорстокий нічний бій, у якому ми відразу зазнали втрат: одного червоноармієця було вбито і двох поранено.

За вигonom здіймався наспів, за яким починався злочасний міст. Коли ворожа ракета вирвала його з густої, як дьоготь, темряви, він видався зовсім близько, кроків за десять від нас. Наказую пробитися до нього.

Дружний ривок уперед, але — стоп: з горища будинку, мабуть, сільського клубу, застрочив станковий кулемет. Він притис усю групу до землі — й ну розстрілювати нас упритул.

— Треба змусити його замовкнути, — кажу вголос. — Інакше всі поляжемо.

Суворі обличчя, освітлені палаючою над вигonom ракетою, здаються незнайомими. Совість не дозволяє наказувати їм — незвиклим до таких жорстоких нічних сутичок, коли поряд, до того ж, лежать двоє вбитих товаришів.

— Хто зі мною?

— Я, товаришу лейтенанте, — першим озивається Мельниченко.

— І я.

— Я теж.

Всі бажають іти.

— Підуть Мельниченко і Гамза, Воскобойников, будете за старшого. Відвертайте увагу ворога,

— Єсть відвертати увагу ворога.

І ось ми троє, припадаючи до землі і дотримуючись уставної дистанції, повземо в обхід до сільського клубу. Воскобойников посилює по ньому вогонь з трьох точок. Гітлерівці з горища шалено огризаються. Нам це на руку: вони нас не бачать. Ще перебіжка. До загорожі, понад якою тягнуться кущі, зовсім близько. Скоріше до них, скоріше, скоріше!

Заважають ракети. З тріском і шипінням вони злітають то праворуч, то ліворуч. Зелені, червоні, сині, білі.

Лишилося зробити один чималий ривок, один ривок — і замовкне кулемет. І ми прорвемося через міст, уникнемо переслідування: кілометрів за п'ять звідси — лісовий масив.

Нерви Гамзи не витримують. Він схоплюється, при світлі ракети, кидається до кущів і в ту ж мить, змахнувши руками, падає — з вікна будинку застрочив автомат.

На якусь мить мене огортає страх, а з нього — уявлення: просто на мене мчить табун диких коней. Я чую навіть глухий цокіт копит...

Глянув ліворуч. Де Мельниченко? Живий! У нього витримки більше. Кулі свистять навколо нас, б'ють же з кількох автоматів. Раптом стрілянина вщухає. Що б то значило? У мене терпнуть руки й ноги, відчуваю, як усередині щось ніби обривається: «Німці, що в клубному приміщенні, видно, розгадали наш маневр і тепер чекають, щоб ми з Мельниченком потрапили до їх лабетів живцем».

А Воскобойников молодець: розпочав атаку. «Ура! Вперед!» — чую його команду.

— Приготуватися! — шепочу Мельниченкові.

Коротка перебіжка. Відчиняю двері. Відчуваю хиткі сідці.

Жбурляємо гранати. Чотири вибухи. Змовкає кулемет. З гуркотом обвалюються крокви й лати. На нас сиплються тріски, штукатурка...

Перемога! Ми щасливі — головну перепону ліквідовано! Та виявилось, що раділи ми передчасно: до охорони моста підійшло підкріплення. Довелося і далі йти напролом. Пробились перебіжками в центр села. Знову прикра несподіванка: і сюди встиг прибути загін гітлерівців. Досвідчені головорізи-автоматники на машинах

із включеними фарами, перетнувши нам шлях, притисли нас до болота.

Що краще: загинути від кулі чи потонути в драговині? Ламаючи високу стіну очерету і відстрілюючись, ми врозтіч кинулись назустріч повільній смерті.

Довго, понад дві години, не припинялась стрілянина. Болото все ще пронизувало світло фар. Але своїх бійців я не бачив і командувати ними не міг. Грунт вислизав з-під ніг, липка, мов патока, вода доходила до пояса.

Сліпуче світло раптом згасло, машини кудись відїхали. Стало тихо-тихо. «Де мої бійці? Невже всі загинули?» — жахався я.

Почав прислухатися. Баговиння і тут, і там зловісно булькає. В небі — зорі й тоненький ріжок місяця. Так напевне було тут і до війни. Не було тільки бою, не дилася кров людська, не вмирали люди...

Може, все це витвір зболеної уяви? Може, білоруський комсомолец Гамза невбитий? Може, молодий робітник московського мотоциклетного заводу не поліг, прошений кулями біля клятого моста? Може, Мельниченко не жбурляв зі мною гранати в будинок, звідки строчили ворожі кулемети й автомати? Може, не підбивали нас із Савельєвим фашистські «мессери»? Невже ж і болото, що засмоктує, теж витвір навіженої уяви?

«Де мої бійці, де вони? — вкотре охоплює мене скорботна, тривожна думка. — Я ж командир, я ж відповідаю за них головою!» Згадую вислів Мельниченка: «Начальник відповідає за все».

Зліва, де берег врізається в болото півострівцем, долинув несамовитий крик. «Хтось тоне» — майнула здогадка. Рвонувся — ніг не витягти з грузького баговиння. Навпаки, драговина почала мене засмоктувати ще більше. Я шосли подався назад — і загруз глибше.

Знову почувся крик, тепер уже кволіший, а потім — булькання.

Той хрипкий крик ще довго стояв у вухах. Здалося, що я сам так жакливо скрикнув і не пізнав власного голосу. Може потонув Мельниченко! Він — з-під Березани. Мріяв про Білоцерківський сільськогосподарський інститут, де я вчився. Подав уже документи, а тут — проклята війна. На фронт юнак пішов добровільно, слідом за батьком і старшим братом,

«Ні, Мельниченко не став би кривати,— міркую.— Він з тих, що вмирають мовчки. Я теж помру тихо, нікому не скаржачись, не прагнучи порятунку, якщо це загрожуватиме смертю товаришам. А зранений Віктор Савельєв, мабуть, заздрить нам, гадає, що перейшли лінію фронту».

Над трясовиною раз по раз здіймаються високі стовбури полум'я. Плинуть задушливі гарячі хвилі: есе-сіві, від'їжджаючи, в кількох місцях облили бензином і підпалили очерет.

Тріск і чорний дим! Нічим дихати...

РОЗДІЛ ДРУГИЙ

Брати-рятівники. Червоний галстук. Білий, як лунь, старик. Пропозиція капітана Петренка. Заврюха. «На майдані коло церкви...» «Кинув козак шаблюку, бо надто важка?!». Єднання однодумців.

1

За війну не раз доводилось нам дивитися смерті у вічі. Але та ніч, коли я безпорадно борсався в крижаній воді, задихався димом палаючого очерету, мабуть, пам'ятатиметься до останнього подиху.

Врятували мене два старики — рідні брати.

Раю-вранці вони з дошкою і вірвовкою подріботіли до баговиння: певні були, що хоч хтось та лишився живий і потребує допомоги.

Брати навмисно кашляли, а коли я озвався, один з них кинув кінець вірвовки й наказав: «Ей, хлопче, обв'яжись, ми помалу тягти будемо, чуєш?»

Ледве витягли. На темно-сірому від попелу березі я похитнувся і впав.

Старики сторожко озирнулись. Мовчки допомогли встати й повели мене, підтримуючи, вглиб лісу. Там тицьнули в одну руку шмат хліба, в другу — пляшку самогону.

— Пий, кров розігріється,— сказав один, сторожко прислухаючись до шарудіння очерету.

Незважаючи на смертельну втому, я накинусь на хліб. Перегодом кілька разів ковтнув каламутної рідини. Вона обпалила горло, вмить зігріла груди, шлунок;

по всьому зсудомленому тілу розлилась приємна теплота.

Другий дідусь, як видно, старший за віком, довго оглядав мене і, нарешті, зауважив:

— Тобі, синку, переодягтися треба. Ти весь мокриф, у грязюці. Та й небезпечно зараз у військовому. Видно, ти — льотчик. Як стемніє, прийду і заберу до себе. А поки тримайся, бігай, а то замерзнеш.

«Зняти комбінезон, шолом, форму? Ніколи!» — подумки сказав я собі, а вголос запитав, чи врятувався ще хтось. Брати відповіли, що нічого не чули про це.

— Ну, бувай, — подав руку старший. — Смеркне — прийдемо.

Я заперечливо похитав головою:

— Дякую, не треба. Шукатиму своїх товаришів.

— Задубієш, хлопче, — застеріг молодший, але дружньо поплескав мене по плечу. — Гарзд, шукай. Так і треба.

Тепер, коли стільки літ минуло, дивуюся, як тоді я справді не задубів? Молодість! Було мені двадцять два роки. До того ж, за тяжких випробувань організм, певно, сам собі допомагає, при звичаєється до обставин. Те й фронтові медики можуть засвідчити: під час війни в діючій армії мало хто скаржився на болі шлунку, серця, печінки, на простудні недуги, скажімо, на запалення легенів, ангіну чи грип.

Я ще раз подякував рятівникам і пішов.

2

Дві доби тинявся лісом, сподіваючись розшукати хоч когось із своєї групи. Від того злочасного болота відійшов не більш як на вісім кілометрів. Блукав просілками, нишпорив по всіх закутках, влаштовував спостережні пункти на деревах — нікогісінько. Ні-ні, та й з'являлась думка: «Йди звідси, бо загинеш. Попросись у якусь хату перегрітись, обсушитись — і тюпай далі». А совість нашіптує: «Командир відповідає за всіх!»

Сутеніло, коли я побачив жінку й хлопчика, що майнули між деревами. Зрадівши безтямно, побіг їм навперейми. Зігнувшись під в'язками хмизу, вони повільно брели, про щось перемовляючись.

Я з-за кущів вибіг назустріч їм, привітався:

— Добри вечір, люди добрі!

Вони з переляку покидали ноші й шарахнулись урля-нобіч.

— Та не бійтеся, товариші! — гукаю нарочито пельсело. — Невже я такий страшний? Сірчиків не знайдеться? Хочу розпалити вогонь, щоб підсушитись і згрітись.

Зустрічні зупинились, перезирнулись. Хлопчик, не роздумуючи, підійшов.

— Натє назовсім, — подав кресало. — А вогню палити тут не раджу, — додав по-дорослому.

— Чому?

Він зробив невиразний рух, наморщив лоб і замість відповіді спитав:

— Ви — льотчик?

— Так. А що?

Мати, все ще тремтячи з переляку, смикнула його за рукав.

— Пішли, Іване, смеркає.

«Іван», — думаю я. Хлопчикові не більше десяти, а звуть як дорослого. Війна! В таке лихоліття дітлахи не тільки поміж себе, а й в очах старших здаються до-рослишими — опора, «мужчини»!

Малий, ще раз глянувши на мене сповненим цікавості поглядом, узявся за в'язку. Я підійшов до жінки і допоміг їй підняти ношу. Вона подякувала кивком голови й пішла.

— Слухай, Івасику, так і не поясниш мені, чому тут не можна палити вогню? — вдруге поцікавився я.

— Самі знаєте: фашисти всюди, — сказав він через плече, рушаючи.

— Тоді візьми кресало. Нашо воно мені?

— Знадобиться, — догнав матір, щось сказав їй.

Та зупинилась. Оглянувшись, поманила мене до себе. Я підійшов. Губи її судорожно тремтіли, в темних очах блищали сльози.

— Ви голодні?

— Та не завадило б поїсти, — всміхаючись силувано.

— Не йдіть нікуди, я принесу, — сказав Івасик і, трохи подумавши, додав: — Не раніше, як за годину. Село далеченько.

Хлопчик з'явився навіть раніше з чималим клунком. Приніс «куфайку», свіжу хлібину, кілька цибулин, го-

ловку часнику і десятків зо три великих сирих карто-
плин. Не забув прихопити й сала.

— О, цілий гастроном! — зрадів я. — Тепер зажи-
вемо!

Хлопчик ледь усміхнувся. Дістав з кишені складаний
ножик і поклав його переді мною на вожку поживку
траву.

— Знадобиться, може...

— Спасибі. Ти, браток, здогадливий.

— Це мама дала, — пояснює. — Казала, що треба
й махорки, та де її взяти?

— Тато не курить?

Ваня зітхнув, опустив очі долу. Ліг на траві лицем
до мене, поклав під голову схрещені руки.

— На фронті він, — заговорив по тривалій паузі. —
Надіслав одного листа — і все: німці ввірвались. Їжте,
товаришу льотчик, їжте. Не соромтесь.

У Івасика довгасте личко з якимось особливим ви-
разом задуми та смутку. Подаю йому скибку хліба,
шматочок сала. Відмахнувся.

— От іще! Не з голодного краю. Наїдений ось
так, — проводить пальцем упоперек горла. — Самі їжте.

— Багаті, виходить, все маєте?

Хлопчик кривить губи. Багаті! Що вдалося вчасно
сховати від грабіжників, те й маєш. Усе переривають,
як свині. Б'ють прикладами, а то й розстрілюють.

Раніше німці рідко заскакували в їхнє село, а те-
пер, як почали шукати тих, хто вибрався з драговини,
тут увесь час нишпорять. Хто вийшов? Наші військові!
Здорово вони фашистам по зубах дали, до біса їх пе-
ребили! Наших, звісно, теж не мало загинуло, затонуло
в болоті, від диму задихнулось. Очерет підпалили,
зміюки!

— А все-таки багато вийшло?

Івасик знижує плечима.

— Не знаю, у нас тільки трое ночувало.

— Що ж вони розповідали?

— Нам нічого. Між собою говорили.

Івасик поглянув на мене з прищуром.

— Які вони з себе, пам'ятаєш?

— Не розгледів, темно було. Прийшли поночі й пі-
шли, коли я насправді спав. І, знаєте, добре, що пішли,
а то вранці наїхали фашисти, і давай скрізь шука-

ти. В криниці з автоматів стріляли й гранати жбурляли.

— Нікого не знайшли?

— Одного червоноармійця, у хліві дядька Пилипа. Ох і дав же їм! Аж чотири хрести зразу поклав,— і тихо-тихо додає:— потім сам себе застрелив, та не зовсім...

— Не зовсім? Це як же розуміти?

— Поранився тільки... Хрести над ним знуїдалися дуже: штиками кололи при всіх, на площі. «Люди, товариші, запам'ятайте, як умираю. Помститься!— вигукнув він.

Після цього сидимо мовчки.

— Дядька Пилипа не чіпали?— порушую мовчанку.

— Він сховався, його знайшли. І повісили...

Знову мовчимо. Кладу руку на коліно хлопчика.

— Нічого, Івасю. За все-все вони дорого заплатять.

Віриш?

— Аякже! — швидко згоджується малий, стискаючи кулачки. — До самого Гітлера доберемось! — Оглянувшись навколо і переконавшись, що близько нікого немає, дстав з-за пазухи щось ретельно загорнуте в хустину. Галстук! Червоний піонерський галстук!

— Мене, товаришу льотчику, в день народження Леніна прийняли,— пояснює він з неприхованою гордістю.

— Будь обережним, Івасику, не носи, заховай десь у надійному місці,— раджу.

— Розумію, не маленький. Я взяв, тільки щоб вам показати. Тепер не всім довіряти можна.

Обіймаю, міцно пригортаю хлопця.

— Спасибі за довір'я.

— Кому ж тоді вірити, як не нашим воїнам?.. Повернетесь в армію і знову будете воювати. Шкода тільки, що компаса у вас немає, а без нього...

— Чекай, чекай,— перепиняю. — Звідки тобі відомо, що я без компаса?

— На печі дізнався. Червоноармієць один говорив, що ви його послали в розвідку і компас дали. Позапозавчора це було.

Мельниченко живий! А хто ж ті двоє?

«Все! Тепер нічого тут робити»,— вирішую, попрощавшись із піонером.

Почалось довге, виснажливе блукання. Брів ночами, дні пересиджував у стіжках сіна, в пустках-оселях лісників, на горищах, у хлівах. Та холод дедалі частіше заганяв до обжитих осель. Заходив, як правило, в підлісні хати, щоб на випадок чого можна було втекти.

Зустрічали мене здебільшого мовчазним співчуттям, допомагали, чим могли. Дехто з нажаханих жорстокістю карателів, побачивши людину у формі радянського льотчика, кам'янів з переляку. Після довгих вагань я все-таки вбрався в цивільний одяг і став схожим на сільського парубка.

Якось постукав у віконце приземкуватої хатини під самим лісом.

У сінях почувся брязкіт залізних защіпок і засува. Нарешті крізь щілину відхилених дверей вирвався промінець світла.

— Хто там? — почувся старечий голос.

— Відчиніть, господарю, свій.

— Чого треба?— Це питання звучало, як відмова.

— Дозвольте погрітися, люди добрі.

— Ти — сам?

— Однісінький.

На порозі з'явився старий — сивий, мов лунь, з довгими вусами, наче козак із Запорозької Січі! Обсвітив мене гасником зверху донизу.

— Що ж, заходь, парубче, як ненадовго,— витиснув із себе, даючи прохід.

У хаті з пожолобленою стелею ще двоє: русява жінка середніх літ, певно дочка господарева, й миловидна дівчина, теж білява, видно, внучка. Молодша сидить за швейною машинкою, орудує великими ножицями.

— Сідайте,— вказує жінка на стілець. — Здалеку?

— Та не дуже,— відповідаю. — До старшого брата в Пирятин іду. Хворий він. — Скидаю Івасеву «куфайку» і вішаю на гвіздок.

— Може, не в Пирятин, а в Харків чи Москву? — скося глянув на мене вусатий. — Туди дорога ніби пряміша.

— Ні, в Пирятин, до брата. Може й помер уже... Недуга у нього давня... Перед війною робили операцію — не допомогло.

Старого пересмикнуло.

— Тьху! — спльовує сердито. — Навчилися ж брехати! Брешуть і не червоніють. Ти чого, чого? — напосів на дівчину. — Хіба не так? Пускаєш їх у хату, а вони тебе за ніс водять. У вічі брешуть... — І до мене: — через мою хату таких, як ти, ого-го, скільки перейшло! То до тітки, то до небіжниці-тещі чимчикують. Тьху! Гнилої картоплі шкода таким.

Косимось один на одного злостиво.

«Куркульська натура, — думаю. — Треба тікати, доки дрюком не почастував». Зводжусь, знімаю з гвіздка в'язку, одягаю. Тільки взявся за клямку — знадвору тупіт, гортанна німецька мова... Що робити?

За смертельної небезпеки мозок людини діє блискавкою. Скидаю фуфайку, мовчки рішуче відсторонюю дівчину від машини, сідаю на її місце. Дістаю з кишені складаний ніжик, берусь викручувати якісь гвинтики...

Гупають у вікно і в двері водночас. Грізно, настирливо.

Старий бере зі столу лампу, простує в сіни. Серце моє зупиняється: «Спіймався! Він викаже...»

— Хто там?

— До вас шойно зайшла стороння людина.

У моему пістолеті тільки два патрони. Один — для ворога, другий — для себе.. Чи встигну? Розбити лампу, скористатися темрявою, чкурнути надвір? Втечу, а що буде з хазяями? Розстріляють!

— Людина заходила? — здивувався старий. — Сюди, до нас? Боже борони! Будь ласка, перевірте. Та чого ж зупинились? Заходьте, погрієтесь.

«Може старий — артист, — думаю. — Говорить одно, а очима підморгує, знаки подає? Ви, мовляв, не помилились, той, кого шукаєте, тут».

До хати ввалюються автоматники. Високий рудий, трохи володіє російською мовою. Чотири пари крижаних очей п'явками вчепилися в мене.

— Будь ласка, шукайте. Нас було четверо, четверо і є, — розводить руками вусатий.

— А він хто? — киває у мій бік солдат-перекладач.

— Василь? Онук мій. Чоловік ось цієї дуринди,— відповідає старий, не замислюючись. І до дівчини, сміючись:— Чого злякалась? Була в місті настрахали її, що німці людей убивають. А я що говорив? Га? Без причини нікого не чіпатимуть. Народ культурний, увічливий.

Проте гітлерівці не виходять. Вони обсвічують кишеньковими ліхтариками піч, погріб, сіни, горище.

Тільки тоді, коли за хатою стихли їхні кроки, а собаке валування почулося з іншого кінця вулиці, ми полегшено зітхнули і презирнулись.

— Тьху! — гучно сплюнув старий. — Це староста спрямував їх, тільки він, більше ніхто. Рахівником до війни працював, нашіпував голові колгоспу різну капость, а тепер зайдам доносить. Іди, парубче, мерщій. Вони можуть знову прийти, вже із старостою. Збирайся. І не зобижайся — життя таке. Маріє,— звертається до дочки,— споряди хлопця в дорогу, та скоріше, чуєш?

У сінях старий насипав мені повну кишеню самосаду.

— А що буде з вами?— стою в нерішучості.

— Йди, не твоєї макітри діло,— виштовхує на вулицю.

4

Під Прилуками я зустрівся з людиною, до котрої враз відчув повагу і приязнь. То був капітан внутрішніх військ Петренко. Він, як і я, прагнув дістатись через фронт до своїх і так само зазнавав прикрих невдач.

...Зима 1941-го почалась напрочуд рано. Снігові змінювались морозами, морози — сніговіями. Сховавшись у вибілений ожеред сіна недалеко від лісу, ми з капітаном зранку до вечора спостерігали велику зграю теруків. Птахи мали одну турботу — шукали харч: обскубували бруньки й кетяги з дерев. Коли почало смеркати, вони один за одним шугнули донизу, грудьми, мов камінням, пробиваючи снігову кірку. В тих заглибинах спали, мабуть.

— Ціла птахоферма,— зауважив Петренко жартома. — Якби не так близько до міста, влаштували б собі розкішну вечерю. — Він устав, потягся й додав: — Пішли, Кривець, пора.

Я лежав, мов зачарований, не відриваючи погляду

від того місця, де хвилину тому за командою свого ватажка тетури дружно пірнули в кукурудзу.

— Не хочеш лишати вечерю? — поклав він руку на моє плече.

— Цікаво. Життя влаштовано так, що природа...

— Слухай, Кривець, а що як ми залишимося у тилу, га? — заговорив капітан без усякого переходу. — Ми з тобою наче блудні сини...

На мій німий протест він відповів:

— Знайдемо партизанів, приєднаємось до них. Хто знає, може, тут ми потрібніші, ніж...

— Чим? — глянув я у вічі йому.

— А чого блукати без толку, сліпими кошенятами тицятись у глуху стіну.

— Ніколи! Я — льотчик! Мій обов'язок громити фашистів у повітрі і з повітря! — кажу сердито. — До того ж... проти такої незліченної сили — артилерії, авіації, танків, дивізій, армійських груп — пахкати з пістолетів і берданок? Це дитяча гра в «червоних і білих». І вигдає ж так!

— Ну, ну, розходився, — кепкує капітан з мого гарячування. — А коли підняти всіх, хто лишився на окупованій території?

— Хто підніме, хто? Ти чи я? — не здаюся.

— Ти, я, твій Мельниченко. І, нарешті, діди.

— Які діди? — зиркнув я на співрозмовника з подивом.

— Рятівники твої, котрі з тванюки витягли; вусань, який тебе онуком назвав і самосаду на дорогу дав.

Я махнув рукою:

— Пусті слова!

Та подорожуючи далі, ми поверталися до цієї розмови не раз. Петренко ставав усе настирливішим, а я все більше перечив.

Якось рано-вранці, після цілонічного походу поза населеними пунктами, ми з капітаном вирішили повернути до села — погрітись і роздобути сяких-таких харчів. Він зайшов до однієї хати, я — до сусідньої.

Хазяйка — самотня жінка — зустріла мене нерадо, проте миску гарячого борщу насипала.

Я сів їсти, а вона в кутку біля божниці пошепки молилась.

Протягаю руку до ножа, щоб відрізати хліба, і чую

гудіння двигунів. Обережно відхилив край завіски й побачив, що на вигоні зупиняється колона грузовиків. З машин вискакують і розбігаються по дворах окупанти. Двоє, унтер-офіцер і обер-ефрейтор, швидко переходять вулицю і прямують до хати, в якій я зупинився.

Заходять. Унтер-офіцер, маючи мене за господаря, наказує запрягати коня і їхати з ним до управи. Коротку фразу він вимовляє ламаною російською, потім питає німецькою, чи зрозумів я його.

— Ферштейн, гут, гут,— відповідаю і вдаю, ніби хочу виконати його наказ, хоч насправді не знаю, чи є в жінки кінь.

Гітлерівці виходять. Господиня, не перестаючи хреститись, обертається до мене.

— Не дам їм коняки,— заявляє рішуче.

— Але ж вони...

— Не знаю, не знаю,— повторює кілька разів. — Віддай свою, коли такий добрий.

Пробую всміхнутись:

— У мене немає...

— І в мене нічого немає для сатани,— буркає і знов обертається до ікон.

Обер-ефрейтор тарабанить у вікно:

— Тавай, тавай, руські! Льос, льос, шнель!

— Іди тебе кличуть,— показує хазяйка через плече на приплюснуте до шибки обличчя. — Йди, чого стоїш?

Виходжу на подвір'я, плентаю до стайні. Вбираю в себе звуки і запахи, знайомі з дитинства: спросонне кінське форкання, його спокійне копитання, випари сіна й соломи. Кінь добрий, викоханий! Як він потрапив до набожної господині? Навряд, щоб одними молитвами...

Мить стою розгублений. Бридкозелені чекають, та й господиня може ось-ось вибігти. Треба щось придумати. Є ідея, е! Якщо пройде номер, то...

Залишаю стайню, йду до хвіртки.

— Хальт! Кудя? — горлає унтер-офіцер.

— До сусіда. Упряж позичив учора й досі не приніс, пояснюю і малюю руками навколо шиї овал. — Хомут, ферштейн?

— Камут, камут, я, я,— здогадується фріц. — Біштро, менш!

Переходжу вулицю і завертаю в перший же двір, де не видно фашистів. Повз хату і хлів, городами—

вниз до річечки. А звідти — в ліс. Тут, у домовленому місці, чекаю Петренка. Жду весь день — марно. Не з'явився він і вночі. Так знову zostався один.

Тієї ночі я круто повернув на північний захід — до чернігівських лісів, куди мене весь час агітував податись капітан. Пройшовши кілометрів з п'ятнадцять, на привалі замислився: «А може, все-таки краще йти до фронту? І тут же: «Петренко переконаний, що в чернігівських лісах діють партизани. Вони, напевно, мають рацію і підтримують постійний зв'язок з Москвою. А можливо, й літаки приземляються в них. Отже, домагатимусь, щоб мене, як штурмана, перекинули через фронт у свою частину». Від цієї думки аж на душі по-тепліло, йти стало легше, веселіше.

Тепер я взяв собі за правило: уникати небезпеки, ні в якому разі не потрапляти окупантам на очі, триматися далі від населених пунктів. Днів за п'ять-шість дістануся свого рідного села Піски, а там точно довідаюсь, де є партизани.

5

Коли я перебував кілометрів за сорок від домівки, розбушувалася стихія — день і ніч лютувала завірюха. Щоб не замерзнути в степу, звернув до села, яке розкинулось у долині.

В хаті, куди я зайшов, було тепло, затишно. Її мешканці — чоловік років п'ятдесяти і трохи молодша жінка — саме вечеряли. Запропонували роздягтися, запросили до столу. Розмова проте не клеїлась.

Господар без кінця повторював ніби завчену фразу: «Ну й зима ж проклята!» Господиня згідливо кивала головою. Від гарячої їжі і тепла мене почало хилити на сон. Напружую всю волю, щоб розкліпити повіки.

— Спати захотів, хлопче? — питає господар співчутливо. А я збирався погомоніти з тобою після вечері, розпитати, звідки й куди бредеш у негоду — звірі й ті поховались. Цілу добу вже хурделить. Конче невідкладні справи, видно?

— Старший брат тяжко захворів... — над силу розплющую очі.

— Гаразд, — підводиться він. — Лізь на піч, виспись, потім розкажеш, не горить.

На піч! Про щось краще я мріяти не міг. Скидаю чоботи і прожогом — на теплу черинь...

Ось воно, моє рідне село! Розтяглося зигзагами по-під лісом. Тут я народився, тут минуло дитинство. Де б я не був, куди б доля не закидала мене, про Піски не забував. Тут жили і працювали в колгоспі мої рідні, товариші по школі, сусіди, близькі й далекі родичі, знайомі. Кожен кущик, дерево, озеро, віконце, закарбувалось у пам'яті. Я пишався тим, що в моєму селі народився талановитий поет українського народу Павло Григорович Тичина, доводив усім, що саме про нашу площу він написав відомий вірш:

На майдані коло церкви
 Революція іде.
 — Хай чабан,— усі гукнули,—
 За отамана буде!

Минуть роки, і я прочитаю рядки із записної книжки поета-земляка:

«Коли я писав цього вірша, весь час переді мною стояло моє село (здається, найглухіше, найтемніше село в світі) і той майдан, що коло церкви. Я бачив і чув, як люди гомоніли: обирали діда чабана Ремеза (тепер він уже помер). Я бачив, як козаки вирушали в путь і повернули на Филонівку...»

В школі я вивчав історію рідного села. Починається вона з давньої давнини. За народними переказами, Піски заснували на початку сімнадцятого сторіччя кріпаки-втікачі. Першим біля озера Топило поселився якийсь Маковій. До цього він часто переходив з місця на місце, боявся, що його розшукають і силоміць повернуть до поміщика.

Земелька в нас не дуже родюча. Звідси й старовинні назви: Топило, Дрібні Піски... Та роботящі люди над усе цінували свободу — рубали ліс, зводили хати, займались скотарством, угноювали піщаний ґрунт.

Не одне покоління пісківчан жило в нужді й темноті, та вони вірили в ясне майбутнє.

Я народився вже тоді, як «на майдані коло церкви» відвирувала революція. А задовго до того, коли старого чабана Ремеза обирали отаманом, на цьому ж майдані вирували заколоти, повстання проти гноблення і кріпацтва.

Учитель-просвітитель Григорій Михайлович Романенко виводив дітей бідноти з темряви безкультур'я і забобонів, учив їх шукати правду життя.

У 1899 році в земській школі «на майдані біля церкви» Серафима Миколаївна Марчевська вчила маленького Павла Тичину, котрий на все життя зберіг у своєму серці гаряче почуття вдячності їй. Пізніше поет писатиме про неї:

«Серафима Миколаївна була вчителькою в селі Піски понад двадцять п'ять років! Чверть століття! А скільки вона за цей час випустила зі школи змін надійних, молодих! Скільки поколінь підготувала вона до свідомого творчого життя!»

Тут, «на майдані коло церкви», напередодні революції 1905-го, згадували діди, зачитували листівку «Час кінчати!», видану Київським комітетом РСДРП, а в 1905 році пісківчани з вилами, сокирами йшли під прапором червоним на місцевого поміщика Раковича.

На цьому майдані в історичному сімнадцятому році розповідав моїм землякам про партію більшовиків, про Леніна наймит-односельчанин, фронтовик, делегат II Всеросійського з'їзду Рад Федір Іванович Євенко. «Я на власні очі бачив Володимира Ілліча, своїми вухами слухав його»,—говорив він під гучні оплески і вигуки «ура!».

Тут було створено комітет розподілу поміщицьких земель, до якого ввійшов і Гнат Тимофійович Філон—колишній чабан, потім солдат-сапер, що брав участь у революційних боях у Харкові. Звідси через рік пішла на боротьбу з окупантами група партизанів. В тому ж році німці на очах зігнаних селян розстріляли їх ватажка Гната Філона. Перш ніж упасти від ворожої кулі, колишній чабан устиг вигукнути: «Товариші, революція ніколи не загине, Ленін живий!» і заспівав «Інтернаціонал». Цими ж словами почав виступ на мітингу в 1919 році щойно обраний голова комнезаму наймит Панас Швачий.

У мирні роки соціалістичної доби «на майдані коло церкви» революція тривала. Тут на мітингах у святкові дні трудівники підбивали підсумки колгоспного будівництва, накреслювали віхи свого поступу вперед. Тут старі більшовики—шефи з міста—урочисто приймали від нас, хлоп'ят, піонерську присягу, пов'язували нам червоні галстуки. Пізніше, навчаючись у Білоцерків-

ському сільськогосподарському інституті, я навідувався додому і щоразу помічав, як село кращало, багатшало.

...Стою на пагорбі, дивлюсь на рідне село, а підійти не наважуюсь. І зовсім не тому, що там можуть бути окупанти. Боюся батькових докорів, ущипливих запитань молодшого брата Андрійка, зневажливих жартів свого шкільного друга Павки Євенка, зверхніх посмішок знайомих і незнайомих односельчан. Факт, казати-муть у вічі й поза очі: «Гітлер нашу землю топче, а Сашко Кривець — льотчик! — додому прителющився, щоб війну на печі пересидіти!» Тато насупить брови і понуро виголосить: «Ні, Сашко, не того ми чекали від тебе, не того». А мама не стала б дорікати. Живий син, то чого ж іще! Померла рідна перед самою війною. Тато без неї, мабуть, зовсім безпомічний. Лишились вони вдвох з Андрійком: старші брати Василь, Олександр (його жартома звали Олександром першим) та Іван — на фронті, а Галя, єдина сестра, вчителювала в Києві. Можливо, евакуювалась, а може...

Згадки, спогади, запитання до самого себе. Що поробляє тепер Павка? Де мовчазний Андрій Бойко і завжди розважливий Гриць Єреп, де наш «видатний фізик» Сашко Олешко? Як склалася доля кожного з них?

Мимохіть заглиблююсь у ліс, блукаю знайомими просіками. Тут стояла колись хатина лісника і криниця з низенькими позеленілими цямринами. А тепер — одні ями.

Два маленькі озерця, з'єднані між собою струмочком — Попівка і Чугуєве. Дивлюся на ці водойми-близнята і згадую розповіді пісківчан, що саме тут інтєрвенти вислідили Гната Філона й повели його на майдан страчувати. Великим правдолюбцем був Гнат Тимофійович. Якось проник він у будинок поміщика Раковича, що повернувся разом з окупантами, й пострілами з двох револьверів і гранатою розрахувався зі старим кровопивцем та його гостями — офіцерами кайзерівської Німеччини.

Згадується і досить смішна історія. Її розповів мені батько. Сталось це тоді, коли розгнівані пісківчани штурмували маєток Раковича. Дядько мій — Михайло Кривець і Терентій Євенко поклали реквізувати в поміщика виїзд — розкішну карету на гумовім ході і, звичайно, двох рисаків-красенів. Не раз вони спогля-

дали, як Ракович з дружиною проїжджали в цій кареті до церкви. Він — у фрак і високому циліндрі, поміщиця — в капелюшку з пером, лице вуаллю закрите. Випещені, білі-білісенські рисаки карету, мов пушинку, несуть, ескорт вусатих вершників на конях витанцьовує.

— Послухай, Терешку, а чому б нам, коли на те пішло, не прокататись по селу?— сказав мій дядько, захлинаючись од сміху.— От кумедія буде!

Євенко підхопив забаганку:

— Твоя правда: влада тепер наша, робітничо-селянська.

Сказано — зроблено. Вирядились вони в одяг поміщика й поміщиці, що втекли. Євенко — у фрак і циліндр, а дядько Михайло — в жіноче плаття, капелюх з пером і прозорою сіткою. Сіли в карету, поїхали.

Пісківчани, побачивши панство-чванство, стали презиратись: що за диво? Ракович ледве живий п'ятами наживав, а це селом роз'їжджає? Старики спохмурніли, зажурилися, а молодші — до комнезаму.

От карета зупинилась біля церкви. «Поміщик» і «поміщиця» важно почимчикували до входу. І тут трапилось те, чого нерозважні жартівники не передбачили: їх схопили, зв'язали і звідусіль узялись гамселити.

— Не вбивати! — закричали незаможники. — Будемо судити ім'ям революції!

Добряче дісталось дядькові Михайлові й Терентієві Євенку за цю «кумедію», довго вони з синяками походили, але всім доводили, що не жалкують, мовляв, хотіли перевірити «класову свідомість» земляків.

Як же з'явиться у таке село брудним, зарослим? Воїн Військово-Повітряних Сил СРСР у брудній залатаній селянській свитці, облізлій кролячій вушанці, в чоботях з прикрученими дротом підошвами?

7

Стукаю, стукаю — ніхто не озивається. Заходжу з іншого боку, барабаню у вікно. Нарешті, рипнули сінешні двері, почувлось знайоме кашляння.

Тато!.. Чи не вб'ю його появою своєю?

Звичайне запитання:

— Хто там?

— Я,— озиваюсь.— Відчиніть.

Батько не впізнає мене.

— Та повинен же я знати, хто там!

— Ну, я, тату, Сашко. Олександр другий — пробую жартувати.

— Саш-ко-о? — не вірить старий, але двері відмикає.

Переступаю поріг хати, в якій народився й виріс. Помацки підходжу до столу, підсвідомо знаходжу стілець і стомлено сідаю. Навпроти, коло печі, — людина в білому. Стоїть незрушно, зрідка покашлює. Потім викрешує вогонь, закурює. Блимотливий вогник цигарки робить його лице рубіновим.

— Хто прийшов, тату?

— Це я, Андрійку, твій брат. — Трохи нахиляюся до вікна, де знизу, з підлоги чується шарудіння соломи. Звідти кидається до мене шістнадцятирічний Андрійко — обіймає, цілує, та раптом, ніби вжалений, подається назад.

— Який ти колючий! Бороду запустив? Для чого? — і, не дочекавшись відповіді, говорить: — Ясно.

Батько, як і раніше, скам'яніло стоїть коло печі, щось шепоче, певно, сам собі відповідає на якісь запитання.

Андрійко сумовито сповіщає:

— Вася, Сашко, Ванько воюють, а Галя так і лишилась у Києві.

— Ми з Андрієм одні тепер... — тремтить старечий голос.

Я ніколи не бачив, щоб мій батько плакав. Зараз він ридма ридає. Смерть дружини, з котрою прожив майже сорок років, неймовірно тяжка втрата для нього. Нерви, нерви його здають!

Обіймаю, заспокоюю тата й сам обливаюсь слізьми. Не віриться, що я ніколи вже не побачу нашу добру матусю, ніколи нас не зігріє її теплий погляд, ласкава рука. В останні роки, згадую, з'явилась у неї характерна особливість — слухати співбесідника з напівзведеними до перенісся бровами. Це надавало їй виразу напруженої уваги.

Так утрюх ми й просиділи цілу ніч і говорили тільки про маму.

Настав ранок, батько знову замкнувся в собі.

Я сидів понуро, спершись ліктями на стіл, і довго чекав, коли він поцікавиться, звідки прийшов його син і чому.

— Натворив чогось, Сашко? — несподівано спитав батько. В тих словах чувся докір і навіть прихована неприязнь.

— Збили мене. Намагався пробратися до своїх — не вдалося.

— Кинув козак шаблюку, бо надто важка, — промовив він іронічно, розглядаючи деталь мого «парадного мундира» — подрану сорочку-косоворотку, облямовану вишивкою.

— Нічого, тату.

— Що «нічого»? — кривиться він.

— Червоніти вам не доведеться.

— Хвалився горластий півень, що сонце збудить, а воно й само встало. Так, так... — похитав головою.

— Невже не вірите, що мене збили?

— Інші ж виходять з оточення.

Прикру мовчанку порушив ніжний і добрий, як покійна мама, Андрійко.

— Поїж, Сашко, — присунув хліб і кухоль молока. І став оповідати новини.

Чотирнадцятого вересня в Піски вдерлися фашисти, зайняли школу і почали наводити «порядки».

Мало хто встиг евакуюватись. Лишилися в селі майже всі активісти: учителі — Андрій Бойко, Наталя Сидоренко, комсомольці — Павка Євенко, Микола Герасименко, Мотя Сомко.. Потрапили в оточення і не змогли вийти з нього комуніст Іван Олексійович Головка, колишній колгоспний рахівник Іван Климентійович Сидоренко, вчитель Яків Трохимович Головка.

— А місцеве начальство евакуювалось? — питаю.

— Що ти! — махає рукою Андрійко. — І вони застрягли. Голова колгоспу Василь Петрович Бодня, голова сільради...

— Василь Лукич Іванко?

— Він, звичайно.

«Так, — думаю собі, — виходить, не один я потрапив у халепу».

— Наша влада на місці, тільки без влади, — зауважує батько насмішкувато. — Сидять квочками на яйцях, а фашисти лихо коять: грабують, знущаються з людей.

Про себе думаю: «Не може бути, щоб комуністи, комсомольці сиділи, склавши руки».

Батько, наче підслухавши мої роздуми, продовжує:

— Може, когось і гризе совість, та сміливості бракує. Чекає, щоб хтось інший почав. А голова, як відомо, хвоста не повинна чекати. Чи не так?

— Так.

Він вийшов на подвір'я, постояв коло хвіртки й вернувся зовсім іншим:

— Виспись, Сашко. Часу для теревенів тепер, слава богу, вистачить. — І додав: — Роздягайся, спи по-людськи.

Вперше за два місяці лягаю в м'яку постіль. Під головою подушка, вкритий ватною ковдрою, а сон чомусь не бере.

Батько сидить коло столу. Схиливши голову і, підперши лоб великим і вказівним пальцями, про щось думає.

— Спи, Сашко, не бійся, — каже він, — фріців у селі немає. Рідко до нас заглядають. Ліси навколо — самі бояться. А наше колишне начальство не враховує цього.

Засинаю. Хтось поправляє на мені ковдру. Хто це? Андрійко чи батько? Розплющую очі — батько. Ступаючи тихо навшпиньках, він виходить з хати. «Голова не повинна чекати хвоста» — проноситься напівтуманно й повіки самі злипаються.

8

Поволі, обережно приглядаюся до односельців, цікавлюся, чим хто дихає, що в кого на думці. Особливо звертаю увагу на шкільних друзів. Ходіння по колючих тернах на окупованій території навчило мене довірятись не кожному. Кукілем по дорідному житу сям-там повитикались запроданці. Вже рачки полізли в старости, поліцаї, стали фашистськими холоуями, не задумуючись над тим, що за расистською доктриною і вони, зрештою, підлягають винищенню. Дехто з них уже й «заслуги» мав перед командуванням загарбників: зустрічав «хлібом-сіллю» гітлерівців, викладав ворожим комендантам списки партійних і радянських працівників, активістів, указував на євреїв... Слабодухі, а були й такі, зневірившись у власних силах, втратили й проблиск на-

дії в нашу перемогу. Їх паралізував тваринний страх за власну шкуру. Такі істоти тарганами позабавалися в щілини осель і дбали тільки про власний шлунок.

Та в основному пісківчани, як і населення інших міст і сіл, що потрапило у нацистське ярмо, нагромаджували в собі силу й відвагу, щоб стати на смертельний двобій з осоружним ворогом.

Так. Пісківчани теж промацували мене. Теж не поквапом, обережно, навіть надто сторожко. Крига рушила тільки тоді, коли мені пощастило налагодити безпосередній контакт з Іваном Олексійовичем Головком. З ним я порозумівся хутко. Від Івана Олексійовича зрештою довідався, що Новобасанський підпільний райком партії залучив його, Андрія Бойка, Наталку Сидоренко, Мотрю Сомко для підпільної роботи і що їх група вже діє.

Іван Олексійович до війни викладав фізкультуру в нашій школі, а в армії був політпрацівником. Після багатьох невдалих спроб вийти з оточення він, як і я, вирішив дістатися в рідне село — організувати людей на опір окупантам. Його ініціативу добрати групу патріотично настроєних пісківчан, озброїти її і розпочати партизанські дії підпільний райком партії схвалив.

Переді мною сиділа чесна, віддана ленінській справі людина. Я слухав співбесідника, водночас думаючи про те, що війна і все пережите ним майже не змінили його характеру. Заклавши ногу за ногу й відкинувшись на спинку крісла, Головко, як і раніше, висікав небагато-слівні хитромудрі фрази.

— Давайте, Іване Олексійовичу, простіше. Конкретно: скільки у вас автоматів, пістолетів, гранат?

Образився? Наче ні. Тільки до молодого вчителя Андрія Бойка, що сидів навпроти мене, обернувся й запитливо глянув на нього.

Той пожвавішав, і я дістав докладну відповідь: три автомати, п'ять пістолетів, кілька гранат.

— Не рясно,— зауважив я.

Головко встав, підійшов до вікна, глянув на обрій, окреслений крейдяною габою хмар і, не обертаючись, промовив:

— Олександр правду каже — малувато. Та й людей негусто.

— А чому Євенко Павло осторонь? — запитую докірливо. — Хлопець відважний, кмітливий...

— Але несерйозний,— перебив мене Головка.— Похлоп'ячому поводитися.

Відточене формулювання, хоч до протоколу записуй. Проте не зважати на ці риси Павчиної вдачі було ризиковано. Цього невисокого на зріст худорлявого хлопця, кіномеханіка з нашого Будинку культури, всі зустрічали з усмішкою, так і чекаючи від нього якогось «коники». Одного разу, під час демонстрування вже не пам'ятаю якого закордонного фільму, він висунувся з кінобудки і вигукнув на весь зал: «Ця мадам схожа на нашу Степаниду, від лінощів мохом обросла». Коли регіт ущух, Павка додав: «От кого б у колгосп — на бурячки!»

— Якщо ви не проти, побалакаю з ним,— запропонував я.— Він не дитина, добре розуміє, в який час живемо. Головка й Бойко не суперечили.

З Павкою зустрівся другого дня на горищі нашої хати. Я навмисне обрав таке втаємничене місце, щоб перевірити реакцію друга. На мій подив, Євенко не приділив цьому ніякої уваги. Поводився цілком серйозно.

— Павко, а що як ми організуємо невеличку групу, озброїмось і підемо в ліс? — кинув я вивідно.

Євенко подумав і відповів, блиснувши очима:

— Давно час! Руки сверблять, зрозумій, душа горить! — Він усміхнувся по-змовницьки і додав: — Я помічаю Сашко, що така група в Пісках уже існує і керує нею, знаєш хто? Іван Олексійович Головка. Мені він, чую нутром, не довіряє.

— Чому?! — вдаю здивованого.

Павка низав плечима:

— Не знаю. Може, тому, що вважає мене клоуном. — По цьому він якусь мить помовчав аж тоді рубонув: — Клоун не клоун, а йти боком уперед — не в моїй натурі.

Я передав Євенкові свою розмову з Головком і Бойком.

— Не ображаюсь,— сказав Павка.— Будучи на їхньому місці, я теж побоявся б зв'язуватись із таким типом.

Наша підпільна група зростала й міцніла. Крім Павки Євенка, активними її членами були брат і сестра Сидоренки — Іван і Наталка, Марія Євенко, Коля Герасименко, Мотя Сомко, мій брат Андрійко, молодший брат Івана Олексійовича — Мишко Головка...

Зустрічались не часто, малими групами — по двоє-троє. Ті зустрічі, як правило, були дуже короткими, зате — діловими. Ми обмірковували деталі важливої справи: створення партизанського загону, забезпечення людей зброєю, питання догляду за нею, її зберігання.

Одного ранку до нас у хату в справі, зв'язаній з підпільною роботою групи, зайшла Наталя Сидоренко. Глянув я на неї і аж рота розкрив од здивування: ой же гарною дівчина стала! Кремова хустка з червоними трояндами дуже пасувала до її смуглого лиця, на якому жвавими вогниками блищали розумні темно-карі очі. Я вчився в старших класах, Наталя — в молодших. Тоді мене особисто її зовнішність, гарний голос майже не хвилювали. Пізніше, коли приїздив з вузу до рідних, зустрічаючи дівчину десь на вулиці (в той час вона вчителювала), я вітався, як з напівзабутою знайомою.

«Яка ж вона гарна! — не можу намілуватись. — І відважна».

— Чого так дивитесь на мене, Олександрє Єлисейовичу? Я прийшла не на оглядини, — сказала, всміхнувшись куточками губ.

Щоки мої запалали, але я теж відбувся жартом:

— Правильно, Наталіє Климентіївно, зараз не до оглядин. Питання про них тимчасово відкладається, але вони обов'язково відбудуться.

Вона відвела погляд і квалливо змінила тему розмови, почала про справи. Потім, кивнувши головою, пішла, а я ще довго сидів збентежений: серце моє чомусь то радісно билосся, то стискалося від смутку.

— Бог милостивий на дурість: наш Сашко, здається, задохався, — вивів мене з розгубленого стану Павка Євенко, що несподівано з'явився. Сказав ці слова, бігаючи туди-сюди по хаті. Завше він у русі, подумав я, тому худий і шуплий. Павка завжди все робить швидко, гаряче, не даючи собі жодної хвилини перепочинку. Дивись на нього, й сам мимохіть починаєш поспішати, не знаючи куди й по що.

Іскринки лукавства в Павчиних очах згасли.

— Послухай, Сашко, Мамчучку пам'ятаєш? Чоловік її разом з твоїм батьком конюхом працював.

— Ну, звісно! Вона живе за сільрадою. А чоловіка звати Сергій Петрович.

Євенко притис руку до серця й кумедно заворушив вухами:

— Ваші дані, товаришу льотчик, уже з бородою. Сергій Петрович Мамчук давно махнув на Донбас за довгим карбованцем. А колишня його дружина й дочка Галя тепер майже твої сусіди. Ясно? Так от, у цієї Галі є приймак. З полону втік. Сам вологодський. В господарстві допомагає, за те нагодований, має де спати і, звичайно, всякі інші вигоди... Хлопець недурний, настроений по-бойовому, німців, каже, хочу бити. Головка категорично проти нього, а я вірю йому. Кулеметник, сапер.

— А може, Головка має рацію?

— Виключено.

— Звідки така впевненість?

— Перевірів на ділі.

Він, Євенко, вигадав, що випадково знайшов схрон зброї, і сказав вологодцеві, де саме. Потім Павка став чекати, що робитиме Галин приймак. Якщо донесе в комендатуру — тварюка продажна, гітлерівці спеціально тримають його в Пісках, коли ж ні — то наш.

— Ну і як?

— Ручаюсь...

— Не дурний, кажеш. Може, хоче нас перехитрити, Павко?

Євенко знизує плечима. Все може бути, але...

Я хапаюсь:

— Ніяких «але», Павко! Мусимо пам'ятати: гестапо дурнів не засилатиме. Іван Олексійович має рацію: пильність — над усе. Почекаємо.

Так обережно ставились ми не лише до заїжджих і захожих, а й до пісківчан, котрих ніби добре знали і, як кажуть, бачили наскрізь. Наша підпільна група з перших днів існування почала вимагати від кожного учасника високої пильності, суворо засуджувала кожен необачний крок.

Всю зиму, де тільки могли, здобували зброю, боеприпаси, добирали сміливих, надійних зв'язківців, підшукували явочні квартири, вивчали звички противника. Твердо вирішили: тільки настане весна — спалимо гітлерівську комендатуру, що міститься в приміщенні колишнього управління радгоспу «Дідове», знищимо місцевих поліцаїв — і в лісі!

РОЗДІЛ ТРЕТІЙ

«Нам усе відомо...» По дорозі в комендатуру. Проба гарту. Червоне кружальце на карті. Одним махом...
Організаційні справи. «Говорить Москва!»

1

За ніч природа добренько попрацювала. Ввечері був чималий мороз, а вдосвіта за моїм вікном танув сніг, поля вкрилися чорними прогалинами.

Молоко закипає саме тоді, коли відвертаєшся, говорила моя мати. Це справді так. Того весняного ранку батько сидів на своєму низенькому стільчику й зашивав чоботи, Андрійко куховарив, а я лагодив стіл, котрий давно просився в піч, для розпалу сирих дров. Кожен був заклопотаний своїм, тож ніхто не почув, як рипнули сінешні двері й перед нами привидами вирости непрохані гості — два поліцаї.

— Наказано тебе, — показав дулом гвинтівки в мій бік, — негайно доставити в управу.

Я глянув скоса у вікно — в дворі стояли ще два надутих, як сичі, поліцаї.

— Мене? В таку ранню пору? Чого?

Тримаюсь спокійно, але відчуваю, що вся кров у мені закипає.

— Точно сказати не можу, — пояснює холуї «нового порядку», стежачи за кожним моїм рухом. — Щось, мабуть, з'ясувати треба.

Трохи втішає те, що не роблять обшуку. Може, справді викликають до управи лише для того, аби з'ясувати якусь дрібницю? То нащо стільки поліцаїв?

Одягаюсь, причісуюсь, натягаю шапку.

— Я готовий. Коли треба, то треба, — кажу.

Батько й Андрійко навіть натяку не подають, що хвилюються.

— Довго там не затримуйся, — каже батько, скручуючи просмолену нитку. — Не снідав іще.

Відповідаю одним поглядом: кріпись, дай знати моїм товаришам.

Піски ще сплять. Євенко, Бойко, Головка, Наталя, Коля Герасименко... Може, їх ще вночі заарештували? Коли ж ні, то як їх застерегти. Як на те жодної живої істоти не видно!

В управі на мене чекає, розлігшись у кріслі, начальник поліції. Збоку на дивані сидить член нашої групи — Федір Лиходід. Дивно, чому він тримається так вільно? Курить, поглядає на мене злорадно.

Лиходід — нетутешній. До нас у село він забрів «ненароком: виходив з оточення — схопив запалення легенів...» Знайшлись добрі люди, пожаліли, пригріли, ви-лікували, і він лишився. Ні в кого з членів групи не виникло ніякої підозри, сумніву в його щирості. Правда, про нашу групу він знав не все, але досить, щоб завдати їй значної шкоди й порушити всі наші найближчі плани.

— Сідай, льотчику, — наказує начальник поліції «пан Мирон». (Так тепер звали його пісківчани).

— Розкажи, як з Іваном Головком та Андрієм Бойком займаєшся партизанством. Викладеш правду, відпущу додому. Брехатимеш — порохом запахне: тебе і всіх твоїх родичів до стінки поставлю. Все! Тепер ви-бирай, — закінчив і, відкинувши голову на гнуту спинку крісла, приготувався слухати.

— Це ви серйозно? — запитую з награною байдужістю. — Тут якась помилка, пане начальнику. — Хочу всміхнутись, а губи здерев'яніли.

Лиходід, глянувши на мене, пахає до стелі кільцями цигаркового диму. «Зрадник! — стискаються кулаки. — Запроданець!»

— Кривець, не прикидайся. Викладай усе, поки з тобою лагідно розмовляють, — радить він. — Комуніст Головко — раз, учитель Бойко — два...

— Пане Мироне, він бреше! — вигукую. — Я не партизан, нікого й нічого не знаю.

— Що ти, любий, Івана Олексійовича й Андрія Микитовича не знаєш? — питає глузливо начальник поліції.

— Знаю, звичайно, а що вони партизани — вперше чую.

— А його знаєш? — киває він у бік Лиходіда.

— Вперше бачу. Чув тільки, що в нашому селі вчепився до якоїсь спідниці.

Лиходід докірливо хитає головою:

— А-я-яй. Ну й брехун же ти, Кривець. А хто вчора розповідав мені про бої під Балаклією? Не ваша милість, жарений радянський асе?

— Брешеш!— обриваю його, замахнувшись кулаком.— Я з тобою, гнидою, ніколи ні про що не говорив. Він обманює вас, пане Мироне. За недокурок на чесних людей наклеп зводить.

— Чесник... Куди там!— кривить губи начальник поліції.

Він викликає дзвінком чотирьох мордобоїв і ті починають допит. Особливо старається Лиходід.

Годин кілька мене катують, потім замикають у дерев'яну колгоспну комору. Біля дверей виставляють варту. Комора розділена на дві частини. Прислухаюся— сусідня «камера» ніби порожня. Де Іван Олексійович? Де Андрій Микитович?

Увечері вартові змінились. Незабаром у щілину дверей хтось сунув цидулку. Вже зовсім смеркло, тому я ледве розібрав текст: «Нам усе відомо».

Коротенькі три слова, а як багато радості! Хто написав? Хто передав? Чи не провокація? Підходжу до дверей, відкашлююсь. Через щілину бачу лише приклад гвинтівки і задник чобота.

Один він тут чи ще хто є?

— Апчхи!

— То від Івана Головка. Його брат Михайло передав,— шепоче скоромовкою поліцай і поквапом відходить.

Іван і Мишко Головка на волі! А Бойко, Євенко? Наталя?..

Бойко, брати Головки і Павка рідко бувають удома, тому їх не схопили, а Наталя ж ночує вдома...

Уявляється миле личенько дівчини в кремовій хустці з червоними трояндами. Якщо Лиходід пронюхав, що й вона підпільниця, її теж заарештували.

Стискаю кулаки до болю, напружується шкіра на обличчі.

— Чорт!— виривається з моїх грудей.

«Нам усе відомо». А що саме? Що Лиходід провокатор, що мене мордували? Кого ще ув'язнили? Спадає на думку щире зізнання Бойка: «Я люблю Наталю. Вона найкраща, найрозумніша з усіх дівчат!» А Павка з нею чомусь не мириться, і давно.

Павка після двох чи трьох наших одвертих бесід став триматися серйозніше, навіть у тоні його розмови вже не відчувалося пустошів, як раніше. Він виконав

кілька важливих доручень групи і раптом... зник. Минає день, другий — немає, ніби у воду впав. Хвилюємося: чи не викинув без нашого відома якогось «коника» і чи не потрапив за те до гестапівської катівні в Чернігові? Товаришів своїх не викаже, це безсумнівно, але жаль його самого. Та от, серед білого дня відчиняються двері сарая, де вряди-годи збиралися, й поріг переступає... шупленький обершарфюрер СС.

— Хенде хох! — наставляє на нас «вальтер».

Ми, звісно, відразу впізнали Павла. Вислухали, не перебиваючи, як він на шосе підстеріг «райського птаха» і відправив його в райські небеса без пересадки.

— В хазяйстві все згодиться, — сміється Євенко, хльоскаючи прутиком по лискучих халявах. — Особливо, тобі, Сашко. Нап'ялиш на себе оцю шкуру, і ти чистокровний фріц: блондин, по-німецькому шпрехаєш. Одно слово — породистий пес Адольфа Гітлера. Не завадило б, звичайно, підстрелити й роздягти птаха вищого польоту. Обершарфюрер — це всього-на-всього фельд-фебель.

На хвилину він замовкає, потім береться доводити: аби всім нам удалося переодягтися у ворожу форму, то фріци почали б стріляти один в одного...

«Він має рацію, — зауважую про себе. — Це ідея!»

— Ну, Іване Олексійовичу, як тобі подобається моя робота? — закінчує Павка розповідь запитанням.

— Ти анархіст! — випалює Головка. — Ти небезпечна людина, Павко. Йди геть, знати тебе не хочемо!

Євенко блідне, слова не може вимовити на захист. Обертається до мене, сподіваючись, що я схвалю його вчинок, все-таки вбив окупанта, приніс цінні трофеї!

— Йди-йди, — підтримую керівника групи. — Кустарі-одинаки нам не потрібні.

— Ви збожеволіли? Подуріли, чи що? — не вірить Євенко своїм вухам. — Товариші, та зрозумійте ж... Три дні голодний, мало не замерз у кюветі, аби... Я ж думав, що...

— Йди! — повторює Іван Олексійович.

— Ну й піду! — раптом спалахнув Павка.

Залишивши в сараї одяг убитого обершарфюрера, трофейний «вальтер», Євенко виходить пригнічений, глибоко ображений присудом. Та через день знову

з'являється до керівника групи і просить дозволу спокутати провину.

...Вночі мене знову повели до управи. Ті ж запитання, ті ж нелюдські тортури. Пан Мирон не приховує, що вранці мене відправлять у новобасанську комендатуру.

— Есесівці розв'яжуть тобі язик!— запевняє він.

2

— Виходь!

Сирій похмурий ранок. Я ледве тримаюсь на ногах. Голова паморочиться, нудить. Після другої «обробки» на мені живого місця не лишилось. П'ять «архангелів-хранителів» — троє на конях: спеціально присланих з райцентру і двоє піших поплічників супроводять мене. Для більшої надійності мене ще й вірьовкою обплутують і кінець її дають рудому банькатуму, як видно, старшому поліцаєві.

— Пішли!— наказує той.

Майже біля кожного подвір'я юрмляться односельці. Всі бліді, в очах — біль, співчуття. А он там попереду, за колодязем, здається, стоїть Наталя. Так, вона. Поряд — Мотя Сомко. Вона родом з Сибіру, Переїхала з батьками на Україну. Після закінчення педагогічного технікуму вчителювала у Пісках. Тут вона й подружилася з Наталею.

Проходжу повз дівчат. Брови в обох нахмурені, губи стиснуті, а в очах — усмішка. Підбадьорюють? Згадую вчорашню записку від Івана Олексійовича — «Нам усе відомо». Друзі довідались про мій арешт, знають, як провадились допити, а чи знають вони, що мене ведуть оце до новобасанської комендатури?

Ось і наш «майдан коло церкви». Андрійко стоїть на дерев'яній паперті. Білий, мов стіна. Для чого він прийшов сюди? Його ж можуть схопити! А батько, де мій батько? Він здогадувався про мету моїх зустрічей з Іваном Олексійовичем, чому інколи не ночував удома, чому руки мої часто в мастилi, чому вчащає до нас молода вчителька, дочка Климентія Сидоренка — Наталя. Знав, але вдавав, ніби йому нічого не відомо. В його суворих очах завжди можна було прочитати мовчазне схвалення моїх дій.

Багато людей зібралось на паперті. З облич видно: прийшли сюди не богу молитись. Пісківчани давно переконалися, що бог слабких не захищає, диявола не карає. Наші пропагандисти атеїзму, пам'ятаю, доводили, що пісківчани почали втрачати віру в господа всевишнього ще з 1767 року, після видання в імперії указу про заборону скаржитись на поміщиків.

«Нам усе відомо...» Може, це натяк, що мене виручать? То де ж друзі? Ось уже остання хата... Ось і старе кладовище...

Рудий банькатий «хранитель» посмикує за віршовку: — Ей, льотчик, ширше ступай! — гаркає.

— Мені поспішати нікуди, — огризаюсь, а сам прискорюю кроки, виходжу вперед, наскільки вистачає віршовки: якщо товариші десь зробили засідку, не заважатиму їм стріляти в конвоїрів.

Проїшли з кілометр — нема моїх рятівників. Ще кілометр... «Щось сталося, отже сподіватися на виручку марно, — думаю. — Треба тікати. Он ожеред соломи, कुщі, всього метрів сто від шляху, ривок — і на волі. Віршовка? Дурниця! Добре смикнути — банькатий не втримає. Почнуть стріляти — уб'ють? Та краще померти відразу, ніж терпіти катування ще й у Новій Басані».

Рудий, видно досвідчений «хранитель», наказує йти повільніше і підбирає віршовку. Кінь ледве не наступає на мене копитами.

До райцентру лишається кілометрів шість, а то й менше. Ліс бовваніє далеко збоку, а тут відкрите поле — біла рівнина з чорними тарелями талої води. Місцевість не сприятлива для втечі.

Попереду, де видніється скирта, почнеться крутий яр. Чи пан, чи пропав — там я рвону.

Повільно тане відстань, скирта ніби не бажає мого наближення.

— Поспішає на шибеницю, — глузує банькатий.

Поліцаї регочуть, форкають коні, а мені здається, що й вони сміються наді мною. І раптом усе це обривається автоматною чергою. Роблю різкий ривок — і я біля яру. Чийсь руки швидко розв'язують віршовку.

Беру з рук моїх рятівників пістолет і стріляю в поліцаїв, що кинулися врзнобіч. Цілюсь у банькатого. Переляканий кінь без вершника біжить назад у Піски.

Дякую за порятунок товаришам: комуністові Івану Олексійовичу Головкові та комсомольцеві Андрію Бойку. Я конче збуджений, потискую їм руки, обіймаю їх, цілую.

— Спасибі, товариші, довіку не забуду. Адже ви йшли на видиму смерть!

— Гаразд, досить,— махає рукою Головко.— Так би й ти зробив.

Не можу отямитись. Просто не віриться, що живу, бачу сине небо і в ньому прозорі хмари з роздертими пухнастими краями. Не віриться, що йду з вірними друзями в ліс!

3

— Мирон бігав по дворах, ніби пес, що зірвався з ланцюга. Репетував: «Перестріляю всіх пісковчан!» — розповіла пізніше Наталя Сидоренко.

— Хтось розпустив чутки, ніби коло Нової Басані висадився десант,— додала весело Мотя.— Парашутисти, мовляв, перестріляли конвой, виручили Кривця. Його, Івана Олексійовича й Андрія Бойка взяли з собою і в ліс пішли.

Головко слухав дівчат невдоволено.

— А чому ви не розвіяли ці дурні плітки?— спитав він.— Подумали ви, який висновок люди можуть зробити?

— Який?— здивувався я.

— Такий, що не на користь нам!— гримнув він.— Злякалися, мовляв, утекли, а народ страждати покинули.

Наталка зауважила:

— А ти, Іване Олексійовичу, доведи, що не боягуз. Для цього ж і в ліс пішов.

— Точно!— підтримав дівчину Андрій Бойко.

Чудовий притулок нашій маленькій партизанській групі, яка попервах складалася лише з трьох чоловік, давали величезні лісові масиви — Діброва, Зруб, Криничне, Сіножать. Трохи згодом до нас приєдналися Іван Сидоренко, Микола Герасименко. За ними й інші прийшли.

Важкувато доводилося, особливо у перші два місяці. Відсутність досвіду партизанської боротьби, нерегу-

лярний зв'язок з підпільним партійним керівництвом, мала чисельність загону, часті й тривалі перебої в харчуванні, холодна, недружна весна, ряд інших труднощів заважали нам розгорнути дії, як слід.

Друзі пізнаються в біді. Деякі легкодухі не витримали тяжких випробувань, почали кидати нас. Тихцем, добре знаючи, що вдома на них чатує гестапо.

Пам'ятаю, переїчила злива. Темно, хоч в око стрель. Вирішив перевірити пости. Всі на місцях. Завернув уже вглиб лісу, як раптом помітив постать під кущем. Згорнену ніби їжак, клубком.

— Встати! Руки вгору!

Людина кинулась убік.

— Руки вгору!— кричу.— Стрілятиму!

Зупиняється. Випростується. В руці гвинтівка.

— Кидай зброю! Ти — хто?

Мовчить. Підходжу ближче — наш партизан!

— Покидаєш загін?

— Не можу більше, не можу,— озивається і— в сльози.

— То на якого ж біса тобі гвинтівка?

— Щоб живим не здаватись. Уб'ю кілька негідників, потім що буде, те буде. А в лісі не можу лишатись. Нєсила, з ніг падаю. Піднімаюсь і падаю...

— А чому тікаєш, мов злодій?

— Соромно, Сашко.

— Йди.

Він пішов. Оглядаючись, чи не стрілятиму...

Навмисне не називаю прізвища тієї людини, оскільки вона пізніше визнала свою помилку і стала відважним бійцем нашого загону.

Веселіше стало на серці, коли ліс зазеленів і ми розпочали активні дії. В операціях брали участь і товариші, які до того жили напівлегально.

На «постійне життя» перебрався в загін Павка Євенко. Прийшов у ліс несподівано, вночі і заявив: «Лишатися далі в Пісках мені протипоказано».

Євенко, за нашою порадою, був прилаштувався на роботу механіком у господарство, що ледь животіло на садибі колгоспу. Того дня він зайшов до контори. Почав жартувати. Його слухали, заливаючись од сміху, а Павка непомітно через відчинене вікно стежив, що робиться на подвір'ї.

У двір, помічає він, один за одним під'їжджають велосипедами одинадцять озброєних поліцаїв, усі чимось дуже стурбовані. Євенко прислухається до притишеної розмови, вигуків команди, робить висновок: поліцаї чекають появи партизанів. І не помилився. Ми справді направили сюди своїх людей, щоб домовитися з керівництвом господарства про постачання загону продовольством.

Події відбулися на очах у Євенка дуже швидко: тільки поліцаї зробили засідку, наші товариші тут як тут. Часу на роздуми в колишнього сільського кіномеханіка не було. Він дістає з-за пазухи «вальтер», вибігає у вузький коридор контори і впритул убиває двох поліцаїв. Інші з переляку — в кабінет голови. Павка розряджає їм у спину всю обойму.

У групу Євенко повернувся з трьома товаришами, яких він врятував од смерті. Прийшли вони не з порожніми руками — привезли продукти, п'ять карабінів і дві поліцейські уніформи.

Головко підійшов до Павки, поклав руку на плече:

— Павле Миколайовичу, ти — молодець. Від усієї нашої партизанської групи висловлюю тобі щире подяку.

Павка усміхнувся:

— Радий старатись! — Примружив праве око й іронічно зауважив: — Іване Олексійовичу, це ж... кустарна робота.

— Тепер, товаришу Євенко, інші обставини, — відповів поблажливо Головко.

— Які там інші! — не здавався Павка. — Точнісінько те ж саме. Есесівець просто в руки ліз, хіба можна було зобидити його?

Всі присутні зареготали, найголосніше — сам Євенко. Він був щасливий. Не так од свого подвигу, як від того, що тепер з нами, в лісі.

На карті червоним олівцем обведено населений пункт — завтра вранці має відбутись у ньому відчайдушна операція. Можливо, проллється і нашої крові немало. Та коли ти юний і в грудях тріпоче молоде га-

ряче серце, такої чудової ночі, як сьогодні, про небезпеку не думаєш.

У небі повновидий молодик, між деревами замріяно-го лісу прозорі, мов сріблястий серпанок, пасма світла. Розмови не чути, та я знаю, не спить ніхто. Який там сон. Спогади, мрії, жадання... і знову спогади...

Сиджу біля ставочка, оточеного вербами. В тихій воді купаються тремтливі зорі. Думками я в Москві. Пригадую навчання у військовому училищі. Беру участь у першотравневому параді. Крокуючи, рівняюсь «направо» і здається, що керівники партії і уряду дивляться з Мавзолею В. І. Леніна прямо на мене. Гучномовці розносять по Красній площі дзвінкий голос: «Радянським льотчикам, вірним охоронцям нашої Батьківщини — слава!» Крок мій твердішає, мене проймають почуття гордості й щастя.

З Іваном Антоновичем Бобровським, з яким я вчився у Білоцерківському сільськогосподарському інституті, а потім разом вступив до Московського вищого авіаційного училища, після параду беремо кількагодинні відпустки і блукаємо вулицями та площами святкової Москви. В новенькій формі, в начищених до дзеркального блиску чоботях. Молодечою виправкою прагнемо «справити враження» на москвичів, і це нам ніби вдається. Всі на нас поглядають, усі нам усміхаються. Від успіху наші голови трохи запаморочились, не помічаємо, як швидко лине час.

— Вона дала мені домашній телефон і сказала...

Іван дивиться на годинник, який напередодні свята одержав у нагороду, й вигукує: «Горимо!»

— Диваче, радієш з приемного ходу? Тік-так, тік-так... Запам'ятай, Ваню, то відлітають у небуття секунди, хвилини й години твого життя швидкоплинного.

— Коли вчилися у Білій Церкві, професор Гродзинський Михайло Карпович...

— Сашко, запізнюємось в училище! — перебиває Бобровський.

— Запізнюємось?

— Точно. Давай зупиняти попутну.

— Так, звичайно, — згоджуюсь. — Як же це ми забарилися?!

Виходимо на середину дороги, «голосуємо». Десятки легкових машин обминають нас, жодна не зупиняється.

— Бездушні!— серджуся.

Нарешті, одна загальмувала.

— Виручи, браток, підкинь хоч за міст. Запізнюємось, поспівчувай,— благає шофера Бобровський і, не заглядаючи всередину машини, продовжує:— По п'ять карбованців з брата — згода? Облиш ти свого начальника, він не знатиме.

— Це ж простіше простого. Свято, куди йому їхати?— підпрягаюсь і я.— Десятка на дорозі не валяється.

Шофер, прикусивши губу, щоб не засміятися, обертається назад. А там... Батечку рідний! Генерал-майор! Ох, і влипли ж ми, дурні!

Генерал відчиняє дверцята, виходить. Він у льотній формі, підтягнутий, кругловидий, моложавий, але зовсім сивий. Ми з Бобровським торопіємо так, що й кирнути забуваємо.

— Що сталось?— запитує, приховуючи посмішку.

Язики наші заплітаються. Навперебій сяк-так розповідаємо про своє «нещастя».

— Перепрошуємо, товаришу генерал-майоре, не помітили...

Він махає рукою. Мовляв, що з вами вдієш.

— Часу справді обмаль у вас — сідайте.

Автомобіль, м'яко рушивши, з ходу набирає швидкість. На задньому сидінні тепер троє: Бобровський, я, генерал — між нами. Ордени, скільки орденів! Хто він такий?

— Вам здорово пощастило: я саме до вас їду,— повідомляє наш рятівник і уточнює:— У Червонопрапорне військове авіаційне училище. Навчаєтесь у Тушино?

— Так, товаришу генерал-майор.

Підкотили до головного під'їзду училища вчасно...

Шарудіння в кущах обриває мої спогади. Оглядаюсь. Недалеко від мене, під вербою, сидять, обнявшись, Наталя й Мотя. Славні дівчата! Щодня підтримуючи зв'язок з населенням, вони розвідали, що в гітлерівську комендатуру, розташовану на території колишнього радгоспу «Дідове», вранці прибуде легкова машина з якимись великими птахами із самого Чернігова!

Партизанки-розвідниці доповіли всі подробиці: машина вишневого кольору, марка — «опель-олімпія», в ній, крім шофера, ще три гітлерівці. Зустрічатимуть гостей: сам комендант — капітан, його підлеглі — фельдфе-

бель, ще два унтер-офіцери, шістнадцять рядових, пере-
кладачка — Берта Павлівна Дзюбенко.

Вислухавши дівчат, я запропонував влаштувати за-
сідку, захопити «опель-олімпію» і тут же, одягши форму
її пасажирів, розгромити дідовський гарнізон.

Головко слухав, кивав головою, а коли я кінчив,
сказав:

— Ідея хороша, але чи не легковажна. Таке завдан-
ня понад наші можливості.

До деякої міри він мав рацію. Досі ми проводили
невеликі операції, так би мовити, локального значення.
Два, рідше три партизани робили несподіваний наскок
на поодиноких гітлерівців, що потрапляли в зону дій
групи.

Зважимо, що на тоді не було в нас ні начальників,
ні підлеглих. Кожен керувався не наказом, а тільки
патріотичним обов'язком: бити ворога там, де під руку
потрапить. Методи і форми боротьби обиралися на
власний розсуд. А тепер пропонувалося ударити всіма
силами.

— Іване Олексійовичу, давайте спробуємо,— умов-
ляв я Головка.— Коли все докладно обмізкуємо, за ус-
піх я ручуся.

Понад дві години обговорювали питання: здійснюва-
ти запропоновану операцію чи ні. Крім Андрія Бойка,
мене підтримали Іван Сидоренко, Микола Матузов, Мо-
тя Сомко, Наталя Сидоренко і, звичайно, Павка Євенко...

...Сім'я вечеря коло хати,
Вечірня зіронька встає.
Дочка вечерять подає...—

Заспівала раптом Наталя.
Мотя Сомко підхоплює:

А мати хоче научати,
Так соловейко не дає.

— Люблю, дівчата, дуже люблю нашого Тараса.—
Встаю, підходжу до них.— Він водночас із пристрасними
закликами скинути самодержавство написав багато вір-
шів, у яких мріяв про щасливе радісне життя свого на-
роду.

Мені подобається висока спокійна сибірячка Мотя,
та хочеться, щоб зараз тут була зі мною одна Наталя.

Шепот, робкое дыханье,
Трели соловья,
Серебро и колыханье
Сонного ручья...

— Це чий вірш, Олександрє Єлисейовичу?— питає Наталя, схиливши голову на плече.— Хто автор?

— Афанасій Фет.

— Правильно!— вигукує вона і дзвінко додає:— Так і тримати, товаришу штурмане.

5

Учасники наміченої операції вийшли на узлісся Криничне і зупинилися коло старої каплиці, що давно розвалилася й заросла бур'янами. Сюди колись дідусь послав мене по «святу воду», що нібито мала цілющу силу.

Частина групи замаскувалася тут, інша — залягла в улоговинах обабіч дороги. А ми з Павкою Євенком, переодягнені в форму поліцаїв вийшли на дорогу і стали чекати на легкову автомашину.

Захопити «опель-олімпію» не ушкодженою можна буде лише за умови, якщо пощастить спинити й викликати з неї гітлерівців. Отже, домовились заздалегідь: якщо фашисти не зважать на наше прохання й не зупиняться, то за моїм сигналом товариші відкриють вогонь від каплиці, а ті, котрі в улоговинах, сидітимуть тихо, щоб дати змогу нажаханим гітлерівцям, рятуючи свої шкури, кинутись саме туди.

Стоїмо з Павкою край дороги, поглядаємо на годинник — довго не видно «гостей». Усміхаємось підбадьорливо один одному. Так ми семирічними хлопчиками всміхались, коли не вдавалось наловити руками риби в озері Топило.

— Може, майнули іншою дорогою?— висловлює здогад Євенко і тут же вигукує:— Ідуть! Чуєш?

— Бачу,— відповідаю спокійно, хоч голос, здається, тремтить.

— Страшнувато, Сашко?

— І зовсім ні. Хіба що трішки...

«Опель» від нас уже метрів за триста. Ми з Павкою виростаємо посеред дороги й щосили махаємо руками. Зупиниться чи доведеться відскакувати вбік?

Машина стишує хід, гальмує. Виходять три офіцери в есесівській формі — два гауптштурмфюрери й один оберштурмбанфюрер. Самі фюрери, — кістка їм у пельку!

— В чому справа? — запитує підходячи один, по-українськи.

— Ми з Ядлівки, — кажу. — Якщо вам у «Дідове», то об'їжджайте Рокитне — там партизани.

— Найкраще, — додає Павка, — он тією дорогою, — і показує пальцем. — Вона, правда, поганенька, зате цілком безпечна.

Есесівці дістають сигарети, закурюють. Потім підходять до нас. Перекладач обертається до них і продовжує розмову німецькою. Тут Павчин автомат, здригаючись, дає довгу чергу. Вистрілити в перекладача я не встигаю. Він піднімає руки вгору і кричить: «Не вбивайте, я комуніст!»

— Кидай зброю! — наказую йому.

— Пушку, стерво, пушку! — чую голос Євенка, що обходжує шофера.

Гауптштурмфюрер, котрий назвав себе комуністом, тицяє мені й партизанам, котрі вже вибігли із засідки, свої документи.

— Я — німецький комуніст, давно вас шукаю, — говорить він, запинаючись. — Я, маючи завдання нашої партії, закінчив розвідшколу, спеціально вивчав українську мову і попросився на східний фронт, щоб зв'язатися з партизанами.

Його документи, листи, фотографії нічого нам не говорять — гауптштурмфюрер — і тільки. Все-таки не розстріляли. Зняли форму і відпустили на всі вітри. Так само вчинили і з шофером: відібрали диплом про закінчення Київського інституту механізації й електрифікації сільського господарства і, давши коліном під м'яке місце, наказали доганяти господаря.

Так ми придбали дві есесівські форми.

Першу частину операції виконано. На черзі друга, складніша й ризикованіша.

Доводилось поспішати, доки гітлерівці в «Дідовому» не дізналися, що трапилось у них майже під носом.

Група партизанів, чоловік з двадцять, на чолі з Іваном Соловковим рушає займати вихідну позицію на

околиці села поблизу колишнього радгоспу, а ми — Павка Євенко, Микола Матузов, Андрій Бойко і я — трохи згодом, переодягнені в есесівську форму, їдемо туди на трофейному «опелі».

Машина добра, йде тихо, м'яко, плавно. Виїжджаємо на головний шлях... Звертаємо в алеї з підстриженими деревами і кущами. Назустріч біжать радгоспні будівлі.

Озираю «есесівців», що сидять поруч. Євенко через вітрове скло дивиться вперед діловито, заклопотано. Голову тримає високо, як особа, наділена великою владою. Статечні, зосереджені погляди в Андрія Бойка й Миколи Матузова. Одно слово, їде «опора гітлерівського рейху».

Недалеко від «Дідового» дорога розбігається в трьох напрямках. Стоп! Куди ж мені звертати?

— Коти прямо, — радить Павка.

Прямо, то й прямо. Ворота розкриті. Чекають на гостей? Але чому їх ніхто не зустрічає? Де капітан, фельдфебель, унтер-офіцери? Щось тут не так. Одно з двох: або ми поїхали не тією дорогою, або комендант уже зв'язався з Черніговом, здогадавшись, що трапилось із гостями.

З воріт виходить боса жінка в ситцевій хустині, з кошиком.

— Павко, ти збив нас із дороги.

— Чекай, айн момент, — не здається Павка. Дістає з верхньої кишені кітеля пенсне, чіпляє на носа. — Ей, фрау! Ком-ком, матка!

Жінка зупиняється. Та це ж тітка Сидориха!

— Матка, ті работаль дойч командатур? — питає Павка, жахливо гаркавлячи.

— Так, — відповідає жінка.

— Гер-р-р комендант ест свой кабінет?

— А мені звідки знати? Вранці бачила його.

Павка крутить пальцем коло виска.

— Ти есть отшень сумашетший тшеловек, матка, понімай? А зольдатен все ест?

— Та звідки мені знати, — відповідає Сидориха. — Поїхали на грузовику туди, де горіло вночі, в Ядлівку, кажуть.

— Алес уехал золдатен?

— Та ні, он коло тих воріт начальства виглядають,— пояснює і показує рукою, куди нам їхати.— Може, то вас чекають.

— Ти ест большой болтун, матка,— перебиває її Павка.— Ето ест фоенна тайна, фарштейн?

— Не впізнала,— говорить Павка, «бідкаючись», коли я розвернув машину.— Під моїм культурним керівництвом вона до війни працювала в Будинку культури. Гарячі млинці, бувало, приносила прямо в кінобудку.

Вартовий розчиняє перед нами ворота. Під'їжджаємо до брами центральної садиби.

— Комендант?— Звертається Євенко до вартового, що став на витяжку.

Той розуміє, що цікавить гауптштурмфюрера з Чернігова.

— У себе,— відчеканює.

То були останні слова в його житті: Андрій Бойко і Микола Матузов, що лишились у дворі, прибрали вартового, коли ми з Євенком подались до комендатури.

Кілька східців... «Чому комендант сам не вийшов назустріч представникам із Чернігова?»—вдруге запитую себе і сам же відповідаю: «Комендант — капітан, а есе-сівське звання гауптштурмфюрер — один чорт. Комендант, очевидно, з гонором!»

Ривок — і двері кабінету відчинені.

— Хайль!— схоплюється комендант, не помітивши, що в нього спрямовано пістолет.

Мить — і дуло коло його грудей.

— Хенде хох!

Взято на мушку і молоду смугляву жінку з копицею чорного волосся.

— Ви Берта Павлівна?— звертаюся до неї своєю рідною мовою.

— Так,— відповідає вона спокійно і дружньо.— Я здогадуюсь, хто ви... Вам не можна тут довго затримуватись.

— Зброя в нього є?— киваю на коменданта, що боїться й оком моргнути.

— У верхній правій шухляді.

Лівою рукою відсуваю шухляду. Парабелум, дві гранати. Кладу собі в кишені.

— А у вас?

Витончене гарне обличчя з виразом підкресленої незалежності.

— У мене немає.

— Де ще зброя?

— Автомат у відпочивальні. Он там...

— Павко!.. Берто Павлівно, скільки зараз німців на території комендатури?

— Один. На посту коло воріт.

— Це правда, Берто Павлівно?

— Правда.

— А решта?

— Поїхали в Ядлівку. Вночі там хтось підпалив комору з хлібом.

— Скільки їх у Ядлівці?

— З фельдфебелем і унтерами вісімнадцять.

Євенко вносить автомат і портативний радіоприймач.

— Працює?— питає він у перекладачки.

— Трохи несправний.

— Не турбуйтеся, мадам, відремонтуємо.— І до мене:— В тій кімнаті і батареї є. Навіть друкарська машинка з російським шрифтом.

— Неси її в «копель» і хутко назад. Матузову зв'язатись із Соловковим. З Ядлівки прибудуть вісімнадцять гітлерівців.

Тримаю на прицілі коменданта й перекладачку, а Павка тим часом встигає вивільнити відпочивальню коменданта від «зайвого мотлоху».

— Все в порядку,— каже Павка і киває мені, що треба йти.

Перекладачка перехоплює його погляд і просить не вбивати капітана.

— Він непогана людина, ненавидить Гітлера і його порядки. Він...

— Ох ти ж, сволота,— вигукує Павка.— Та я тебе зараз...

— Стій!— Зупиняю його.— Продовжуйте, Берто Павлівно.

Вона повторює: комендант до глибини душі ненавидить фіурера. Якщо він лишиться живим, то вона, Берта Павлівна, зможе підтримувати з нами зв'язок: передавати в ліс усі потрібні відомості. Вона вже давно

шукає зв'язку з партизанами... Її чоловік — командир Радянської Армії, старший політрук...

— Чи стала б я захищати німця, аби він...

— А чому ви такі необережні?— показую очима на коменданта, який слідкує за всім, що відбувається, настороженим поглядом.

— Він по-українському нічого не розуміє. Якщо я залишуся працювати з ним, то багато зможу зробити для вас. Можливо, вдасться і його залучити. Він допоможе мені дістати фальшивий паспорт.

Від Берти Павлівни довідуємося, що вона була вчителькою німецької мови, а тепер видає себе за німкеню з міста Енгельса, має восьмилітнього сина Борю, він там у маленькій хатині під акацією.

У мене з'являється ідея.

— Телефонний зв'язок з Ядлівкою у вас є?— запитую.

— Є.

— Ви запевняєте, що капітан сприятиме нам?

— Так,— заявляє вона твердо.

— Добре, перевіримо. Нехай зараз же викличе з Ядлівки всіх своїх солдатів. На умовляння одна хвилинка. Дійте. Нехай сяде.

Стежу за комендантом. Він знесилено опускається в крісло і, зморщивши лоба, слухає перекладачку. Страх з очей поступово зникає, його заступає приреченість.

— Вони дарують мені життя і віддають у пазури гестапо,— заявляє він похмуро.— Волію померти без катувань.

— Скажіть комендантові, ми зробимо все, аби гестапівці не запідозрили його.

— Що саме?— питає німець, розглядаючи по черзі мене й Павку.

Пояснюю план, що склався, як кажуть, на ходу: гарнізон буде перебитий, і лише одному з тих, що їхатимуть з Ядлівки, ми дамо змогу втекти. Він прибіжить у комендатуру, побачить коменданта й перекладачку на підлозі зв'язаними, з кляпами в роті.

У коменданта кругле, ретельно виголене обличчя з маленьким жіночим ротом. Випуклий лоб. Рудуваті брови то збігаються, то розходяться дугами.

— Так, але той, хто знайде мене зв'язаним, очевидно, знатиме, що я дзвонив у Ядлівку.

— То й що? Ви кликали підмогу до того, як вас зв'язали.

У капітана заблищали очі. Згоджується з цими аргументами чи?..

Він знімає трубку. Ми з Павкою переглядаємось і хвилюємось не менше, ніж сам комендант.

— Фельдфебель?— питає він. Рука його тремтить, а голос твердий.— Негайно сюди, оточують партизани!

— Берто Павлівно, спитайте коменданта, через скільки хвилин вони прибудуть?

— Через двадцять,— відповідає.

Берта Павлівна приносить з комори вірвовку і просить:

— Зв'яжуйте нас швидше, товариші!

Все. Тепер треба поспішати на допомогу Соловкову.

— На старт!— Заводжу «опеля» й вилітаємо з двору комендатури.

Повертаємо на дорогу, що веде до лісу. Там, коло путівця, бій уже догоряв.

Група Івана Івановича Соловкова — весь гарнізон на чолі з фельдфебелем перебила. Отже, виконати обіцянку, дану комендантові не вдалося.

— Чим ти невдоволений, Іване?— здивувало мене засмучене обличчя Соловкова.— Когось із наших зачепило?

— Поранених немає.

— То в чому справа?

— Всюдихід згорів.

Жаль було, звичайно, такого трофея, він би нам дуже знадобився.

6

Після вечері всі партизани зібрались біля багаття на розгляд «дідівської» операції. Визначили позитивне й негативне в наших діях. В оцінці деяких моментів і вчинків окремих партизанів думки не зійшлись, та всі одностайно наголосили — не відчувається твердої руки керівника.

Останнім узяв слово Іван Олексійович. Усі, і я в тому числі, сподівалися почути «розгромну» промову — і помилились.

Того вечора він був, як ніколи, стислим.

— Я згоден, товариші: треба нам перебудувати все наше життя на військовий лад, групу йменувати загонном, а керівника — командиром. Пропоную обрати ним Олександра Кривця.

Погляди наші зустрілись. Іван Олексійович був ширим.

— Потрібен і начальник штабу,— продовжив він.— З такими обов'язками, на мою думку, добре впорається Іван Сидоренко. Начальником розвідки пропоную Павла Євенка. Якщо немає інших пропозицій, давайте обміркуємо кожну кандидатуру окремо.

— Іване Олексійовичу, а комісар?— спитав Бойко здивовано.— Як же без комісара?

Я запропонував обрати комісаром Івана Олексійовича, і щоб не вийшло за принципом «ти мене — я тебе», пояснив, чому рекомендую саме його. Він поки що єдиний член партії в нашому загоні, був політпрацівником в діючій армії, організував підпільну групу в Пісках. А найголовніше — Іван Олексійович чесна і віддана народній справі людина, обов'язки політпрацівника йому під силу.

Після обговорення кожної кандидатури почалося голосування. Командиром загону обрали мене, комісаром — Головка, начальником штабу — Сидоренка, начальником розвідки — Євенка.

Потім виникла непередбачена суперечка. Почала її наша кухарка Ганна Іванівна Береза.

— Ёй, люди, одну хвилинку, не розходьтесь!— вигукнула вона, піднявши руку.— Сідайте, буде серйозна розмова.

Партизани перезирнулися. Всі знали цю рішучу жінку, колишню ланкову з колгоспу «Червоний рільник». Прийшла вона в загін і сказала: «Стріляти, хлопці, не можу — стара вже, а борщ зварю, білизну виперу». Так тітка Ганя стала в нас і кухаркою, і пралею, і кравчиною. Ніколи її не бачили засмученою. В тяжку мить вона для кожного партизана вміла знайти тепле слово.

Напередодні загальних зборів ми кілька діб сиділи без продуктів. Ганна Іванівна по десять разів на день виказувала за це Головкові, мені, Бойкові. А скінчилося тим, що куховарка почепила на дереві, біля штабу, табличку, написану не дуже грамотно, але по суті:

Мзню

Перше блюдо — вода

фторе — вода

третте — вода

І. Головка, О. Кривець, А. Бойко.

В колективі навіть мовчазна людина на дотеп здатна.

— Тихше, товариші, наш шеф-кухар хоче об'явити меню!— вигукнув Василь Ломако.

— На сніданок, тітко Ганно, знов відбивна, суфле і какао?

— Біфштекс по-партизанськи?

Тітка Ганя на цей раз була надто серйозною, навіть суворою. Підперла підборіддя кулаком і терпляче чекала, коли перестануть жартувати.

— Думка в мене така,— почала вона.— Тепер у нас є ніби справжній голова і заступник. А що буде з назвою?

Тітка Ганя зверталась до всіх, неквапливо розглядала кожного по черзі.— Обов'язково треба якось назвати загін. «Смерть фашистам» або ім'ям якоїсь дорогої нам людини.

— Правильно!— підтримали всі хором.

І почались суперечки. Одні відстоювали пропозицію Ганни Іванівни — «Смерть фашизму», доводячи, що навіть сама назва нагадуватиме партизанам, для чого вони зійшлися сюди і хто їхній ворог. Інші радили назвати загін «Народні месники», «Батьківщина», імені Будьонного, імені Чапаєва, імені Чкалова, імені Щорса. Більшість висловились за останню пропозицію — імені Щорса. Він наш земляк, герой громадянської війни, талановитий командир Першої Української радянської дивізії, що стала згодом кістяком 41-ї Червонопрапорної стрілецької дивізії.

Коротко кажучи, збори загону, скликані для розгляду операції, стали по суті першими організаційними зборами, хоч загін фактично існував уже понад два місяці. Належало вирішити ще багато важливих питань. У нас не було ні командирів відділень, ні відповідального за постачання загону продуктами, та, як кажуть, усьому голова — початок.

Наталя Сидоренко в день зборів виконувала в одному з сіл нашого району невідкладне завдання, Вона й

принесла невтішну звістку: відпущений нами есесівець, що назвався німецьким комуністом, з найближчої комендатури телефонував у Ніжин про напад партизанів на машину «опель-олімпія». Наталі пощастило вивідати, що звідти в район дій нашого загону споряджається каральний загін есесівців.

Сидоренко прийшла в ліс о третій ночі, а ще за годину від іншої розвідниці — Моті Сомко ми дізналися про те, як після нашого від'їзду розгорнулися події в дідівській комендатурі. Терміново викликаний з Ніжина полковник застав свіжі сліди «мужньої» боротьби коменданта і його перекладачки з «більшовицькою бандою», що несподівано налетіла. Споруджена ними барикада всередині будинку засвідчила, що комендант і перекладачка понад три години відчайдушно відбивали партизанські атаки. Полковник висловив капітанові подяку за вірність фюреру, поблажливо кивнув перекладачці й поїхав.

Мотя Сомко довідалась і про те, як саме комендант і Берта Павлівна внесли деякі зміни у план рятування від гестапо. Син Берти Павлівни — Боря допоміг їм вивільнитися з вірьовок. Після того комендант подзвонив у Ніжин, попросив допомоги. Потім капітан з російської гвинтівки, котру Павка не встиг реквізувати, почав паляти у вікна, в стіни приміщення, створюючи «сліди бою».

Повідомлення розвідниць були між собою тісно пов'язані. «Дідівська» операція, як видно, дуже стривожила гітлерівців.

— Що про це думає командир?— спитав Головка.

— Гадаю, що дуже скоро вони дадуть нам бій. Розстріл двох офіцерів СС, знищення гарнізону... Нічого дивного...

— Та-ак,— протяг він.— Не навчилися ми з тобою по-справжньому, Олександрє Єлисейовичу (з тої хвилини, як я став командиром, Головка звав мене тільки на ім'я й по батькові) ненавидіти ворога. Згубить нас гуманізм: повірили гітлерівцю, що він комуніст, що його змусили служити у війських СС... А як ти вчинив з комендантом, перекладачкою!— Він почухав потилицю і додав:— Вони обдурили тебе. Йі чоловік, бач, старший політрук, вона — вчителька німецької... Твори в п'ятьох томах!

— Вона ж підказувала нам, де що лежить. І комендант на мою вимогу викликав з Ядлівки весь свій гарнізон, знаючи, що викликає його на вірну смерть,— силую доводами.— А як він розіграв сцену з полковником із Ніжина?

— Ох, Олександрє Єлисейовичу, Олександрє Єлисейовичу!— зітхнув Головка і глянув на мене співчутливо.— Чого тільки не зробить людина, аби врятувати свою шкуру. Берта Павлівна, запевняю тебе, чистокровна німкеня з Берліна, Гамбурга або чортзна звідки. Можливо, вона гестапівка і стежить за поведінкою самого коменданта. Чи відомо тобі, що військова розвідка, так званий абвер і гестапо постійно гризуться між собою, як собаки за кістку?

Про гризню в гітлерівському таборі я чув уперше.

— Е,— махнув я рукою.— Нічого всякими дрібницями голову забивати. Для мене всі вони окупанти, отже, одним миром мазані. Вікторові Тимощуку від того легше не буде, коли він знатиме, що його батьків убили не гестапівці, а есесівці чи абверівці.

— Та воно то так,— згодився Головка.— Але тобі, командирові партизанського загону, необхідно знати про гризню між абвером і гестапо.

— Для чого?

— При нагоді можна використати.

Я посміхнувся й подумав: «Дурниці!» Але минуло небагато часу, і життя показало, наскільки правий був Іван Олексійович...

Готували загін до різних несподіванок: з Ніжина насувалася зловісна хмара — карателі.

Вирішили перебазуватися в інший ліс, уникнути сутички. Мою пропозицію підтримали комісар і начальник штабу. Лише Євенко запевняв, що якими б не були великими сили ворога, бій ми виграємо. Та він мусив погодитися з більшістю.

— Рівно о шостій тридцять загін вишикувати на поляні,— сказав я начштабу.— Все, товариші. Тепер годину поспимо.

— Сьогодні я підняв би людей хвилин на десять раніше,— говорить Євенко.

— Що таке?— питаю у Павки.

— Приймач комендантів уже відремонтовано.

— То чого ти хочеш, не розумію?

— Щоб о шостій ранку загін послухав «Останні вісті» з Москви. Ти розумієш, як важливо почути — «Говорит Москва!» — пояснює він, наслідуючи голос Левітана.

Піднімати партизанів не довелось. Довідавшись напередодні, що трофейний радіоприймач справний, вони самі зібрались на галявині.

Без п'яти хвилин шість. Обличчя у всіх зосереджені, очі звернені в одну точку — на маленьку відполіровану скриньку. Під мелодію знайомих позивних губи самі шепочуть: «Широка страна моя родная». Тіло мое охоплює радісне збудження: Москва! Вона поряд, тут на галявині, я не лише чую — бачу її!

Дивлюсь на товаришів. Іван Рибін... Скоріше схожий на індійця, ніж на росіянина. Смуглявий, худий, високий. Рибін теж застряг в оточенні. Він трохи з перцем, зате, як і Павка, прихильник рішучих дій. Поряд з ним стоять Іван, Наталя і Паша Сидоренки — брат і дві сестри. До речі, їх батьки — Климентій Андрійович і Марія Луківна — наші активні зв'язкові.

Любити свободу — одне, битися за свободу — інше. Климентій Андрійович і Марія Луківна не злякалися підступних куркульських пострілів — першими вступили в колгосп, показали приклад, як треба працювати. А тепер, коли фашистський чобіт топче рідну землю, вони разом з дітьми стали народними месниками.

Коля Герасименко, кучерявий білолиций парубічко, відваги якому не позичати, теж застиг у чеканні.

«Говорит Москва!»

Сколихнулись ряди. Давно ми не чули цього голосу. Шість, вісім, ні десять місяців — цілу вічність!

«Работают все радиостанции Советского Союза».

Лунає дзвін кремлівських курантів. М'який, малиновий, знайомий усьому світові дзвін. Я бачу вежу, позолочені стрілки і циферблат, зубчасту стіну, білий будинок Уряду. Червоний прапор держави трудового народу палахкотить над ним живим полум'ям.

Згадую, як у Ярославці фашисти-виродки повісили всю сім'ю Гончаренків за те, що слухали Москву, а в Лукашівці розстріляли прилюдно тринадцятирічного піонера, який розповідав про радіопередачі із столиці нашої Батьківщини.

Левітан читає «Від Радінформбюро». Вслухаємось у кожне слово. В офіційному зведенні говориться і про дії радянських патріотів на тимчасово окупованій ворогом території.

— ...Партизанський загін «Батьківщина» за минулий тиждень висадив у повітря залізничний міст, пустив під укіс два ешелони з живою силою і технікою...

Перезираємось. Москва все знає, вона високо цінує вклад народних месників у загальну боротьбу проти німецько-фашистських загарбників! Цю думку читаю на просвітлених обличчях Бориса Кокунова, Миколи Матузова, Андрія Бойка, Івана Рибіна, шістнадцятирічного брата Івана Олексійовича — Мишка Головка, Івана Соловкова, Василя Тюпи, Колі Герасименка.

...Даю команду «кроком руш» і простую до трофейної «опель-олімпії».

— Сашко!— чую голос Євенка.

Зупиняюсь. Очей його не видно. Вони сховані під козирком есесівського кашкета, та я відчуваю, як вони свердлять мене.

Стоїть струнко, руки — «по швах». Вперше бачу його таким.

— Не треба... не уникай сутички...

— Десять всюдиходів з есесівцями, а нас — сорок два бійці... Сідай у машину, поїхали.

— Відколи це ми почали рахувати, скільки їх і скільки нас? У такому разі, я сам з ними впораюсь,— заявляє він рішуче.— Залиште мені ручний кулемет.

— Наказ знаєш? Він не скасовується.

— Совість мучить, совість!— б'є кулаком себе в груди.— Чув? Залізничний міст підірвали, два ешелони... А ми злякалися купки фріців...

Але йде. Сідає в машину. Вперся підборіддям у спинку переднього сидіння й так просидів, доки не прибули на місце нової дислокації загону.

РОЗДІЛ ЧЕТВЕРТИЙ

Таємничий гарнізон. Колона грузовиків направляєтся в ліс. «Ліві» рейси бензовоза. Зміни в загоні. Полковник Бібрах і розвідник Печонкін. Жадоба помсти. Прийшов з повинною.

1

Щоденно, тричі на день слухаємо передачі з Москви. Невтішні вони.

Проходжу якомсь повз партизанів, які відпочивають під деревом перед виходом на завдання, і чую таку розмову:

— Знову відступаємо. Коли ж це скінчиться!

— До Сталінграда гади рвуться. Північний Кавказ окупували.

— Англія й Америка другого фронту не відкриють, не жди.

— Одне слово,— каже котрийсь партизан,— справи незавидні. Куди не кинь — всюди клин.

Хоч би хтось дотепом, жартом розвіяв сумний настрій товаришів! Сидять на траві, зітхають і курять, курять і зітхають...

У ті дні становище на фронтах було для нас справді тяжким. Скориставшись відсутністю другого фронту, гітлерівське командування зняло великі сили із Заходу й кинуло їх проти Червоної Армії.

Тяжкі кровопролитні бої на Північному Кавказі, під Сталінградом вимагали від нашої армії й усього радянського народу ще більшого напруження сил. Активізувати дії повинні були й партизани. Партія націлювала нас на знищення гарнізонів, військових об'єктів і комунікацій ворога.

На початку серпня 1942 року ЦК КП(б)У направив командирам партизанських загонів спеціальну радіограму з приводу цього. Та ми про неї не знали, оскільки ще не мали зв'язку ні з підпільним обкомом партії, ні з Москвою.

— Група Ващенко вирушає на операцію в поганому настрої,— розповідаю Іванові Олексійовичу про випадково почуту розмову.

— Боляче людині — от і кричить, — заспокоює мене комісар. — Не бійся, завдання виконають.

Радянській людині треба говорити правду і тільки правду, — переконався я ще раз тоді. Тяжке становище на фронті не викликало у нас занепадницьких настроїв, а, навпаки, посилило почуття відповідальності за долю Батьківщини.

Зведення про бойові дії нашого загону, повідомлення Радінформбюро, котрі ми розмножували друкарською машинкою на аркушиках зошитів і розповсюджували в навколишніх селах, утверджували віру в перемогу навіть тих, хто спочатку розгубився. З усіх кінців Новобасанського, Бобровицького, Згурівського, Яготинського та інших районів до нас щодня прибувало поповнення. Приходили одинаки, іноді брат із сестрою, чоловік з дружиною, а то й цілі родини. Отже, якщо раніше, за дотепним висловом Івана Рибіна, загін міг окопатися під одним кущем, то тепер йому вже замало було лісу. Це викликало чималі труднощі в налагодженні харчування особового складу, забезпеченні його зброєю, боеприпасами, ліками, медичною допомогою. Тому багатьом ми радили поки що залишатися на місцях і підтримувати з нами зв'язок.

Загін міг уже провадити водночас по кілька бойових операцій. Проте завдавати значних втрат і шкоди загарбникам усе ще було нічим. Недаром Павло Євенко та інші прихильники рішучих дій називали ці операції «нулями без паличок».

Про кілька таких «нулів без паличок» хочеться розповісти докладніше.

Стало відомо, що в Ядлівці (тепер село Перемога) зупинилась невелика військова частина гітлерівців, котра не втручається в життя села, не грабує, нікого не арештовує, не вбиває. Мало того, офіцери й солдати до деякої міри ввічливі з населенням. Це «чудо з чудес» загостило нашу увагу, і почали ми розгадувати незвичайну загадку.

Від розвідки одержуємо додаткові відомості: дивний гарнізон розмістився в школі, над якою зведено багато різних антен, будинок обнесено високим парканом, поза яким — охорона: встановлено кулемети, походжають цербери з автоматами на шиї.

Начальник штабу Сидоренко обводить на карті Ядлівку червоним олівцем і замислюється. Як видно, це — пересувна армійська радіостанція. Але чому її так посилено охороняють?

— Може, то якась особлива частина?— звертається він до мене, відірвавши олівець від окресленого пункту.

— Авжеж,— погоджуюсь.

— Тим краще!— гарячкує Євенко.— Давайте трусомо їх за всіма правилами. Сьогодні ж! Га?

— Коли б повапність не вийшла на шкоду,— кажу і пропоную йому, начальникові розвідки, встановити цілодобове стеження за взаємничим будинком і дорогою, що веде до нього. Дізнавшись, які гості його відвідують, легше буде й хазяїна розгадати.

Минає день. Євенко доповідає:

«1. До будинку школи за двадцять годин прибули і, не затримуючись, поїхали далі сім легкових машин і двадцять гінців на мотоциклах. 2. Веранди, двері, рами вікон заново пофарбовано, над фасадом замість вилялого прапора вивішено новий. 3. Щонайменші контакти гітлерівців з населенням перервано. Там прискорено готуються до приїзду якогось високопоставленого гостя,— робить він висновок. І додає в своєму стилі:— Схоже, що чекають самого фюрера. Коли так, то клянуся вам, я цього хряка доставлю в загін власними руками!»

— Гітлер не Гітлер — наш обов'язок зустріти належно,— відповідаю в тон.

— Оце по-моєму!— підстрибує, мов хлопчак, щасливий Євенко.— Розкис я від неробства, товаришу командире. (Він щоденно ходить у розвідку, довгі години вилежує, затаївши подих, під носом у ворога, на нього чатують стволи автоматів і кулеметів — і «розкис від неробства»!) Руки сверблять,— показує долоні.

В Ядлівку дорога вела через ліс. Зробивши детальну рекогносцировку, вивчили всі її закрути, западини, кювети, обабічні кущі й, нарешті, обрали найкращий, як нам здавалося, варіант зустрічі пихатої персони.

Одна група партизанів, зайнявши вигідні позиції, цілодобово пильнувала дороги; інша, висунута вперед, складалася з кількох постів, розташованих на відстані прямої видимості один від одного. Завдання вони мали

таке: умовним знаком подати сигнал по ланцюгу, коли з'явиться машина з почесним ескортом.

Минуло два дні, а «гість» не з'являвся. Комарі й мошकारа поїдом їдять замаскованих бійців, чорними хмарами висять над їхніми головами. Полишивши всі справи, я теж весь час сиджу з хлопцями в засаді.

Два несхожих за вдачею партизани — гарячий Євенко і стриманий Василь Антонович Тюпа, колишній голова сільради і секретар партійної організації села Мочалище — тут задавали тон усьому.

Євенко раз по раз схоплювався, ніби кропивою вжалений:

— Скільки можна чекати! Спалимо школу — та й баста! Генерал, якого виглядаємо, нікуди не дінеться: в іншому місці пристукнемо.

— Товаришу начрозвідки, спокійно, а то розгніваєте комарів і ще зліше кусатимуть, — жартує Тюпа.

Настрій у людей бадьорішає. Всі чекають, що відповість Павка.

— Василю Антоновичу, коли ще тиждень отак посидимо, під нами курчата вилупляться.

— От і добре! — відгукується той. — Буде чим генерала пригощати.

На третю добу вирішили знімати групу з Ядлівської дороги й, перегруповувавши її, атакувати засекречений гарнізон. Дав наказ Євенкові вести розвідників на базу. Підходить він до мене, щоб доповісти — і в цю мить чуємо гудіння моторів.

— Іде!

— По місцях!

Комарам і мошкарні — добро: тепер їх ніхто не відганяє, вся наша увага на дорозі. Гудіння чується все ближче...

От із-за повороту (була саме одинадцята ранку) повільно, мов сліпий навпомацки, виповзає чорний лімузин. За ним — бронетранспортер з автоматниками. Вже без бінокля виразно бачу їх обличчя. Гітлерівці в касках, у новому обмундируванні так схожі один на одного, ніби щойно зійшли з конвейера армійського інкубатора. Фашисти раз по раз боязко поглядають на ліс, довколишні чагарі.

— Вогонь!

По чорному лімузину строчимо з автоматів утрьох: ліворуч — Олександр Маковій, праворуч — Іван Соловков, я — в лоб. Лімузин шалено петляє від одної обочини до другої. З прочинених дверцят огризуються два автомати. Щоб не дати лімузинові втекти — кидаю гранату, вона вибухає не попереду, а ззаду. Переді мною мигнула генеральська форма і погляд розлютованої рисі з неї. А може, здалося? Може не було генерала? То для кого ж така охорона?

— Втік! — виривається крик відчаю з моїх грудей. — Утік, — повторюю тихо, ладен завити з досади.

Ну, а як Євенко впорався з охороною? Ринулись йому на допомогу, а там фактично нічого робити: половину фріців перебито, решта, вісім чоловік, покидавши новенькі автомати, з піднятими руками дрижать край дороги.

— Свідомі, товаришу командире! — киває на них Євенко, сміючись.

— Пруська дисципліна! — підхоплює Василь Антонович Тюпа.

Правда, з водієм бронетранспортера довелось трохи пововтузитись: двигунові — «капут», а він все ще натискує на стартер і отетеріло вертить на всі боки кермо.

— Хіба не бачите, він у переляці з глузду з'їхав, — зауважує Матузов. — Агов, менш, вилазь!

Шофер, хижо блиснувши банькатими очиськами, хапається за гранату, та, прошитий кулями, кинути її не встигає.

— Хто розмовляє російською? — звертаюсь до полонених.

Двоє піднімають руки.

— Я. В Лейпцігу, в школі комендантської служби вивчав, — пояснює один. — Отто також, — киває на іншого солдата.

— Ми три роки вивчали російську, — каже другий. — У нас були чудові викладачі.

— Вас, мабуть, готували на комендантів наших міст?

— Здається, так, — відповідає перший, опустивши очі. — Ми з Отто понад рік були в резерві головного командування.

— Зараз куди направлялися?

— Не знаю,— знизує плечима.— Нам було відоме тільки одне: супроводжуємо генерала Штінга.

— В лімузині був Штінг?

— Яволь! *

У Павчиних очах читаю докір: «Ех, командир, командир! Випустив з рук такого птаха!»

Весь день гризу себе, не можу простити, що не захопив генерала. Такими ж зніченими ходили й Олександр Маковій та Іван Соловков. Тільки ввечері полегшено зітхнули: зв'язкова Марія Зубець повідомила з Ядлівки, що Штінга привезли туди неживим — помер від тяжкого поранення в груди.

— Схоже на те, що після смерті генерала,— каже, сміючись, відважна комсомолка,— Берта Павлівна стане комендантом...

— Комендантшею?— уточнюю.— Заміж за капітана виходить?

— Ні, комендантом,— заперечила дівчина.

Виявляється, комендант дідівської комендатури, довідавшись телефоном, що в Ядлівку прибув продріявлений кулями лімузин з мертвим представником абверу, хотів було накласти на себе руки.

— Ми пропали!— забігав він по кабінету,— Тепер чекай самого Вільгельма Канаріса, або, чого доброго, ще й Гейдріх ** прилетить!— вихопив з кобури «вальтера», але його зупинив суворий голос Берти Павлівни.

— Будьте мужчиною, пане гауптман! Посоромтесь!

— Не можу я жити в постійному страху, фрау Берта, не можу! В одну мою скроню націлено дуло партизанів, в другу — СС, абверу, гестапо, СД! І хто-небудь з них обов'язково вистрелить. Фрау Берто, беріть свого сина і, поки не пізно, йдіть у ліс.

Перекладачка не здавалась, вимагала, щоб комендант підняв тривогу.

— Не сидіть, герр гауптман! Дзвоніть у Чернігів, Ніжин, Київ... До гестапо, в абвер, у штаб СС, дзвоніть куди тільки можна!

Розгублений комендант кинув безсило:

— З Ядлівки, думаю, без нас уже повідомили.

* Так. (Нім.).

** Канаріс — начальник абверу гітлерівської Німеччини, Гейдріх — керівник гестапо і служби безпеки СД. Вони весь час слідували один за одним. (Автор).

— Ви теж дзвоніть, просіть підкріплення.

А Марію Берта Павлівна попросила передати в загін, щоб ми були насторожі!

З донесень Дзюбенко можна було зробити висновок: загадковий гарнізон — засекречена служба абверу. Ліквідувати її не встигли. Вона змотала вудочки й зникла хтозна-куди. Згодом цей таємничий гарнізон з'явиться знову, але про те мова буде далі.

Тієї ж ночі Дзюбенко передала в ліс розшифровану телефонограму ворога, одержану з Чернігова. В ній пропонувалося остерігатись легкової автомашини вищнього кольору, з якої партизани, переодягнуті в форму СС, нападають на німецькі гарнізони, комендатури, вбивають на дорогах офіцерів вермахту.

Довелося трофейну «опель-олімпію» робити зеленою. Фарбу дістала в Києві моя сестра Галя, котра підтримувала постійний зв'язок із загonom.

2

Ряд більш-менш вдалих операцій, здійснених на трофейних машинах, навів нас на думку механізувати загін. Партизани на грузовиках і мотоциклах, переодягнені в форму окупантів, зможуть діяти оперативніше і в ширшому радіусі.

Цю пропозицію, як і слід було чекати, гаряче підтримали всі.

Наші лави зростали й міцніли. Тепер без великих утруднень серед бійців загону могли ми добрати двадцять-тридцять хороших водіїв. Лишалась «дрібниця» — грузовики, мотоцикли. Про те, що для машин потрібні будуть пальне, мастило, запасні частини й ремонтна база, ми поки що не думали.

Здобуті відомості підказували, що транспортні засоби можна добути в Кулажинцях, кілометрів за десять від нашої бази. Там біля кагатів щодня скупчувалося багато грузовиків, що прибували з Києва за картоплею.

Оскільки від Кулажинців певною мірою залежало майбутнє нашого загону, ми вирішили провести там розвідку боєм. Почали з того, що декілька кінних месників заскочили в село й оточили будинок поліції. На наш ультиматум: «Здаватись без бою, скласти зброю!» поліцаї відкрили вогонь з кулеметів і гвинтівок.

— Здавайтесь!— повторив я наказ.— Бо перестріляємо всіх!

Знову стрілянина у відповідь.

Запроданці проявляють таку стійкість? Де там! Просто розраховують на наше м'якосердя? Я кілька хвилин вагався чи варто усіх їх знищувати. Може, там і заблукали вівці є. А вони? Із шкіри лізуть, щоб довести лакейську відданість окупантам — набоїв на нас не шкодують.

— Не випускати нікого. Вогонь!

Все ж чотири поліцаї якось вибрались. Троє ноги на плечі, а четвертий — з-за кожного прикриття відстрілюватись. Б'є з карабіна розраховано. Хочу взяти його живим, тому роблю все, аби він лишився без патронів.

— Ти, лакизо фашистський, як видно, нахрапливий!— гукаю в темряву.— Хто — ти?

— А ти—хто? Себе назови!— відповідає той сердито.

— Я — Остапенко, командир третього батальйону партизанського з'єднання.

— А я — Василь Стиргун,— відповідає, бравуючи.— Начальник кулажинської поліції. Чув про такого?

— Знаменитість!— відзиваюсь.— Ти поклявся подати німцям голову Кривця на таці?

Лясають два постріли. Партизани, розгадавши справжній смисл моєї словесної перепалки, намагаються оточити Стиргуна. Та йому вдається вислизнути й розтанути в темряві.

Верхи скачемо до лісу. Несподівано натикаємось на Стиргуна, котрий стріляє в мене майже впритул. Од смерті рятує мене кінь Лан, що, почувши шерхїт, підняв голову й насторожив вуха. Тяжко було дивитись, як умирав улюбленець загону, мій вірний чотириногий друг, подарований літнім колгоспником з Новоселиці. Старий сказав тоді: «Скажи, хлопче, яка в тебе мрія, і я знатиму, хто ти насправді...»

Гірка досада: начальника поліції так і не вдалося спіймати. Зайшовши вглиб лісу, він гукнув: «Стріляти більше нічим, та я впізнав тебе, Кривець! Ми з тобою ще зустрінємось на вузькій стежині!»

Ніч... Ліс...

Нальотом на кубло зрадників у Кулажинцях ми трохи зашкодили головній своїй меті: гітлерівці насторожились, терміново вжили заходів остороги, зміцнивши

там свій гарнізон. Це змусило нас внести деякі корективи до плану захоплення грузовиків. Встановили цілодобове спостереження за кагатами, чекаючи спаду пильності гітлерівців.

І довгожданий момент настав. Павка Євенко надіслав у штаб гінця з терміновим донесенням. Це донесення у мене випадково збереглося і наводжу його повністю:

«Фріци і Стиргун кудись виїхали. Решта собак п'яна в дошку. По картоплю прибуло 15 грузовиків. Шофери наші, радянські хлопці... Охороняють колону три рядових німчики та однорукий унтер».

За хвилину зелена «опель-олімпія» полетіла в Кулажинці з чотирма «есесівцями» — тихо-тихісінько знешкоджувати охорону. За нею на транспортері вирушили двадцять партизанів-шоферів.

На кулажинську операцію ми витратили менше години. Вартових зняли без єдиного пострілу, і колона з п'ятнадцяти грузовиків, навантажених картоплею, взяла курс до табору через Новоселицю. Я вів першу машину, а Павка виїхав «опелем» раніше — попередити загін про те, що ми обрали для колони інший маршрут, тому з'явимося не з північного, як було домовлено, а з південного заходу.

Іду, насвистую, час від часу висовуюсь із кабіни, щоб перевірити чи не застряла якась машина. Тихим ходом, дотримуючись потрібної дистанції, в'їжджаємо в ліс.

Поряд зі мною в кабіні — шофер Клименко. Потроху Яків заспокоївся. Він із Києва, проживав на Червоноармійській вулиці, а тепер оселився в Броварському районі.

Моя сестра Галя теж мешкала на Червоноармійській, а коли гітлерівці захопили місто, подалась із сином Володею до батьків чоловікових у село Плоске Броварського району.

— Рідні є? — цікавлюся.

— На Червоноармійській мати й бабуся.

— Чому ж ви не з ними?

— Щоб не викрили.

Якого ж викриття боїться Яків Клименко? В Броварах йому допомогли роздобути документ. Тепер він на три роки старший: йому не шістнадцять, а дев'ят-

надцять. Для чого це? Щоб улаштуватись на роботу шофером. Адже й самому треба якось жити, й стареньким допомагати. В партизани пішов би з охотою, та як? Про них говорять багато, та спробуй розшукати їх.

— Вони самі вас знайшли,— кажу.

— Знайшли,— сміється стримано, розглядаючи мою есесівську форму.— Дуже боюся їх.

— Кого?

— Есесівців. На форму гляну — страшно,— чесно зізнається хлопець.

— Побудете в загоні, й вам доведеться таку одягати.

— Ніколи!— хитає юнак заперечливо головою.

Різко повертаю праворуч — на поляну, за якою почнеться дорога до табору загону, і раптом — трах по лобовому склу! Ще кілька куль влучають у раму.

Що за чорт! Наші б'ють по своїх!

Висовую голову з кабіни — куля збиває кашкет.

— Припинити!— кричу не своїм голосом.— У своїх лупите!

Зупиняю полуторку — стрілянина вщуає. «Може, не наші, а німці?— з'являється думка.— Відтиснули загіб углиб лісу й хазяйнують тут». Про всякий випадок наготував «лимонку».

Повільно розсовуються куші й на галявину виходять три партизани. Між ними — Наталя Сидоренко. В неї бліде перелякане обличчя.

— Ми вас, товаришу командире, за фріца сприйняли,— пробачається Микола Герасименко.— А коли крикнули — впізнали.

— Бачимо, колона машин наближається, що робити?— підхоплює лєнінградєць Михайло Булінін.— Послали екстрєне донєсення в штаб загону... А поки що? Наталка говорить: «Давайте підпустимо ближче передній грузовик і таракнемо по шоферу. Просіка вузька, не розвернуться, вся колона зупиниться, а тоді...

— Таракнули?

— Так точно, товаришу командире,— відповідає Булінін і винувато ховає очі.

— Але ж у штабі знали, що ми їдемо.

— Мабуть, не встигли попередити,— встряє Герасименко.

А Наталя мовчить. Її високий лоб у краплинах холодного поту, губи тремтять.

— Ви стріляли з правого боку?

Вона збентежено киває головою.

— Цілились у серце?

— В лоб,— відповідає Наталя, а в її темно-карих очах заблищали сльози.

— В лоб,— насуплююсь нарочито невдоволений.— Доведеться, товаришко Сидоренко, повчитись — погано стріляєте.

Жартую, а вона тремтить. Здали нерви — розридалась. Дуже хотілось подякувати дівчині за ці сльози, та стримався.

3

Того ж вечора оголосили наказ, в якому командування загону імені Щорса висловило подяку бійцям, котрі відзначилися в кулажинській операції. Серед відзначених був і партизан Рябуха, що до цього працював шофером у гітлерівській комендатурі Бобровиці і підтримував з нами постійний зв'язок. Між іншим, він і тепер живе й працює шофером у Бобровиці.

Трохи згодом викликаю Рябуху до себе і без усяких «преамбул» призначаю його начальником автотранспортної колони загону.

— Хазяйство наше, Петре Сергійовичу, розростається, нам потрібна людина, що дбала б про стан транспорту.

Високий, худорлявий з густою шевелюрою парубок зніяковів:

— А чи зможу я?

— Зможете.

— Довіряєте?

— Факт, якщо призначаємо...

— Треба — то треба.

— Підшукайте надійних, хороших водіїв і закріпіть за ними машини.

На другий день він з'явився в штаб із списком і коротенькими характеристиками його майбутніх підлеглих.

— Ви говорили з ними? Вони згодні?

— Ну, звичайно.

Читаю характеристики. «Булінін Михайло, 1922 року народження. Росіянин, лєнінградєць, безпартійний, оточєнець, жартома звуть «Кордебалєт»...

— За що його так охрєстєли?

— Надто весєлої вдачі,— пояснює Рябуха, усміхаючись.— Не турбуєтесь. Дїло він знає, кмітливий. Головою ручаюсь.

«...Маковій Олександр Пилипович. Народження 1923 року, українець, місцевий. Нєвтомний на витівки, шофер першокласний».

Далі: «Ахмет Ахат, народження 1922 року, узбек, бував Ферганський канал. Запальний, протє — душахлопєць. Машину знає на всі п'ять!»

«Підлісний Михайло, народження 1920 року, гітарист, веселун, любить оповідати анекдоти. Сам напросився в шофєри».

«Поліно Василь, народження 1919 року, українець, а ще прозивають «Чарлі Чаплін».

— Артист?

— На всі випадки життя, без сцени. Не підведе, ручаюсь,— проводить Рябуха пальцем по горлу.

— А про пальне, Петре Сергійовичу, подумали?— питаю.

— Аякже!— відповідає задоволено.— Сьогодні починаються переговори «високих сторін».

— Одна цє — ми, а друга?

— Шофер. Така ж радянська людина, як і ми, товаришу командирє.

— Будьте обережні,— застерігаю.

— Ну, аякже!

Рябуха знайшов у Бобровиці спільну мову з водієм бензовоза Андрієм Якимовичем Кочєржинським. Він охоче погодився, перевозячи пальне зі станції на Новобасанську базу, робити, коли треба, «ліві» ходки, тобто заєртати в лїс і заправляти наш парк.

Андрій Якимович проробляв усє обережно. Та його увагу привєрнув худорлявий німєць у пенснє, що несподівано з'являвся то на станції Бобровиці, то на Новобасанській базі. Шофер насторожився, почав стежити за ним, помітив, що гітлєрївєць у мить, коли він, Кочєржинський, одїшов, зацікавився спідометром бензовоза.

— Я зрозумів — тип із гестапо. Хтось, певно, доніс, що часто затримуюсь у дорозі,— розповідав пізніше Андрій Якимович.

Гестапівець не розгубився. Пояснив, що працює інженером на автозаводі, де виготовляють бензовози і цікавиться експлуатаційними якостями машин.

— В дорозі не барахлить?— перепитав «інженер».

— За весь час лише раз...

— Коли саме?

— Сьогодні.

Два дні після розмови з гестапівцем Кочержинський «у поті чола» трудився на «нову Європу», а на третій прибув до нас із повним бензовозом на «постійне проживання».

— Коли б зараз «очкарик» подивився на спідометр, то подумав би, що я на місяці був,— сказав Андрій Якимович.— Такий гак довелося зробити!

Ми, звісно, жалкували, що втратили постачальника, але радити Кочержинському повертатись на Новобасанську базу не було смислу.

Хоч наш автопарк незабаром збільшився аж удвічі (на ходу було понад сорок машин), а мотоциклів — утричі,— ми рідко відчували нестачу пального. Розширення бойових дій давало нам змогу брати пальне у ворожих автоколонах і робити в лісах великі запаси його.

Відтоді, як у загін прийшов Андрій Якимович Кочержинський, начальник автотранспортної колони Рябуха вивільнився від повсякденних дрібних турбот і міг приділяти увагу важливішим справам: краще налагоджувати службу ремонту й профілактики.

Силами шоферів-партизанів і наших помічників — жителів навколишніх районів — було створено три пересувні майстерні з верстатами та іншим необхідним обладнанням. Щодня поряд з оперативними зведеннями про бойові операції, забезпечення особового складу продуктами і боеприпасами надходили відомості й про ремонт машин та мотоциклів.

4

Гудіння моторів стало звичним явищем у тих лісах Чернігівщини, де діяв наш загін. Сліди автомобільних шин вели в лісові хащі. Гітлерівці бачили їх, але виступати проти нас невеликими підрозділами не наважува-

лись. Проте вони й не сиділи, склавши руки: стягували сили для великої каральної операції. Ми теж готувалися до грізного бою, гартували свої лави.

Загін поповнювався комуністами й комсомольцями. Природно, назріла потреба створити партійну й комсомольську організації. Оскільки секретарем партійної організації було обрано Івана Олексійовича Головка, комісаром загону став колишній секретар Смілянського райкому партії Данило Трохимович Полярин. Комсомольську організацію очолив Андрій Бойко.

Сталися й інші зміни: начальником штабу було призначено Кокунова Бориса Васильовича, а його попередника — Івана Климентійовича Сидоренка — командиром особливої диверсійної групи. До того, правда, недовгий час, наприкінці 1942 року, комісаром загону був Михайло Григорович Ткаченко, а начальником штабу — Пилип Якович Артеменко.

Вирішили сформувати бойові підрозділи на зразок регулярних військових: загін розбили на роти, взводи, відділення. Командиром першої роти став Іван Олександрович Рибін, політруком — Григорій Дмитрович Захаренко; другу роту очолили Андрій Микитович Бойко і Микола Григорович Силава; третю — Олександр Михайлович Сахно і Микола Сергійович Рябуха.

Крім того, створили спеціальні служби. Начальником господарчої частини ми призначили Василя Петровича Бодню, медичної служби — Миколу Івановича Кадзова, особливого відділу — Івана Петровича Костюка, автотранспорту — Петра Сергійовича Рябуху, начальником розвідки знову затвердили Павла Миколайовича Євенка. Підрозділи розташовувались на значних відстанях один від одного, в різних лісових масивах, а діяли вони окремо чи разом залежало від тактичної обстановки.

Районами бойових дій загону імені Щорса були тоді: Новобасанський, Бобровицький, Носівський, Ніжинський, Прилуцький, Лосинівський (Чернігівська область); Бориспільський, Броварський, Баришівський (Київська область); Яготинський, Згурівський (Полтавська область); перегони залізниць Київ—Москва, Київ—Полтава—Харків.

Готуючись до відповідальних операцій щодо розгрому гарнізонів окупантів та до великих диверсійних акцій на залізницях, ми посилили політико-виховну

роботу як у підрозділах загону, так і серед населення. Зрозуміло, особливу увагу приділяли бойовій підготовці кожного партизана окремо.

Пам'ятаю, якось ми з комісаром Поляриним об'їжджали загін. В одну з рот потрапили пізнього вечора, перед самим відбоєм. Партизани сиділи коло багаття, співали:

Реве та стогне Дніпр широкий,
Сердитий вітер завива,
Додолю верби гне високі,
Горами хвилю підійма...

Щоб не заважати їм, я наказав днювальному не доповідати командирові про наш приїзд, тим більше, що він і політрук також співали. Ми стояли мовчки за деревами.

Знайома з дитинства мелодія перенесла мене до рідного Славутича, що ревів і стогнав недалеко від цього лісу. Переді мною виник Київ, крутий правий берег ріки, бані Печерської лаври, пам'ятник Володимирі, що здіймався над Дніпром, і ...Галя. Галя — моя сестра, що, може, саме виконувала завдання командира особливої диверсійної групи Сидоренка — добувала вибухівку в місті, запрудженому гітлерівськими військами, гестапівцями і шпиками.

Данило Трохимович, зіпершись спиною на стовбур дерева, слухав спів, зворушений не менше від мене.

— В цій роті, крім українців, бійці представляють сімнадцять національностей нашої країни, — сказав він ледве чути. — Росіянин, вірменин, узбек, грузин, ненець, мордвин, білорус... співають «Реве та стогне». Люблять вони Україну, захищали її і захищають. Гітлер у своїх підступних планах розраховував на міжнаціональну ворожнечу, якої в нас не існує. Помилилися фашистські верховоди, не усвідомили, що Радянський Союз — не Російська імперія.

5

Переді мною газета «Правда» від 14 квітня 1972 року. В ній — нарис під заголовком «Особые приметы». Поряд — фото людини, про яку йдеться. Задумливий спокійний погляд, м'які риси обличчя. Тепер він працює

викладачем німецької мови в одній із шкіл міста Коломна, а в 1942—1943 роках був партизаном, розвідником. Та ще яким розвідником!

...Низькорослий, щуплий парубійко... Має звичку зосереджено хмуритись, від чого біля рота й між бровами залягають глибокі складки. Сидить напроти мене й скромно оповідає, як упорався з черговим завданням.

Слухаю і спостерігаю, як срібнокрила бабочка, вилізи на освітлену сонцем билинку, обігрівшись, старанно облизує лапки.

— Ваше справжнє прізвище Ремов?

— Ні, Печонкін. Микола Олексійович Печонкін. Із Коломни я. Закінчив школу військових перекладачів. Рвавсь на фронт. Дістав призначення в одну з частин, але в тому місці, де вона мала бути, не застав її.

...Наші зв'язкові із Щаснівки Федір Будник і Сергій Шеремет звернули увагу на хлопця, що з'явився в селі невідомо звідки і досконало володів німецькою. Стали придивлятися, потім доповіли: «Свій. Довіритись можна».

— Майстер на всі руки, грає майже на всіх музичних інструментах: на баяні, скрипці, флейті,— перераховував Шеремет, загинаючи пальці.

— Він усе вміє робити,— додав Будник.

— Одно слово, і швець, і жнець, і на дуду граєць,— зауважив я.

— Точно!— засміявся Будник.

— Порадьте йому влаштуватись на якусь роботу в комендатуру,— пропоную зв'язковим.— Нам потрібна там своя людина.

Минуло днів вісім-дев'ять. Будник приходить у загін.

— Ну,— питаємо,— влаштувався наш «русак» в окружного коменданта?

— Відмовився,— відповідає зв'язковий.

— Чому?

— Не може, каже, дивитися на їхні пики.

— А ви скажіть йому, що це завдання партизанського загону, про існування якого він, очевидно, вже здогадався.

— Здогадався. Розпитував, як з ним зв'язатись.

Минає ще тиждень, і перед грізним полковником Бібрахом — особистим дружком начальника імперської кримінальної поліції — постає бідно зодягнутий юнак і до-

бірною німецькою викладає прохання — прийняти його в комендатуру перукарем.

— Мене дуже вражає твоя мова. Вона чудова!— вигукує німець.— Ти якої національності?

— Росіянин, герр полковник.

— Росіянин?— ще більше дивується Бібрах.— Важко повірити.

— Я виріс у німецькій колонії на Поволжі і вчився там,— пояснює Печонкін.— Ми переїхали туди після того, як заарештували батька в двадцять шостому році.

— Ваш батько репресований більшовиками?— жвавішає арієць.— За що?

— Він священник, герр полковник.

— Он воно що!— вигукує Бібрах.— «Релігія — дурман для народу»? В комсомолі був?

— Звичайно. Кілька разів відмовляли, а потім усе-таки прийняли.

— Чому так домагався? Тобі так подобався радянський лад?

— Та ні,— посміхається Печонкін.— То був, так би мовити, профілактичний захід. Боявся, щоб не спіткала батькова доля.

— Слушно!— блиснувши очима, комендант переходить на «ви».— Ваше прізвище, юначе?

— Ремов,— і, додав улесливо:— Ремов Микола Олексійович.

— У Червоній Армії, кажете, працювали перукарем? Іншої спеціальності не маєте?

— Є. Вчився на шевця, потім в артілі «Червоний взуттьовик» працював...

Подумавши з хвилину, полковник сказав:

— Гаразд. Будете у нас перукарем.

Так наш загін набув свого постійного представника в окружній комендатурі, сумнозвісна влада якої поширювалась на Бобровицький, Новобасанський, Лосинівський та Носівський райони Чернігівщини.

Печонкіна ми не підганяли. Поки що не давали йому ніяких завдань. Порадили втісуватись у довір'я до гітлерівців, вивчати співробітників комендатури, і, якщо це можливо, добирати серед них вірних помічників собі.

Бібрах не забував про перукаря. Через підлеглих він непомітно стежив за поведінкою Ремова. Та місяців

через два, переконавшись, що хлопець «свій», позбувся будь-яких підозр щодо нього. Тому посприяло і от що. Якось полковник затримався в кабінеті до пізнього вечора і раптом почув звуки скрипки, що линули з двору.

— Яка чудова гра, яка музика!— вигукнув він.— Хто так грає?

— Перукар, герр оберст,— відповів черговий офіцер. Комендант наказав негайно привести Ремова.

— Із скрипкою!— вигукнув навздогін посланцеві.

З'явився Печонкін.

— Ремоф, це ви грали?— спитав Бібрах.

— Пробачте, герр комендант,— зніяковів Микола.— Я не знав, що ви так пізно затримуєтесь. Я б не тирликав...

— Тирликав?— подивився німець з докором.— Та ви просто віртуоз! Ану, заграйте ту саму...— Він уместився зручніше й, схиливши голову, приготувався слухати.

Печонкін заграв.

— Ще якої-небудь.

Печонкін грав стільки, скільки вимагали.

— Ремоф, чому ви не сказали мені, що ви музикант?— спитав Бібрах.

— Музикант?— здивувався Печонкін.— Який же я музикант, герр полковник. Недоук...

— Хто вам сказав таку дурницю?— вигукнув Бібрах.

— Моя мати. Вона справді грала — варто було послухати.

— Де вона тепер?

— Там... де й батько.

— Тобто?— насупився німець.

— Померла у виправно-трудовому таборі.

— Сакрамент!— заскреготав зубами комендант.

Того вечора з кабінету коменданта Печонкін вийшов перекладачем. Незабаром він став ще й найдовіренішою особою Бібраха.

Виконуючи завдання загону, Печонкін і його товариші-підпільники здобували для нас зброю, боеприпаси, радіоприймачі, дефіцитні запасні частини для машин, розмножували й розповсюджували зведення Радінформбюро.

Та головним завданням Печонкіна в лігві гітлерівців залишалась розвідка, і він про це ніколи не забував. Нам, щоб обезпечити загін від раптових нападів кара-

телів, упевненіше боротися проти загарбників, належало знати всі ворожі плани й задуми.

За довір'я Бібраха Печонкін мав доступ до секретних циркулярів, отже заздалегідь довідувався, де, коли і які готувалися проти нас операції, які війська пересувалися залізницею через станцію Бобровицю, кого і коли мали заарештувати з радянських активістів. Майже всі великі каральні експедиції проти нашого загону ставали безрезультатними: завдяки точним даним про них, маючи досить машин, ми завчасно перебазувались в інші ліси.

6

Берта Павлівна і німецький капітан через наших довірених протягом 1942 року теж систематично передавали в загін цінні відомості. Кінець цього зв'язку був дуже сумний: коменданта заарештували й вивезли хтозна-куди, Берту Павлівну стратили на місці.

А Боря? Хлопчикові пощастило втекти. Після довгих блукань по селах і лісах він прийшов до нас.

— Товаришу командире, хочу бути розвідником. За маму хочу мститись,— сказав він суворо.

Я погладив Боря по голові. Він відвів мою руку.

— Не треба, не маленький я. Мені вже одинадцять.

— Дев'ятий пішов,— уточнив начальник штабу Кокунов.

— Нехай дев'ятий, то що?— відрізав Боря.— Я ж не в начальники прошуся, а в рядові.

Партизани засміялись. Хлопчик ображено надув губенята і глянув на мене, чекаючи відповіді. А я не знав, що робити.

В загоні імені Щорса тоді чимало підлітків брало участь у диверсіях, інколи поряд із старшими товаришами—і в боях, але Боря був зовсім малюком.

— Ну, чого мовчите, товаришу командире,— нагадав про себе хлопчик.

— Як тобі сказати...

— Та чого довго думати!— знизав плечима Боря.— Що маленький? То це навіть краще! Непримітний, значить. Ходить собі по селу, їде на підводі, а фашисти ніякогосінької уваги й підозріння. А я,— зашепотів довірливо,— тихенько все розглядаю.

Коротко кажучи, Боря Дзюбенко став розвідником. Завдання виконував так, як і уявляв: сяде на коня, надягне на голову бриля, закотить холоші вище колін і роз'їжджає по селах чи райцентру, ніким не підозрюваний, а повертається з цінними даними.

Поїхав якось Боря на чергове завдання. Минуло кілька днів, а його нема й нема. Весь загін стривожився: чи не потрапив улюбленець партизанів до рук абверу, гестапо? Чи не катують його до смерті, вимагаючи зізнання? Чи витримає хлопчик тортури інквізиторів двадцятого сторіччя? Від Печонкіна ми довідалися, що подібний випадок трапився зовсім недавно в Бобровиці. З особистого наказу Бібраха юну, років одинадцяти, патріотку за розповсюдження листівок били до непритомності й відрізали язика...

Минуло ще три дні. Тривожимось: куди подівся Боря? Посилаємо на розшуки людей, даємо завдання всім зв'язковим знайти чи хоч довідатись що-небудь про нашого юного розвідника. Партизани повертаються до табору, зітхаючи: «На жаль,— зв'язкові розводять руки,— не чути».

Начальник особливого відділу Іван Петрович Костюк, незважаючи на мене, висловлює вголос те, що давно його турбує:

— Вони мучитимуть хлоп'я, доки не зізнається, хто він і хто його послав. Боюся, що малюк притягне хвоста.

Сім днів не було Борі в загоні. Повернувся він справді не один. Привів... «бригаду»—сім радянських військовополонених, котрі втекли із залізничної станції, коли їх вантажили у вагони для відправки в фашистську Німеччину.

— Перевіряти їх, Іване Петровичу, не треба, я сам перевірів,— заявив Боря начальникові особливого відділу з гордовитою ноткою в голосі.— Хлопці—що треба!

Малюк почав докладно оповідати, як і де зустрів «бригаду» і яку перевірку їм улаштував. Доповнили його самі полонені.

Після втечі вони кілька днів блукали, шукаючи партизанів, і негадано побачили кумедного верхівця, хлопчика з пронизливим поглядом. Один з оточенців, оброслий щетиною, вийшов з кущів.

— Хлопчику, на хвилинку!— зупинив Боря.— Німці тут близько є?

Хлопчик, перш ніж відповісти, зміряв рудого з ніг до голови.

— Вони тобі дуже потрібні? Коли так, то йди туди, звідки я їду, в Бобровицю. Там їх, о-го-го скільки. Но-о!— смикнув шкапину за повід.— Поїхали, Блискавко!

Утікач ледве стримався, щоб не розсміятись: сухо-ребрій одноокій тварині не дуже пасувала така кличка.

— Зачекай, хлопче,— підняв руку рудий.— Що в тебе в торбині? Дуже їсти хочеться.

— А ти до німців біжи — нагодують. У них горохова каша, салом присмачена... Но-о!

Боря знав, що останнім часом почали ми пильніше приглядатись до нових людей, які потрапляли в наш загін, бо гітлерівці намагались підслати провокаторів. Одного вдалося вчасно викрити й знешкодити.

Та Боря, маючи добре серце і будучи кмітливим, подумав: «Може, це не шпигун, а чесна людина? Втік із табору, голодний, як вовк, а зайти в село і попросити — боїться».

— Ну, гаразд, дам шматок,— сказав він, розв'язуючи полотняну торбину.— На, їж на здоров'я,— протяг руку й оторопів: перед ним не один, а семеро худих борода-тих бідолах.— Ого! Звідки вас набралось стільки?

Спостерігаючи, як ці люди ділили між собою шмат хліба на сім частин, як одвертаючись, вигукували «кому?», хлопчик зрозумів, з ким має справу. Дивився на голодних людей і з їхнього зовнішнього вигляду і розмов визначав характер і національність кожного. «Он той, що з білявою бородою — росіянин, а той чорний, котрий весь час схоплюється, певно грузин. А рудобородий, який зупинив мене, теж росіянин, а той, що по-гутешньому чеше — звичайно, українець... А той, що не спускає очей з Блискавки — узбек або туркмен».

— Собі, хлопче, лишив хліба?— спохватився рудий. Боря зняв з плеча торбину й вивернув:

— Не віриш — дивись!

— Та, що ти!— пробачився рудий.— Не зрозумів, їй богу! Я, щоб не zostався голодним...

— Правда, правда,— закивали головами й інші.

А грузин спитав:

— Геноцвалі, далеко їдеш?

— Та ні, не дуже,— відповів Боря.— До партизанів. Утікачі презирнулися.

— І нас, браток, поведеш туди?

→ А чому ж, можна.

І Боря повів їх... у протилежному напрямку, щоб перевірити, чим дише кожен. Довго він водив групу лісами, виправдуючись: на слід партизанів, мовляв, награпили німці й загін кудись перейшов. Шість днів і стільки ж ночей кмітливий і пильний Боря Дзюбенко вивчав і перевіряв свою «бригаду», а коли остаточно переконався, що їй можна цілком довіритись, привів до партизанського поста. Хлопці справді були «що треба». Відважні, виносливі.

7

Знову невтішні вісті з фронтів. Німецько-фашистські війська, хоч зазнають великих втрат, але просуваються вперед. Залізницею Київ — Москва безперервним потоком ідуть ешелони з танками, гарматами, боеприпасами і живою силою ворога.

Загін імені Щорса був уже досить великим і сильним, міг на машинах протягом кількох годин опинитися досить далеко від свого табору. Та ефективних підіривних засобів, щоб затримати просування залізничних составів не мав. Доводилось для руйнування залізничних колій користуватися звичайним розвідним ключем і «рачком». Та й цих кустарних засобів було обмаль. Замовити їх виготовлення взялися наші славні партизанки-розвідниці, давні подруги Наталя Сидоренко, Мотя Сомко і Марія Євенко (тепер — Марія Безкровна, котра працює головою сільської Ради в Пісках).

Пішли вони. Я лишився сам у штабній землянці. Вкрившись плащем, приліг подрімати. Вранці, думаю засинаючи, чотири партизанські групи вийдуть на головну магістраль — поскручують гайки, повитягають костилі, розтягнуть рейки... Паровоз з'їде на баласт, розіб'ється кілька вагонів, а великої катастрофи не буде. Затримається на якийсь час просування гітлерівських ешелонів та й усе. Що ж робити? Що вдіяти? Де дістати вибухівку?

Сон у партизана чуткий, як у птаха. Тільки зачовгали в землянці чийсь кроки, я прокинувся й побачив начальника особливого відділу Костюка.

Іван Петрович за фахом — агроном. Невисокий на зріст. Одне око ледь помітно косувало. Він міг опанувати собою в найскладніших життєвих ситуаціях. Завжди був спокійний, більше думав, ніж говорив. Нагадував старого чекіста, яких бачив я в кіно. Зараз Костюк був збуджений.

— Що сталось? — з'ясовую, взуваючись.

— Василь у таборі.

— Який Василь?

— Начальник поліції.

«Стиргун у наших руках!» — мало не затанцював я з радості. Скільки разів ми намагалися зловити його — не вдавалось, завжди вислизав із наших рук.

— Хто ж спіймав його? Рибін чи група Сидоренка?

— Сам прийшов.

— Са-а-м?! — не вірю.

— Так, сам, — стверджує Костюк. — Коли його затримали вартові, назвав себе і сказав: «Ведіть мене до льотчика».

— Ви допитували його?

— Мовчить, — відповідає Костюк. — Хоче з вами особисто поговорити.

— Ведіть його сюди!

До ранку ще далеко, а в штабній землянці вже ніхто не спить. Така подія! Комісар Полярин, начштабу Кокунов, секретар парторганізації Головка... Тут же наш друг і наставник Порфирій Федорович Кіхтенко. Йому давно за п'ятдесят, волосся сиве, а з вигляду — молодий. В очах юначе завзяття горить.

Порфирій Федорович прийшов до нас «на день» з партизанського з'єднання «За Батьківщину», щоб познайомитись із «льотчиком», та з дозволу свого начальства перебував у нас із півроку. Старий більшовик, активний учасник партизанського руху в роки громадянської війни, зрозумів, що в загоні імені Щорса він більше потрібний. Кіхтенко став у нас ніби старшим радником, консультантом з партійної і політмасової роботи.

Обдарований аналітичним розумом і прямою, Кіхтенко завжди говорив те, що думав, і якщо потрібно

було, вчасно по-партійному осмикував нас. І робив це настільки тактовно, що ніхто не ображався.

— Сашко, знаєш, що таке отлуп?— якось спитав мене Кіхтенко і, боячись, що цим запитанням поставив співбесідника в незручне становище, сам же й відповів:— Це тріщина між серцевиною дерева і річними кільцями.

З мого погляду Порфірій Федорович здогадався, що не розумію, куди він гне.

— Дерево з такою тріщиною для чогось путнього непридатне,— всміхнувся він.— Сидить переді мною, думаєш, відлупина й командує, вказівки дає.

— Порфірію Федоровичу!— запротестував я.— Ми вас поважаємо!

— Якщо правду говориш, то слухай уважно. Військових академій я не кінчав, але знаю, що ворога треба бити розумно, стиснутим кулаком, а не розчепіреними пальцями.

— Порфірію Федоровичу, маленькі диверсійні групи частенько приносять не менше користі, ніж великі.

— Не суперечу,— згоджується він.— Розумію: такі групи потрібні. Але,— він підняв догори вказівний палець,— час, давно час, Сашко, стиснути кулак. Техніка в тебе он яка, люди — орли!.. Та дещо мені не до влодоби...

— А саме?

— Роз'їжджаєш на операції хватом, вирядженим в есесівську форму. Куди воно годиться? Особистий приклад командира зовсім в іншому... Командуй, а коли потрібно — поведеш в атаку всю свою армію. Зрозумів?

— Зрозумів,— відповідаю.

— То ж бо й воно! Май па увазі.

— Матиму.

— З Данилом Трохимовичем теж буде розмова. І до нього я маю деякі претензії. Та не люблю, розумієш, поза очі...

Костюк приводить Василя Стиргуна. Начальник поліції в селянському одязі. Блмкотливий каганець ледь освітлює його обличчя; я уявляв його зовсім не таким. Маленькі рухливі очі швидко оглянули землянку.

— То хто з вас льотчик? — питає він таким тоном, ніби збирається перед відправкою в гестапо вчинити всім нам попередній допит.

— Ось,— указує на мене Порфирій Федорович.

— Правда? — недовіжливо перепитує зрадник, вночас вивчаючи мене.

— Говори, я слухаю,— звертаюсь до нього.

— Він! — вигукнув Стиргун.— З голосу впізнав.— Пам'ятаєш нашу розмову в Кулажинцях?

— Не забув.

Він робить крок до столу, зупиняється і схиляє стрижену голову.

— Я, льотчику, хотів твою голову капустиною стяти, а тепер приніс свою, собачу. Зрубай її, коли бажання, а ні — то дай дурневі змогу кров'ю гріхи змити,— вимовляє без запинки, відступає на крок і, глянувши мені у вічі, додає:— Твоя воля, вирішуй.

— Не я вирішую, а народ,— відповідаю.— Он стілець.

Він сідає напроти і стомлено складає руки на колінах.

— А ти не хитруєш?— Звертається до нього Кіхтенко.— Може, до попередніх чорних справ задумав ще якийсь злочин додати?

— О, ні, старик,— протестує Стиргун.— Поміркуй: якого дідька пішов би я на такий ризик? Совість пригнала сюди, зрозумій.— І до всіх:— Мучусь я, люди.

— А на що розраховували, коли вирішили прийти?— запитує Полярин.— Стільки зла накоїли! Як тут прощати?

— Зрозумів, Стиргун?— питаю.

— Що тут розуміти! Поставите до стінки — так тому й бути, подаруєте життя — спокутуватиму провини.

На запитання Кокунова, чому він раніше не прийшов, до того, як накоїв стільки лиха, колишній начальник поліції відповідає багатослівно.

— Жилка така сидить у мені: люблю командувати. Я до війни начальникував: то бригадиром в колгоспі, то комірником... Звідусіль виганяли з тріском, от і заїв злобу на всіх. А тут наші відступають... Пішов на службу до Бібраха... Тепер совість мучить. Стара моя мати — розумніша, їй-богу. Що ти робиш, Василю, каже, нащо проти своїх стаєш? Чула я, ніби наша армія назад повертається, а в кожному лісі повно партизанів...

— Може, Василю, сумління тут ні до чого, а страх? — питаю.

— Ні, совість,— запевняє Стиргун.— Ти, льотчику, за мене подумай і зрозумієш, що кажу щиро правду. Припустимо, ти мене помилуєш, а чи помилують, коли наші вернуться? Зась! То хай люди знають, що сказана собака, перед тим, як здохнути, хвоста опустила, кусатись перестала.

Костюк, з натури добросерда людина, був нещадним до ворогів, особливо зрадників Батьківщини. В таких справах Іван Петрович вимагав найрішучіших заходів. Він мовчки, нахмурившись, слухав сповідь учорашнього начальника поліції, не вступаючи в розмову.

— Його треба негайно розстріляти,— заявив Костюк, коли Стиргуна вивели.

— Я теж такої думки,— підтримує начштабу.— З маленькою поправкою: судити його треба прилюдно, і вирок виконати в присутності всього загону.

Я особисто був проти розстрілу Стиргуна. Хотілося рискнути, перевірити його на ділі, дати йому можливість хоч частково спокутати злочини. Цю думку підтримали Полярин і Кіхтенко.

Начальник особливого відділу цонував голову, потім глянув на мене й іронічно промовив:

— Вранці Олександр Єлісейович скаже: «Любиш командувати — командуй», і він одержить роту.

— Не жаргуйте! — обриваю.— Ви спочатку гарненько його прощупайте, зв'яжіться з Печонкіним. Коли якась провокація, то наші товариші про це знають або довідаються...

Так і зробили. Запитали Бобровицю. Печонкін передав, що в комендатурі відомо про несподіване зникнення Стиргуна і що полковник Бібрах з цього приводу сказав: «Його вбили або викрали партизани».

А чи щирій Бібрах з Печонкіним? Не буде ж полковник про все доповідати перекладачеві!

Майже два тижні був Стиргун під пильним наглядом Костюка. Від вимушеного неробства і, головне, непевності становища вийшов із рівноваги. Вихопивши гвинтівку з рук вартового, хотів було покінчити самогубством. Не дали. Довідавшись про це, я пішов до нього.

— Розстрілюй, льотчику, тільки не муч! — благав Стиргун.— Не муч, не муч, прошу! — і розридався.

Напередодні Василевих істеричних приступів я мав розмову з людиною, котра за нашим завданням улаштувалась в Кулажинцях поліцаєм. Та людина розповіла:

— Спочатку всі говорили одне: «Його сам льотчик схопив». Потім поширилась чутка, що начальника потишеньку прибрав поліцай Братченко, бо між ним і Стиргуном були якісь особисті рахунки. Чутки ці дійшли до гестапо. За Братченком приїхали з Бобровиці і вивезли невідомо куди.

Костюк, який був присутній при цій розмові, на моє німе запитання: «Ну, що тепер скажеш?», махнув рукою:

— Нічого! Це лише доводить, що гестапівці не такі простаки. Менше одним холуєм — горе яке! Зате Стиргунові легше буде впоратись із завданням.

А мені не вірилось, що він прийшов до нас із ножем за пазухою.

— Гарзд, Василю,— сказав я.— Візьмемо тебе на невелике діло. Нескладне воно, але, попереджую, позбутися голови там можна дуже легко.

«Невеличке діло»... Треба було під носом у гітлерівців забрати з племінного конезаводу рисаків, яких, за повідомленням Печонкіна, вони збиралися відправити у фашистську Німеччину.

РОЗДІЛ П'ЯТИЙ

Таємний резидент. Коваль і його молотобійці. «Чудо» Павки безвідмовне. Іменем Республіки! Наші очі і вуха. Перша каральна експедиція.

1

Бібрах повернувся з Чернігова пригніченим. Микола Печонкін звернув на це увагу, як тільки машина з полковником підїхала до головного фасаду окружної комендатури. На «хайль» німець зробив невиразний рух і стрімко, заклавши за спину руки, попрямував до свого кабінету. На перекладача-улюбленця ледве глянув.

«Добре йому там хвоста накрутили»,— подумав Печонкін і тихо пішов слідом.

— Ви вільні, Ремоф,— кинув Бібрах через плече.

Перекладач повернувся «кругом», збираючись вийти, і почув навздогін різкіше: «Нікуди не відлучатися! Забороняю!»

— Яволь!

Скоро в кабінеті коменданта почалася якась термінова і, як видно, дуже таємна нарада. На такі Печонкіна не запрошували. Більше того, до нього вийшов заступник коменданта, глянув суворо і слово в слово повторив наказ коменданта: «Нікуди не виходити — заборонено!»

Перекладачеві впала у вічі й дуже дивна поведінка вартового у вестибюлі: білявий солдат ще півгодини тому обсипав його запобігливою усмішкою, і раптом перетворився на робота, в якого автоматично пасуть за всім безбарвні скляні очі.

Чому Бібрах у поганому настрої? Чим викликана ця таємна термінова нарада? Про що вони там говорять за дверима, оббитими чорним дерматином? Може, там виробляється план чергової каральної операції? Проти кого? Проти загону імені Щорса чи проти населення? Питання, питання — і жодної відповіді!

Сьогодні під час вранішньої прогулянки Бібрах довго базікав на улюблену тему: про велич Паганіні, про те, що італієць зробив переворот у техніці гри на скрипці. Потім комендант перелічив популярні твори великого скрипаля й композитора. Тоді, спохмурнівши, обірвав себе самого на півслові й почав скаржитись Печонкіну на свого шефа, що «сидить на троні в Чернігові».

Між Бібрахом і «його величністю» шефом з Чернігова днями відбулась така розмова:

— Пане полковнику, сподіваюся, вам відомо, що пора, звідки виповзають червоної гадюки, ось тут? — тицьнув шеф пальцем у карту, — Піски.

— Про те, що вона була там, я вам, герр генерал, доповідав кілька разів, — нагадав Бібрах.

— Чому «була»? Вона й тепер там.

— Гадюки розповзлися по лісах... За вірогідними агентурними відомостями, цей населений пункт після того, як звідти пішли місцеві бандити, став, я б сказав, найтихішим куточком у моїй окрузі. В Пісках лишилися одні старики й малі діти. Ніде, запевняю вас, герр генерал, не зустрічають так привітно солдатів рейху, як тут. Я особисто не раз мав нагоду переконатися в цьому.

— А я, пане полковнику, настійно раджу вам не поспішати з такими висновками. Пильнуйте за Пісками.

Передавши слово в слово свою розмову з чернігівським шефом, Бібрах зацікавився, що про це думає старший перекладач.

— У росіян, пане полковнику, є одне дуже вдале прислів'я: «Кожен хреститься, та не кожен молиться»,— відповів Печонкін.

— Ви хочете сказати, що генерал має рацію? — спохмурнів Бібрах.

— До деякої міри.

— Але ж українці — не росіяни...

— У них багато спільного. І ті, й ті дуже лукавої вдачі.

Після короткої паузи німець скося глянув на перекладача.

— А ви? Ви не лукаві, Ремоф?

Печонкін розвів руками.

— Не мені про це судити.

— Я певен, що ні.

— Спасибі, пане полковнику.

І ось після цього, повернувшись із Чернігова, Бібрах нагороджує Печонкіна крижаним поглядом і, не обернувшись, кидає через плече: «Пане Ремоф, ви вільні. Нікуди не відлучатися! Забороняю!»

Печонкін закурює. Глибоко затагується і через снювату хмаринку диму стежить за вартовим, намагається відгадати, що коїться зараз у його голові.

«Ану, спробую вийти на вулицю — затримає? Якщо скаже: «Не можна», то розумій: він говорить устами Бібраха, устами шефа з Чернігова»,— вирішує Печонкін і простує до виходу. Солдат його не затримає.

На вулиці Печонкін набирає повні груди повітря й, полегшено зітхнувши, сідає на лаву під старим каштаном напроти караульного приміщення.

Безсумнівно, Бібрах схопив гарячого ляпаса від генерала саме за Піски. Старий шолудивий пацюк не може забути вбивства Штінга поблизу Ядлівки. Мабуть, від одної згадки про це його кидає в холодний піт, міркує Печонкін. Ще б пак! Сам біснுவатий Адольф, довідавшись про насильну смерть Штінга, негайно розіслав наказ усім гауляйтерам, гебітскомісарам, усім вер-

ховодам окупованих районів України в найкоротший строк покинути з партизанами.

Комендант бобровицької окружної комендатури, за його власним виразом, не любить длубатись у попелі, дошукуватись, чи не жевріють у ньому жаринки. В Пісках спокійно — слава богу! І Бібрах ставить це собі в заслугу. Тишком-нишком він навіть торжествує, що партизани перенесли дії в сусідню округу. Хай, мовляв, спробують, як «легко» з ними боротися!

Сьогодні вранці йому, Печонкіну, випадково потрапило до рук донесення комендантового особистого резидента в Пісках. Таємний агент під кличкою «Йоган» чистою російською мовою доповідав, що партизани знахабніли — з'являються в село серед білого дня. Вони відвідують родичів, близьких. «Йоган» картає поліцію: вона або зв'язана з партизанами, або боїться їх...

Як сприйняв Бібрах донесення резидента? Відкинув папірець убік. Нічого дивуватись: адже він лише кілька днів тому запевняв свого шефа, що Піски найспокійніший куточок в його окрузі! А може, «Йоган» — тип з комерційною жилкою — одержує плату за одну й ту ж роботу з двох кас: у Бобровиці й у Чернігові?

Про зміст донесення шпигуна вже сьогодні знатимуть у загоні, а чи вдасться вияснити, які питання обговорюють на терміновій нараді? Фашисти затівають якусь чорну справу...

Термінова нарада затяглася. Старшого перекладача викликали до Бібраха десь опівночі. В кабінеті коменданта сидів незнайомий, одягнутий як радянський військовополонений. На спині, штаних білою олійною фарбою вимальовані великі латинські літери SU.

— Петер Сосенко, Ремоф, володіє німецькою мовою не гірше вас, — кивнув Бібрах на незнайомого, що стояв недалеко від столу навиятку.

«Петер»? А може, «Йоган»? — майнуло в голові Печонкіна. — «Мавр зробив свою справу в Пісках, мавр може піти звідти».

— ...Він працюватиме у нас перекладачем, — кинув після тривалої паузи Бібрах.

«А ви, Ремов, усуваетесь», — додав про себе Печонкін. — «Йоган» — особистий резидент полковника в Пісках».

Бібрах навмисне грає на нервах старшого перекладача: як ніколи розтягує слова, між реченнями робить довгі паузи.

— Петер був перекладачем у таборі російських військовополонених у Лосинівці.

Печонкін позирнув на нового перекладача. Той, стоячи «струнко», ніби в землю вріс, відповів насторожено-вивчальним поглядом.

— Петер буде перекладачем-дорученцем. У зв'язку з цим на вас покладається вся відповідальність з усіма наслідками.

— Яволь, пане полковнику,— цокнув каблуками Печонкін.

— Так що вам, Ремоф, тепер буде легше,— підсумував Бібрах.— Ви — вільні. Обидва.

Старший перекладач ішов довгим коридором і прислухався, як за ним по-кошачому ступає новачок. «Бібрах доручив йому стежити за мною. Даю голову на відруб, що це «Йоган» з Пісок. Навряд чи місцевий він»,— думав Печонкін.

2

Наступного дня комендант бобровицької комендатури тримався ніби нормально. Знову запропонував старшому перекладачеві піти разом на вранішню прогулянку, знову базікав про музику, квіти, про рідний Гамбург, лише про вчорашній виклик до Чернігова — жодного слова. Не сказав, звичайно, про що йшлося на терміновій нараді й для чого заявився в комендатуру Петер.

Таємничий інформатор Бібраха не брехав: у Пісках ми справді почували себе дуже вільно. Тут мало було таких, що не підтримували з нами зв'язку.

В центрі села, на колгоспному дворі стояла кузня. Більше року не роздмухували в ній вогонь. Та ось до коваля Олексія Михайловича Євенка зайшли Наталя Сидоренко, Мотя Сомко, Марія Євенко й попросили терміново виготовити десять розвідних ключів і стільки ж «рачків». Олексій Михайлович не допитувався, для чого дівчатам раптом знадобилися такі ключі, а сказав, що охоче виконав би замовлення, аби мав хоч трохи вугілля.

— Вугілля буде,— сказала Сидоренко.

— А матеріал?

Наталка засміялась.

— Ну, Олексію Михайловичу, вже чого-чого, а брухту всіякого у вас досить.

Коваль насупив кошлаті брови.

— Твоя правда, дівчино, не подумав. А якщо погано, не в акурат зроблю? Самі знаєте, майстер я не дуже...

Марія Євенко вирішила вдарити з тилу:

— Скромничаєте, дядьку. Всі знають, ви, коли захочете, то й безноге щеня можете підкувати.

У коваля від такої похвали очі заіскрились.

— Ну, а як буде з помічником? — спитав уже діловито.— Коваль без молотобійця, що вітряк без вітру.

— Ми будемо вашими помічниками,— відповіла Сомко.

Олексій Михайлович здивувався, але погодився:

— Ну що ж, приходьте завтра зарані.

Небо було ще темно-фіолетовим, коли в занехаяній колгоспній кузні задзвенів молот: Олексій Михайлович почав виконувати термінове завдання партизанського загону імені Щорса.

— Не спи, дівчино, дужче бий, дужче,— покрикував він на Мотю.— Та не так... Горе ти мое! Візьми в неї молот, Наталко, поки вона з моїх пальців одбивних не нарбила.

Фізично Наталя була не сильніша за подругу, отже й вона швидко стомлювалась. Зате Марія Євенко показувала «клас».

— А як я? — питала вона коваля мало не після кожного удару.

— Годишся мак у макітрі товкти,— відбувся жартом коваль.— Вам, дівчата, скажу прямо, дітей няньчити...

І все ж діло посувалось. Увечері зв'язкові принесли в ліс три ключі і шість «рачків». Тієї ж ночі, озброєні цим інструментом, на перегін залізниці Київ—Москва вийшли дві диверсійні групи.

...З-за повороту виповзає паровоз із броньованою площадкою. За ним тягнеться довгий хвіст платформ з танками й гарматами, замаскованими гіллям і травою. Завмираємо. До місця, де непомітно для машиністового

ока розведено рейки, лишилося вже десь метрів триста... сто...

Гуркіт, скрегіт заліза. Паровоз різко хилиться, звалюється під укіс. За ним, на жаль, тільки три платформи з танками котяться в провалля.

Радіємо, цілуємось — перемога! Все ж таки хоч маленька допомога фронтові. Годин на десять припиниться рух залізницею. Більше за всіх радіє Микола Герасименко.

— Ех, толу б сюди кілограмів сто,— потім зітхає він скрушно.— Тут би такого навернули, що й за місяць не розтягли б, гади!

Значно пізніше, після одного диверсійного акту, догнав мене в лісі Стиргун:

— Дай, льотчику, команду й три дні строку з-під землі тол дістану. Чи, може, й досі не віриш, думаєш, утечу?

— Ні, вірю.

Дійсно, він не вихвалявся і не думав тікати. За його словами, він хотів вибити негідника із самого себе.

— Думаєш, не бачу, як за мною слідкують?

Так, з нього ока ми не спускали. Всі. Починаючи від начальника особливого відділу й кінчаючи «шефом-кухарем».

Згадав я розповідь політрука другої роти Григорія Захаренка про те, як поведився Стиргун під час захоплення коней у Гоголеві. Щоб швидко покінчити з охроною і вивести побільше рисаків, на цю операцію ми послали чималу групу партизанів. Проте бій тривав значно довше, ніж передбачалось. Раптом на гітлерівців, що вели вогонь з автоматів, кинувся Василь із гранатою в руці.

— Хальт! — вигукнув громовим голосом Стиргун,— хальт, нікс шісен!

«Утік, падлюка!» — подумав Захаренко, наводячи на нього автомат. І саме в ту мить розірвалася граната.

— Не знаю, як він уцілів,— дивувався пізніше політрук.— Був же від німців за кілька кроків.

Темно, я не бачу очей Стиргуна, але відчуваю на собі його погляд. Василь чекає, чи підтримаю його позицію.

— Ми тобі віримо,— повторюю.

Звістка про те, що партизани влаштували аварію під Бобровицею, швидко прокотилася по навколишніх селах. Дійшла вона й до села Піски.

...«Чули, що баби базікають?— запитанням зустрів коваль своїх помічниць.— Подейкують, ніби під Бобровицею німецький ешелон під укис пішов, вагонів з двадцять.— І додав іронічно:— Вибуху, кажуть люди, ніби не було, рейки самі собою трішки розійшлися...»

— Є такі чутки,— мовить котрась із дівчат, переглядаючись з іншими. І знову тихо в кузні.

Недавно пройшов дощ: на долівці—калюжі, в одній крізь діру в даху відбився шмат рожевого неба.

Роботу не розпочинають. Що це означає? Невже Олексій Михайлович злякався? Якщо так, то чому вдосвіта прийшов до кузні й чому так урочисто блищать його очі?

— Що, шабаш? — питає Мотря.

— Шабаш,— відповідає він. Запалює цигарку і спокійно повідомляє:— Ваше замовлення, дівчата, виконане.

— Справді?! — не вірять дівчата.

Пожартувавши трохи, коваль пояснює, що закінчив роботу вночі. Он дивіться, скільки ключів і «рачків»!

— Самі? — дивуються дівчата.

— Дружина допомагала,— відказує він.— Слаба, а як била! Ніби то не залізо, а самі германці їй під кувалду потрапляли.

Дівчата сміються.

— На добре діло охочі завжди знайдуться,— запевняє коваль, не називаючи жодного імені з тих, хто допоміг йому виконати замовлення.— Вночі сюди набилосся мільйон молотобійців!

Дозволю собі зробити невеликий відступ. Хочеться розповісти про одне інтерв'ю, що дуже мені запам'яталося.

Брали його в мене в Лондоні на першому установчому конгресі Всесвітньої федерації демократичної молоді, делегатом якого я був од Радянської України. До складу нашої делегації входили секретар ЦК ЛКСМУ Василь Костенко, секретар Київського обкому комсомолу Петро Тронько і поет — колишній партизан із з'еднання Ковпака — Платон Воронько.

Як зараз пам'ятаю, підійшов до мене височенний юнак і сказав, що він представник якоїсь-там газети, її спеціальний кореспондент.

На зріст я теж не маленький, а голову довелось задерти; хотів було сказати «дуже приємно», та не встиг.

— Містер Кривець, вам, напевно, сподобалась столиця Великої Британії? — почав газетяр без увічливої передмови.

— Звичайно. Чудове місто! Лондон — суворий, підтягнутий красень. Будинки, вулиці, майдани...

Золоте перо, котре щось шкрябало в блокноті, зупинилось.

— А що вам, містер Кривець, не сподобалось, дозвольте поцікавитись? — не дає мені передихнути.

— Відверто?

— О, так.

— Ну, — зволікаю з відповіддю, — сіра пелена... Туман, скажімо... Він, як і дим, легеням... Дихати важко. Звичайно, багато від звички залежить. Мешканці Лондона...

— Більш нічого вас не пригнічує в Лондоні?

— Пригнічує? Не те слово, — заперечив я. — Ви спитали, що не подобається, додаю: метро. Вагони маленькі, тунель надто низький і вузький. А ще, коли були ми в театрі, в залі глядачів дим стовпом від сигарет. Сам курець, але... От, мабуть, і все.

Англієць приклав руку до серця, подякував за відвертість і підкреслив, що це зобов'язує його також бути щирим зі мною.

— Я, — почав він гарячково добирати слова, — з великим зацікавленням слухав вашу розмову з французами. Ви, містере Кривець, наводили приклади нечуваної жорстокості німців, оперували цифрами, фактами... Ви говорили про своє рідне село, про своїх близьких, про те, що бачили на власні очі. Ваша розповідь справила на мене приголомшливе враження. Пробачте, що так докладно...

— Будь ласка, — заспокоїв його.

— Та послухав я вас, містер Кривець, і в мене виникло запитання. Чи застосовували б німці такі жорстокі каральні заходи проти мирного населення, якби не існувало партизанів, котрі їх тероризували, і коли б пи-

тання «хто — кого» вирішувалося тільки у відкритому бою, тобто на вогневих позиціях?

«Негідник! — в душі обурився я.— Війна тільки-но скінчилась, у самому Лондоні ще не всілась пилюка над руїнами, а цей довготелесий виродок уже поспішає виправдати вбивць-агресорів!».

Одначе, дотримуючись необхідного такту, я всміхнувся.

— Цікаво, що ж відповіло вам друге «я»?

— Другого «я», мабуть, що молодий, у мене немає,— сказав він і зробив велику паузу, смакуючи власну дотепність.— Тому за відповіддю звертаюся до вас, такої ж молодій, але більш досвідченої людини,— додає він.— До речі, це правда, що ваші партійні та інші органи завчасно й навмисне залишали на окупованих територіях комуністів, комсомольців з певними завданнями? Невже це правда? А коли так, то чи справлялися вони із своїми завданнями?

— Як правило, так.

Губи продажного писаки склались у задоволену посмішку. Золоте перо швидше забігало по записнику.

— Дякую вам, містер Кривець,— знову приклав руку до серця репортер.— Ви вже відповіли на моє запитання.

Ледь стримуючи себе, я сказав:

— Гітлерівська авіація, реактивні снаряди ФАУ-1, ФАУ-II перетворили окремі квартали Лондона в руїни, під якими загинуло багато цивільного населення, а партизанських загонів тут не було.

— Це так, але...

— Дозвольте,— тепер я не давав йому говорити.— Коли б німецько-фашистські війська висадились на ваш острів, то ви, я певен, були б одним з небагатьох англійців, котрі зустріли б окупантів з великою радістю.

— Знаєте, це вже занадто! — верескнув він.— Є межі пристойності, містер Кривець!

Все в мені закипіло і я різонув:

— Ні, відвертість — то відвертість. І в нас на Україні — можете записувати! — незважаючи на те, що гітлерівці вже за перші вісім місяців знищили понад два мільйони мирних жителів, теж знайшлися такі, як ви. Одні трималися осторонь, сподіваючись, що кривавий кат подобришає, інші — їх, звичайно, були одиниці — на-

віть сумлінно прислужували окупантам. Ну, а весь народ моєї України? Він з першого дня війни, як і всі народи Радянського Союзу, піднявся на боротьбу з фашистськими загарбниками. Лише на одній Чернігівщині багато тисяч чоловік, жінок і дітей — так, так — і дітей! — взялися за зброю, пішли в ліси.

— Ви повторюєтесь, містер Кривець, — намагався обірвати мене газетяр.

— Кров, пролита нашими солдатами, офіцерами, партизанами, підпільниками перетнула німцям дорогу в Англію!

Не знаю, що написав про нашу розмову той кореспондент, відомо одне: борзописців, що намагалися виправдати звірства гітлерівців, їх варварство, вандалізм як «вимушений захід» було тоді немало. На жаль, в останні роки їх розвелось ще більше.

Значна частина особового складу загону імені Щорса були пісківчани. Молодь прийшла в ліс, як тільки довідалась про існування загону, старші, жінки й діти — коли вже було над силу терпіти звірства окупантів. Та й люди, що лишалися по домівках, охоче нам допомагали. Ось звідки взявся у безпартійного коваля Олексія Михайловича Євенка «мільйон молотобійців».

3

Колишній начальник Українського штабу партизанського руху генерал-лейтенант Тимофій Амвросійович Строкач у своїй книзі «Наш позивний — свобода» розповідає, як ми з Павлом Євенком натрапили в лісі на штабель снарядів, залишених нашими частинами, що відступали в сорок першому році. До речі, про цей же випадок згадує у виступах в пресі та по радіо один з активних працівників Українського штабу партизанського руху Л. П. Дрожжин.

Здавалося б, факт не настільки значний, щоб про нього говорити, писати. Та це — на перший погляд. Коли ж глянути глибше, то він стане яскравим прикладом партизанської кмітливості, прикладом того, як народні месники використовували «місцеві ресурси» для боротьби з ненависним ворогом.

Отже, ми з Євенком випадково натрапили на склад снарядів, замаскований гіллям і бур'яном у гущавині лісу.

— Сашко! Видатне відкриття двадцятого століття!— вигукнув Євенко.

— Залиш, не до жартів,— пробурмотів я невдоволено.

— Які жарти!— здивувався, що я не зрозумів його.— Ми відкрили чудо, Сашко!

— Яке чудо?

І він почав оповідати, що спало йому тільки-но на думку. Ідея мені сподобалась.

Два дні партизани прочісували ліс — шукали снаряди. Знайшли ще три штабелі. Євенко почав монтувати своє «чудо»: обшив снаряд дубовими дошками, ззаду лишив невелике коритце, куди вмонтував обріз гвинтівки, націливши його прямо в капсулю, а до спускового гачка прив'язав довгий провід. От і все. «Чудо», «велике відкриття двадцятого віку» — готове! Перевіряємо його бойові якості на «полігоні» — діє безвідмовно!

В ділі ми застосували його другого дня на дільниці Заворичі—Марківці, перед цим дізнавшись, що тут рівно о двадцять третій годині щоденно проходить військовий ешелон.

Для доставки «чуда» на залізничне полотно зробили спеціальні носії. Щопівгодини четверо партизанів підміняли своїх друзів; нести треба було двадцять кілометрів. Були в нас, звичайно, й кращі засоби транспортування, але з метою суворої конспірації диверсійній групі належало просуватись безшумно, манівцями, обминаючи населені пункти. З цією групою пішли її безпосередній начальник Іван Сидоренко, начштабу Кокунов, секретар парторганізації Головка і я.

Смеркало, коли підійшли ми до ставка, що зустрів нас голосним жаб'ячим кваканням.

Хвилями поплив туман. Згодом він розвіявся. Вітерець приніс іздалеку вогку прохолоду, зашумів дощ. Ми дуже зраділи негоді.

Після привалу зробили ще один перехід і опинились біля залізничного полотна.

Насамперед перевірили, чи немає десь поблизу гітлерівської охорони, колійних обхідників. Виставили вартових. Викопали під рейками неглибоку яму для «чуда».

Замаскували його там, звели на бойовий звід. Залягли в схованці і стали чекати на ешелон.

Дощ припустив. Ми змогли до нитки. Хоч це було весною, дрижали від холоду. І все-таки раділи з непогоди: в темінь та ще в такий дощ жоден обхідник не вийде за поріг.

— Я весь мокрий, наче кулик на болоті,— невдоволено шепоче Павка, що лежить поряд зі мною. Не дочекавшись мого співчуття, обертається до сусіда, Василя Антоновича.— Старий, тільки тобі можу довіритись. Помацай, будь ласка, мое вухо — не розпухло? Вже п'ять годин не курив!

— Ба! Вони не тільки розпухли, з них кров сочиться,— відповідає Тюпа.

Важко було не розсміятись. А пізніше я записав у свій партизанський зошит: «Люди в нас різної вдачі, різного психологічного складу, звичок, та їх об'єднує патріотичний обов'язок, любов до Батьківщини і пекуча ненависть до ворога. Ще одне об'єднує цих людей: їх органічна несприйнятливість до марнотратства часу. Саме тому комсомолец Павло Євєнко і старий більшовник Василь Антонович Тюпа привертають до себе увагу, що крилатим слівцем і влучним дотепом заповнюють вимушений вакуум безділля».

Далеко, з боку полустанка на колії заблимали три вогники. Два ледве примітні, як шпилькові голівки, третій — трохи більший.

Іде обхідник з ліхтарем. Курить. Коли підійде до місця, де під рейками замасковано снаряд — усе пропало. Його треба негайно затримати. Хто він?

Передаю на правий фланг наказ: обхідника, якщо він не ворожий солдат, не знищувати, а затримати. Ну, а потім? Що з ним буде після того, як ми здійснимо свій задум? Безперечно, гестапо звинуватить його в зв'язках з партизанами й розстріляє. Така ж доля спіткає і його родину. Треба буде забрати цього залізничника із сім'єю в ліс.

У ліс... Вдень у загоні відбулися закриті партійно-комсомольські збори. Дуже бурхливі: обмірковували зміст донесень таємного резидента «Йогана» Бібрахові і повідомлення Миколи Печонкіна про секретну нараду в бобровицькій комендатурі. Ці дані, як кажуть, з перших рук свідчили, що селам, розташованим поблизу лі-

сів, загрожує велика небезпека. Негайно потрібні були застережні заходи.

Одні пропонували підготувати всіх мешканців сіл до евакуації в ліс, інші доводили, що цього ні в якому разі робити не можна — загін утратить маневреність, а звідси — й боєздатність.

Збори тривали зранку майже до обіду. Перемогли ті, хто обстоював питання евакуації населення в ліс. Вже після голосування, коли учасники зборів почали розходитись, до мене підійшов Павка Євенко і виклав:

— Згадаєш, командире, моє слово, ми беремо на себе велику відповідальність.

— Немає в нас іншого виходу,— відповідаю я.

— Ой, пожалкуємо. Треба дивитись уперед,— сказав він повчально.— Загін розпадеться.

— Іншого виходу немає,— повторив я.

— Послухай, а що коли ми приберемо собаку? — виникла в нього, як завжди в таких випадках, своя думка.

— Яку собаку? — не зрозумів я.

— «Йогана Хрестителя». Здається, знаю давно його. По-моєму, це той самий вологодський, що прикидається Ісусиком, учепившись до спідниці Галі Мамчучки. Пам'ятаєш, як я, дурень, агітував за нього?

— Його вже немає,— зітхнув я.— Дівчата повідомили, що він зник два дні тому.

— От бачиш!

— Бачу,— розвів я руками безпомічно.

...Обхідник — житель Заворичів. Він дуже злякався, коли перед ним несподівано виросла людина з автоматом і скомандувала: «Лягай, стрілятиму!» І не чинив ніякого опору. На моє запитання, який поїзд має зараз пройти з Києва, відповів:

— Фріцівський.

— Німці тут не чекають нас? — ставлю друге запитання.

— Вони тепер усюди чекають партизанів.

— Чому ж вам одному довірили обхід?

Залізничник знизав плечима. Невже важко догадатись? Бояться, як таргани. Особливо вночі. В цих місцях, кажуть фріци, партизани в німецькій формі роз'їжджають німецькими машинами. Не второпаєш, кажуть, де свій, а де ворог.

О двадцять другій тридцять Кокунов і Сидоренко перевіряють засідки й пости. Шість ручних кулеметів, двадцять автоматів і дві снайперські гвинтівки на бойовому зводі. Замок балакучий і непосидючий Павка. Лишилися хвилини до того моменту, коли він смикне шнур...

— Як себе почуваєте, Василю Антоновичу? — звертаюсь до Тюпи.

— Чудово, товаришу командире.

Дош як з відра, літня людина лежить у калюжі і — «чудово»! Не так давно Тюпа розповідав Полярину, що всю весну 1941 року пролежав у лікарні з двома запущеними хворобами — тяжкими приступами ревматизму й радикуліту.

— Підлікувались трохи? — поцікавився комісар.

— Та що ви! З чим прийшов, з тим і пішов.

А тепер от не скаржиться, навпаки, жартує.

Нарешті, із-за повороту, з Київського напрямку винули три вогники. Здалеку вони скидалися на якісь казкові голчасті створіння. Золоті голки все довшають, упиваючись своїми гостряками в п'ятьму. Дивно, чому досі не чути чмихання паровоза, ні перестуку коліс?

— Дрезина, — пояснює обхідник.

Вірно, дрезина. Добре! Це переконливий доказ, що за нею обов'язково піде ешелон особливого призначення. Чотириколісний візок з бензиновим двигуном пролітає мимо. На ньому три німецьких автоматники злякано озираються.

— Проскочила, — чую чийсь голос позаду.

З'являється, нарешті, довгожданий поїзд. Пасажирські вагони, вікна освітлені. Мабуть, есесівці. Тільки вони роз'їжджають з комфортом.

Раптом мене охоплює тривога: чи спрацює наше «чудо», а коли спрацює, то який буде ефект? Якщо в повітря злетить тільки паровоз, то чи спроможні ми на бій з такою силою озброєних до зубів найвідчайдушніших гітлерівських головорізів? Правда, несподіваний напад мусить викликати переполох серед есесівців, які лишаться живими...

Довжелезний поїзд, звиваючись гадюкою, на великій швидкості поспішає до своєї могили. Павка, тримаючи шнур, дивиться на мене, чекає команди... Я вже бачу,

ледь освітлені бігунки паровоза. Ще кілька метрів, секунда...

— Давай!

Сліпучий спалах і грімкотливий вибух. Скрегіт заліза, дзенькіт скла і земляна китиця до неба... Минає якась хвилина, і ми із своєї схованки крізь густу сітку дощу споглядаємо диво, зроблене Павчиним «чудом». Паровоз і передні вагони лежать під укосом, а решта — верхи один на одному. Крики поранених, передсмертні стогони...

— Огонь!

Дружно застрочили партизанські «максими» і «дегтарі». А коли в наш бік засвистіли кулі, дав я наказ відходити.

Відступаємо, не поспішаючи, організовано. Певні, що фашисти не наважаться переслідувати нас уночі. Ми вже входили в ліс, а на перегоні Заворичі—Марківці все ще тривала безладна стрілянина, злітали освітлювальні ракети.

В таборі чекали нас нетерпляче. Успіх «чуда» порадував увесь загін. Адже це був наш перший справді відчутний удар по ворожих комунікаціях. Операція на перегоні Заворичі—Марківці стала початком усіх наших великих справ на залізниці.

Створена в загоні спеціальна диверсійна група під керівництвом Івана Климентійовича Сидоренка (до неї входили найвідважніші партизани, такі як Павка Євєнко, Микола Герасименко, Іван Соловков, Олександр Пилипович Маковій, Микола Матузов, Олександр Єлисейович Маковій) багато зробила, щоб перешкодити перекиданню гітлерівських резервів на схід.

На перегонах Бровари—Бобрик, Заворичі—Марківці, Носівка—Ніжин, Бориспіль—Березань, Баришівка—Яготин ешелони ворога не раз злітали в повітря. Окупанти, звісно, вживали застережних заходів: уночі на кожний кілометр колії виставляли по 4—5 солдатів охорони, крім того, обабіч залізничного полотна, на двісті метрів углиб, гітлерівці вирубували ліс, графік руху складали так, щоб уночі поїзди не проходили.

Та це не допомогло. Диверсійна група Івана Сидоренка ще більше активізувала свої дії, коли загін налагодив зв'язок з Великою землею і почав одержувати звідти вибухівку та спеціальні міни. Ми підірвали 64

військові ешелони противника, 28 із них знищили цілком, вчинили багато середніх і незначних аварій поїздів. А скільки зруйнували мостів і місточків на шосейних дорогах!

Другого дня після операції на перегоні Заворичі—Марківці в штаб загону надійшла дуже приємна звістка: підірваний нами поїзд був особливого призначення — віз офіцерів німецько-фашистського вермахту, котрі мали заступити перебитих і покалічених радянськими воїнами та народними месниками.

Нашим зв'язковим удалося розвідати точні відомості про наслідки катастрофи: повністю розбито паровоз і вісім вагонів, знищено понад триста фашистів, чотириста тридцять два поранено, рух на тій ділянці припинився більш як на добу.

Слідом за цим одержали ми й сумне повідомлення: окупанти, неспроможні боротися з партизанами, вирішили продемонструвати свою силу над мирним населенням. Вони зігнали до місця катастрофи жінок, стариків і дітей, вистроїли їх у шеренгу і кожного десятого розстріляли.

Тяжко, дуже тяжко вживалися в серце два таких протилежних почуття: радість і горе.

— За зуб — щелепу!— вирішили ми.

4

На одній з вулиць Нової Басані житель Іван Тихонович Потенко відкрив слюсарню майстерню. Ремонтує, довідались ми, не лише примуси, замки, але й радіоапаратуру. До послуг слюсаря охоче вдаються окупанти. «Гут, Іван, вундербар!»* — захоплюються його роботою.

У нас якраз вийшов з ладу «телефункен», тож і ми вирішили звернутися до Потенка.

— Ай-яй-яй! — скрушно захитав головою Потенко, оглядаючи наш старий приймач, що побував у бувальцях.— Жодної цілої деталі! Дірка від бублика! Роботи тут, щоб знали, років на два з гаком.

«Ціну, шукура, набиває»,— подумав партизан Погрібний.

* Чудово. (Нім.).

— Сундук з горища падав?— нарешті відірвався від апарата Потенко.

— З неба! — буркнув Погрібний.— Коротко, скільки надумав здерти?

— Скільки? — перепитав слюсар, поглядаючи то на замовника, то на «телефункен».— Зійдемося. Чоловік ти, як видно, не дуже багатий. Завтра в цю пору ящик буде готовий.

Радіоприймач, відремонтований у точно визначений строк, навіть заблищав свіжим лаком.

— Скільки з мене?— спитав Микола.

— Ніскільки.

— Як же так? — здивувався партизан.

— Колись розрахуємося, потім,—відмахнувся майстер.— Іди хутче, доки інші клієнти не з'явилися.

— Ні, я не згоден, не піду, не розплатившись.

— Ти йому — печене, а він тобі — варене,— розсердився Потенко.— Іди, кажу тобі, та не забудь ящика добре прикрити.

— А чого мені боятися? Приймач не мій, а шефанімця.

— Все-таки забирайся скоріше. Фельдфебеля жду.

— Дуже я злякався того фельдфебеля,— не здавався Погрібний.— Мій шеф — капітан!

— Ти що, ненормальний? — уп'яв Потенко в месника довгий погляд.— Геть, кажу тобі, зі мною жарти короткі, кулаками візьму!

Це нас обрадувало й насторожило. Новобасанським зв'язковим ми дали термінове завдання з'ясувати, що за людина той Потенко. І всі прийшли до висновку: наш! Тоді ми порадили встановити з ним зв'язок, перевірити на дрібних дорученнях.

Іван Тихонович екзамен витримав. Ставимо перед ним нове завдання: ввійти в більшу довіру до загарбників. Минає місяць. Потенко передає в ліс, що високопоставлений окупант пропонує йому вступити в чернігівську тримісячну школу СД.

Те, що в Чернігові утворюється школа, котра готуватиме лазутчиків для засилання в партизанські загони, нам було відоме, і ми сушили собі голови, як заслати туди свою людину. А тут така нагода — як же не скористатись?!

— Я за те, щоб Потенко вступав. А ви, Даниле Трохимовичу? — звертаюсь до комісара загону.

Полярин замислився. Начштабу Кокунов і начальник особливого відділу Костюк дивились на нього очікувально. «Що тут думати,— читаю в їхніх очах невдоволення.— Не можна втрачати таку нагоду».

З начштабом, міркую, ми однолітки, в порівнянні з Поляриним — юнаки. Костюк старший, але теж молодий, а за плечима Данила Трохимовича — великий життєвий досвід, до війни він був секретарем райкому партії.

— Товариші,— починає після тривалого роздумування комісар,— а якщо Потенко не той, за кого ми його приймаємо? Тоді він стане для нас небезпечнішим за десяток закинутих у загін шпигунів.

— Даниле Трохимовичу, це ви занадто,— зауважує Кокунов.— По-перше, Потенко — ми в тому переконалися — наша людина, по-друге, ми зможемо й надалі стежити за ним.

— А по-третє, начштабу? — питає Полярин.

— Якщо нікому не вірити, то... давайте збирати гриби. Не можна так, Даниле Трохимовичу.

— Товаришу Кокунов, ще недавно я теж дотримувався такої думки, як ви.

Ми з Борисом презирнулись, зрозуміли, на що налякає комісар. Партія залишила його, Полярина, для організації народного опору в Смілянському й Черкаському районах, але підпілля там з вини провокаторів провалилось, і Полярин змушений був іти в чернігівські ліси. Цей русявий середнього зросту чоловік із задумливими очима не відразу став комісаром нашого загону. Ми віддавали належне його ерудиції, розумним порадам, урівноваженій вдачі, але з висновками не поспішали. Він, правда, не ображався. Навпаки, коли йому запропонували теперішню посаду, заявив, що бажає лишитися рядовим.

— Даниле Трохимовичу, давайте все-таки порадимо Потенкові йти в школу СД,— порушив я мовчанку.— Три місяці термін немалий, щоб перевірити його на новому місці.

— Гаразд, домовились,— згоджується Полярин.

Потенко вступає до школи СД, а через деякий час ми одержуємо від нього список агентів попереднього випуску.

Десяток днів по тому партизанський пост затримує двох підозрілих осіб. Для новаків був у нас спеціальний «інтернат».

— Вони, часом, не ті, кого чекаємо? — питаємо Костюка.

— Здається, ті,— відповідає завжди обережний Іван Петрович,— але поспішати не будемо.

Новаки — однолітки. Їм по двадцять два роки. Один — сухорлявий, довгов'язий, другий — коротун, чорнявий, чубатий. Повновидий, щоки аж блищать від жиру — одне слово, збігаються всі ознаки, вказані Іваном Тихоновичем Потенком. Називають себе комсомольцями, їхня маршова рота, мовляв, потрапила в оточення разом з представниками військкомату, потім усі розбрелися, хто—куди. Їх, спійманих окупантами, везли на роботу в Німеччину. В дорозі пощастило втекти з ешелону. Довго блукали по лісах, шукаючи партизанів, щоб із зброєю в руках боротися проти фашизму.

— Брешете, байки розповідаєте,— обриває їх Костюк.— Ви прийшли до нас із певним завданням.

— Товаришу начальник,— мало не плаче сухорлявий.— Батько мій — старий більшовик. Це досить легко перевірити...

— А мій — батальйонний комісар стрілецького полку,— доводить кудлатий коротун.

— Ви обидва закінчили чернігівську школу СД,— кидає їм Костюк.

Вони презирнулися, знизали плечима: яке страшне звинувачення!

— Скажете правду — простимо, а ні — сьогодні ж розстріляємо як зрадників Батьківщини,— продовжує Іван Петрович.— У нас є докази. Дивіться, щоб не жалкували.

Дивлюся на них, і в мені жевріє надія, що вони от розкаються, проситимуть прощення, а ми, як Василеві Стиргуну, дамо їм змогу спокутати провину.

— Розстрілюйте, але наклеп зводити на себе не будемо,— заявляють рішуче обидва.

Допитуємо кожного окремо. Наслідки ті ж самі. Тоді відкриваємо перед ними першу карту—називаємо номери, під якими вони були випущені з розвідшколи: 14 і 21.

— Що тепер скажете, панове? — запитує Костюк.

Як і перше, знизують плечима. Крізь силувану усмішку прозирає прихований переляк.

— Ти — двадцять перший, — говорить Костюк сухорлявому, — а твій номер чотирнадцятий.

Плачуть, ревуть, як діти, і не зізнаються.

Іван Петрович пускає в хід останній козир. Він наказує обом роззутися. Потім бере черевики сухорлявого, повертає догори підшвами.

— Грамотний? — звертається до довгов'язого. — Десять класів? Цілком досить. Ану перелічи, скільки гвіздків на підборі твого правого черевика.

— Раз.. два... три... вісім... десять...

— А на лівому одинадцять? Так?

— Так, — блідне лазутчик.

— А всього скільки? Двадцять один? Збігається з твоїм номером?

Сухорлявий, похитнувшись, кидається в ноги Костюку, теж саме робить і коротун.

Я з огидою відвертаюся і виходжу із землянки начальника особливого відділу.

В той же день шпигуни стали перед судом. Іменем Української Радянської Соціалістичної Республіки їх розстріляли.

5

Менше ніж за два місяці в нас і в сусідніх загонах, з якими нам удалося встановити зв'язок, були викриті майже всі випускники чернігівської школи СД, а самого Івана Тихоновича Потенка гітлерівці вважали «розумним українцем».

Після закінчення школи він продовжував «виконувати» всі їхні завдання. Чернігів регулярно одержував од нього «точні» схеми розташування партизанських загонів і «дані» про їх чисельність. У такого досвідченого розвідника, як полковник СД, не могла не викликати підозри та обставина, що Потенкові завжди «щастило», а інші випускники школи один за одним провалювались. Це інтуїтивно відчув і Потенко.

— Боюся, товаришу командире, що шеф почав за мною стежити, — сказав мені при зустрічі.

— Чому так думаєте, Іване Тихоновичу? — Я згадав, що він напередодні був у Чернігові і з ним особисто розмовляв шеф. — Полковник на щось натякав?

— Ні,— відповів Потенко.— Він, як завжди, жартував, пригощав мене якимось особливим вином з Рейну, пропонував сигари, плескав по плечах, але...

— Що саме?

— Одне його око сміялося, а друге — свердлило,— наш контррозвідник набрав повні груди повітря і гучно видихнув.— От халепа! Ворог не вірить, то чорт з ним, але я відчуваю, що й ви...

Я витримав його погляд, сповнений тривоги.

Так, він говорив правду: командування загону справді ставилось до нього з деякою підозрою, тому не було з ним цілком одвертим. Ми ніколи не забували, що Потенко частенько буває серед досвідчених, хитрих і спритних розвідників СД, абверу й гестапо, у нас виникало те ж запитання, що й у німців: «На кого він працює, крім нас?»

Становище Івана Потенка було справді незавидним. Минуло скільки років, а й тепер дехто з колишніх партизанів вважає його агентом СД. Скільки зусиль доклало колишнє командування загону імені Щорса після війни, щоб урятувати Потенка від карі «за співробітництво з окупантами». Адже наші органи мали вірогідні дані, що він скінчив школу СД у Чернігові і працював таємним агентом у трьох німецьких розвідках одночасно.

Добре, що справою Івана Тихоновича зайнялася людина великої душі — колишній начальник Українського штабу партизанського руху, а після війни — Міністр внутрішніх справ УРСР Тимофій Амвросійович Строкач. Це він гострим почуттям радянського розвідника відчув, де правда, гаряче підтримав нас і після ретельної перевірки сказав: «Потенко хоробрий радянський патріот. Широ подякуймо йому за відданість нашій Батьківщині».

...Порадившись, ми вирішили, що Іванові Потенку не можна повертатись до Чернігова, і він залишився в загоні. Цим ми переслідували ще одну мету: полковник СД подумає, що їхній агент нарешті провалився, і пошле до нас іншого, якого ми зразу викриємо.

«Не клюне, хитра bestія!» — запевняв котрийсь із нас.

Клюнув! До загону проник лазутчик, гордість чернігівської школи СД — Серьогін. Певний, що Потенко ви-

критий і розстріляний, він видав себе за втікача з гестапівських пазурів. Його, мовляв, тяжко пораненого лейтенанта Червоної Армії, фашисти знайшли на горіщі в однієї доброї бабусі-українки. Понад рік тримали в лазареті для військовополонених, підлікували, а потім відправили в гестапо. Втекти з камери йому допоміг тюремний наглядач.

— Чим ви можете підтвердити це? — спитали ми.

— Чим підтвердити? — перепитав Серьогін з нагровою образою. — Чим? На жаль, нічим. Поміркуйте самі, які документи можуть бути в людини, що більше року перебувала у ворожому госпіталі, потім — у гестапо. Кров'ю доведу...

— Тобто?

— Дасте гвинтівку і я...

В цей момент заходить Потенко.

— Ви знайомі? — питає Костюк Серьогіна, вказуючи на Івана Тихоновича.

— Ні, — відповідає лазутчик. — Уперше бачу.

— А ви, товаришу Потенко, знаєте його?

Потенко підходить до Серьогіна.

— Не впізнав?

— Ні, — відповідає той спокійно і вперто.

— Він — старший агент СД, Сергій Олексійович Федорович. Йому двадцять шість років, син куркуля з-під Краснодару.

Припертий доказами до стінки, лазутчик починає слізно вимолювати життя.

Присутні при цьому партизани загомоніли: «Ні, собаці — собача смерть!» «Розстріляти фашистського ублюдка!»

Зрадник перед смертю зважився ще на одну підлість: він став обмовляти Івана Тихоновича, ніби полковник СД навмисне пожертвував ним, Серьогіним, щоб підняти в очах партизанів акції Потенка.

Того ж дня ми спорядили невелику групу в Нову Басань і забрали в ліс родину Потенка. В цій справі активно допомагав наш зв'язковий Іван Тимофійович Фурсій. На жаль, ні ми, ні він сам не здогадався евакуювати і свою родину. Незабаром гестапівці підпалили будинок Фурсія, і в ньому живцем згоріли його дружина Євфросинія Іванівна та дворічна доня Галинка.

Іван Потенко з властивою йому енергійністю взявся виконувати нові доручення загону: став збройовим майстром, виготовляв багато «пекельних» машин з годинниковим механізмом теж власного виробництва, котрі нам дуже знадобилися в диверсіях на залізниці.

Залишився в загоні і зв'язковий Фурсій. У Новій Басані його заступила безстрашна жінка — Наталія Омелянівна Лисенко.

Ось вона постає перед очима — молода, миловида. У неї дивна життєрадісна усмішка, що надає її обличчю особливої краси, бадьорості, а вам віри в те, що життя на землі буде кращим.

Бувало, що Наталія Лисенко з якихось причин не могла своєчасно прийти в ліс. Тоді вона посилювала до нас тринадцятирічну дочку.

Піонерка навчалась у матері не боятися небезпеки, триматися мужньо, зустрічаючись віч-на-віч з ворогом.

— Галю, німці не траплялись тобі по дорозі, не зупиняли? — спитав я одного разу в дівчинки.

— Як же не зупиняли — двічі, — відповіла вона спокійно, викладаючи з торбини на стіл пачку свіжонадрукованих листівок, які закликали населення до нещадної боротьби з окупантами. — Перший раз, як тільки вийшла з дому, а потім — коли переходила дорогу. Ох, і злі!

— А ти не злякалась?

— Що ви? — образилась Галя. — Мені не можна лякатися, вони б одразу зрозуміли.

Нашими розвідниками-зв'язковими були: в Пісках — сім'ї Йосипа Сомка, Федора Євенка, Климентія Сидоренка, Фадея Лашка; в Старій Басані — комсомолец Микола Зуб; у Бобровиці — Степаніда Третьяк, її син Іван і дочка Віра (зрештою, вони назовсім перейшли в ліс); у Щаснівці — сім'ї Федора Будника, Сергія Шеремета; в радгоспі «Дідове» — Іван Дмитрович і Марія Іванівна Шевченки; в Рокитному — Гаврило Єреп; у Петрівському — сім'ї Михайла Ілліча Руденка, Прокофія Олексійовича Тюпи, Ганна Митрофанівна Забельська, родина Антона Тихоновича Руденка; в селі Ядлівка — сім'я Бишовця...

В шістнадцять років людина відкриває сама себе. Вона замислюється: для чого я живу, чи потрібне ко-му-небудь мое життя і яким воно повинне бути? Людина ніби піднімається на вищий ступінь, увіходить в інший світ, де усвідомлює відповідальність за кожен свій крок, за вчинки всіх людей.

На таку сходинку життя ступив у перший рік війни мій молодший брат Андрійко. Він одверто пишався тим, що всі його чотири брати і сестра воюють, захищають рідну землю від фашистських загарбників, що проти них борються його шістдесятирічний батько Єлисей Миколайович, усі родичі, майже всі односельці. Андрійка засмучувало тільки одне: що сам він, здавалося, надто мало робив. Виконання різних доручень за-гону було для нього все «не тим», що міг і прагнув зробити.

Якось Андрійко прямо сказав мені:

— Сашко, ти тільки, будь ласка, не смійся... Зна-еш, совість у мене нечиста.

— У тебе, братику?— здивувався я.— Що ж ти та-кого скоїв, що тебе сумління мучить? Признавайся, коли на те пішло.

Він ледь-ледь усміхнувся:

— Тому ж і мучить, що нічого не зробив.

— А точніше?

— Можна,— відповідає.— Чому ти, Головка й інші дивитесь на мене, як на першокласника? Хіба я не зможу підривати ешелони, мости, нападати на гарнізо-ни, як, скажімо, Коля Герасименко? Набагато він стар-ший од мене? Подумаєш— на два роки! Недовіряєте, ніби я дитина, так? «Спи, младенец мой прекрасный»,— додав з гіркою іронією.

— Ну от іще! Який же ти «младенец» у шістнад-цять років,— засміявся я.

— Сімнадцятий пішов.

— Отож-то.

— Отож-то,— повторив Андрійко, глянувши спід-лоба.— Не викручуйся, Сашко, відповідай. Скажи пря-мо— жалієш? Рідний брат усе-таки...

Я взявся доводити, що ніхто не вважає його малим, що він більше наражається на небезпеку, ніж я. Він

із своїм дружком Михайлом Головком допомагають Василеві Петровичу Бодні доставляти продукти? Відповідальна це справа чи ні? Ходити по селах, де скрізь нишпорять гітлерівці, поліцаї, старости — що не крок, то ризик!

Андрійко слухає, невдоволено мотає головою: ні, це не те, не те!..

— А чому мене з Мишком не візьмуть у підривну групу? Стріляти з гвинтівок, з автоматів і навіть станкових кулеметів вміємо не гірше за інших.

— Уже про двох клопочешся!

— А чому б і ні? Ми з Мишком разом до школи ходили, до комсомолу нас в один день приймали.

«Зараз,—думаю,—покладу його на обидві лопатки».

— Василь Петрович збирається цими днями поїхати з вами в Новоселицю до млина діда Галася. Він просить у Кокунова станковий кулемет. Для чого він йому — поняття не маю. Аби тільки просити...

— Як це «аби просити»?— дивується Андрійко.— Дорога небезпечна, гвинтівками не відіб'ємось, якщо фашисти нападуть.

— А з кулеметом відіб'єтесь?

— А то як же! Згадай, як ми прорвались через Бірки. Мішки усі до одного були кулями пробиті.

— Чого ж ти ще хочеш, «младенець мой прекрасний»! — вигукую.— «Не те, не те»... Ось що, Андрійку,— не даю йому отямитись.— Поїхав би ти на ніч додому. Батько хворий, один там. Жеребця мого візьми, на ньому швидко дістанешся. Якщо треба, побудь коло батька днів зо два...

— Він мене назад проганяє,— відповідає брат.— Иди, каже, синку, в ліс, там ти потрібніший...— Андрійко про щось замислюється, потім додає:— Галю нашу часто згадувати почав, дуже хоче побачити її.

— А ти скажи йому, що за кілька днів ми всіх пісківчан вивеземо в ліс, тоді бачитиме частіше її.

— Сашко, а чи варто?— задумливо, як людина з великим досвідом, запитав Андрійко.

— Варто,— відповів я і пояснив:— Якщо пісківчани не переберуться до лісу, то німці з ними жорстоко розправляться.

Мій молодший брат подивився на місяць, що пробирався крізь зелену стіну, зітхнув.

— Розправляться,— сказав він.— А знаєш, якої думки наш дядько Тадей?— пожвавішав він раптом.— «Краще, каже, ми тут загинемо, ніж згубимо весь загін». На фронт, каже, солдати з собою жінок, дітей і стариків не беруть. Хай, мов, Сашко і Головка не думають про це, ми свідомі, не підемо!

В Піски Андрійко їде не один. Поряд з ним на коні сидить його товариш-одноліток, молодший брат нашого секретаря парторганізації Івана Олексійовича Головка. Мишко теж хоче провідати своїх батьків. Хороший, сміливий хлопець! Дуже переживає, що його брат Андрій служить у ворожих військах. Незабаром Андрій приїде у відпустку і прийде до нас у ліс... Та про це Мишкові не судилося знати.

— Ну, друзі, щасливої дороги,— махаю рукою.

Юні партизани поскакали. Повертаюся до штабної землянки. Там немає нікого. Дістаю нерозлучного зошита, записую: «Я людина невеликої інтуїції і на неї не дуже покладаюсь. Але зараз серце моє б'ється чомусь прискорено. Андрійко поїхав додому... Може, тому? Чому я не хвилювався так, коли він раніше виїжджав з лісу? А може, тому, що Андрійко, вже сидячи на коні, раптом нагнувся до мене і сказав: «Давай, Сашко, поцілуємось на прощання?»

Андрійка я чекав день, другий та він не повертався. Не було й Мишка.

— Вони натрапили на ворожу засаду,— висловив припущення змарнілий Іван Олексійович Головка.

Ми не знали, що й думати. Лише під кінець другого дня стало відомо, чому юні герої не повернулися в ліс.

Додому Андрійко й Мишко добралися без пригод, переночували, а вдосвіта Піски почав знищувати каральний загін військ СС на броньовиках, мотоциклах і всюдиходах. Оточивши будинки, в яких жили партизанські сім'ї, есесівці повитягали старих і малих на вулицю, загнали їх у криті машини, потім хати облили бензином і підпалили.

Трохи пізніше наша розвідка встановила, що есесівці заарештували й передали в руки гестапо сім'ю Івана Олексійовича Головка — батька, матір, брата Мишка; мого батька й Андрійка; родину Павла Євенка — бать-

ка, матір і сестру; мого дядька Тадея Лашка, тітку Палажку, двоюрідних сестер Катю й Соню.

Вбивці так боялися раптового нападу месників, що на арештованих надягли кайдани. Криті машини, в яких сиділи пісківчани, охороняв загін озброєних мотоциклістів. Пізніше ми довідались, що ув'язнених відправили в Ніжин, там на допитах їх катували, вимагали свідчень про загін імені Щорса.

Зібрався штаб загону. Ми не могли дивитись один одному у вічі. Цієї трагедії, розумів кожен, могло б і не бути, аби ми завчасно виконали власну постанову — вивезли пісківчан у ліс.

Перед моїми очима весь час стояв Андрійко. Опустив повід, нахилився до мене і говорить: «Давай, Сашко, поцілуємось на прощання». Тепер його допитують, катують. Він, як і Мишко Головка, багато знає про наш загін: його особовий склад, озброєння, місця стоянок, явок багатьох зв'язкових. «Не те, не те», чую голос. «Не те, не те»,... І... «Спи, младенець мой прекрасний»...

Нагорі, коло штабної землянки, раптом здійсмається багатоголосий гамір. Данило Трохимович Полярин виходить довідатися, що трапилось і за хвилину повертається.

— Партизани просять тебе, Олександрє Єлисейовичу, Головка і Євенка вийти до них.

Вийшли. Нас оточило чоловік сто, не менше. Висловили нам співчуття з приводу великого лиха і просять, щоб їх негайно відправили в Ніжин — визволяти заарештованих.

— Туди ми не підемо,— відповідаю я.— Ніжин постійно охороняється великим гарнізоном, а крім того, там розташовані регулярні частини, які вийшли з боїв на доукомплектування.

— Так, але там катують твого батька, Андрійка... Їх розстріляють!— докоряє хтось із гурту.

— А ти, Іване Олексійовичу, чому мовчиш? Не жаль батька, брата?

— Павко, а ти? Там твоя мати, батько, сестра! Де твоє серце, Євенко?

Ми мовчали.

До мене підійшов найстаріший за віком партизан Борис Михайлович Погрібний.

— Хіба не бачиш, що в нас на серці і яка думка в голові? Та кожен піде проти цілої німецької дивізії! Давай наскочимо вдосвіта, коли вони ще хроптимуть.

— Правильно, діду Борисе, правильно!— підтримали старого партизани.

— Так що, командире, веди на Ніжин!— скінчив коротку промову Погрібний.

РОЗДІЛ ПЕРШИЙ

Окупанти в Києві. У катівнях гестапо. Вчителька підриває школу. Візит у Світильню. Гарячий бій. Бас і тенор.

1

Репродуктори, встановлені на зруйнованому Хрещатику, розносять бравурні марші й чужу мову. Проїжджою частиною вулиці снують різноколірні машини, на радіаторах прапорці зі свастикою. Тротуарами біля самісіньких руїн по-пруськи набундючено походжають офіцери гітлерівського рейху. Рідше зустрінеш когось із цивільних. За всім тим спостерігає молода селянка в темно-синій спідниці й сірій хустці. Стискає кулаки, очі ж вимушено всміхаються.

— Харцизи, мерзотники...— цідить крізь зуби з презирливим усміхом. Тяжко зітхнувши, бере з землі кошик і боса йде далі.

Важка ноша дівчини привертає увагу багатьох перехожих. Услід їй стріляють короткі, але чіпкі погляди.

Неподалік Бессарабського ринку її зупиняє поліцей — здоровило чи не двометрового зросту, з вусами, закрученими догори.

— Що несеш, крале?— питає він, перетинаючи шлях.

— Хіба не видно? Цибулю, редьку.

— А під ними що?— примружує праве око фашистський мисколиз, схиливши голову на плече.

— Під ними?

— Так.

— Хи-хи!.. Дно!

— Ну-ну, язиката!— сердиться поліцей.— Знаю вашу бісову породу... Дно! Ану, покажи, постав!— Запускає руку в кошик, порпається в зелені, та не знайшов-

ши нічого забороненого, розчаровано зітхає.— Може, в пазусі захавала? По-доброму зізнавайся, захавала?

— Що?

— Більшовицькі прокламації, листівки підпільні. Груди в тебе надто того... підозрілі.

— А ви, пане, обшукайте. Що, гидуєте?

— Тьху! бодай ти здохла!— гучно відпльовується служака «нового порядку».— Забирайся геть, шлюхо! Гей, ти, зачекай!— зупиняє він селянку, коли та завертає на бульвар Шевченка. Вибирає три пучки редьки і трохи цибулі.— Розвелось вас, спекулянтів! За склянку самосаду кожуха та ще й чоботи давай на додачу! Геть, шльондро!

«Поки дійду, в кошику нічого не залишиться»— думає селянка.

На Різницькій вулиці їй сказали: «В цій справі вам слід звернутися на Тарасівську... до двірника Олексі Івановича Наймита. «Привітання» те ж саме.

На місці потрібного будинку— руїни, почорнілі від кіптяви пожежі. Де ж шукати Наймита? Невже робітник-арсеналець не знав, що потрібного житла на Тарасівській уже немає, як нема Хрещатика, вулиць Інститутської, Карла Маркса, Прорізної? Та міг і не знати.

В переповненому есесівцями, гестапівцями й шпиками місті недовго прогулюватимешся. Покладатися ж на те, що тобі легко вдасться обдурити противника— непростима легковажність, з якої хутко голову згубиш. Навпаки, ніколи не слід забувати, що ворог хитрий, підступний, треба заздалегідь бути готовим до будь-яких несподіванок.

Є ще явочні квартири на Деміївці— в Церковному провулку і на Совській.

У Церковному живе літня жінка, колишня робітниця кондитерської фабрики імені Карла Маркса— Надія Дмитрівна з дочками, комсомолками Олею та Галею. Зовні дівчата дуже схожі одна на одну, а вдачі— різні. Оля— відважна, а Галя від найменшого шереху за вікном блідне. Губи її починають тремтіти, очі— перелякано бігати. «Боюся за Галю,— призналась у перші відвідини Надія Дмитрівна.— Вона очима, поглядом виказує себе й мене».

А може, цієї родини вже немає, може, вона десь у гестапівському підвалі? Адже минуло більше десяти

днів! Надія Дмитрівна з дочками тоді зробила все, щоб організувати їй зустріч з працівником підпільного міськкому, але той не з'явився. Довелося вертати ні з чим. А тепер?

Трамваєм на Деміївку можна дістатися за якихось п'ятнадцять-двадцять хвилин, та зв'язкова заgonу імені Щорса йшла пішки. Так вірніше, вирішила вона.

Червоноармійська. Триповерховий будинок, у дворі ліворуч — флігель. Там її квартира. Там вона народила Володю. Там до пізнього вечора сиділа за учнівськими зошитами.

...Тихо, затишно. Матове електричне світло з настільної лампи м'яко падає на старанно виведені дитячою рукою рядки, на тупий кінчик пера «рондо». Як вона любила ці години, як шанувала їх!

Чоловік, напівлежачи на дивані, переглядає вечірню газету. Синок тихо, безтурботно спить, а вона виправляє червоним помилки в диктантах Василька, Оленки, Катрусі, Степанка, Сергійка... Завтра заїде вона до класу, покладе на стіл стосик тоненьких зошитів у синіх обгортках з портретами Шевченка, Пушкіна, Лермонтова, Лесі Українки... Тридцять пар допитливих очей за тривогою чекатимуть її присуду, винесеного ще вчора на Червоноармійській, у невеликій затишній кімнаті.

Щасливішої від неї, Галі, не було на світі! Вона все любила. Квартиру, свій будинок. Звичний гамір вулиці. Шкільний дзвоник... Здавалося, так буде завжди.

...Чоловік повертається з роботи трохи стомлений, обов'язково підходить до сина. Той усміхається ще беззубим ротом, а тато розпочинає з ним «виховну» розмову: «Ну, товаришу дорогий, як поводитись ви за моєї відсутності? Послухайте, ви—загарбник! Хіба можна хапати мій палець у рот? З педагогічної точки зору — це невихованість, а з гігієнічної — шкідливо для здоров'я...»

Тепер квартира пуста. На столі в кухні лишилась емальована миска, повна накришеної капусти. Поряд — мабуть, уже заіржавлений ніж, дві цибулини і скляна банка із сіллю. В кімнаті розкрита шафа для одягу.

Чоловік — на фронті, синок — у Плоскому в баби й діда... Школа закрита... А вона, Галя, ходить знайомими вулицями так насторожено, ніби в неї під ногами

не асфальт, а тонка жердина, перекинута через глибоке провалля... Її життя, плани, мрії — все змінилося з вибухом першої бомби в Жулянах.

Без діла Галя не сидить, загарбникам за милостину не прислужує. Вона — зв'язкова партизанського загону. Та що з того? Вдруге з такими труднощами пробирається до Києва — і даремно.

З Митрофанівської на Червоноармійську, пихкаючи чорним димом, виїжджає грузовик. Чотири автоматники — два з вівчарками — конвоюють групу людей, закутих у кайдани. У в'язнів бліді, немов у мерців, у кривавих саднах і синцях обличчя.

«Їх везуть до тюрми, а може, й на розстріл,— холодіє Галя.— Дев'ять чоловік. Серед них — дві дівчини. Одній, мабуть, ще й сімнадцяти немає. Русява. Голову тримає високо, гордо, як Оля з Церковного провулку. Може, це справді Олечка?».

Ні, не вона. Незнайома. І другу дівчину ніколи не бачила. Обидві тримаються мужньо.

Закованих навмисне возять центральними вулицями, щоб страхати киян. А виходить навпаки: дивишся на їхні спокійні, сповнені рішучості обличчя, і починаєш усвідомлювати, що боротися з ворогом треба до останнього подиху, що найстрашніше для людини — зневіра. В'язні мовчки закликають: «Борись! Не втрачай віри в перемогу!».

Галя відчуває: її кроки твердішають, сміливішають. Вона тут не одна, а тисячі й тисячі хоробрих бійців, котрі за покликом обов'язку й серця не дають окупантам ні хвилини спокою, тримають їх у постійному страху.

...В Києві діють підпільний міський комітет, райкоми партії. І в Чернігові, Одесі, Харкові, Дніпропетровську теж. А от зв'язуватися з ними нелегко. Доводиться долати сотні різних перешкод, обходити пастки, таємних агентів гестапо, СД, абверу.

Це було в останній день червня 1942 року, а ще дев'ятого січня секретар Чернігівського підпільного обкому партії і командир партизанського загону О. Ф. Федоров надіслав секретареві ЦК КП(б)У радіограму про те, що підпільний обком діє, при ньому створено партизанський загін у складі чотирьохсот дев'яноста чоловік. А за місяць до того, 30 травня 1942 року, по-

становою Державного Комітету Оборони СРСР створено Український штаб партизанського руху, начальником якого став Тимофій Амвросійович Строкач. Та ми не ще багато часу, поки наш загін спроможеться налагодити з УШПР зв'язок.

Ліворуч видніє Голосіївський ліс. До Церковного провулка рукою подати. Але для Галі він далеко, дуже далеко. Треба ще раз гарненько обміркувати, як у нього прослизнути. Адже невидимі руки, як і минулого разу, розсовуватимуть завіски вікон будиночків, її обстрілюватимуть десятки поглядів. Хто знає, може, серед них є і зір зрадника, котрий, можливо, вже передав гестапо Надію Дмитрівну та її дочок, а тепер вистежує тих, хто йде до неї.

— Почому редька?— зупиняє Галю жіночий голос, коли вона проходить повз водогінну колонку, що встигла вкритись товстим шаром іржі.

Можна не озиватися, пройти ще з десяток кроків і відчинити знайому хвіртку... Буцім зеленъ вона сама купила на базарі, котрий недалеко звідси. Іди, мовляв, і там купи. Тільки ні: злякаєшся — вважай, ти наполовину переможена.

Галя обертається. Сива жінка уважно оглядає її.

— Не продаю — міняю.

— На що?

— На взуття, на одяг.

— Нема в тебе серця!— невдоволено хитає головою незнайома.— Користаєшся з нагоди...

— А ти не купи! — зухвало обриває Галя.— Від нічого робити — голову морочити.

Жінка чомусь не ображається. Вчепившись обома руками за лікоть селянки, силоміць тягне її до себе на подвір'я.

Хвіртку похапцем взято на засув. Господарка садоби скоромовкою говорить:

— До Надії Дмитрівни не йдіть. Учора забрали її, а дівчат — на два дні раніше. Там вас підстерігають аж троє...

Галя робить здивований вигляд.

— Яка ще Надія Дмитрівна? Про таку я ніколи не чула й чути не хочу. В мене своя дорога.

— Тим краще,— всміхається сива.— Йдіть своєю дорогою, та швидше.

Галя робить крок до хвіртки, незнайома знову зупиняє її.

— Назад у Церковний не випущу, он через город...

— Та відчепіться, бога ради! Що за комедія? Чого мені боятися, за редьку й цибулю не хватають.

— Ідїть городом,— твердо повторює жінка.— Там пустир, а звідти — в лїс мерщїй! Зачекаєте мене коло другого ставка, я скоро прийду.

«Голос наказовий, протє очі лагідні, добрі. В них — тривога,— підмічає Галя.— Вони не лукавлять, жінці можна вірити».

Сховавшись біля ставка за густими вербами, Галя чекає на сиву незнайомку і раз по раз хватається за серце, яке мало не вискочить. Чи не пастка це? Може, тим, що послухала й пішла сюди в лїс, вона виказала себе, Надію Дмитрівну, її дочок? Зараз та «добросерда» приведе сюди кількох фрїців — і все пропало. Чи не заглибитись у лїс? Там є де заховатись, перечекати.

Перед війною вона, Галя, щовесни приводила сюди учнів свого класу, а ще раніше, студенткою, спускалася з цих крутих гірок на лижах... Може, піти на Совську до симпатичної бабусі Марії Олексіївни Бринь та її дочки Катї? Вони переховають, допоможуть... Дружна робітнича сім'я, віддана радянському ладові. Ніякий шторм, ніяка буря не зломлять їх. Сашко, син Марії Олексіївни,— передовий робітник фабрики імені Карла Маркса — пішов добровільно на фронт і загинув смертю героя, обороняючи свій рідний Київ.

Призахідне сонце крізь хмари проривається до ставка, підпалює його. Жаби здіймають дружне квакання. Особливо багатоголосий хор там, де щільне покривало ряски, де плесо в настої з гнилого листя і прїлого гілля. Біля цього ставка колись Вадим — студент-першокурсник педагогічного інституту, читав їй власні вірші і хвалився тим, що Павло Григорович Тичина сказав йому: «У вас, товаришу Олійник, є здібності».

Коли те було? Наче в минулому столїтті...

Сонце сховалося, ставок потьмянів, а жаби ніяк не втихомиряться.

— Ось і я прийшла,— мовила та сама незнайома жінка.

Вона одна, без «хвоста». Галя дивиться на неї зніяковіло.

— Микола Іванович оженився?— запитує Галя після короткого вагання.

— Звичайно. Вдруге. Взяв удову з двома дітьми.

— Мені потрібна вибухівка.

Сива безпомічно розводить руками. На жаль, вона нічим зарадити не зможе. В місті знову були облави, заарештовано чимало керівників партійного і комсомольського підпілля. Треба розпочинати все спочатку. Хай Галя прийде через тиждень, у наступну п'ятницю, саме сюди, рівно о сьомій вечора.

...Із зв'язковою загону імені Щорса Галею Кривець, моєю старшою сестрою, зустрічаємося в хатині-пустці лісника. З Галиного вигляду догадуюсь, що й другий похід до Києва не дав бажаного результату.

Розповівши, як ходила окупованим містом, вона з досадою скінчила:

— Одне слово, пригодницький фільм без фіналу.

— Та-ак... А ми ж надіялись, Галю. Ех, жаль!

— Сашко, невже думаєш, я не старалась?

— Не вигадуй,— кажу суворо.

Сестра сідає ближче, обіймає мене.

— Дивлюсь на тебе й не вірю, що це наш колишній малий Сашко. Пам'ятаєш, як ми їздили до Києва купувати тобі черевики?

— Аякже! Я хотів обов'язково на рипах, а взуття було тільки на гумовім ході. Цілий день ходили з мамою по магазинах.

Її обличчя стає серйозним.

— Мама, мила наша мама... Вимоглива і найдобріша в світі! За все життя нікого не образила, ні про кого поза очі різкого слова не сказала... Сашко, а як батько?— перебиває сама себе.— Стемніє — піду в Піски. Андрійко в загоні чи вдома?

Що їй відповісти? Як сказати правду?

— Сашко, щось трапилось?!— БентежитьсЯ Галя.— Кажі, трапилось, так?

Закурюю.

— Трапилось,— болем тремтить її голос,— Андрійка вже немає?! Загинув?!

— Поки що живий.

— «Поки що?»— Пильно дивиться.— Ти ніколи не був таким... Говори правду, без натяків.

Розповідаю жахливу трагедію Пісок.

«...Протягом ночі на 12 серпня (1942 року) наші війська провадили бої з противником у районі Клетської, на північний схід від Котельниковського*, а також у районах Черкеська, Майкопа і Краснодарара...»

Нові напрямки. Загарбники просуваються вперед. Рвуться до нафти... Північний Кавказ, Волга...

Знову складається тяжке становище для радянських військ. Англія, Америка другого фронту, як обіцяли, не відкривають. Скориставшись із бездіяльності наших союзників, гітлерівське командування знімає більшу частину своїх армій із заходу і кидає в наступ проти радянських військ.

Прорвавши нашу оборону на південно-західному напрямку, фашистські дивізії виходять у степи, намагаючись обійти Москву зі сходу.

Від народу нашого вимагається ще більшого напруження сил. А це означає — і максимальної активізації партизанської війни.

Пізніше мені стане відомий зміст радіограми Центрального Комітету КП(б) України, надісланої командирам партизанських загонів. У ній пропонувалось негайно розпочати нищівні удари по комунікаціях ворога, не пропускаючи до фронту на дільниці дій загону жодного поїзда з живою силою, технікою, боеприпасами противника.

Слухаю повідомлення Радянського Інформбюро і поглядаю на партизанів. Спокійні, зосереджені обличчя: найменшого натяку на розгубленість і зневіру в правоті своєї справи не видно на них. Стійкі радянські люди! Хто ще, крім них, стримував навалу таких численних орд завойовників? Цю стійкість, це почуття особистої відповідальності кожного громадянина за долю своєї держави, виховували ми в боротьбі з нечуваними труднощами, породженими воєнною розрухою, долаючи темряву й віковичну відсталість, що дістались нам у спадок від поваленого самодержавства. Це почуття ми святинєю передавали з покоління в покоління. Приклади стійкості в борні за всенародне щастя вбачали ми в житті й діяльності революціонерів-ленінців, котрих

* Тепер — м. Котельниково.— Ред.

не зламали ні тюремні мури, ні каторжні тортури царату. Нашими улюбленцями, нашими ідеалами Людини з великої літери були також герої — бійці, командири й комісари легендарної Червоної Армії та уславлені партизани часів громадянської війни. Ми мріяли стати такими ж богатирами, як трударі-стахановці — творці важкої індустрії, як ентузіасти соціалістичних перетворень на селі.

«Партизанські загони під командуванням товаришів В. і О., — читає диктор, — об'єднавшись, розгромили три гарнізони окупантів...»

Щорівці очима вп'ялися в радіоприймач. Тихо-тихо. Здається, й ліс завмер.

«...Народні месники, — продовжує диктор, — пустили під укіс два німецьких ешелони, розбито тридцять два пасажирських і товарних вагони з живою силою і технікою ворога...»

— Три гарнізони. Тридцять два вагончики догори колесами з живою силою і технікою фашистів — ото діло.

— А ми хіба не...

Перезираюся з комісаром Поляриним. Він сьє: наші бійці лише вчора знищили близько сорока загарбників, а, бач, невдоволені такою «мізерією». Видно, прикрі повідомлення з фронтів не тільки не розслабили їх волі, а, навпаки, породили нові сили і ще палкіше бажання допомагати рідній армії.

Червона Армія. Вона відбиває атаки фашистів і їх сателітів на суші, морі, в небі. Всюди грудьми захищають Батьківщину її вірні сини й дочки. І в тилу противника, і в концентраційних таборах, і в катівнях гестапо. До останнього подиху боролися з ненависним ворогом і пісківчани в тюрмі.

А нам таки довелося зважити на сили ніжинського гарнізону. Під прикриттям ночі безшумно зняти кілька ворожих постів, закидати комендатуру гранатами, полоснути кулеметною чергою по окупантах, що спросоння розбігаються хто куди, — не так-то й важко. Але атакувати тюрму в місті, де стоїть танкова частина і полк есесівських головорізів (а відомості про це були цілком вірогідні), означало свідомо приректи загін на знищення. На таке ми піти не могли.

Питання про визволення пісківчан із в'язниці обговорювалось і на партійно-комсомольських зборах загону.

— Невже совість наша віднині глуха й незряча?— обурювався літній партизан.— Не вірю! В кожного серце болить за цих людей. Треба негайно рушати всіма силами на Ніжин.

Начштабу Борис Кокунов потай навіть склав план захоплення тюрми, але так його і не показав нікому, бо усвідомлював, що наша операція в Ніжині закінчилася б трагічно для всього загону.

Єдине, що нам вдалося зробити — це через своїх зв'язкових установити й підтримувати зв'язок з окремими тюремними наглядачами, а ті, по змозі, інформували нас про хід слідства. Одного разу їм удалося переслати в ліс Андрійкову записку.

«Все йде до того, що нас скоро закатують,— писав мій брат.— Ми всі помremo з чистою совістю, з гарячою любов'ю до нашої Батьківщини. Бийте фашистів, товариші! Бийте нещадно вдень і вночі! Обіймаю вас. Хай живе Радянський Союз!».

Була на листочку зі шкільного зошита й коротенька приписка, до мене особисто: «Сашко, батька нашого бачив усього двічі — на очних ставках. Я переконався, він із тих, які не здаються, доки дихають. Можеш пишатись ним. Прощай, Сашко, міцно обійми за мене Галю. Цілую. Андрій».

Тими ж днями в Ніжині за торгівлю запальничками був заарештований спритний хлопець. Звали його Віктором (прізвище забув). Гестапівці вирішили використати хлопця як шпигуна і посадити його в ту саму камеру, де сиділи Андрійко й Мишко Головка.

— Прислухайся, про що розмовлятимуть оті бандити, потім розповіси,— наказував слідчий.— Довідайся, де отаборився партизанський загін, з яким вони мали зв'язок. Скільки там людей, чим озброєні. Скажеш їм, що ти зв'язковий Чернігівського підпільного обкому партії. Тебе, мовляв, зрадив провокатор...

— Що ж, можна. А яка мені користь буде з цього? — спитав Віктор напрямки.

— Вийдеш на волю, дамо такі документи, що більш ніхто не зачепить тебе.

— Принадно! Спробуємо... А довго доведеться там стирчати?

— Все залежатиме від тебе самого. В крайньому разі не більше тижня.

— Домовились.

Віктора кидають у дев'ятнадцяту. Він дотримує настанов гестапівця, але викликати на одвертість побитих і змучених постійними тортурами «пацанів» йому не вдається. Вони слухають його базікання і мовчать.

На другий день, коли з чергового допиту наглядачі принесли на носилках скривавленого, ледве живого Андрійка, у Віктора, нарешті, прокинулась совість.

— Ось що, хлопці... Я — стукач,— зізнається він, плачучи.— Я продажна німецька «квочка»!

Мишко й Андрійко після цього не стали відвертими з Віктором. Він тільки й довідався про хід слідства, з ким були в них очні ставки.

Минуло вісім днів. Віктор вимагає від слідчого, щоб той виконав обіцянку.

— Рано, ти ще нічого не зробив,— сухо кидає йому гестапівець.

— Як же так?! — обурюється Віктор.— Я ж усе чесно викладав! Не моя вина, що пацани не були зв'язані з партизанами й нічого не знають.

— Ти звідси не вийдеш,— заявляє гестапівець і, надавши хлопцеві тумаків, знову закидає його у дев'ятнадцяту.

На волю його все-таки згодом випустили. Те, що трапилось з ним у тюрмі, а також про поведінку пісківчан на слідстві він розповів з усіма подробицями нашому зв'язковому.

Була і в мене з Віктором одна зустріч. Його оповідь, копії кількох протоколів, котрі якимось чудом роздобув Микола Печонкін, власні враження перекладача ніжинської тюрми, якими той, з п'яних очей, поділився з одним, «наглядачем», та інші відомості, зібрані під час війни і після неї, дають мені змогу описати те, що до глибини душі хвилює мене й понині.

...Заарештованих пісківчан доставили в Ніжин опівдні. Їх розбили на кілька груп і замкнули в камери. Гестапівці негайно ж почали допити. Першою до кабінету слідчого викликали мою двоюрідну сестру — шістнадцятирічну Катю Лашко.

У кімнатці, куди ввели комсомолку, сиділи слідчий, двоє мордувальників і перекладач.

— Заміжня? — звернувся слідчий до Каті, як тільки вона переступила поріг.

— Ні.

— А з мужчиною вже мала справу? Мовчиш? Ми зараз перевіримо. Роздягніть її!

Дівчина, жаско скрикнувши, кинулась до дверей. Четверо ручиськ потягли її назад і почали здирати одяг.

— Ей, перестаньте,— наказав слідчий, зворушений власною великодушністю.

Катя, без кровинки в обличчі, боса, в розідраній нижній сорочці стоїть перед катами.

— Гаразд, так тому й бути. Сідай і відповідай на запитання. Правду скажеш — ніхто не зачепить, на волю випустимо, а будеш брехати, то,— киває на знущальників,— не пожаліють. Вони — дужі ведмеді, і страх люблять молоденьких дівчат.

Якої ж правди вимагали від Каті? Щоб назвала імена всіх односельців, котрі мали зв'язки з партизанами, сказала, до кого з пісківчан приходили з лісу. Хто із села став месником. Чи бував її дядько Єлисей Миколайович Кривець і його син Андрій у загоні.

На всі ці запитання дівчина відповідала одне:

— Не знаю.

— Подумай.

— Але я нічого не знаю.

— Цими днями твоя мати й сестра перев'язували пораненого в голову партизана. Назви його прізвище.

— Я не бачила ніякого партизана.

— Ти ж сама привела його додому!

— Я нікого не приводила.

— Ганс, Гельмут!..

Катюги збивають дівчину з ніг, кованими чобітьми топчуть живіт, груди. Надлюдський крик протинає тюрму. Катрусю мордують до неприємності, одливають водою і знову допитують, але досвідченим інквізіторам так і не вдається зломити волю дівчини.

Так само мужньо тримались на слідстві її сестра Соня й мати Пелагея, батько, мати й сестра улюбленця загону — Павки Євенка, батько і брат секретаря нашої партійної організації — Івана Олексійовича Головка.

Вночі на допит викликали Андрійка. Зойки і стогони катованих односельців, розповіді Михайлика Головка, котрого ледве живого притягли до камери, видно, вплинули на Андрійкову поведінку в кабінеті слідчого.

Коли його ввели до тортурної, на підлозі лежав і тяжко стогнав батько.

— Твій батько? — перехопив слідчий погляд Андрійка.

— Так, — відповів Андрійко.

— Чого ж ти стоїш? Допоможи йому звестись, пожалій...

Андрій нагнувся і став обережно піднімати тата.

— Синку, вони й тебе вб'ють, — ледь чутно простогнав батько.

— Всіх не переб'ють — нас мільйони! Кріпіться, ви ж у нас сильний.

— Що він сказав? — слідчий до перекладача.

— Я сам перекладу, пане слідчий, — говорить Андрійко.

— Який хоробрый! — засмикалась нижня губа гестапівця. — Німецьку знаєш?

— Знаю, — відповів Андрійко. Він усадив батька на стілець і взявсь витирати кров, що струменіла з рота й носа. — Вони, тату, за це дорого заплатять.

Потім, різко обернувшись до гестапівця, рішуче заявив:

— Згоден відповідати на всі ваші запитання, пане слідчий. Я, правда, слабенько розмовляю німецькою, та все ж сподіваюся, ви зрозумієте.

— Чудово! — похвалив гестапівець. — До таких людей я ставлюся з повагою і завжди звертаюся на «ви». Ваш брат був льотчиком у більшовиків?

— Так, він служив у Військово-Повітряних Силах Червоної Армії.

— Тепер командує партизанським загonom?

— Так.

— Ваш батько знав, що син, переодягшись в уніформу вёрмахту, командує бандою, розбійничає на дорогах?

— Мій брат — командир партизанського загону!

— Ваш батько знав про це?

— Не знав.

- А ви?
- Я знав.
- І в лісі були?
- Звичайно.
- Виходить, і ви партизан?
- Виходить, так.

Шолудива голова гестапівця відкинулась на спинку крісла.

— Браво, браво! — заплескав він пухкими руками. — За щире зізнання я готовий негайно випустити вас. Але маю ще одне запитання. Ви запевняєте, що ваш батько не знав, чим займається старший син. Припустимо. А вас він не питав, куди ходили? Не цікавився, де по кілька днів пропадали?

— Зараз, пане слідчий, такий час, коли кожен намагається проявляти якнайменше цікавості, — відповів Андрійко. — Хіба ви оповідали б усе своєму батькові, чим займаєтесь у Ніжині, як ви, непроханий гість у нашій країні, вбиваєте людей тільки за те, що вони не хочуть бачити вас у своїй хаті?

Гестапівця пересмикнуло, він аж позеленів од злості, але безбарвні очі на веснянкуватому обличчі ніби виражали спокій.

— До деякої міри ви маєте рацію. Я б таки не став розповідати про свою роботу. До речі, скільки партизанів у загоні вашого брата додержуються такої ж думки щодо непроханих гостей? — ніби між іншим спитав слідчий.

— Не знаю, не лічив, — одрізав Андрійко.

— Чим озброєні?

— Не знаю.

— Скажеш! Змусимо! — гепнув гестапівець кулаком по столу.

— Не змусите! — з викликом кинув Андрійко.

— Розстріляємо!

— Ви тільки на це і спроможні!

— Ганс, Гельмут! — істерично закричав слідчий.

Мордобой, почувши команду, негайно взялися до катувань. Били залізним прутом, куди поціляли. Андрійко, зціпивши зуби, навіть не стогнав.

Понад два тижні гестапо домагалось у нього даних про загін. І весь цей час тричі на добу на запитання «ну що, надумав?» слідчий не почув ні звуку

у відповідь. Комсомолец мовчав. Йому викручували руки, пекли розпеченим залізом п'яти — Андрійко ні пари з вуст.

Заговорив він 16 серпня 1942 року вдосвіта, коли всіх пісківчан вивели в тюремний двір на розстріл. Їх поставили обличчям до глухої кам'яної стіни.

— Радянські люди не бояться смерті! — вигукнув Андрійко, обернувшись лицем до катів.— Стріляйте, гади! — і заспівав:

Повстаньте, гнані і голодні,
Робітники усіх країн!

Пісківчани підхопили:

Як у вулкановій безодні,
В серцях у нас клекоче гнів...

Той спів крізь автоматні черги тисячоголосою луною прокотився далеко за межі міста.

3

Страшну звістку про страту моїх рідних і близьких пісківчан почув я від начальника розвідки Павки Євенка.

Він підійшов до мене заплаканий і, дивлячись кудись у далину, тихо проказав:

— Все, командире, нема більше наших. Учора їх розстріляли. Всіх...

Сказав і пішов.

А я не міг плакати: не вірив, що найстрашніше таки сталося.

Молодий сосняк гудів безліччю мушок. Вони малюсінкими літачками висіли кожен у своєму сонячному промені, потім блискавично перекидалися й зависали в іншому.

Немає більше Єлисея Миколайовича Кривця, Андрія Єлисейовича, нема в живих веселої, завше жвавої тітки Пелагеї, нема схожої на свою матір Катрусі... «Вчора їх розстріляли. Всіх...»

Сум туманом сповиває очі. А життя не зупиняється. Галя пішла в Плоске, побуде там днів зо три і знову в похід — до Києва, у Голосіївський ліс. Коли ж то вона добереться до нього?

Життя не зупиняється... Вчувається голос Андрійка:
«Спи, младенец мой прекрасный...», «Не те, не те».

Хтось кладе руку на моє плече.

— Олександрє Єлисейовичу...

М'який голос Наталі, сповнений горя.

— Прошу вас, візьміть себе в руки.

— Добре,— відповідаю машинально і відчуваю, як раптом по щоках потекли сльози.— Наталю, ви ж знали їх!.. Зрозумійте,— звертаюсь до неї благально,— не міг я забрати батька й брата в ліс, коли інші... Всіх жителів Пісків, Рокитного, Новоселиці, Ядлівки не можна було, Наталю...

— Олександрє Єлисейовичу,— бере мої руки в свої маленькі.— Прошу вас...

Вона не хоче повторювати стереотипних слів співчуття, тому більше нічого не говорить. Гладить ніжно мою руку і все. Від цього на серці трохи легшає: я не один! У мене є товариші, є друзі. Є Наталя!

Милуюся дівчиною і чомусь згадую думки Андрія Болконського, закоханого в свою Наташу: «Весь світ розділений для мене на дві половини — все, де її немає,— там сум і темрява...» Ні, наш світ з Наталею Сидоренко не розділений на дві половини. Він єдиний — щастя, надії, світло для всіх. Бідне, вбоге життя людини, якщо вона задовольняється тільки затишком власної домівки! Тим більше тепер, коли ріками ллється кров праведна! Хотів усе це сказати і нічого не сказав. Здалося, що дівчина зрозуміла мене без слів.

З північного сходу, звідти, де небо зливається з темно-синім гребенем лісу, впливає літак. За формою крил і гулом двигуна визначаю: ворожа транспортна машина.

— Наш,— помічає його і Наталя.— Наші розпізнавальні знаки. Дивно, серед білого дня й так низько летить...

— Німецький.

— Німецький?! — дивується дівчина.— Чому ж на ньому зірки?

Не встигаю відповісти, як навколо літака розпукуються білі хмарки — розриви зенітних снарядів.

— А ви кажете — німецький!

І я здивований. Що за чортівня! В цих квадратах багато ворожих аеродромів, зенітних батарей, а він со-

бі робить «вранішню прогулянку». Наталя має рацію: справді цікаво. А модель, хоч убий! — не наша. Та й снаряди чомусь розриваються надто далеко від цілі. Ніби стріляють навмисне так, щоб не влучити.

Загадка.

Ми нає хвилина, і від літака починають одриватись чорні цяточки. Ще мить — і над ними розкриваються куполи парашутів. Наші викидають невеличкий десант у районі Новоселиці?

— Нічого не тямлю, — відповідаю на німе запитання Наталі. — Один, два, три... вісім десантників. А чому вдень, на очах у гітлерівців — не второпаю.

В книзі спогадів колишнього начальника Українського штабу партизанського руху Тимофія Амвросійовича Строкача «Наш позивний — свобода» розповідається про нові форми боротьби з радянськими партизанами, застосовувані гітлерівцями з весни 1943 року. Ворог створював фальшиві партизанські загони, котрі, як правило, комплектував з есесівців. Перед цими «партизанами» ставилось завдання — виявляти людей, які підтримують зв'язок з народними месниками, щоб потім жорстоко з ними розправлялись.

Маленький парашутний десант, що висадився поблизу Новоселиці в серпні 1942 року, був, як з'ясувалось пізніше, «прабатьком» підступних гітлерівських підробок. Намалювавши червоні зірки на стерв'ятнику, фашисти сподівалися переконати жителів навколишніх сіл, що скинуті десантники — радянські патріоти з-за фронту. Фальшивку я відчув інтуїтивно, але не здогадався, що вона була спрямована саме проти загону імені Щорса.

Просікою йде до нас Павка. Хворостиною різко збиває листя з кущів. Уздрівши мене з Наталею повертає назад.

— Павко! — кличу.

Підходить. Сідає віддалік, підібгавши ноги. Дістає кисет, звертає цигарку й кидає оксамитову торбинку мені.

— Закури, командире.

Наталя задумливим поглядом дивиться на кільця диму. Так ми й сидимо, не обмінюючись жодним словом, хтозна-скільки.

— Павко, не треба,— порушує дівчина тишу, коли Євенко береться за другу цигарку.

— Чому? — глянув той скоса.

— Шкідливо для здоров'я.

— Дурниці,— бурчить він, не обертаючись.— Смерть прийде й на печі знайде.

Павло раптом насторожується й обережно бере хворостину, що лежала біля ніг: у сухій траві замерла гадюка. Лежить нерухомо, уважно дивиться на Павку темно-червоними очима. У неї жовті повіки, сплюснута голівка. Не встигає Євенко ворухнути хворостиною — змія зникає.

— А якби на тебе кинулась? — питає Наталя з докором.— Ужалила б!

— По-перше, вона не отруйна, по-друге — в гадюки, буде тобі відомо, ніякого жала немає; вона зубами кусає. Вчителька!

Іншим разом Наталя не змовчала б Павці за шпильку, а зараз усе прощає...

— Командире, сьогодні треба з ними покінчити. Вночі вони святкуватимуть перемогу, може, й генерали будуть.

Євенко має на увазі військову частину окупантів, котра здійснила каральну експедицію в Пісках і тепер жирує в шкільному будинку цього ж села.

«Йоган», як передбачав Печонкін, працював і на гестапо. Звідти надійшов наказ про арешт усіх родичів керівників загону і про збільшення есесівського гарнізону за рахунок тих гітлерівців, які вже мали чималий досвід боротьби з партизанами.

— Підемо вдвох,— пропонує Євенко.— Помстимося за своїх.

Наталя переводить запитувальний погляд з Павки на мене.

«Ворога треба бити дружно, розумно, стиснутим кулаком, а не розчепіреними пальцями... А як тебе, командира, схоплять? Що буде із загonom?» — спадають на думку слова Порфирія Федоровича Кіхтенка.

— Ми вирішили висадити в повітря школу,— поясню Наталі.

— Вдвох?! — дивується вона.— Там же не менше двадцяти есесівців! Ви що?!

— Все обміркували, заспокойся,— говорить Євенко.

Мені в той день теж хотілося повоювати «розчепіреними пальцями».

— Так, удвох,— заявляю тоном, що не припускає заперечень.

— І я з вами,— наполягає дівчина.

Бойова справа — справа особлива. Тут дуже швидко розпізнаєш усі позитивні й негативні риси людини. Допомога розвідниці, вирішую, буде доречно...

Шкільний будинок височить над приземкуватими хатинами. Майже у всіх вікнах — світло. Особливо яскраво горить воно в найбільшій класній кімнаті. З городів столів не видно, зате миготить багато темних фігурок з карміновими обличчями, виразно чути п'яні вигуки, регіт і чужинне геркання...

У 1934 році в цій школі відбувся урочистий випуск семикласників. Вручаючи мені похвальний лист за відмінне навчання і колективний фотознімок випускників, директор школи Михайло Олексійович сказав: «Усе прекрасне, Кривець, пізнається в порівнянні. Учись, борись — і все життя твоє буде прекрасним». І додав: «Прекрасне — це мета, досягнута не з допомогою попутного вітру, а в боротьбі». Ми всі дуже любили Михайла Олексійовича Дикарева. І вчителі й батьки називали його «наш Макаренко». На фото поряд зі мною Андрійко Бойко (тепер командир партизанської роти), голова нашого учкому Гриць Єреп (тепер командир взводу), Митя Ревиський, Ваня Рябко, Катя Філон, Сашко Олешко, Рита Мирошніченко, Катя Кривець і, звичайно, Павка Євенко. Павка притиснувся до мене, серйозний, зосереджений — не повіриш, що за кілька секунд до того він сидів з висолопленим язиком. Цю позу він прибрав у той момент, коли фотограф промовив «Знімаю, готово!» Довелось Perezнімати.

Наталя Сидоренко від піонерської організації тоді привітала нас із успішним закінченням школи. На сцену, прикрашену живими квітами, вийшла легенька, мов метелик, щупла смуглява дівчинка, щоки якої палали від хвилювання. Чимало зусиль доклала вона, щоб виголосити коротке привітання, завчасно продумане й прорепетируване. Зате кожне речення викликало зливу оплесків. «А я буду вчителькою!» — закінчила вона.

Вона таки стала педагогом, учила дітей у тих самих класах, де й сама раніше навчалась. Класні приміщен-

ня, парти, дошки, коридори, дзвоник, яким розпочинався й кінчався трудовий день школи,— все стало їй рідним, дорогим, як життя. А тепер вона має все це зруйнувати власними руками. Вчителька, колишня учениця нищитиме свою власну школу! Нечувано! Але хто, хто зважиться докоряти їй, коли в цій школі засіли кати рідного народу? Ніхто, ніхто!

...Вартового усунули без зайвого галасу.

— Почнемо,— сказав я, коли Наталя принесла бідон з гасом.

Будинок ми вирішили висадити в повітря з допомогою Павчиного «чуда» — снаряда, обшитого дошками. Дублем піднаклали з протилежного боку будинку два артилерійські снаряди, котрі мали здетонувати під час вибуху. Потім всі зовнішні двері попідпирали колодами. Робили те швидко, чітко, спокійно. Пізній час, вихлестаний карателями шнапс, їх п'яні пісні були нашими підручними.

Павка взявся за шнур, а ми з Наталею залягли під парканом з ручним кулеметом. Все готове. Можна подавати команду, але в останню секунду вносимо коректив у план: щоб врятувати шкільний будинок, вирішили змусити гітлерівців залишити його.

— Панове-гуляки!— дзвінко вигукнула Сидоренко у відчинене вікно.— Ви оточені, здавайтесь!

У шкільному залі на мить запанувала тиша. Скориставшись паузою, я вигукнув: «Першому і другому взводу залягти, приготуватись до обстрілу вікон і вибуху!» Павка, імітуючи два різних голоси, повторив мою команду в іншому місці.

— Чекаємо відповіді! — вигукнув я з темряви.— Здається? Одна хвилина на роздуми!

Ворог не здавався. З одного вікна пролунало кілька безладних пострілів, але коротка кулеметна черга припинила їх.

— Виходьте! — пропоную ще раз.

Не виходять. Мені лишалось тільки дати сигнал: «Давай».

4

Село Світільня простяглося поміж грузьким болотом, що заросло густим очеретом. З розповідей партизанів, уродженців того села, жодна людина не наважувалась

перейти через цю тванюку. В її бездонній трясовині з незліченними острівцями розвелося чимало всілякої дичини. Бувало, до війни поцілить мисливець у дику качку, а добратися до неї не може, навіть собаку не ризикує посилати. Одне слово, місце, про яке можна сказати: попереду — вода, позаду — біда, ліворуч — мох, праворуч — «ох».

Наш начгосп Василь Петрович Бодня давно примитив цю «продовольчу базу», та щоразу, підходячи до урочища, тільки зітхав і шкріб посріблену потилицю.

— Скільки м'яса пропадає, товаришу командире, — побивався він. — Прямо аж зло бере через оте багвиння.

...За військовою дисципліною, запровадженою в загоні, ми щовечора провадили перевірки. Весь особовий склад шикувався підрозділами. Тут же командири ретельно оглядали зброю, визначаючи її бойову готовність.

Нам і на думку не спадало, що у вечірній тиші наші голоси чути на протилежному березі болота, що вуха ворожого стану, розташованого в Світильні, звернені до нас. Одного разу, під час переклички, звідти раптово застрочив станкач. Кулі косили очерет, шльопались у воду, здійняли зграї сонних птахів.

— Ах, як це до речі! — зрадив командир першої роти Іван Рибін. — Слово комсомольця, «максим» стане партизанським. Нам, товаришу командире, без нього — як без рук.

— Авжеж. Знадобився б, — відповідаю Рибіну.

Але як несподівано напасти на тамтешній гарнізон? Адже через болото не перескочиш.

Манівцями посилаємо до Світильні розвідку. Незабаром маємо точні дані: 27 ворогів, озброєних карабінами, станковий кулемет установлено на пожежну каланчу.

В найближчу неділю, як тільки церковний дзвін почав скликати парафіян, з лісу виїхала партизанська «опель-олімпія» з чотирма партизанами (Рибіним, політруком третьої роти — Миколою Сергійовичем Рябухою, Павкою Євенком і мною), переодягненими в форму гітлерівських офіцерів.

До цієї ненависної форми ми ставились вельми дбайливо, навіть завели спеціальний «гардероб» для таких

трофеїв і зобов'язали одну партизанку стежити за його станом. Тому есесівські мундири завжди були старанно випрасувані, гудзики, хрести начищені до блиску.

«Опель» заїхав у Світильню не з лісу, а з кийвського напрямку. Проминувши церкву, ми різко звернули праворуч до шкільного будинку. Зупинились коло входу і всі четверо направились до кабінету начальника поліції.

«Перекладач» Павка Євенко, немилосердно псуючи українські слова, узявсь пояснювати закляклому від переляку начальникові, що ми за особистим наказом рейхсфюрера СС Генріха Гімmlера перевіряємо поліцейні управи на Україні й хочемо говорити з особовим складом.

— Буде виконано, герр гауптман!— рикнув начальник поліції, витягшись у бадилину й обернувшись до мене.

«Перекладач» ще плутаніше німецькою мовою пояснив нам, що начальник готовий негайно виконати наказ.

— Гут,— кивнув я.— Зброї не брати!— кажу і, змірявши начальника з ніг до голови, додаю:— Вишикуватись за три хвилини!

Начальник світильнянської поліції виявився надто запопадливим лакизою: рівно через дві хвилини перед нами стояли по команді «струнко» двадцять чотири поліцаї.

— Всі?— звертаюсь до «перекладача».

— Один вартує біля піраміди, двоє на каланчі за кулеметом.

— Я звик до того, щоб мої накази виконували точно!— гарикнув я, спопеляючи начальника поліції поглядом і додав криком:— Усіх сюди, всіх до єдиного!

За хвилину — в строю стояли всі двадцять сім поліцаїв, з головним включно.

— Ахтунг! Шмирно! — скомандував Павка.— Начальник поліції, п'ять кроків уперед!

— Смерть зрадників! — вистрілив я з пістолета в годованого, мов кабан, фашистського підслужня.

Той став повільно падати, оскаженіло вирячивши очі.

— Вони пар-ти-за...

Павчин автомат не дав йому договорити.

— Так, ми партизани,— звернувся я до строю.— А ви прокляті народом зрадники!

«Максим», знятий Рибіним і Рябухою, вже був націлений на поліцаїв. З облич видно було, що на життя вони не розраховують.

— Пожалійте,— раптом заревів, клякнувши долі, миршавий з вигляду чоловічок у жовтих чоботях і синіх кавалерійських штанах.— Я всього місяць тут, у мене двоє маленьких... Пожалійте бога ради.

— Своїх жалієш, а чужих? — спитав я.— Скільки на твоїй совісті вбитих і закатованих дітей?

Він почав гарячково хреститись.

— Бог свідок, жодного. Не міг я маленьких, не міг...

— А дорослих?

— Одного старика всього, дряхленького, бог свідок...

— Його за що?

— Пораненого комісара цілий рік у погребі ховав...

— А комісара дів куди?

Мовчить.

— Куди дів, говори! Вбив?

— І не торкнувся до нього, бог свідок. Ми його... в гестапо...

— Брешеш, Грицьку, брешеш!— закричав на нього другий поліцай.— Не «ми»... Сам же ти його в гестапо, значить, потяг. Без ніг він був, а ти за віршовку...

— Гад!— не витримав Павка і з автомата полоснув недоумкуватого з вигляду чоловічка.— Ось тобі «бог свідок»!

Решті запроданців я прочитав п'ятихвилинну «лекцію» і попередив, що коли вони й далі служитимуть фашистам, їм теж не уникнути суворої партизанської кари. Всі, як один, почали клястись, що негайно розійдуться по домівках і більше ніколи не здіймуть рук на своїх людей.

«Максима» й карабіни звантажили в «опель». Шкода було залишати двадцять п'ять велосипедів, на яких зрадники здійснювали розбійницькі напади на мирних жителів. Наказую обілляти гасом і спалити їх.

Євенкові мое рішення не сподобалось.

— Один ревнивий чоловік спіймав дружину на гарячому,— почав він здалеку.— Як гадаєш, що він зробив? Убив її, вітрогонку? Дзуськи!.. Порізав на шматки диван... Прочитана вами мораль, товаришу командире, без перцю не дійде до серця. Цих собак, якщо не розстріля-

ти, то хоча б зробити їм щось пам'ятне на все нікчемне життя.

— Конкретно, що пропонуєш?— перепинив я.

— Хай проїдуть селом у природному, так би мовити, вигляді...

Я глянув на Миколу Сергійовича Рябуху. Той невдоволено скривився, зате Івану Рибіну Павчина пропозиція сподобалась. Він схвально всміхнувся. Я завжди був противником Євенкових «фокусів», та на цей раз здався.

Павка спрямував на шеренгу автомат і скомандував:

— Роздягайтесь! До підштаників, хутко! Згодом він подав іншу команду:— На велосипеда сідай, у два ряди шикуйсь!

Двадцять п'ять безштаників сіли на веломашини і покірно чекали дальших Павчиних наказів.

— Дотримуючись двометрової дистанції, по центральній вулиці — вперед!

«Опель-олімпія» замикала цю незвичайну процесію. Із дворів і хат висипали люди. Хихикаючи в кулак, ніби закашлявшись, вони мовчки спостерігали, як німці вчать поліцаїв віддано служити фюрерові.

Коли легковушка порівнялася з церквою, Павка висунув голову з машини і вигукнув: «Стоп! Перед своїм богом — на коліна, голі суки!»

Тільки тепер grimнув дружний регіт з натовпу, що назирці супроводжував дивну процесію; жителі Світільні зрозуміли, що в машині — партизани.

Іван Рибін комсомольського слова дотримав: «Максим» став на озброєння першої роти. Того ж дня цей станковий кулемет заговорив по-партизанському: ми атакували на тракті колону машин з піхотою противника...

5

«...Протягом ночі на двадцять серпня наші війська провадили бої з ворогом у районах Сталінграда і Моздока...»

— Ні, Сталінграда вони не візьмуть, як не взяли і не візьмуть Москви.

Всі оглянулись. В очах Василя Антоновича Тюпи ми прочитали цілковиту впевненість. Пам'ятаю, він любляв говорити: «Дивитись в лице небезпеки сміливо й розважливо — найвірніший спосіб захиститись од неї».

Сидимо на траві навколо приймача, а Василь Антонович, руки в кишенях, стоїть. Високий, стрункий Тюпа, котрий завжди слухав повідомлення Радянського Інформбюро без коментарів, на цей раз порушив своє правило. Чутливий, уважний, він помітив, як засмутило всіх повідомлення: «В районі Сталінграда й Моздока...»

— Так,— повторив він твердо.— Сталінград Гітлер не візьме.— Не поспішаючи, додав:— Ми не віддамо.

«Ми» — це і невпинно зростаюча міць партизанського руху, який завдавав гітлерівському командуванню дедалі більше клопоту. Месники дезорганізували роботу тилу, зривали плани наступу окупантів, затримували перекидання ворожих резервів. Рейхсфюрер Генріх Гімлер, шеф розвідки німецького вермахту Вільгельм Канаріс та інші фашистські верховоди вже не покладалися на поліцію та жандармерію. Вони змушені були кидати проти партизанів цілі військові з'єднання, так потрібні їм на фронті.

Добре відомо, яких відчутних ударів завдавали загарбникам народні месники під командуванням Ковпака, Федорова, Сабурова, Наумова та інші з'єднання і загоны на всій тимчасово окупованій ворогом радянській землі.

Буквально через кілька хвилин після того, як ми прослухали повідомлення Радянського Інформбюро про бої в районі Сталінграда і Моздока, від Миколи Олексійовича Печонкіна до загону надійшло тривожне донесення: каральний загін есесівців чисельністю з роту, озброєний автоматами й кулеметами, рухається від Кулажинців і Новоселиці в напрямку до Мочалища, в лісі біля якого знаходилась наша база.

Треба було випередити ворога, вдарити по ньому «дружно, розумно, стиснутим кулаком». За якихось сорок хвилин весь наш «лєтучий» загін на машинах і мотоциклах був перекинутий на північно-західну околицю Новоселицького лісу і засів у напівобсипаних траншеях, що zostалися тут з літа 1941 року.

Не одну закрутку довелось викурити, доки розвідка доповіла: «гості» наближаються.

Есесівці йшли, ніби на параді, мало не урочистим кроком.

— Так вони мріють продефілювати по Красній площі,— зауважив, посміхнувшись, Василь Антонович Тюпа.

— Хай тільки забредуть до лісу, і в них од переляку очі на лоб полізуть,— відповів я.

Помилився! Рота підійшла до лісу та, як і раніше, трималась упевнено, а один есесівець навіть затирликав на губній гармошці.

— «Стеньку Разіна», гад, виводить,— почув я приглушений голос Євенка.

Яка нахабність! Недоумкуваті вони чи що? Спрямовую бінокль на ворожий цеп. Молодики, майже підлітки в новенькому обмундируванні. Видно з усього, ще не знають, як цибенить і пахне кров. Перед походом їх, певно, нафарширували «найточнішими» відомостями про партизанів: маленька, мовляв, купка абияк озброєних боягузів, яка побачивши навіть одного солдата фюрера, відразу ж розбігається.

Командир роти — оберштурмфюрер. Голова — мов гарбуз, а лице — морда підсвинка, ноги й руки короткі... Кретин! Правда, цей виродок тримається не так, як його підлеглі. Він раз по раз лячно озирається, шмиготить очима по кущах, деревах, навіть у небі чогось шукає.

Він дибає просто на мене: в біноклі одна його незграбна фігура. Подумки починаю з ним розмову: «Радий, що тебе не послали на фронт? Зачекай, от-от переконаєшся, що хрін від редьки не солодший». Він мовчить, а я продовжую. «Краще жахливий кінець, аніж жахи без кінця»,— кажуть німці. Зараз ти відчуєш і те, й інше.

Есесівці вже заглибились у ліс. Командую: «Вогонь!» Короткі кулеметні й автоматні черги, дружний залп із гвинтівок розриває цеп есесівців. Гітлерівці — в кущі, але й там їх косять кулі. Крики, стогін... Ворог не знає, які в нас сили, які можливості. А ми створюємо видимість, ніби карателів оточує мало не цілий полк: ведемо вогонь то зліва, то справа, то спереду, то ззаду.

— Лягай!— наказує оберштурмфюрер.

Зав'язується жорстокий бій. У гітлерівців один станковий кулемет, п'ять ручних. Гранат не жаліють. Але втрат зазнають вони, бо притиснуті до просіки.

— Сподобався мені он той фіюер,— чую приглушений голос Василя Антоновича Тюпи.— От і «капут» йому.

Командир роти, кумедно змахнувши руками, падає навznak. Утративши ватажка, есесівці врозсип тікають. Правда, паніка незабаром припиняється: гучний голос змушує есесівців залагти. Тепер вони чи то інстинктивно, чи з наказу, відстрілюючись, окопуються за придорожніми деревами. Це до деякої міри поліпшує їх становище.

Намагаюь розгадати задум нового командира гітлерівців. Виграти бій, міркую, він, певно, не розраховує. Отже, його завдання зараз — вивести роту з лісу з найменшими втратами, а наше — відрізати їй шлях до відступу.

Швидко перегруповую загін, наказую перекрити дорогу на Новоселицю. Карателі, відстрілюючись, перебігаючи поза деревами, відходять.

Я спокійний. Далеко не втечуть: у вибалку, при виході з лісу, на них чекають досвідчені партизани на чолі з Миколою Матузовим.

Так і є: група Миколи розпочинає бій. Але ні я, ні начштабу не врахували переваги противника в озброєнні, а головне не зважили на психологічний момент — ворог вириватиметься з кільця за всяку ціну.

Микола Матузов, Василь Антонович Тюпа, Іван Соловков, Василь Галика та Іван Сидоренко, перекривши дорогу на Новоселицю, на жаль, не встигли окопатися. Більше того, розважливий і врівноважений Тюпа в розпал бою вискочив з рову і на весь зріст почав строчити з автомата. Поклав кількох гітлерівців, та і його не минула ворожа куля. До цього партизанський загін імені Щорса втрат не мав.

Бій тривав до пізнього вечора. Рота гітлерівців помітно поріділа, але живі огризались відчайдушно. Вночі їм вдалося вирватися з оточення і втекти, полишивши на полі бою до двадцяти вбитих.

Промінь кишенькового ліхтарика освітив обличчя Василя Антоновича Тюпи.

— Хоробро загинув близько рідного села,— промовив Іван Сидоренко.— Тут, коло цього яру, я ніби зовсім недавно зустрівся з Василем Антоновичем, кот-

рий з головою мочалищенського колгоспу обмірковував план освоєння піщаника.

Партизани по черзі несли в ліс свого загиблого друга. Поховали на видноті, на перехресті доріг. Це місце — роздоріжжя поблизу Мочалища, біля населеного пункту, якому Василь Антонович віддав багато років життя, працюючи головою сільської Ради,— стало місцем захоронення полеглих в бою партизанів.

Під старою вербою, коло могили відважного патріота, часто відбувалися зустрічі зв'язкових з партизанами. Тут після війни встановлено гранітний обеліск шани героям.

Ховали ми партизана-комуніста Тюпу з усіма почестями. На похороні було багато жителів Мочалища, інших сіл, сім'я покійного, майже весь особовий склад загону. Прийшов і наш активний зв'язковий, сивий мельник з Новоселиці — Андрій Григорович Галась. Я й тепер пам'ятаю коротку промову, з якою він звернувся до полеглого героя:

— Василю, що сказати тобі? Мені, сам знаєш, уже під сімдесят, незабаром помирати, так що скоро зустрінуся з тобою. Але боюсь я смерті, їй-богу, боюсь. Чому? А тому, що не вмів ходити по землі, як ти. Що я знав, oprіч млина? А ти радість людям дарував, думав про них, душу свою віддав їм, ніби вони тобі дітьми рідними були. Пам'ятаю, ти сказав: «Людина людині не вовк, Андрію Григоровичу, а бог!» Розумно сказав, у серце запали слова твої. А помер як? Героєм в бою! Аж завидки беруть. Так що низький уклін тобі, Василю!

Після похорону дід Галась підійшов до мене й очима дав зрозуміти, що має розмову. Мовчки повів мене далі від дороги.

— Василя хочу замінити,— зупинився він, глянувши на мене з-під сивих насуплених брів.— Так що записуй у загін.

— Андрію Григоровичу, ви давно записані, вважаємо вас найкращим нашим зв'язковим.

— Воно, звісно, як подумати, то так, але в загоні, як Василь, хочу бути.

— Андрію Григоровичу, ви в Новоселиці конче потрібні.

Він помовчав, подумав і знову суворо насупив брови,

— А відомо тобі, командире, що до мене на вітряк фріци найжджають?

— Авжеж, знаю.

— І що в млині б'юся, мов риба об лід? А чим відстрілюватись, коли потреба вийде?

Таке запитання він ставив мені мало не щоразу, коли приходив у ліс. Дід Галась просив хоч «найпоганший» наган, щоб «як-небудь» відстрілятись. Я все відмовляв, оскільки револьверів не вистачало навіть для командного складу.

— Не хочеться, товаришу командире, помирати смертю курки. Зрозумів?

— Зрозумів.

Він простяг велику жилаву руку долонею догори, другою скубнув довгу білу бороду:

— Давай.

Я наказав начальникові штабу Кокунову видати Андрієві Григоровичу револьвер.

Дідові очі засяяли.

— З відвідним курком... Знайома штука,— всміхнувся щасливо.— Я, хлопці, з такою штуkenцією ще у вісімнадцятому супроти німців ходив. Безвідмовна, сто відсотків гарантії. Розписку, Борисе Васильовичу, черкони, підпишу.

— Обійдемося без неї,— сказав я.

Він глянув на мене з подивом і докором:

— Як же так, командире?.. Це ж державне майно! «Державне майно» старий акуратно загорнув у хустинку й сховав за пазуху.

— Вдвох веселіше,— сказав він, підморгнувши.— На тому до побачення, товариші.

Незабаром ми зустрілися з ним на новому місці, куди мусили перекочувати після бою з ротою есесівців. Од Новоселиці було сюди кілометрів на десять далі, проте старий хвилина в хвилину, як домовлялись, привіз підводою борошно.

— Багато привезли?— цікавлюсь.

— Усього два мішки. Зате борошно — перший сорт! «Німецьке» багато припічки дає,— сказав з гумором.

— А «державне майно», Андрію Григоровичу, при вас?

— Звісно! Завжди, навіть уві сні,— відповів він.— Бодня Василь Петрович у себе?

— Так.

— Ну, сьогодні сваритись не буде. Такого борошна він зроду не бачив.

— А, бува, дуже лається?

— Ого-го!— цмокнув старий язиком.— Ти, кричить, старий, не борошно, а висівки привіз! Макуха, а не хліб вийде з нього. Борода, вигукує, в тебе до колін, а досі на борошні не розумієшся.

— Зобиджає?

— Мене?!— дивується старий.— Так він же справедливо, про людей піклується. Тільки не завжди в мене перший сорт водиться. Сідай, командире, до штабу до-везу,— припиняє кобилу.

Стрибаю на віз.

— Но, поїхали!— смикнув він віжки.

Великі й сильні руки мав старезний широкоплечий богатир. Бувало, заглянеш до нього в млин і, здається, не вітер камінь крутить, а мельникові ручиська.

— Єлисейовичу, чи бачив ти, як цими днями з нашого літака парашутисти падали?— запитує він раптом.

— Бачив. Вісім чоловік?

— Вісім чи менше — не лічив. Знаю тільки, що серце моє до них не лежить: совість їхня в плящі втопилась. Засіли вони в хаті Маринчихи й безперестання самогонку дудлять. Які ж ви радянські бійці, коли з горілки починаєте? У червоноармійській формі, а німців чомусь не б'ють. Сволота вони, я так думаю, товаришу командире. Переловити б їх і допитати за всіма правилами.

«Мої підозріння,— думаю,— небезпідставні. Гестапо чи абвер переодягли своїх агентів у червоноармійську форму і закинули для провокацій».

— Згоден, Андрію Григоровичу,— кажу.— Щось придумаємо.

Тієї ж ночі Павка Євенко з групою партизанів вирушив до Новоселиці, щоб «допитати» парашутистів, котрі «безперестання самогонку дудлять».

6

Старовинний німецький романс вони співали у два голоси: полковник — басом, Печонкін — тенором.

Микола Олексійович, ніби ненароком, позирав на ко-

менданта, на його артистичну позу і думав: «Ну й голос! Ну й статура! Дяк-п'яниця з якоїсь сільської церкви».

Бібрах диригував. Він подав знак, і його напарник підхопив потрібну ноту, хоча Миколі Олексійовичу аж ніяк було не до співу.

«Пане Шевчук, це звичайна експропріація, що провадиться армією-переможницею на користь її нових дальших перемог...»— згадав Печонкін сьогоднішні слова коменданта.

...На спадистому в дрібних бородавках лобі Шевчука з'явилися глибокі борозни: він не знав, що таке «експропріація», але зрозумів, що даремно поскаржився.

Сам Шевчук з якогось містечка на Вінниччині. В Бобровиці скуповував за безцінь золоті персні, сережки, медальйони, срібні столові прибори, цигарнички. Менш ніж за тиждень розгорнув таку бурхливу діяльність, що про неї стало відомо в комендатурі.

Бібрах наказав негайно конфіскувати скуплене добро, а самого «купця» витурити з міста. А це на тобі: Шевчук — із скаргою «в письмовій формі».

Каліграфічним конторським почерком на доброму цупкому папері він спочатку виклав свою біографію, а потім уже прохання — повернути відібрані цінності.

Чимало літ і зим відбув Шевчук у виправно-трудових таборах за вбивство голови сільради, який «відібрав» у нього «все нажите» й передав його до створеного колгоспу.

— Пане Шевчук, а чим ви доведете, що були репресовані до війни?— спитав Печонкін подавача скарги.

— А в мене офіційний документик зберігся,— куркуль-убивця витяг із внутрішньої кишені піджака довідку і поклав її на стіл перед старшим перекладачем.— Будь ласка. Бланк, кругла печатка, стаття кодексу і чорним по білому— що десять років сидів од дзвінка до дзвінка.

— Документ неабиякий,— зауважив Микола Олексійович.— Ходімте в комендатуру.

— В боргу перед вами, молодий чоловіче, не зостанусь,— шепнув Шевчук на ходу.— Своїй фрау в Німеччину подаруночок пошлете — перстень з камінчиком...

— Хабаря пропонуєте? Посоромилися б!— образився Печонкін.

— Що ви, що ви,— захихикав Шевчук облесливо.— Я просто так... Ми ж люди... Замовте, будь ласка, словечко...

— Постараюсь.

Микола Олексійович наперед знав, яка відповідь чекатиме на Шевчука, проте не мав ніякого бажання заступатись за негідника, на котрого смерть уже чатує в підвалі комендатури за спробу скаржитись на «все-владного» шефа. Він переслідував іншу мету: опосередковано довести Бібраху, що тепер і йому відомо, яку посилку сьогодні відправив він нареченій до Гамбурга. Правда, в цьому був і чималий ризик: полковник, чого доброго, захоче позбутись зайвого свідка...

Печонкін переказав комендантові Шевчукову скаргу.

— Я вам, пане Шевчук, щиро співчуваю,— сказав Бібрах з награним почуттям.— Але, на жаль,— розвів руками,— нічим допомогти не можу. Це звичайна експропріація, яку провадить армія-переможниця на користь пових перемог. Почерк у вас нічого собі. Дещо й нам перепишете.— Він встав і сам одвів Шевчука в підвал...

— Ремоф, у вас чудовий тенор!— вигукнув комендант з пафосом.— Грудний, приємно і легко вібруючий.

— Де там! Звичайний, домашній.

— Ні, ні,— енергійно заперечив Бібрах.— Ви — надто скромний. Вам треба вчитись. Обов'язково, чуєте! Скінчиться війна, і я заставлю вас поїхати до Берліна, до Відня! Вирішено, я — ваш ме-це-нат!

— І у вас, пане полковнику, рідкісний бас. З м'яким ніжним тембром.

— Можливо,— згодився Бібрах, усміхнувшись.— Мені про це не одним вами й не раз казано, та я не надавав тому ніякого значення. А тепер уже роки не ті... А ви, Ремоф,— чудо природи.— Він помовчав і загадково додав:— Знаєте, в Петера Сосенка не було жодної краплі природного хисту.

— Чому ж,— обережно заперечив Печонкін.— Він чудово володів німецькою мовою, був енергійний, старанний.

— Хороші люди помірають молодими,— зауважив комендант.

— Золоті слова, пане полковнику.

Петер Сосенко, він же «Йоган», мав постійне заступництво й протегування старшого перекладача. Зокрема, Печонкін добився для нього в Бібраха дозволу жити на приватній квартирі й харчуватися в їдальні комендатури. Сосенко за те зізнався Печонкіну-Ремову, що слугить відразу трьом господарям: абверові, гестапо і Бібраху. За те, що Микола Олексійович почергував за нього («Йоган» повинен був зустріти представника абверу з Чернігова) Сосенко пізніше довірився, що за дорученням гестапо мусить стежити навіть за ним, Печонкіним.

— За мною?— спитав Печонкін байдужим голо-
сом.— Чого б це раптом?

— Підозрюють, що ти з лісом зв'язаний.

— Я? Ха-ха-ха!— розсміявся старший перекладач. Потім обвів «Йогана» ображеним поглядом і сказав:— Що ж, стеж, сфабрикуй дільце — старшим перекладачем станеш, а може, як на те піде, й комендантом призначать.

— Ремов!— обурився «Йоган»,— пожалкуеш!

— Ох, і злякався ж!

— Та я за тебе голову ладен покласти, життя віддати! Я ж бачу тебе наскрізь: ти за щось ображений на совети.

— А тобі вони хіба не далися взнаки? Хіба ні?

«Йоган» похилив голову, відповів, подумавши:

— Якщо чесно, то ні. Піклувалися, освіту дали... Просто заплутався я. Безвільна людина — завжди забавка в чужих руках.

У день народження «Йогана» Печонкін прийшов до нього додому. Поставив на стіл тричверткову пляшку перваку і поклав копію наказу Бібраха з подякою Петеру Сосенкові за старанну службу.

«Йоган» був на сьомому небі. Він одним духом викинув склянку саморобного спирту й відразу чомусь засмутився.

— Петер Сосенко! Який я, Ремов, Сосенко? Вони придумали це прізвище, вони!

— Тсс!— приклав пальця до губів Печонкін.— Ти п'яний, не базікай. Комендантові не смій про це говорити.

«Йоган» зареготав.

— Полковник знає мое справжнє прізвище, а ти, бовдуре, ні! — викрикнув він і спохватився.— Стоп!

Зачекай, чому не п'єш за іменинника? Чужий я тобі, не любиш мене?!

— Не можна, йду на чергування.

— Ясно,— згодився «Йоган», наливаючи собі другу склянку.— Ну, чергуй!

Він випив, кркнув, закусив, що під руку трапилось, потім зіперся ліктем на стіл, підпер долонею щоку й продекламував:

— «Я помню чудное мгновенье, передо мной явилась ты»... Є у мене дівчина, Ремов... Її врода гідна пензля Рубенса!— вигукнув запально.

— Зрозуміло... Рубенс малював тільки голісіньких!— зауважив Печонкін грайливо.

— Як ти смієш!— обурився «Йоган».— Я люблю її, Ремов! Люблю!

— Тоді пробач,— підлив Печонкін у склянку іменинника.

— Гаразд,— махнув той рукою.— Сідай і слухай.

— Не можу, часу обмаль,— указав Печонкін на свій годинник.— Пора на чергування...

— Сідай, душу вивернути хочу перед тобою. З ким же мені поділитися, як не з тобою, з ким, скажи? З гестапівцями? З Бібрахом?..

— Іншим разом.

— Ні, тільки зараз!— гримнув кулаком по столі вже зовсім п'яний «Йоган».— Жив я придурком у Бірках. Є таке село задрипане. Жіночка так собі, гарненька. Тільки ноги — худі, жиливі... А тут одна Марусина стала навідуватись до нас. Красуня! Струнка, білява, очі замріяні — ніби зійшла з картини Рубенса. Ходить до моєї молодиці, а на думці у неї — я, прошупує. Зрозумів я, що вона з партизанами зв'язана. Давай, думаю, схоплю тебе разом з ватажками. Їх здам за понюшку тютюну, а її до себе заберу. Розкусила вона, що смаленим пахне. І круть-верть — у ліс! Заскучав я за нею — сну позбувся. Тут мене в Піски перекидають. Добре, думаю, може, звідти ближче до неї буде... А сьогодні, Ремов, їй каюк — рота есесівців у новоселицький ліс виходить... Згвалтують її, закатують.

«Йоган» вихилив склянку перваку, зморщився і заридав ридма.

— Варта вона Рубенсового пензля, Ремов!

Сосенко витер рукавом сльози і продовжив:

— Там, у лісі, є в мене дружок, але він, стерво, і ва-шим і нашим служити. Не врятує він Марію Єрофеївну, навпаки... Уб'ють її, Ремов!

Печонкін устав, поклав руку на плече п'яного й спів-чутливо сказав:

— Жаль тебе. Я на твоєму місці послав би ту кра-лю під три чорти. Маленька перемога над собою — пер-ший крок до великої. Пішла вона...

— Не смій!— заричав «Йоган».— Застрелю!— Він ки-нувся до ліжка, дістав з-під подушки пістолет і... геп-нувся на підлогу.

Микола Олексійович підняв його, всадовив на сті-лець і рішуче заявив, що ладеп допомогти.

— Марія Глибина до вечора буде тут, у цій кімнаті.

— Як?! Яким чином?!— витріщився «Йоган».

— Дуже просто,— засміявся Печонкін.— Мені нака-зано зустріти німців на роздоріжжі біля Мочалища.

— Диви, знає!— оторопів «Йоган».— Знаєш і про те, що підійдуть вони з боку Кулажинців, Новоселиці? І...

— Ех ти, одоробало. Не підуть же вони прямо в лоб!

— А звідки тобі все це відоме? Заступник комендан-та сказав, так?

— З його наказу відправляюся.

— А що, він теж на абвер працює?..

— Досить!— обурився Печонкін.— Ти занадто бази-каєш, Йогане!

— «Йоган»?!— завмер п'яний.— Бібрах розкрив?

— Ні,— відповів Печонкін.— Його заступник.

— Яка погань!— забелькотів п'яний.— Я пристрелю його, мов собаку! Всюди він пхає свого носа, всюди! Не-дарма він у нього такий довгий, що в одуда... Ха-ха-ха!— дико зареготав «Йоган».— При-стре-лю!

— Не теревень!— старший перекладач дав п'яному доброго потиличника.— Олівець у тебе є, скотино?

— Авторучка.

— Пиши, диктуватиму.

«Йоган» нерішуче запротестував.

— Пиши!— садонув його вдруге, відчутніше.— Марії листа пиши, йолопе! Передам і приведу її сюди. Гото-вий? Диктую.

— Так, Ремов.

— «Дорога Маріє Єрофеївно»... Знак оклику постав. Так... «Я вас, красуне, гідна пензля Рубенса, як і раніше, люблю. Якщо ви сьогодні не залишите ліс і не прийдете до мене»... Написав? Постав кому. Добре... «то я покінчу з собою». Підписуй: «Ваш знайомий» такий-то. Дату постав: «20 вересня 1942 року. Бобровиця».

— Сьогодні ж рота...

— Так треба, дурню! Набрался до бісиків, нічого не кумекає,— розсердився Печонкін.— Тепер чекай, увечері приведу її.

Решту було зроблено моментально: Микола Олексійович обгорнув рукоятку «Йоганового» пістолета носовою хустинкою, притулив дуло до виска п'яного, що захріп, звалившись на стіл, і натиснув гачок.

Кімнату Печонкін замкнув ізсередини, ключ залишив у дверях, сам виліз у двір через вікно.

В заздалегідь обміркований план знищення каїна-провокаatora лист до Марії Глибиної не входив, але він, як виявилось пізніше, добре відіграв належну йому роль.

Печонкін передав через нашого зв'язкового донесення про вихід проти нас карального загону, потім пішов до Бібраха доповісти, що наказ-подяку іменинникові Петеру Сосенку не вручено, тому що двері його квартири замкнені.

— Треба було дужче стукати, напився, мабуть, і задає хropaка,— висловив припущення комендант.

— Цілу годину гепав, пане полковнику, мало дверей не виломив.

— Дивно,— насупився Бібрах.— Зачекаємо трохи. Якщо не прийде, знову сходите до нього.

— Він уночі чергував, так що, пане полковнику...

— Значить, спить,— махнув рукою комендант.

Вранці другого дня на квартиру «Йогана» Печонкін пішов з двома німцями. Вони виламали двері й знайшли хазяїна на підлозі заляклого. Біля нього лежав пістолет. А на столі — лист до якоїсь Марії. Печонкін приніс те «любовне одкровення» в комендатуру і переклав на німецьку.

— Дивне послання,— зауважив Бібрах.— Не відправив його, не дочекався відповіді і пустив собі кулю в лоб. Тут щось не так, якась авантюра.

— І мене дивує, пане полковнику,— підтримав Печонкін.— Може, він надто перепив... А більш за все — то справа рук підпільників або партизанів.

— Ой, як недоречно,— хмуро пробурмотів Бібрах, скося глянувши на Печонкіна.— У всякому разі, поховати його треба негайно без зайвого галасу. Не доведи боже, про це довідаються в Чернігові... Розпорядіться, Ремоф, від мого імені.

— Буде виконано, пане полковнику,— стукнув Печонкін закаблуками.

...Мати холодну голову так само необхідно, як і гаряче серце.

Бібрах пропонує старшому перекладачеві проспівати ще якийсь романс. Микола Олексійович співає і, поглядаючи на коменданта, намагається відгадати, що зараз на думці в цього «ліберала».

— З вашого дозволу, пане полковнику, я перебрався б на квартиру, яку займав Петер Сосенко,— вставив ніби між іншим.

— Ну, от іще!— Бібрах поглядом відображав докір.— Щоб і вас прибрали?

— Риск, звичайно, є,— згоджується Печонкін.— Зате вільніше.

— А саме?

— Живеш у нормальних умовах, а не в казармі.

— Слушно! Що ж, я не проти.— Комендант відходить до вікна, потім різко обертається.— Ви, бачу я, льотчика не боїтесь...

— Я просто вмю знаходити межу між обережністю і боягузством.

— У вас, Ремоф, не молочні зуби!..

Печонкін засміявся й перевів мову на інше:

— Ваша наречена дуже гарна, пане полковнику?

Бібрах замість відповіді замурикував розніженим котом.

РОЗДІЛ ДРУГИЙ

**Життя за безцінь не віддається. Вистачило однієї кулі.
Посварений з богом. Зустріч з нашими наставниками.
Посланець із Великої землі.**

1

Група партизанів, відряджена в Новоселицю для «знайомства» з парашутистами, скинутими серед білого дня, завдання не виконала: їх у селі вже не було.

— Може, дід Галась знає?— замислився вголос Павка Євенко.— Гайда до нього.

Розвідники слід у слід подалися в поле, де чорнів млин.

Величезні крила із сухим скрипом крутились, проте Андрія Григоровича всередині вітряка не було.

— Глянь, ось куди куля поцілила,— з тривогою в голосі вигукнув Федь Філон, помітивши чорну вколупину в дерев'яному стояку.

— А он ще одна,— побачив подряпину Іван Яневський в іншому місці.

Євенко, спохмурнівши, почав уважно вивчати свіжі сліди куль.

— Так, так,— промовив замислено.— У мельника був старий револьвер.

Два постріли. Хто в кого стріляв? Андрій Григорович? На нього напали лазутчики, і він оборонявся? Один проти восьми! Що ж сталося з Галасем? Діда вбили? Для чого ж виродки сховали кінці в воду? Загадка!

Ніхто з жителів Новоселиці не допоміг Павці знайти відповідь на ці питання. Про все ми довідалися значно пізніше, коли в загін з'явився з каяттям один «парашутист».

...Того дня Андрій Григорович прийшов до млина, як завжди, вдосвіта. Не встиг узятися до справ — прибігли троє в червоноармійській формі. Вони важко, поривчасто дихали й перелякано оглядалися.

— Рятуй, діду,— мало не в сльозах промовив один.

— Есесівці, гестапо,— додав другий.— Пронюхали, гади...— Галась дивився на них уважно, з удаваною турботою.

— Хто ж ви такі, скажіть, що німців так боїтеся?— спитав.

— Хіба не бачиш? — образився третій і скоромовкою прошепотів.— Ми — розвідники, нас із Москви сюди перекинули.

Андрій Григорович підняв догори вказівний палець.

— З іроплана?

— Ага,— підтвердив той самий.— У нас термінове доручення: з партизанським загonom імені Щорса зв'язатися. Шифр передати. Тільки нікому — ні гу-гу...

Галась зробив злякане лице, перехрестився.

— О, господи, страх який!

— А ти не бійся, діду.

— Ти ж наш, радянський.

— Ні,— заявив дід Галась рішуче.— Якщо зараз же не заберетеся звідси, я сам німців покличу.

— Пройдисвіт старий,— бовкнув третій «розвідник» і вгамселив старого в лице.— Не прикидайся, знаємо, що в ліс ходиш!

Ляснув постріл з револьвера. Зрадник, що вдарив Андрія Григоровича, гепнувся, як зрізане дерево. Другим пострілом дід поклав негідника, що саме цілвся в нього, а третьому лазутчикові вдалося вибити з рук старого зброю. Сильним раптовим ударом у живіт він звалив Галася на підлогу. Тут до млина вдерлося кілька есесівців. Усі націлили на Андрія Григоровича пістолети, автомати.

— Зв'язати!— наказав гітлерівський офіцер.

Потім перекладач, кивнувши на обер-лейтенанта, звернувся до діда:

— Пан офіцер говорить, що йому відомо про твої зв'язки з партизанами. Гарантуємо тобі життя, якщо проведеш до них.

— Скільки мені залишилося жити!— відповів перебільшено байдуже Галась.— На рік більше, на рік менше.

— Мовчати!— позеленів обер-лейтенант.

Старого відвезли в тюрму. П'ять днів і п'ять ночей його били, знущалися з нього.

— Гаразд, бог з вами,— сказав він.— Поведу хоч на край світу, тільки не мучте.

На другий день після повернення Павки Євенка і його групи з Новоселиці ми довідались, що дід Галась живий, але його немилосердно катують у гестапо. Добре знаючи, якими нелюдськими методами гімлерівські мордувальники намагались добути від в'язнів потрібні

зінання, ми, звичайно, почали готуватися до наступної сутички з ворогом — привели в бойову готовність усі підрозділи, з потроєною напруженістю запрацювала наша розвідка.

Основні сили загону імені Щорса зосереджувались тоді в урочищі Зруб — між Ядлівкою, Новоселицею, Мочалищем і Дідовим. Тут на всіх напрямках, звідки можливий був напад, виставили посилені пости, зробили засідки. Начштабу Кокунов разом зі своїми помічниками розробив кілька варіантів контратаки. Комісар Полярин, секретар партійної організації Головка, секретар комсомольської організації Бойко провели з партизанами відповідні бесіди.

В той день уже третя група народних месників загону імені Щорса приймала партизанську присягу.

Клятву давав кожен боєць перед строем. В урочистій тиші лунало:

«Вступаючи до партизанського загону, я перед лицем своїх товаришів, перед лицем свого народу, перед лицем любимої Батьківщини урочисто клянусь:

нещадно боротися проти німецько-фашистських загарбників і їх поплічників — ворогів мого народу. На кожному кроці буду нещадно мститись ворогам за зруйновані міста і села, за кров, пролиту нашими людьми, за сльози наших матерів та осиротілих дітей;

клянусь чесно й сумлінно виконувати всі завдання своїх командирів, у глибокій таємниці зберігати все, що стосується партизанського загону, не виказувати товаришів по боротьбі;

для виконання клятви я не пожалію сил і здоров'я, коли ж буде потрібно, без вагань віддам і життя;

а якщо через боягузство чи зраду порушу цю священну клятву, то нехай навіки я буду проклятий своїми товаришами, моїм народом, нехай нещадно скарає мене сувора рука товаришів.

Смерть німецьким загарбникам!»

На п'ятий чи шостий день після арешту Андрія Григоровича Галася наші розвідники виявили скупчення ворога в селах Світильня, Плоске і Гоголів. Це означало, що гітлерівці готуються атакувати саме той ліс, в якому розташувався наш загін. Настали тривожні години й хвилини.

Раптом нове повідомлення наших кінних роз'їздів: карателі відходять прискореним маршем у протилежному напрямку.

Партизани полегшено зітхнули, почувися жарти й дотепи:

— Задавалася свиня, що об панський паркан почувалась!

— Гітлер жиру прислав, щоб фріци п'яти змастили!

— Руки короткі, зате ноги довгі!

«Що ж усе-таки сталося? Чому фашисти так раптово дременули?»— не раз замислювався я.

Значно пізніше, десь через місяць, нам стало відомо, чому карателі відступили, не зробивши по лісу жодного пострілу. Зловісне нашестя відвів од нас Андрій Григорович Галась.

Згодившись показати карателям найкоротший шлях до партизанського загону, він навмисне спрямував їх у протилежний бік — до Бервиці, через Трубізькі болота. Ті драглисті місця із стоячою водою були переважно непрохідні, над ними роїлися міріади мошви, що безжально накидалася на людей.

Гітлерівці розгадали задум Андрія Григоровича надто пізно — вже сутеніло. Вийти з боліт і лісових хащів до ночі карателі не встигли. Довелося в лячних дрижаках чекати ранку.

Старший офіцер есесівських військ наказав привести до нього діда Галася.

— Ти навмисне завів нас сюди,— процідив сердито крізь зуби.

— Та що ви, пане офіцере, бог з вами,— запротестував Андрій Григорович.— Я веду вас навпростець.

— Це ж непрохідні болота, старий собако!— офіцер ударив Галася рукавичкою по обличчю.

— Партизани через них проходять, і ви пройдете.

— Брешеш!— ударив уже кулаком.— Якщо зараз же не скажеш правди, то накажу тебе втопити в цій смердючій каламуті.

— Ваша воля, пане офіцере,— відповів Андрій Григорович, витираючи долонею кров.

— Скажеш, де загін чи ні?— наставив есесівець пістолет до грудей старого.

Дід Галась випростався і вигукнув:

— Не скажу!

Партизана не втопили і не розстріляли. Старший есесівський офіцер, за наказом якого з Ядлівки, Русанова і Гоголева сюди були стягнуті каральні сили, ще сподівався зламати старого, тому наказав підвісити його до дерева за зв'язані назад руки.

— Де партизани?— почав допит есесівець.

— Подождіть трохи, вони самі сюди прийдуть,— відповів Андрій Григорович, скорчившись од болю.

— Де штаб загону?!

— Скоро побачиш його, коли будеш полоненим.

— Скажеш?!

— Ні!

— Розпалити вогонь!— наказав офіцер.

Шугонули язика полум'я. На Галасі загорівся одяг, задиміла борода, шкіра на обличчі почала тріскатись...

— Де загін?!— гарчав од люті есесівець.

— Йде сюди, несе вам погибель,— повторив дід Галась над силу.

...Андрій Григорович, вважаю я, і справді вірив, що, стежачи за просуванням есесівців, ми притиснемо їх до Трубізьких боліт і тут потопимо всіх до єдиного. На жаль, таке нам на думку не спало тоді. Навпаки, скупчення ворожих сил в згаданому районі змусило нас, у ту трагічну для діда Галася ніч, відійти кілометрів за тридцять-сорок на південний захід.

Катували героя до ранку. Непритомного відливали водою і знову допитували.

— Де загін?

— Скоро побачите!

— Де партизанський штаб?

— Скоро буде тут.

«Парашутист», який з'явився до нас із каяттям, розповів, що своєю безприкладною мужністю дід Галась довів старшого есесівського офіцера до сказу. Той кричав, як несамовитий, з пістолетом кидався навіть на своїх.

— Заставте його говорити, наказую!

Андрія Григоровича різали, шпигали, йому викололи очі.

— Не мине вас народна кара, виродки!— були останні слова мужнього партизана-щорсівця.

Довідавшись про це, я згадав, як дід Галась прощався з героєм — головою сільради комуністом Васи-

лем Антоновичем Тюпою. Він і сам виявився здатним на величний подвиг, наш сучасний Іван Сусанін!

Сміливість, відвагу, нехтування смертю — ці високі людські якості у всі часи виявило немало однаків-героїв — представників різних народів. Але Велика Вітчизняна війна довела, що в Країні Рад ці якості притаманні переважній більшості наших громадян, бо вони пов'язані з почуттям їх глибокої любові, їх відданості соціалістичній Батьківщині, бо вони є усвідомленням їх гідності будівників комунізму.

Так, наші радянські люди сильні: вони люблять життя і за безцінь його не віддають.

2

— Струнко!

— Вільно!

З комісаром загону обходимо стрій. Після прийняття присяги всі партизани, незалежно від віку, помітно підтягнулись. Не стало суперечок рядових з командирами: «а я зробив би інакше». Є наказ — виконує. Завели ми й таке правило: осяяла тебе ідея, цінна пропозиція — будь ласка, підходь до свого начальника і, за всіма уставними вимогами військової служби, викладай.

Поступово викорінюється «тикання», фамільярність типу: «Ванька», «Павка», «Нінка»...

— Чому не поголились? — зупиняюся проти комсомольця Філатова. Він не відповідає, лише винувато всміхається. — Більше в стрій неголеним не ставати!

— Ясно, товаришу командир загону!

— А ви? Ще не голитесь? — запитую сімнадцятирічного Івана Яневського.

Юнак, почервонівши як дівчина, хапається за підборіддя.

— Не росте, товаришу командире, — відповідає винувато.

— У нього на бороді лисина, — ловлю вухом чийсь жарт.

— Під дуб його! — додає інший.

«Під дуб» — це своєрідна гауптвахта. Партизана, що в чомусь провинявся, саджали під дуб, біля якого знаходилась штабна землянка і ставили коло нього варту. Наші жартівники з приводу цього змагалися в дотехах

і жартах. Кожен месник вважав для себе за велику ганьбу потрапити під те дерево.

Поголений, чистий, підтягнутий... На якусь мить довше затримуюсь коло найакуратнішого бійця Олексія Ізюмова. Разом з тими, хто тікав з ешелону військовополонених, він пробув у нашому «карантині» місяців зо два, але Костюк — начальник особливого відділу — ще й досі ставився до нього недовірливо.

— Не лежить до нього серце, та й годі,— сказав мені Іван Петрович кілька днів тому.— Профільтрували, просвітили його наскрізь, і на ділі він показав себе непогано, а серце говорить: «Не вір йому, Костюк».

Ізюмов — стрункий, широкоплечий парубій. З-під чорно-оксамитових брів сяють виразні сині очі. Дивиться на мене ледь насторожено і трохи зніяковіло, як кожна людина під пильним поглядом начальства.

В нього закохана білява партизанка-комсомолка із села Бірки — Марія Глибина. Скромна, мовчазна дівчина, ходить, як і всі, на відповідальні і небезпечні операції. Кілька разів вона брала участь у боях із загарбниками поруч з «профільтрованим» Ізюмовим. Тримався він, як слід, а одного разу, коли по нашому флангу несподівано застрочив німецький кулемет, прикрив дівчину, потім з гранатою кинувся на вогневу точку. У Глибиної зупинилося серце. Проте все обійшлося: кулемет змовк, а новачок лишився цілим, неушкодженим.

— Ви — сміливий,— похвалила Марія виручальника.

— «Вперед»— моє улюблене слово, Маріє Єрофеївно,— відповів парубок, скромно всміхнувшись.

«Марія Єрофеївна!» Ще ніхто не називав її так величально — по батькові, і раптом він... От що то виховання!

— Слова Суворова, Альошо, так?

— Не мої, звичайно,— сказав він.— Але це справи не міняє?

— Ви — такий відважний...

— Страх...— замислився Ізюмов,— найогидніше людське почуття. Це, Маріє Єрофеївно, божа кара.

— Ви — віруючий!— сплеснула в долоні Глибина.

Вони довго сміялись. Потім, ставши серйозним, Ізюмов продовжив свою думку:

— Я просто переконався в тому, що найчастіше гине саме той, хто боїться смерті.

— Ізюмов... Знаєте, я десь чула це прізвище,— зауважила дівчина.— Чесне комсомольське!

— Можливо,— відповів він ввічливо.— Прізвище історичне!— і з натхненням додав:— У 1814 році, коли російські війська брали Париж, майор Ізюмов — командир чугуївських уланів — захопив батарею, котра захищала підступи до столиці Франції.

— Ви так багато знаєте, Альшо!— вигукнула Глибина.

— Не більше, ніж треба знати студентові четвертого курсу інституту.

Поголений, чистий, підтягнутий...

До жінок і дівчат у мене претензій немає. Не знаю, як вони довідались, що буде «генеральний» огляд, а підготувалися — хоч в оперний театр веди! І це в лісі, між двома бойовими операціями, де праска і дзеркало майже недосяжні предмети розкоші.

А Марію Глибину, що стоїть праворуч від наших лікарів — комуністки Пелагеї Ісаківни Коломієць та Анастасії Андріївни Іванко — просто не впізнати. Вона чимось вимила голову. Волосся стало ще світлішим, кучерявим. Щоки, мов яблучка, червоні, блакитні очі випромінюють м'яке сяйво. Кохання! Дівоче кохання — чисте і прозоре, ніби кришталь. Марія любить, вона щаслива, і це почуття виривається назовні.

Пізніше, перед вечерею, ми з Марією зустрілись на просіці.

— Вам подобається Ізюмов?— запитую навпростець.

— Я люблю його!— відповідає з якимось викликом.

— А чого ж сердитись, товаришко Глибина?

— Тому... тому, що всім до цього якась притичина, товаришу командире! Всі розпитують, цікавляться, жартують... Мені вже дев'ятнадцять!— І додає спокійно:— Дружба дружбою, а служба службою. Разом на операції ходимо... Ізюмов, самі знаєте, не боягуз.

Не впізнаю нашу Марійку, не впізнаю: вона ніколи так не висловлювалась!

Глибина говорить, а я слухаю, не перебиваючи. Олексій Ізюмов, доводить вона, вихований, ввічливий, почуття його чисті, без ніяких користюлюбних думок, потаємних зазіхань. Він скромний, не заперечеє власних вад, не помічає чужих гріхів.

— А Павло Євенко, хоч усі його поважаємо, ось який,— стукає себе пальцем у висок.— «Дивись, Марійко,— говорить він,— надкушене яблуко чорніє»... Безсоромний! Або: «Марійко,— каже,— зменш, будь ласка, свої габарити». Тьху, який грубий! Альоша такого ніколи не скаже. У нас із ним справжнє кохання, товаришу командире. Вірите?

— Вам? Так.

— А Ізюмову?

— Я мало знаю його,— відповідаю ухильно, а про себе думаю: «Очевидно Костюк вплинув на мене... Може, Ізюмов зовсім не такий, як здається».

Повз нас проїжджає підвода. Кіньми править Бодня, поряд — тітка Марія. Вся її сім'я тут, у лісі: чоловік, син, дві дочки. Вона час від часу навідується в Піски, до хати. Побуде там день-два — і знову в ліс.

Згадую, як ми з Іваном Олексійовичем Головком, коли наша партизанська група стала щоденно поповнюватись, вирішили організувати постачання її продовольством. Наші зв'язкові-розвідниці Наталя і Мотя влаштували нам зустріч з головою пісківського господарства Василем Петровичем Боднею.

Зустрілися пізно ввечері на квартирі Климентія Андрійовича Сидоренка. Двері відчинила нам тітка Марія. Як зраділа ця жінка з дивовижно молодими світло-голубими очима, зустрівши нас у любій військовій формі. Вона побачила в нас представників доблесної Червоної Армії.

Здивування і радість прочитали ми і в очах Василя Петровича. Розмова з перших же слів набула ділового характеру. Домовились про постачання в загін хліба, м'яса та інших продуктів доти, доки ми перейдемо на «власні» харчі.

Потім дівчата накрили стіл, господиня принесла з кухні закуски, а в господаря знайшлась і пляшка.

Климентій Андрійович виголосив тост:

— За нашу перемогу, товариші!

— Дайте мені слово,— попросила Марія Луківна.— Я ось що хочу сказати... Треба буде — всі підемо в ліс, всі битимемо проклятих виродків!— І тут же (мати — завжди мати)— Чому, хлопці, Ваню нашого не взяли із собою? Скучили ми за ним.

— Не всім же водночас іти,— відповіла за нас Наталя.

— А як здоров'я його?

— Мамо,— засміялась Наталя,— вранці, щойно я прийшла з лісу, ви вже розпитували про це.

— Так, але я від його товаришів хочу почути...

— Іван Климентійович живий-здоровий, кланявся вам,— відповів я.

Кілька місяців проживши в лісі, ми з Головком дуже скучили за домашнім теплом, сімейним затишком, уперше за цей час сиділи в хаті біля столу і їли, не поспішаючи, гарячу, смачну страву. Приємне тепло розливалось по всьому тілу. Подумалось: «Яка жорстока війна!»

Поглядаючи на гостинних господарів, згадав я старовинний індійський афоризм: «Відважні пізнаються в бою, сім'я і діти — в біді, друзі — в нещасті». Родина Климентія Андрійовича Сидоренка хоробро билася з ворогом, була дружною навіть у біді, не шкодувала тепла свого серця друзям.

Наталя взяла гітару й, акомпануючи собі, тихо заспівала сумну пісню про льотчика. Мотя Сомко їй підспівувала.

На моїх очах виступили сльози. Я одвернувся, щоб ніхто не помітив, особливо Наталя.

Дуже був схвильований і Головко. Він сидів, похиливши голову, і машинально розгладжував зборини на льняній скатертині. «Коли б не ця людина,— подумав я,— не сидів би я тепер тут, не чув би дорогого дівочого співу... Йому, Іванові Олексійовичу, завдячую тим, що живу, бачу, відчуваю...»

— Любіть, товаришко Глибина, любіть. Справжнє кохання робить людину сильною і красивою,— сказав я юній партизанці, коли зупинилися біля штабної землянки.

...Вранці 18 грудня 1942 року карателі налетіли на Піски вдруге. Есесівці бігали з факелами і підпалювали житла сімей партизанів.

А в дворі біля хати Климентія Андрійовича Сидоренка гітлерівці били прикладами й допитували Марію Луківну.

— Ми знищимо тебе, стара бандитко, якщо не скажеш, де заїні!

— Не знаю, де він.

— Брешеш! Там уся твоя сім'я! Бийте!

Крик матері.

— Дужче! Дужче! Ще! Ще!

— Поведеш нас у ліс?

— Я нічого не знаю.

— Бийте!

— Де твій чоловік? Де син? Де дочки? Кажи, бо зараз будеш у вогні, чуєш?

— Я нічого вам не скажу, нелюди!— підпливаючи кров'ю відповіла катам Марія Луківна.

— В огонь!

Кілька есесівців схопили скалічену жінку, розгойдали її і за вигуком «Ап!» кинули у відчинені двері палаючої хати.

Про все, що скоїли фашисти в Пісках, Микола Печонкін під вечір того ж дня дізнався від самого полковника Бібраха.

— Ремоф, а чи відомо вам, що в Пісках деякий час мешкав Петер Сосенко?— спитав комендант, злегка нахиливши голову, що означало дозвіл сісти до столу.

— Я про це знав, пане полковнику,— опустився в крісло Печонкін. А про себе подумав: «Йоган» мертвий, а його доноси ще злочин коять!»— Петер, без сумніву, завжди чесно служив німецькому командуванню,— вголос додав він.

— Про мертвих говорять або добре, або нічого.

— Так. Але мене дивує...

— Що вас дивує, Ремоф?— гостро глянув Бібрах на старшого перекладача.

— Сосенка вже немає, а ви, пане полковнику, натякаєте, що це його робота.

— Більше вас нічого не дивує?— зазирнув комендант співбесідникові у вічі. Потім нагнувся, погладив свого улюбленця — пойнтера, привезеного напередодні літаком з Гамбурга.— Більше вас нічого не дивує, Ремоф?— повторив комендант, не підводячи голови.— Говоріть, не бійтесь.

— Жінка була партизанкою... Отже, жила вона в лісі. Можливо, її потягло подивитись на свою хату. Але... звідки ми довідались, що вона саме сьогодні прийде в село?

— Світ не без наших людей,— посміхнувся Бібрах, і знову всю увагу приділив рудому пойнтерові.

Вночі до лісу прийшов зв'язковий з бобровицької комендатури. Він передав усне донесення Печонкіна: провокатор, що перебуває в загоні, значиться в німців під кличкою «Кубанець», щорівцям назвався Олексієм Ізюмовим, а справжнє його прізвище — Вороненко.

«Костюк мав рацію!— подумав я і зразу ж послав за ним.— Ми не помилились, призначивши цього комуніста начальником особливого відділу». Агроном, родом із Щаснівки Бобровицького району, невеликими сірими очима добре вмів «читати» не лише колгоспні поля, а й душі людей.

Гідними начальника були і його численні помічники: Войтко А. І., Дробенко М. С., Артеменко Ф. Я., Буряк В. І., Грозенко М. І., Дивак Є. І., Лопата А. Є., Ревиський Д. П., Луговський Ф. О. та інші. Вони нарівні з усіма бійцями брали участь у бойових операціях, виявляли в них приклади доблесті й героїзму. Ці скромні люди мали додаткове, досить відповідальне завдання — бути зором і слухом загону, бути санітарами чистоти його лав.

Іван Петрович, постукуючи палицею і накульгуючи (недавно був поранений у бою), зайшов у штабну землянку.

Я ознайомив його з донесенням Печонкіна і спитав, де зараз Вороненко.

— Недалеко звідси наспівує Глибиній серенаду,— відповів Костюк.

— Негайно заарештувати,— наказав я.— А як бути з Глибиною?

— Що з Глибиною?— не зрозумів Костюк.— Втіюрилась, дурна дівчина, в негідника і все! Жаль її почуттів, звісно, та нічого — зрозуміє.

Хвилин через десять начальник особливого відділу тихо підійшов до парочки і владним голосом скомандував:

— Вороненкові встати!

Провокатор хотів було шарахнутися в бік, та Іван Петрович не дав йому опам'ятатись:

— Руки вгору!

Вранці шпигуна привели на плац, зачитали вирок: за зраду Батьківщини — розстріляти.

Марія Глибина попросила дозволу виконати вирок.
— Мій коханий, давай прощасємось,— промовила сухо, спрямувавши ствол гвинтівки в груди провокатора.— Улан Ізюмов захопив французьку батарею, а що доброго зробив ти, фашистська гадино?

Для зрадника вистачило однієї кулі — добре стріляла Марія Єрофеївна.

3

Дійсність доводить, що в школі «відмінники» не всі. А бувають і такі «учні», котрі з «двійок» не вилазять. Проте більшість з них рано чи пізно спохвачується, що відстала, і наздоганяє прогаяне. Одному це вдається легше, іншому — важче. От цікавий приклад.

У загін прийшла людина, знайома багатьом партизанам, і в щирості її намірів сумніву не мав ніхто. Навіть Іван Петрович Костюк.

Прибулий сказав коротко і ясно:

— Я посварився з богом. Дайте мені кулемет, і я кришитиму фашистів.

Його взяли у «карантин». Частенько з ним розмовляли комісар Полярин, секретар парторганізації Головка, та й мені доводилось. Він був звичайним співбесідником, навіть зовні непоказним. А все-таки у ньому щось приваблювало. Очевидно, щирість.

Антон Кравченко до війни закінчив десятирічку. Відслужив армію. Працював теслею у колгоспі, став комсомольцем. А селом завжди ходив похнюплений: соромився односельцям у вічі дивитись. Батьки за час його перебування в армії вступили до секти баптистів, проповідники якої твердили, що людину створено не для радощів, а для страждань, і вона мусить за це славити бога.

Тихий хлопець довго вмовляв батьків залишити секту, а якось, коли терпець урвався, мало не з кулаками кинувся на них, обізвав їх лайливими словами. Батьки стримано, поблажливо-усміхнено відповіли на гнів сина: «Все від бога!»

Потім на Антона, немов сажа з мішка, сипонуло горе: померла мати, рівно через рік — батько, а ще згодом менша сестра — учениця п'ятого класу, купаючись в озері, втопилась. Зостався він один. Через півроку за-

хворів. За цей час друзі провідали його лише двічі. Вперше — коли втопилась Катя. Вони сказали: «Нічого не вдієш, Антоне,— прикрій випадок». Вдруге — коли він сам захворів. Прийшли, посідали, покурили й сказали: «Ну, видужуй, нічого хиріти!»

Зате, ніби з нір, повилазили «брати» й «сестри». Приносили хворому їсти, топили піч, прали білизну і непомітно день у день вбивали в голову хворого свої «істини».

Коли раніше в суперечках з батьками Антон počував себе цілком упевнено, то тепер проповідники, які зуби на своїй казанині з'їли, хутко заганяли його на слизке.

— Брате мій, не сперечайся з нами,— вкрадливим голосом говорив йому один із старших «братів». — Почитай біблію, тоді все проясниться. У всякому разі твоєму здоров'ю вона не зашкодить.

І хворий на догоду «добрій» людині читав біблію. Знайшов там багато незрозумілого і просто безглузлого.

— Тут ось кінці з кінцями не сходяться,— вказував Кравченко «братам» на окремі уривки тексту.

Проповідників це не бентежило. Вони радили молодому «братові» не звертати уваги на деякі неясності: мовляв, пізніше все розтлумачать, та згодом і бог відкриється йому.

Кравченко одружився з дівчиною-сектанткою, котра під час хвороби найбільш турбувалася про нього. Собою була вона непогана, в очах її так і світилась доброта й покора.

Антон повернувся в теслярську бригаду, працював, як і раніше, непогано, але вигляд у цього наведеного в лоно «єдино істинного віровчення» чоловіка був уже інший: голос став безбарвним, в очах з'явилась якась приниженість. Тепер від нього тільки й чулося: «Все від бога», «Готовий постраждати за віру», «Мир божий над усе», «Бог дав, бог і взяв».

Таким чином Кравченко став визнавати тільки владу бога. Коли гітлерівська Німеччина підступно напала на Радянський Союз, він, послухавшись своїх наставників, уникнув мобілізації в діючу армію.

От на Чернігівщину вдерлись загарбники, на бляхах ременів яких було викарбовано: «З нами бог». «Божі діти» безжально розстрілювали мирних людей, палили

села й міста, кидали у вогонь немовлят, гвалтували жінок.

Ватажки секти зустріли окупантів хлібом-сіллю. Пресвітер, що невідомо звідки з'явився в селі, зібрав богомольних бабусь, прочитав і розтлумачив їм послання апостола Павла: «Всяка душа хай буде покірною вищій владі, бо немає влади не від бога... Хто противиться владі — противиться богові, і сам накличе на себе осуд».

— Що це означає?— спитав Антон у дружини.

— Бог згодом відкриє нам істину,— відповіла вона і нагадала слова того самого апостола:—«Благословляйте гонителів ваших, благословляйте, а не проклинайте».

— Ні, Людочко, тут щось не так!— запально вигукнув колишній комсомолец.

— Звертайся, Антосю, до бога, тільки до бога,— радила Люда з тупою покурою в очах.

Кравченко скривився, виглянув на вулицю, там стояв ворожий транспортер.

— А в нас, Антосю, скоро буде дитина... Якщо всевишній забажає, дасть нам сина.

Люда не народила ні сина, ні дочки...

В хаті молодого подружжя баптистів зупинився офіцер гітлерівського вермахту. На другий день, коли Антон рубав дрова на подвір'ї, з відкритого вікна почувся приглушений крик, а потім постріл. Він ускочив до хати й побачив те, що в одну мить перетворило покірного баптиста на войовничого атеїста: дружина лежала на підлозі в калюжі крові, спідниця на ній була розірвана. «Він хотів її згвалтувати»,— збагнув Кравченко, і сокира, яку Антон тримав у руці, розрубала голову фашиста надвоє.

Понад три місяці переховувався Антон у лісі, жив дикуном. Потім вирішив стати партизаном, щоб мститися за смерть дружини, за смерть дитини, яку вона носила під серцем, за згнатьблену рідну землю.

— Ви, Антоне Івановичу, напевно, згадали слова євангеліста Луки: «Продай одежу свою і купи меч?»— спитав Полярин.

— Ні,— відповів.— Я згадав присягу, котру давав у Червоній Армії.

Життя вчить: Кравченко став народним месником, відважним кулеметником.

...У Ядлівці знову зупинилась якась засекречена частина. Туди йшли машини з цементом, залізом та іншими будівельними матеріалами. Прискореними темпами там копали траншеї, під шкільним будинком прокладали підземні хідники.

Начштабу, комісар і я взялися обмірковувати план розгрому нового німецького гарнізону в Ядлівці.

Розвідці ніяк не вдавалось точно встановити, де саме проходить підземний кабель, де розташовані вогневі точки, яке озброєння у ворога.

Всі надії поклали на вже перевірений метод: раптовість нападу, кмітливість і відвагу бійців і командирів.

О другій ночі до Ядлівки підтягнули кілька партизанських груп, кожна з яких мала певне бойове завдання. На узбіччях головних доріг, щоб належно зустріти ворогів, зробили засідки.

Рівно о третій дали сигнал до штурму. Напад виявився таким несподіваним і навальним, що жодна вогнева точка противника не встигла відкрити вогню. Та попереду було найскладніше — атака шкільного будинку.

За командою «Вперед!» у вікна летять зв'язки гранат. Ще не розвіявся дим від вибухів, партизани, незважаючи на автоматні черги, кризь виламані двері й вікна вриваються всередину школи. Першим проникає в будинок комуніст Федір Остапович Луговський, за ним — начальник автотранспортної колони Петро Рябуха і його товариші — Михайло Булінін, Михайло Подлесний, за ними ще чоловік п'ятнадцять, у тому числі й Антон Кравченко.

Бій у шкільному будинку був коротким, але жорстоким. Хмари диму від палаючих меблів, дзенькіт скла, брязкіт металу, короткі команди нашою й чужою мовами, стогін пораниених...

Зав'язалась рукопашна. Кравченко користується ручним кулеметом, як довбнею. «Бий фашистських вироdkів!» — кричить він надривно і гатить «дегтярьом» по головах.

Німці відходять у траншеї, та партизанські кулі дістають їх і там. Частина гарнізону засіла в підвалі.

Ми також маємо втрати: вбито партизана Головка, тяжко поранено комуніста Луговського. Наші лікарі, подружжя Прохоренків, перев'язують його рани.

— Федоре Остаповичу, — нахилиюсь до нього, — зараз перевезуть вас на базу.

— Командире, ти потрібний там, — показує рукою туди, звідки доноситься стрілянина. — Не турбуйся про мене.

В підземеллі гітлерівці теж недовго затримуються: збиваємо із завісів залізні двері, за якими вони причаїлись. Ворожа солдатня вибирається в сад, але й там її зустрічає партизанський свинець. Колишній баптист розстрілює загарбників упритул, вигукуючи: «Гот іст міт унс!»*, «Ось вам бог, ось де!»

Захопившись переслідуванням гітлерівців, я вискочив з підземелля у двір і мало не наклав життям: у темряві Олександр Єлисейович Маковій, сприйнявши мене за німця, так огрів прикладом у груди, що з очей іскри посипались. На щастя, вистрілити він не встиг.

До ранку з гарнізоном ми покінчили. Тоді до школи під'їхала колона наших машин. На одній ми повезли вбитого і поранених товаришів, на інших — трофеї.

З тої ночі Ядлівка назавжди стала вільною; жоден окупант більше не навертав туди.

4

Від Новоселицьких і Старобасанських лісів, де отаборився наш загін, до Кобизьких, у яких дислокувався підрозділ партизанського з'єднання «За Батьківщину», відстань тридцять п'ять кілометрів.

Наприкінці 1942 року з цим з'єднанням, тоді ще невеликим загоном, нашим найближчим сусідом, ми налагодили міцні зв'язки. Порівняно невеликі лісові масиви, де базувався загін імені Щорса, не давали нам змоги надто розростатись, тому частину поповнення ми переправляли до сусідів.

Для обміну бойовим досвідом і координації дій ми все частіше навідувались одні до одних, хоч такі «мандрівки» були досить ризиковані. Головною перешкодою була залізниця Київ—Москва, що охоронялась посиленними дозорами, а подекуди — навіть цілими ворожими гарнізонами.

* «З нами бог». (Нім.).

Залізницю доводилось перетинати в різних місцях і по-різному.

Одного разу я зі своїм ад'ютантом пересік її поблизу станції Марківці галопом верхи на конях. Поки ошелешені гітлерівці отямались, ми були вже метрів за триста від насипу й розтанули в темряві. Інколи, не гріх зізнатися, колію доводилось просто переповзати на животі.

Якось темної дощової ночі через переїзд на перегоні Заворичі — Кобижча переходив наш обоз.

На той час гітлерівське командування зосередило проти партизанів значні сили.

Незважаючи на пізній час і негоду, німці тут як тут! Наші підрозділи прикриття залягли й вогнем почали пробивати дорогу обозові, що розтягся на цілий кілометр. Їздові без паніки правили кіньми, просувалися вперед.

І все-таки без лиха не обійшлося. Кулеметною чергою просто на колії вбило коня, запряженого з іншими у віз, на якому наші пекарі-партизанки Пелагея Ісаківна Коломієць, Анастасія Андріївна Іванко і Марія Іванівна Бодня везли хліб, котрий ми цінували нарівні з боеприпасами.

Гітлерівці зосредили вогонь на нерухомій підводі. Вони розраховували, що на переїзді утвориться пробка, яка дасть можливість знищити весь обоз.

Партизанки розгадали цей намір ворога, вони зіскочили на залізничне полотно, розпрягли вбитого коня, відтягли його трохи вбік і одним конем стягли віз із колії. Решта обозу перейшла без втрат.

Минає днів п'ять, і ми на машинах вирушаємо до сусідів саме через цей злощасний переїзд.

Нас тринадцятєро. Попереду йде «опель-олімпія», за кермом якої Петро Рябуха, слідом — всюдихід, котрий веде Михайло Булинін.

Перед тим як проскочити залізницю, зупиняємось у невеличкому хуторі Григорівці.

Підходжу до крайньої хати, що стоїть майже під лісом, стукаю у вікно.

— Вийди, хазяїне, — гукаю.

Господар відчиняє двері. Пробачаюсь за те, що турбуємо в таку пізню годину.

— Дещо хочемо розпитати, батьку. Ми партизани,— пояснюю.

— А я не сумліваюсь, хто ви,— відповідає він.— Германи давненько не заходять до нас. Що їм тут робити? Всі три хати хутора вже начисто пограбовані. Останню курку зжерли, а яйки, вони знають, на сосні не ростуть. Заходьте, дощ як з відра.

— Скажіть, переїзд проти вашого хутора дуже охороняється?— заходжу в сіни.

— Дуже, синку,— відповідає господар, зітхнувши.— Минулого тижня партизани ешелон підірвали, от і наїхало їх, що й за рік не перевішаєш. А на переїзді, вважаю, до сотні рудих собак буде.

Шукати інший переїзд немає рації, бо де гарантія, що й там не буде «сотні рудих собак».

— Жми!— кажу Рябусі.— Дощ періщить, може вони кротоми в норі позалазили.

Темно, ледь видно, як «двірник» на вітровому склі промітає півколо.

А що, як посіяти паніку, створити видимість масованого нападу на переїзд? Повідомляю про це товаришів.

Всюдихід бере від «опеля» праворуч. Партизани розсипаються полем і відкривають по переїзду автоматний вогонь. Для посилення психологічного ефекту з машини починають строчити два трофейних кулемети, зняті з підбитих танків. У відповідь — безладна стрілянина.

— Вперед! Ура-а-а! — командую.

— Ура-а! — підхоплюють партизани.

Німці, відстрілюючись, відходять у напрямку станції Кобижча.

Переїзд вільний.

З'єднання «За Батьківщину» тієї ночі виглядало зовсім інших «гостей», тому його передові дозори зустріли нас дуже підозріло. Зате потім бесіда була гарячою і зворушливою.

Особливо раділи з нашого приїзду комісар Михайло Іванович Стратилат (до війни — секретар Носівського райкому партії) і друг нашого загону, старий більшовик Порфирій Федорович Кіхтенко.

— Що, Сашко, і досі ганяєш по селах поліцаїв у підштаниках? — спитав Кіхтенко, сміючись. Потім серйоз-

но: — Радий за тебе, льотчику, радий. Орли хлопці твої. Здорово фашисти тікають од вас!

Михайло Іванович Стратилат підхопив:

— Наші сусіди ще не те покажуть.

Раніше з Михайлом Івановичем ми ніколи не зустрічались. Він мені подобається. Вольове обличчя, розумні очі. «Щиро вірить в успіхи нашого загону. Він не з тих, що ганяються за дешевою славою. Успіх товаришів — його успіх», — зробив я висновок.

Пізніше, коли у відвертій дружній бесіді ми зачепили поняття «честолюбство», Стратилат досить влучно зауважив:

— Слава... Майже кожна людина, навіть найскромніша, якоюсь мірою честолюбна. Біда, що дехто іноді в гонитві за славою чинить лихо не лише собі, а й усьому колективові і навіть суспільству.

Кіхтенко, схвально киваючи головою, слухав комісара, як батько — улюбленого сина. У мене тоді з'явилась думка, що вони ніби становлять єдине ціле, доповнюють один одного.

Комісар з'єднання «За Батьківщину», пам'ятаю, висловив цікаву думку щодо гордого наймення — народний герой.

— Людина, котра в лиху годину робить для свого народу все можливе і просто неможливе, не тільки герой, а герой народний.

— Правильно, — підтримав Михайла Івановича Кіхтенко. Потім, обернувшись до мене, спитав:

— А ваш Корчагін — Павло Євенко, з усіма його недоліками, хіба не народний герой? А Сидоренко Іван Климентійович, а київський робітник Борис Кокунов, а Коля Герасименко, Микола Печонкін, а ваші комсомолки-розвідниці Наталя й Мотря? І, нарешті, мельник Андрій Григорович Галась? Про цього дідуся, Сашко, колись напишуть історичний роман!

Я зрадів, що старий більшовик пам'ятає і так добре відгукується про партизанів нашого загону, і одночасно був задоволений тим, що йому вже відомо про подвиг діда Галася.

— Звідки ми знаємо? — запитав Порфирій Федорович і сам же відповів: — Уся Чернігівщина знає. Це ж який хороший приклад для виховання молодих партизанів!

Так ми перейшли до питань масово-політичної роботи серед юних народних месників, до найближчих завдань наших партійних і комсомольських організацій.

Мені, молодому командирові, комсомольцеві, були дуже корисними по-батьківськи дружні поради Стратилата і Кіхтенка. Вони лишили глибокий слід у пам'яті.

Згодом я познайомився з уславленими героями-партизанами Чернігівщини, командирами полків партизанського з'єднання «За Батьківщину» — Михайлом Дешком, Миколою Симоненком і Олександром Шеверьовим. З ними теж важко було розлучатись.

Хочеться кілька слів сказати окремо про комсомольця Миколу Симоненка. Про цього відважного юнака я багато чув ще до нашого знайомства. В Носівському районі він очолював підпільну групу, котра стала ядром партизанського загону. В Миколи був великий друг і бойовий помічник — Омелян Хохуда.

Очолювана ними група встановила зв'язок із залізничниками, і ті повідомляли молодих підпільників, коли і які військові ешелони мали проходити через Носівку.

Першу диверсію група Симоненка вчинила на перегоні Носівка — Ніжин. Гітлерівці резервом переганяли з Києва до Харкова шість паровозів. Микола Симоненко, Омелян Хохуда з товаришами розгвинтили рейки на стиках, розсунули їх так, щоб машиністи нічого не помітили. Всі паровози загуркотіли під укіс.

В одному бою Симоненко та його друзі зняли з підбитого німецького танка гармату і, за порадою Михайла Івановича Стратилата, встановили її на звичайний селянський віз. Нею носівські партизани розбили паровоз бронепоезда, з якого зняли ще дві гармати. Так у загоні Миколи Симоненка була створена артилерійська батарея, яка завдала окупантам багато шкоди і ще більше жаху.

Пізніше носівський загін Миколи Симоненка та Омеляна Хохуди увійшов до партизанського з'єднання «За Батьківщину», яким командував Іван Михайлович Бовкун.

Перед самим від'їздом із Кобижчанських лісів я познайомився ще з двома героями партизанської війни — комбатом Андрієм Івановичем Конишевським (пізніше, після розгрому кількох ворожих гарнізонів, він зі своїми

кіннотниками провів короткий відпочинок у таборі нашого загону) та Андрієм Аврамовичем Вовком — організатором підпільних груп у Макарівці й Лукашівці Бобровицького району, котрий став потім активним бійцем з'єднання «За Батьківщину». (Тепер він доцент Київського ордена Леніна державного університету імені Т. Г. Шевченка).

Вертався я на свою базу в чудовому настрої: обмінялись досвідом, домовились про бойову взаємодію. Михайло Іванович Стратилат і Порфірій Федорович Кіхтенко пообіцяли нам допомогти швидше налагодити зв'язок з Українським штабом партизанського руху, від якого ми чекали вказівок і підтримки.

5

— Приблизно о другій ночі недалеко від села Озеряни Бобровицького району з чийогось літака викинувся парашутист, — повідомив наш зв'язковий. — Начальник озерянської поліції Лисиця і всі його поплічники освілювали небо ракетами, стріляли в приземленця, викликали по тривозі гітлерівців.

— Парашутиста знайшли? — допитуюсь.

— Ні.

— Ви певні?

— Певен, — твердо заявляє зв'язковий.

Парашутист сховався. Логіка підказувала — наш.

— Немає сумніву, що це посланець Центрального або Українського штабу партизанського руху, — запевняє Полярин. — Стратилат і Кіхтенко виконують свою обіцянку.

Вживаємо термінових заходів до розшуку парашутиста. Пошуки марні: пропала людина, ніби у воду впала. Через кілька днів довідуємось, що гітлерівці знайшли на узліссі шмат закривавленої парашутної тканини.

Минули тиждень, другий і третій, а про парашутиста ні слуху, ні духу.

За цей час нам знову поталанило зв'язатися з партизанським з'єднанням «За Батьківщину». Його комісар Михайло Іванович Стратилат на запитання, хто, на його думку, той парашутист, відповів без вагань: «Посланець із Великої землі».

— Куди ж він міг подітись?

— Очевидно, поранений, і хтось із місцевих лікує його,— висловив припущення Стратилат.

— То нам би сповістили!

Михайло Іванович, усміхнувшись, спитав:

— А зв'язок з населенням у вас добре налагоджено?

— У нас майже в кожному селі є вуха й очі,— відповів я.

Він знову всміхнувся:

— От-от, сам кажеш: «майже в кожному». А десь та немає, і додав:— Посланець із Великої землі сам знайде вас.

Вийшло точнісінько так, як передбачав Стратилат. Одного дощового ранку вартові нашого загону затримали і привели до штабу кремезного чоловіка, що кульгав, спираючись на палицю.

— Здрастуйте, товариші,— привітався незнайомий, увійшовши до землянки.

— Здрастуйте,— відповідаємо майже хором.

Він був у довгому шкіряному пальті, з-під коміра гімнастерки тонкою лінією виднівся білий підкомірець. Ми розглядали гостя мовчки, насторожено. Він, не поспішаючи, скинув пальто, складаним ножиком відпорів підкладку рукава і добув звідти тоненький клаптик тканини.

— Хто з вас командир загону? — питає.

— Я.

— Тоді вам і відрекомендуюсь,— промовив він, подаючи мені клаптик.

Читаю віддрукований на машинці текст: «Товариш Овдієнко Яків Романович є уповноваженим ЦК КП(б)У по координації дій партизанських загонів південної частини Чернігівської області». Підпис, кругла печатка.

Кілька разів перечитую текст, вивчаю кожну літеру на печатці. Потім передаю цей своєрідний мандат комісарові Полярину, а він, у свою чергу,— начальникові штабу Кокунову.

Овдієнко стоїть серед землянки, заклавши руки за спину, і мовчки спостерігає за цією процедурою.

— Чому стоїте, Якове Романовичу? Ми раді, дуже раді. Сідайте, будь ласка.

— Сідай, на чому стоїш? — розсміявся Овдієнко.

А сісти йому справді ні на що. Ми посхоплювались, звільнили єдину лаву, збиту абияк.

— Кочуємо з місця на місце, тому меблями не устатковуємось,— пояснює Полярин.

Жарти, сміх, рукотискання і запитання: Яків Романович випадково не той самий парашутист, котрий стрибнув уночі місяць тому?

— Той самий,— стверджує Яків Романович.

З розповіді Овдієнка довідуємось, що його поранили в ногу ще до того, як приземлився. Всю ніч, перемагаючи гострий біль, він повз у пошуках місця, де можна було б захватитись від ворога, аж доки знепритомнів. Прийшов до пам'яті в чийомусь погребі, де міцно тхнуло сирою картоплею і кислою капустаю.

— Мамо, він велика людина,— почув Яків Романович писклявий голосок дівчинки.

— Чому так думаєш? — обізвалася жінка.

— А тому! Його з літака скинули. Значить з Москви, а коли з Москви — то велика людина,— доводила дівчинка.

Тричі на день господарки спускалися в погріб, перев'язували Овдієнкові рани й годували. Навіть роздобули десь махорки.

— Курить тільки вночі,— застерігала хазяйка.— Фашисти цілий день тиняються навколо. Побачать дим — пропадете... І ми з вами.

Інколи, як правило вночі, мати й дочка злазили в погріб удвох і розповідали Якову Романовичу новини. Таким чином, він був у курсі багатьох справ. Уповноважений ЦК знав про те, що десь неподалік Озерян, де він перебуває, є партизанський загін, що начальник поліції Лисиця з гітлерівським офіцером щоденно обходять двори, заглядають у хлівни, погреби, лазять на горища.

— А до вас не заходили? — поцікавився Овдієнко.

— Заходили разів сто,— відповіла хазяйка.— Я в них на особливому обліку — підозріла.

— Наша мама була депутатом сільради,— пояснила дівчинка.

«Дивно,— подумав Яків Романович,— особа підозріла, а її погребом досі чомусь не зацікавились».

Хазяйка здогадалася, що бентежить пораненого, і розкрила таємницю:

— Ми ближче до хати новий погріб викопали, а на цей згребли різне сміття.

Рана гоїлась. Відчувши повернення сил, Овдiєнко вiршив iти iз схованки — розшукати загiн iменi Щорса. Хазяйка рiшуче запротестувала: не можна, Лисиця скрiзь пости розставив!

— З оповiдей хазяйки я зробив висновок, що Лисиця — то справжнiй тигр, i мене дивує, чому ви досi не здихались його, — сказав Овдiєнко. Та подумавши, що ми можемо сприйняти його останнi слова як догану чи вказiвку, поспiшив додати: — ЦК не уповноважував мене пiдмiняти командування загону. Головне моє завдання — допомогти вам налагодити партiйну роботу, розгорнути масово-полiтичне виховання серед населення.

Давно вiдомо, що коли обiцянки й наміри йдуть рука в руку з дiлом, результати завжди будуть хорошими. У Якова Романовича Овдiєнка слово з дiлом не розходилося. Ми це вiдчули з першого ж дня його перебування в загонi. Порадник наш працював спокiйно i рiвно. Власним прикладом вiн доводив нам, що нервознiсть — поганий помiчник у боротьбi з ворогом.

Зауваження Якова Романовича щодо Лисицi командування загону взяло до уваги: ми вiршили лiквiдувати осине гнiздо в Озерянах, а його начальника — скарати. Розробили точний план дiй.

Невелика група на чолi з начштабу Кокуновим, переодягнена в есесiвську форму, посеред дня в'їхала на легких машинах у село й завершила до двох кам'яних будинкiв колишньої школи.

У павука шестеро очей, а в озерянського Лисицi — значно бiльше. Знаючи, що партизани часто переодягаються в нiмецьку форму i нападають на полiцейнi стани навiть серед бiлого дня, вiн звiдусюд убезпечував себе вартою.

— Стій! — полiцай перегородив дорогу машинi Кокунова. — Документи!

Усунути його з дороги було неважко, але постріл мiг сполошити, пiдняти на ноги всю вовчу зграю. Комсомольцевi Борисовi Кокунову допомогли витримка i... старий номер фашистської «Фольклiшер беобахтер».

Схвально кивнувши вартовому, вiн сказав:

— О, тi ест карош зольдат. Зовi суда гаспадiна Лiсiтца. Скажi: германскi офiцер iз Шернiгофа приехалъ, а я пока будет шiтать, — i розгорнув сторiнки так, щоб полiцаевi видно було заголовок газети.

Розрахунок начштабу був точним: букви чужого алфавіту магічно вплинули на поліцаїв. Постоявши дві три секунди в нерішучості, він різко повернувся й побіг доповідати своєму шефові, що прикотило начальство.

І от назустріч «есесівському офіцерові» біжить здорovenний дядько, обвішаний пістолетами, гранатами, шаблюкою. Його чорні кошлаті брови, навислі на очі, тремтять, а одутле обличчя розпливається в догідливий посмішці.

— Начальник поліції Лисиця, пане гауптман! — рапортує він.

Борис Васильович, невдоволено глянувши на нього, запитує:

— Лісітса, а где твоя парашутіст?

— Пане гауптман, вжив усіх заходів...

— Поштрой аллес поліцаї, я ест із Шернігоф, ферштейн?

— Хварштейн, пане гауптман. Айн момент!

— Без оружїє. У вас многа партізанен! «Фольклішер беобахтер» напісаль,— і «капітан» суне Лисиці під ніс стару газету.

— Що ви па... пане...—З переляку поліцаї почав заїкаться.— Все перевірено, пане...

— Ісполняйт прїказ!

Дві шеренги поліцаїв були негайно вишикувані. Їх миттю оточили партизани. Підійшов Кокунов з «вальтером», Іван Яневський і Федір Філон — з автоматами.

Поліцаї перезирнулись: певно, збагнули, з ким мають справу, однак ніхто не ворухнувся — із легкових машин на них дивились стволи ручних кулеметів.

— Нам відомо, што ві все ест партізанен,— грав свою роль Кокунов.— Ви сховаль советцкі парашутіст!

Поліцаї знову перезирнулись: он воно що!

— Прафда? — звернувся Кокунов до одного.

— Нікак нет, пане гауптман,— рывкнув той у відповідь.— Ми чесно служимо фатерлянд..

Кокунов поблажливо посміхнувся.

— Кто стреляль советцкі парашутіст? Поднімал рук.

Всі негідники, за винятком двох-трьох, підняли руки. «Німці», що сиділи в машинах, засміялись.

— Доннер веттер! — вилаяв їх Кокунов.— Лісітса, п'ять шак фперед!

Начальник поліції, рука під козирок, голова задерта, ступив крок-другий до «шефа». Тут, як оком змигнути, Іван Яневський і Федір Філон умить обеззброїли його і зв'язали.

— Тепер поговоримо нашою рідною мовою,— сказав Кокунов.— Ми — партизани, приїхали скарати вас за зраду Батьківщини, за те, що поранили радянського парашутиста, за всі ваші злочини проти народу.

З кожним словом Бориса Васильовича запродавці все нижче схиляли голови.

До приміщення школи під'їхав наш грузовик, і партизани почали вантажити захоплені кулемети, автомати, гвинтівки і боеприпаси.

— Всім на коліна! — скомандував Кокунов.

Лисицю тут же перед строем було розстріляно.

— А вам даруємо життя,— сказав Кокунов.— Поклянїться землею, на якій народились, що більше ніколи не будете служити загарбникам.

— Клянемося!— хором гукнули лакизи.

— Геть, по домівках! І то швидше! Та знайдіть у собі мужність спокутати злочин перед Вітчизною!

РОЗДІЛ ТРЕТІЙ

Срібний портсигар з монограмою. Розмова із Сидором Артемовичем Ковпаком. На підступах до острова Колупин. Слово партії — в маси! Друг дитинства.

1

У 1952 році (я працював тоді в Укрголовцукрі) якое до мене прийшов несподіваний відвідувач — хлопчик років одинадцяти. Білявий, із жвавими, допитливими очима. Зодягнутий бідненько, у великих, не по нозі, черевиках.

— Здрастуйте,— промовляє твердо.— Ви — товариш Кривець Олександр Єлисейович?

— Він самий,— відповідаю, запрошуючи сідати.— А ти хто будеш, у якій справі?

— Володя Ленцов,— серйозно, по-дорослому подає гість руку.

Напружую пам'ять: «Ленцов, Ленцов...»

Хлопець дивиться на мене з жалем: як це я міг забути, хто такий Ленцов! На якусь мить мене виручає телефонний дзвінок. Знімаю трубку. Відповідаю комусь машинально і відчуваю на собі Володин погляд. «Ленцов... хто такий Ленцов?»

— Так от,— продовжив він, ледь-но трубка лягла на важіль,— я приїхав...

У цей час мене покликали на нараду. Як же бути з малим?

— Володю, розумієш, яка справа. Ти, бачу, хлопець з головою...

— Я повинен чекати?

— Так, години зо дві.

— Ого! — вигукує Володя.— Нічого собі... А де? Можна тут?

— Будь ласка.

— А якщо телефон дзвонитиме?..

— Відповіси, де я.

— Добре.

Поки доповідав про стан підготовки заводів до сезону цукроваріння, про хлопчика не думав, а почалися виступи — знову занепокоїло питання: хто ж такий Ленцов? Може, Володя прийшов до мене, як до колишнього командира партизанського загону?..

Скінчилась нарада. Сидимо з Володею в кабінеті; слухаю його розповідь. Приїхав він з Харківської області. Один його далекий родич, колишній партизан, у якого хлопчик тепер живе, був за службовими справами в Києві й відвідав Український партизанський музей. На стенді він побачив срібний портсигар з монограмою: «Н. А. Ленцов». Адміністрація закладу не змогла відповісти, звідки і як той портсигар з'явився. Тоді Володя сам вирішив з'їздити до Києва і довідатись, що то за портсигар і чи не належить він його батькові — Миколі Андрійовичу Ленцову, котрий пропав безвісті за місяць до народження сина.

Тільки хлопчик заговорив про портсигар з монограмою, я пригадав, про якого Ленцова йдеться. Повів Володю до себе додому і там розповів йому всю гірку правду.

...Одержали ми першу довгождану радіограму, що радісно схвилювала всіх нас:

«Командиріві загону імені Щорса тов. Кривцю.

Недавно довідалися про ваше існування. На майданчик Бовкуна скину вам рацію і вантаж. Строкач».

Український штаб партизанського руху, завдяки турботам уповноваженого ЦК КП(б) України товариша Овдієнка й командування партизанського з'єднання «За Батьківщину», вперше зв'язався з нами. Було вирішено подати загоніві імені Щорса допомогу. Літак скинув у район нашого дислокування невеликий десант, до якого ввійшли спеціально підготовлені підричники, розвідники й радисти. Повідомити нас про день і час вильоту, а також про місце висадки десанту штаб не міг, оскільки безпосередньо з нами зв'язку ще не мав.

Якось уранці на одній з наших застав почалася перестрілка. До штабу загону долинали довгі автоматні черги й поодинокі постріли з пістолетів.

— Дивна перестрілка,— сказав товариш Овдієнко.— Наші строчать з автоматів, а хтось відстрілюється з пістолетів.

«Німці? — замислився я.— Не може бути. Тепер вони все частіше гатять по нас із гармат. Заблукала їх легкова автомашина? Теж мало ймовірно — перебуваємо далеко від шляхів...»

Раптом перестрілка припинилась, а через деякий час виникла в районі іншої застави. І знову черги з автоматів і поодинокі пістолетні постріли.

Подібні раптові перестрілки були для нас невидовижу. Траплялось, на партизанські застави нападали великі групи гітлерівських агентів-вивідувальників, а бували й випадки, що кілька розвідників-партизанів із сусіднього загону, сприйнявши наших бійців, переодягнених у ворожу форму, за окупантів, одкривали вогонь...

З кавалерійським взводом галопом мчуся до місця події. Ось і перша застава, мене зустрів начальник її Федь Філон.

Комсомольця Філона я знав як хорошого бійця. У вісімнадцять років він уже навчився володіти нервами так само добре, як автоматом.

Федір, побачивши мене, підбіг і доповів про все докладно.

...Партизанський дозор помічає, що полем у напрямку лісу двоє невідомих несуть пораненого чи вбитого. Вартові підпускають їх до узлісся, дають змогу перейти рів.

Філонові та його товаришам впадає у вічі незвичайний одяг невідомих: дівчина в червоноармійській шинелі й пілотці, мужчина, вищий від неї зростом,— у цивільному, той, кого несуть,— у військовій формі радянського командира, тільки чомусь без головного убору...

— Стій! — наказує Філон.

— Стій! — повторює Іван Числов.

— Руки вгору! — приєднується до них вигук Марії Глибиної.

Невідомі наказу не виконують, а зі своєю нелегкою ношею кидаються до кущів. Тоді партизани відкрили вогонь з автоматів, а ті почали прицільно відстрілюватися з пістолетів.

Бійця Числова рятує лише стовбур сосни, за яку він устиг сховатися куля поцілила в дерево на рівні його лоба.

— Ми б догнали їх, але бачимо, що біжать вони прямо на заставу третьої роти, а там же, напевно, чули стрілянину, то й зустрінуть їх, як належить,— закінчує Філон.

Скачу конем до сусідньої застави. Там застаю таке: у глибині лісу між кущами лицем до землі лежить убитий, накритий гіллям. На ньому форма командира Червоної Армії з відзнаками старшого лейтенанта. Начальник застави доповідає:

— Це від нас приховали. А ось його ТТ,— подає мені пістолет.

— Їх було троє?

— Троє. Дівчина і мужчина в цивільному втекли,— відповідає начальник застави винувато.

Ніяких документів у вбитого не знайшли. Та серце мое стиснулось од болю, коли я вийняв з його планшета топографічну карту, на якій червоним олівцем було обведено наш лісовий масив. У кишені невідомого ми знайшли срібний портсигар з монограмою «Н. А. Ленцов», у якому були цигарки «Казбек».

— Товариші, він — командир Червоної Армії,— кажу збентежено.

Партизани зняли кашкети.

— Товаришу командире, дозвольте звернутись,— козиринула комсомолка Євдокія Погрібна.— Якщо він радянський командир, то чому ті двоє не зупинились, ко-

ли ми крикнули: «Стій!»? Ні на першій заставі, ні тут. А ще відстрілювались.

— Ви зодягнені в німецьку форму, за гітлерівців вважали вас.

— Ми ж кричали не «гальт», а «стій!».

— Те справи не міняло.

В штабі над цим замислюються і Полярин, і Овдієнко, і Кокунов, і Костюк. Спільно доходимо сумного висновку: вбитий усе-таки радянський офіцер. Аби він був не нашим, то ті двоє, що несли його, тікали б подалі від лісу, а вони, навпаки, зникли в ньому. Отже, до нас добиваються.

Розшукуємо двох невідомих. Наказуємо бійцям ні в якому разі не стріляти, якщо виявлять їх. Крім того, особовому складові всіх підрозділів порадили співати й грати на всіх музичних інструментах популярних радянських пісень. Це повинно притягти парашутистів до загону, як магніт. І справді, другого чи третього дня в один наш підрозділ прийшли дівчина і юнак.

— Вони?— запитую Філона.

— Так,— стверджує Федір.

«Вони» — це радистка Раїса Шарова і підривник Олексій Хоменко.

...Екіпаж радянського літака ТБ-3, що шість днів тому вилетів з одного підмосковного аеродрому, мав завдання доставити і висадити в районі наших лісів десант з дев'ятнадцяти чоловік. Рейс відбувався вночі. Командира літака збили з пантелику вогнища, розкладені під лісом.

Зауважу: тоді, коли Велика Земля посилала допомогу партизанам повітряним шляхом, гітлерівці почали влаштовувати пастки: як і партизани, розкладали вогнища. На щастя, їм не часто вдавалося заводити в оману наших льотчиків. Радянські кораблі летіли з вантажем лише до тих партизанських з'єднань, з якими був налагоджений надійний радіозв'язок, й умовні сигнали щоразу мінялися.

— Як же наші досвідчені пілоти потрапили в таку нехитру засідку? — звертаюсь до Шарової.— Та й ви, Раїсо Єфремівно, не новачок у цій справі.

Вісімнадцятирічна комсомолка-радистка (тепер Р. Є. Шарова вчительює на Ровенщині) до прибуття в наш загін двічі стрибала з парашутом у партизанські

з'єднання: вперше — під Ленінград, потім — на Сумщині, в з'єднання Сидора Артемовича Ковпака.

— Радіозв'язку з нами не мали ви,— продовжую.— Виходить, ніяких умовних знаків побачити тут не сподівалися.

Шарова знизує плечима.

Радянські парашутисти викинулись над селами Вороньки — Свидовець. Коли десант наближався до землі — ворог відкрив масований вогонь. Шістнадцять чоловік було вбито ще в повітрі, а командира десантної групи Ленцова тяжко поранило в груди.

Шарову, Хоменка і старшого лейтенанта вітер відніс далеко вбік від вогнищ, де гітлерівці влаштували засідку. Звідти, подавши першу допомогу пораненому і сховавши спорядження, Хоменко і Шарова почали розшуки загону імені Щорса. Здавалось, вони уникли переслідування, і раптом: «Стій!». А буквально за кілька хвилин до того на саморобних носилках помер старший лейтенант Ленцов...

— Товариші, невже ви не знали, що партизани охороняють себе?

— Знали, звичайно,— говорить Шарова.— Та коли чекаєш, що ось-ось побачиш людей у звичайних шапках і цивільному одязі, а перед тобою виростає вартовий у німецькій формі, то мимоволі стрілятимеш.

Вранці другого дня Шарова в супроводі великої групи партизанів пішла до болота, де захувала рацію. Відтоді у нас налагодився постійний зв'язок з великою Землею та Українським штабом партизанського руху.

Срібний портсигар з монограмою «Н. А. Ленцов» ми віддали на зберігання політрукові третьої роти Миколі Сергійовичу Рябусі, а він після Великої Вітчизняної війни передав його до Українського партизанського музею.

2

Розмовляли ми майже до півночі. Дуже уважно хлопчик вислухав усе, що я розповів про його батька, а тоді засипав мене запитаннями. Я відповідав. Потім нагадав, що вже пізно і треба спати.

— Ще виспимось. А знаєте, Олександрє Єлисейовичу, цього не трапилося б, якби не проклята війна! — сказав Володя з ванни, важко зітхнувши.

«Ех, коли б не проклята війна, подумав я,— були б живі також наш Андрійко, мій батько, Наталина мати, Мишко Головка, Василь Антонович Тюпа, батьки Івана Головка, рідні Павки Євенка, дід Галась, Яків Щуплик, сотні, тисячі, мільйони людей, які віддали своє життя за мирне небо над рідною землею, за мирну працю, за те, щоб тепер спокійним сном засинала країна, щоб завтра вранці дзвенів безтурботний сміх маленьких громадян Радянського Союзу в дитячому садку проти мого вікна...».

Малята підростуть. І виховательки з дошкільних закладів, а пізніше — вчителі розкажуть їм, як палали міста й села нашої Батьківщини, як народ наш зі зброєю в руках боровся проти найстрашнішого ворога людства — гітлерівського фашизму. І прочитає юне покоління про ті страшні дні вірші мого земляка Павла Григоровича Тичини:

О, Україно, Україно,
Це ти в стражданнях там не спиш,
Це ти і мучишся й гориш,
Пожежно-блиско-горобино
Вся боротьбою гомониш.

— Володю, а які в тебе плани на майбутнє, після закінчення школи? — цікавлюсь.

Плескіт води у ванні затихає:

— Хочу побувати у Сидора Артемовича.

— А хто такий Сидір Артемович?

— Як хто? — дивує Володю мое запитання. — Товариш Ковпак! Котрий був найславнішим партизаном.

І по паузі:

— Щось попросити в нього збираюсь. Він же заступник Голови Президії Верховної Ради!..

За сніданком хлопчик розкрив свій секрет:

— Вабить мене суворовське училище. Тато був військовим... От і хочу про це з товаришем Ковпаком поговорити.

Пізніше, вже з роботи, я подзвонив у Верховну Раду УРСР і коротко розповів Сидорові Артемовичу про Володю Ленцова.

Ковпак уважно вислухав мене і схвально поставився до бажання хлопчика:

— Олександрє Єлисейовичу хлопчина мені подобається,— сказав він,— чи не змогли б ви завтра вранці з ним завітати до мене?

І ось ми з Володеку в кабінеті людини, відомої всьому світові.

Миле, дороге обличчя! Як зараз бачу його клинцювану борідку високий лоб з великими залисинами і дуже швидкі світло-карі очі...

Всадовивши хлопчину поряд себе на диван, Сидір Артемович з доброю усмішкою перепитує його, чи добре обміркував бажання вступити в суворовське училище.

Я уважно прислухаюсь до розмови, дивлюся на Ковпака, що сидить із складеними на колінах руками, на його юного жвавого співрозмовника, а переді мною постає картина військового часу: в небі ширяють розкидані з нашого літака листівки з повідомленням про надання Сидорові Артемовичу Ковпаку звання Героя Радянського Союзу.

Згадується зустріч з одним літнім червоноармійцем. Було це глибокої осені 1941 року, коли я мандрував по ворожих тилах, сподіваючись перейти лінію фронту. Здибались ми в полі, десь на північ від Прилук. Побачивши людину в формі радянського льотчика, червоноармієць, у якого з-за коміра шинелі визирав ствол карабіна, зупинився й поцікавився, куди я йду.

— До своїх,— відповідаю.

Він зміряв мене поглядом, хитро примружив праве око, ніби прицілювся, і спитав:

— А тут хіба не свої?

— Свої то свої, але й німців до біса,— різонув я похмуро.— А ви — додому?

Літній солдат, перш ніж відповісти, ще раз уважно оглянув мене, ніби хотів переконатися, що я справді той, за кого він вважав мене.

— Сам я з Бурині, а йду в Путивль.

— Чому саме в Путивль? — дивуюся.

— Там, подекують, партизани діють — колошматять фріців, аж пір'я летить.

Дійсно, слава про бойові дії партизанів-ковпаківців уже в ті дні ширилась по всій Україні.

Після війни, будучи депутатом Верховної Ради УРСР, я не раз зустрічався й розмовляв із Сидором Артемови-

чем. Одного разу розповів йому і про згадану зустріч. Ковпакові, звичайно, було приємно те почути, він поцікавився:

— На прізвище червоноармієць не назвався? А може, літній солдат ішов до Олексія Федоровича? Ми з ним водночас почали партизанити. Та й хитрий же той Федоров! Щоб нагнати на фашистів якнайбільше страху, він — секретар Чернігівського підпільного обкому партії — вирішив розповсюдити скрізь так званий «Наказ командуючого партизанським рухом на Україні генерал-лейтенанта Орленка!» Гітлерівці, що грабували селян, відбирали продовольство, завзялись тікати з сіл.. «Генерал-лейтенант!» Виходить, ціле військо! А «війська» в Олексія Федоровича було тоді з десятків чи зо два партизанів! Молодець! Хіба не так?

Згадалась сама собою пісня про Олексія Федоровича Федорова, створена народом:

Зимової ночі
В морози, в імлу
Гуляє Орленко
В німецьким тилу.
Іде Орленко
У двір, у ворота,
Шаблею блиска:
Ховайся, німото!

— Отже, Володю, — робить висновок Ковпак, — вирішили: вступаєш у суворовське училище?

— Вступаю, Сидоре Артемовичу, — відповідає хлопчик з радісним блиском очей.

— Це твердо?

— Твердо, Сидоре Артемовичу!

— Що ж, поклопочемось про тебе.

Володя Ленцов відповідав усім вимогам, які висувалися до тих, хто вступає в суворовське училище. Довідавшись про це, я хотів було подзвонити Ковпаку, порадувати його, та він мене випередив.

— А знаєте, нашого Володю зарахували в Київське, — почув я знайомий голос. — Хлопчина тямущий. Хтозна, може з нього другий Суворов вийде.

— Можливо, — згодився я.

Незабаром Ленцов прийшов до мене в гості. В новенькій, добре припасованій формі він здавався трохи старшим і дуже пишався цим.

Потім його перевели в Одеське суворовське. Але тут хлопцеві не поталанило: після серйозної хвороби його відчислили з училища.

Минає кілька років. До мене додому приходять стрункий, елегантно зодягнений юнак.

— Володю, де ти пропадав, чому не давав знати про себе? — докоряю йому.

— Нічим хвалитись було, — відповідає.

— Тепер, виходить, є?

Він кладе переді мною збірку віршів з теплим дарчим написом.

— Спасибі, — потискую руку йому. — Невже це твої?

— Прізвище автора — на обкладинці зверху, — задоволено проголошує він.

— Справді, «Володимир Ленцов». Значить, у поети пішов? Ну що ж, вітаю.

— Та як сказати, Олександрє Єлисейовичу. Це — перша проба пера. А взагалі — кінорежисером буду.

— Вступив до кіноінституту?

— Кінчаю вже, — відповідає Володя. — Перший фільм мрію поставити про партизанів.

3

— Стій! Хто йде?

— Свій, — спокійна відповідь.

— Пароль?

— Та свій же, хлопці...

— Руки вгору!

Хто ж був той «свій», що не знав пароля? Поліцай, Яків Іванович Щуплик.

Весною 1942 року, коли наш загін тільки створювався, він ішов уночі з Нової Басані й випадково наткнувся на партизанську засаду. Його затримали, привели в штаб.

Почався допит:

— Ви йшли до нас?

— Та ні, додому, — відповідає глухо. — Я сам з Мочалища. Там жінка, діти.

— Чому ж відповідали «свій»?

— Тому що я насправді такий.

Дивлячись кудись убік, Щуплик став виправдуватись. У нього велика сім'я, діти — один другого менше, їсти нічого... Силоміць йому втиснули іржаву гвинтівку,

начепили на рукав пов'язку; будеш, сказали, поліцаєм, добрий пайок даватимуть. Гаразд, подумав, хай вас холера візьме! Людей убивати не стану, а від пайка гріх відмовлятися — діти з голоду вимруть.

— Як заслав обойму в магазинну коробку, так вона й лежить: жодного разу не вистрелив, навіть по горобцях,— говорить Щуплик.

Партизани — жителі Нової Басані та Мочалища — стверджують: «Яків Іванович правду каже: він зроду й мухи не зобидив».

— А в загін до нас не тягне? — допитуюсь.

— Можна спробувати,— відповідає таким тоном, ніби йдеться про його перехід з однієї роботи на іншу.

Мене спочатку навіть злість узяла. Йому, подумав, однаково, кому і як служити, аби пайок!

— Для чого пробувати?! — обурився я.

— Щоб совість чиста була. І в мене, і в мого сімейства,— пояснив Щуплик і став уважно розглядати польовий бінокль, що гойдався в мене на грудях.

Партизани, присутні при цій розмові, співчували Щупликові. Вони знали його, а в мене великого довір'я він не викликав. Здався байдужим до всього, що робилося за два кроки від його носа.

— Скільки вам років?

— Старий уже, з тринадцятого. Мало не три десятки, вважайте.

— В такому віці людина мусить бути серйознішою.

Щуплик безпомічно розвів руками, що мало означає: нічого не вдієш, таким народився, таким, видно, й помру.

Та Яків Іванович був зовсім не таким, яким видався з першого погляду. Бився він з ворогом хоробро, до останнього подиху був вірним партизанській справі. Його діти (він часто згадував Олю, Миколу й Володю) можуть пишатися своїм батьком.

Під час одного наступу есесівців на нашу базу, підтриманих самохідними гарматами й танками, ми змушені були перейти в лісові масиви Корми й Лугава. Переслідуючи нас, гітлерівці підривались на мінах, заздалегідь розставлених нами. Бій тривав понад чотири години. Переможцем з нього вийшов загін імені Щорса.

Карателі поки що відступили, але ми не мали сумніву, що вони знову підуть в атаку.

Весь ліс перебував у залізному ворожому кільці. Нам лишалось єдине — перебазуватися на острів Колюпин, який знаходився чи не в центрі Трубізьких боліт; дорогу до нього знали тільки партизани-старожили.

Щоб перебратись на Колюпин, потрібно було розмінувати підступи до нього, нами ж раніше заміновані. На це відповідальне завдання командування загону послало сміливих, досвідчених партизанів, у тому числі і Якова Щуплика.

Міношукачів ми тоді ще не мали, доводилось просто по пам'яті обережно розгрібати землю.

Після тригодинної тяжкої і небезпечної праці сапери зібрались на пагорбі, командир групи через вістового міг би доповідати, що завдання виконане, якби не Яків Іванович Щуплик, котрий не полишає роботи. До нього приєднується Іван Павлович Рокитянський.

— Якове Івановичу, чого ще шукаєте? — запитує командир. — Учорашнього дня?

— Завтрашнього, товаришу командире, — відповідає завжди спокійний Щуплик. І, ледь підвівши голову, пояснює: — Тут є ще одна велика міна. Коли не знайдемо, то хтось із наших хлопців не діждеться завтра.

Місцевість за літо так змінилась, що годі пізнати її. Непроглядними хащами розрісся очерет, сірі купини перетворились у невеликі зелено-оранжеві острівці, звивисту, ледь примітну ранньою весною стежку сховала густа трава.

— Щуплик, не вигадуйте, — суворішає командир групи. — Всі міни знайдено, так що годі длубатись. І ви, Рокитянський.

Яків Іванович твердо переконаний, що не помиляється, бо сам же закопував міну тут, між двома кущами.

— Товаришу командире, дозвольте нам з Рокитянським зостатись, — просить він. — Вона десь тут. Наступить хто-небудь — лихо скоїться.

— Виходьте! — наказує командир.

Наказ є наказ: Щуплик випростується, обтрушує одяг від землі, ступає кілька кроків і зупиняється. Ні, він не має права йти звідси: лишилась одна не знешкоджена міна, на ній може підірватись котрийсь партизан.

В окремих випадках рішучість і наполегливість виявляє навіть людина, якій, здавалося б, ті риси не притаманні. Так, скромний і неговіркий Щуплик мав

обидві ці якості. До того ж він був великим життєлюбом: милувався пташиним співом, сходом сонця, таємничим шепотом лісу. І над усе любив людяність.

— Товаришу командире, дозвольте...

— Ми її обов'язково знайдемо,— підтримує Щуплика Рокитянський.

Якась мить командирового вагання, а потім:

— Добре, залишайтеся!

По обличчю Якова Івановича пробігає ледь помітна усмішка задоволення. Він присідає навпочіпки і знову береться обережно розгортати бур'ян, розгрібати пальцями землю. Рокитянський поряд робить те ж саме.

Інші партизани пішли? Ні. Один за одним вони вже спускаються сюди з пагорба.

Командир поглянув на небо. Темно-сині хмари нагромаджувались одна на одну у вигляді фантастичних зубчастих веж.

— Дощ буде,— сказав він, аби приховати ніяковість, і сам заходився шукати клятву міну.

...Останнім часом карателі зачастили з нападами на ліси, де базувався загін імені Щорса. Це позначилось і на харчуванні. Всі наші запаси хліба, м'яса, овочів танули. Ми, звичайно, склавши руки не сиділи. Темними й довгими ночами невеликі групи месників проникали крізь есесівські кордони і, як правило, повертались не з порожніми руками. Жителі навколишніх сіл постійно допомагали нам чим могли.

Одної такої ночі три вершники — Павло Євенко, Марія Глибина і Яків Щуплик добиралися в загін із свіжоспеченим хлібом. Найближчий шлях до бази пролягав через Мочалище, але Щуплик, вирвавшись уперед, раптом повернув убік.

— Куди звертаєш, Якове! — закричав Павло Євенко, наздоганяючи Щуплика.

— Незабаром дощ піде, змокне весь хліб, треба хутше,— відповів Яків Іванович, не дивлячись на Євенка.

— Через Мочалище хіба не ближче? — розсміявся Павло.

Щуплик зробив невиразний рух рукою і мовчки їхав.

— Стій, назад! — скипів Євенко.— Робити зайвий гак... Не дозволю!

— Павко, чого ти до нього присікався? — заступилась за Щуплика Глибина.

Глибина Марія, як і Євенко, здогадалась, чому Яків Іванович раптом викинув коника. Справа в тому, що вони мусили їхати повз хату, де жила його сім'я.

— Сплять діти, голодні послули,— зітхнув Яків Іванович, коли вони дві години тому проїжджали мимо його хати.

— А ми їм, як вертатимемо назад, скинемо пару хлібин,— сказав Павка.

— Не можна, не піду на таке,— рішуче заявив Щуплик.

— Гаразд, побачимо,— махнув рукою Павло.

І ось вони їдуть, везуть повні мішки хлібин. «Нічого не станеться, якщо із сотні залишимо дві дітям,— міркував Євенко.— Ніхто нам не дорікатиме за те — ні партизани, ні командування загону».

— За мною! — наказує Євенко і повертає коня праворуч.

Щуплик не рухається.

— Якове, загін не збідніє,— умовляє його Глибина.— Ми заради них усі лиха зносимо...

— «Заради них»,— передражнює дівчину Павло.— Знайшла, беззуба черепаха, кого агітувати! Його і з гармати не приймеш. Поїхали!

Низька хатина. Горбатий стіл. Крихітне віконце, затягнуте вишитою завіскою. Крізь нього — ледь проникає бліде місячне світло. Та його досить, аби розрізати буханець і дати в руки мовчазним малюкам по шматку хліба.

— Не поспішайте, діточки, їжте на здоров'я, ще дам,— підбадьорює Павло.

Місячного світла досить, щоб Марія Глибина бачила, як діточки люблять свого татуса.

Він сидить на ліжку, і шестеро рученят тягнуться до нього, обіймають, гладять запалі щоки. Ніжно припала до чоловіка й молода, але дуже змарніла дружина.

— Татку, ти скоро прийдеш до нас назовсім? — пискляво запитує найменша дівчинка.

— Коли всіх фрїців переб'є,— за батька відповідає старший хлопчик.— Коли Гітлеру капут буде.

— Молодець!— хвалить хлопчика Павло.— Тобі, брате, комісаром бути!

В хаті лунає Павчин і дитячий сміх. Щасливо всміхається Яків Іванович.

...А міна, котру шукає Щуплик, затаїлась, мов хижий звір, і чигає на жертву, щоб розірвати її на шматки.

Яків Іванович глянув на командира розгублено. Відкидаючи раз по раз пасма волосся, що спадало на лоб, він продовжував пошуки. Піт заливав йому очі, сорочка липла до тіла. Земля під його ногами ставала все гливішою, і чомусь загойдалась гамаком, підвішеним над якоюсь безоднею.

— Якове, відпочинь,— радить командир.

— Ще трохи,— відповідає Щуплик.— Може, он там, де струмок біжить? — звертається до Рокитянського.— Як ти вважаєш, Іване Івановичу?

— Можливо,— згоджується той.

— Вона тут, десь тут,— повторює Щуплик машинально.

Мертва тиша. Партизани працюють мовчки. Вітерець жене траву в бік Колюпина. Сонце ховається за важкою крейдяною хмарою. Вподовж берега майже над головами партизанів шугає плямистий криводзьобий кроншнеп. Неподалік від саперів сідає птах з чубчиком на голові. Він безупину махає крильми, топчеться на місці, ніби подає сигнали тривоги, радить скоріше тікати звідси.

— Розумний птах чибіс,— зауважує Щуплик.— Він...

То були його останні слова,— стався оглушливий вибух. Разом із Щупликом загинув і Рокитянський.

4

Партійно-комсомольські збори. Обговорюється питання політико-масової роботи серед населення та агітації серед ворожих військ. Факти і приклади, які наводить доповідач, викликають у всіх почуття гордошів. Якщо торік, скажімо, у перші місяці окупації план окупантів по заготівлі сільськогосподарських продуктів на території, де діяв наш загін, зривався на 60—70 процентів, то тепер його бойкотують на 94—95 процентів. А такі села, як Піски, Стара Басань, Ярославка, Кулажинці, Тимки, Красилівка, Кобижча, Веприк, Зазим'я — не здають жодного грама продовольства.

Секретар парторганізації Головка наводить слова полковника Бібраха, з гіркотою проголошені на збориську старост сіл, що відбулося в Бобровиці: «Партизани діють не лише в лісах, вони — і в райуправі, і в поліції,

і навіть, коли хочете знати, у мене в комендатурі. Так, так, тільки так, панове!» — вигукнув комендант, шаленіючи від злості.

Перезираємось, сміємось. Хитрий, як лис, і хижий, як тигр, комендант-«ліберал» уперше виголосив те, що думав, чого вже не міг приховати. Бойові дії партизанів, листівки-заклики до населення, листівки-звернення до поліцаїв і старост, зведення Радянського Інформбюро, розповсюджені нами в селах і районних центрах, особисті контакти з населенням, своєчасні попередження про облави на молодь, яку гітлерівці, мов худобу, вивозили на каторжну працю до фашистської Німеччини,— все це було організованим масовим опором ворогові.

Політико-масову роботу серед населення ми вели систематично за певною і строго визначеною методикою. До кожної роти з цією метою входило спеціальне відділення розвідників-пропагандистів, які при допомозі наших зв'язкових у населених пунктах зустрічалися й провадили з радянськими людьми бесіди.

До речі, групи зв'язкових поповнювались окремими старостами, уповноваженими окупантських господарств, поліцаями, службовцями комендатур. Вони сповіщали командування загону про наміри загарбників, про чисельність і боездатність ворожих гарнізонів. Багато з цих патріотів сприяли постачанню нашого загону продовольством.

Доповідач Головка констатує: на двох третинах території бойових дій щорсівців німецько-фашистське адміністрування майже повністю або частково паралізоване, а в решті населених пунктів фактично поновлено радянський лад. Тут виконуються лише вказівки командування нашого загону.

— Настрій особового складу бадьорій. Кожен з нас готовий віддати життя за Батьківщину, кожен палає бажанням якомога більше завдати збитків і втрат окупантам. Перемога буде за нами, товариші!

Не оплесками, не вигуками «ура» зустрічають збори ці слова, а тихою, мовчазною згодою. Торжествувати ще рано. Усяк з нас добре усвідомлює: до повної перемоги ще далеко, ще багато буде тяжких випробувань, кровопролитних боїв з гітлерівцями та їхніми посіпаками.

Партійно-комсомольські збори накреслили заходи щодо посилення масово-політичної роботи в селах, затвер-

дили новий текст звернення до солдатів гітлерівської армії, одностайно схвалили наказ командування загону про притягнення до суворої відповідальності порушників партизанської дисципліни.

5

Проглядаю щойно видрукуване на машинці зведення Радянського Інформбюро, котре будемо розповсюджувати серед жителів навколишніх населених пунктів:

«Загін українських партизанів за тиждень бойових дій знищив 150 гітлерівців і 2 бронемашини. Крім того, радянські партизани перервали телефонну лінію і висадили в повітря залізничний міст».

Це повідомлення я вже чув уранці, коли настроївся на хвилю партизанської радіостанції... І голос диктора був мені знайомим, близьким.

Андрій Євенко! Мій односелець, друг дитинства! Колась ми з ним пасли корів. Цілими днями, по-турецьки підібгавши під себе ноги, розповідали один одному сповнені романтики історії. Дитяча фантазія часто заносила нас у далекі невідомі краї: Андрійка Євенка — в неспокійні океанські простори, мене — на швидкісних літаках у блакитну височінь, до зірок.

Мій покійний батько завжди був радий бачити в нашому домі цього серйозного і розважливого хлопчика. Любив розмовляти з ним, як рівний з рівним, захоплювався його м'яким, але сильним голосом. «Він буде артистом»,— запевняв батько всіх. І не помилився. Андрій Федорович Євенко тепер — диктор українського радіо, заслужений артист УРСР.

Андрійкові й мені було по десять, коли в Пісках почав створюватись колгосп. Ми, як свідомі піонери, взялись агітувати своїх рідних вступати до нього. Як же були ми здивовані, коли і в мене, і в Андрійка почувли: «Марна ваша праця — ми вже подали заяву!»

Перехоплюю погляд Полярина. Він здивований: чому я, читаючи зведення Радінформбюро, всміхаюсь.

— Згадав дитячі роки,— пояснюю.

— Не зрозумів,— дивується ще більше.

— Диктор партизанської радіостанції Андрій Євенко — наш земляк, із Пісків.

— Ага, он ви про що! — тепер усміхається й комісар.— Так, справді, мені говорили про це.

— Скільки «метеликів» видрукувано? — запитує комісара.

— Сто двадцять. Більшу частину вже відправлено, решта піде в дальні села вночі.

Здавалося б, усе йде добре, а Полярин невдоволений. Він, заклопотано зітхаючи, розгортає переді мною карту-триверстку. На ній червоними й синіми кружальцями обведено населені пункти, що входять у район бойових дій і дислокації нашого механізованого партизанського загону.

— Синіх, як бачиш, більше, ніж червоних. Гостролучча, Лукаші, Недра... Скільки сіл, до яких ми ще не добралися!

— Нічого, доберемося,— заспокоює комісара.— Дай час, Даниле Трохимовичу, і ми всюди заснуємо підпільні партійні й комсомольські організації. В з'єднанні «За Батьківщину» мені розповідали просто чудеса про організацію, що діє в Ніжині. Очолює її незряча енергійна людина.

Виходимо на «вулицю». Намети, курені замасковані віттям. Дивишся на вишикуваний трьома рівними рядами табір, і тобі здається, що стоїть він тут давним-давно. А загін перекочував сюди, в Кулажинський дубняк, лише два дні тому, за такий короткий час ми встигли прижитися на новому місці, вписатися, як кажуть архітектори, в місцевий ландшафт.

Настрій у партизанів чудовий. В одному курені грає патефон. Пластинки старі, музика хриплива, та це нікого не бентежить. Бійці, сидячи навпочіпки попід стінами, слухають «Катюшу», пісню з кінофільму «Веселые ребята», «Утомленное солнце...»

Ліні Товстенко і Василюві Рубасі найбільш до душі «Утомленное солнце». Вони сидять поруч, а перед тим, як у намет зайшли командир і комісар, ніжно обіймалися.

Ліна дивиться на мене, ніяковіючи і червоніючи, а Вася уважно розглядає свій залатаний чобіт.

Пригадую, був тихий місячний вечір. Ліна і Вася гуляли в лісі, заблукали і спізнались на вечірню перевірку. До того ж і пароль забули. Григорій Коцюр, їхній друг, який стояв тоді на посту, наказав: «Лягай!» і зму-

сив так лежати лицем до землі, доки не з'явився черговий по табору. За порушення партизанської дисципліни закохані були покарані нарядом поза чергою.

З другого кінця табору лине дружний хоровий спів. Чоловічі й жіночі голоси виконують пісню, народжену війною:

Ой, Днипро, Днипро, ты широк, могуч,
И волна твоя, как слеза...

Темно-червоний диск сонця ховається десь за лісом, по той бік Дніпра. Воно тепер, напевно, відбивається в банях Печерської лаври і Софіївського собору.

Неждано зривається вітер, ліс починає шуміти. Що ж, непогано, завтра буде негода. Інакше на новому місці нас може викрити «костиль» — гітлерівський літак-розвідник.

Зранку до пізнього вечора «прасує» він крони дерев: спостерігає, чи не з'являться де-не-де димок партизанського вогнища, машина, люди. Гуде над самими головами, аж доки зовсім не смеркне, а вранці з'являється знову.

Ворожі пілоти-розвідники переконані, що без гарячої страви партизани довго не обійдуться: хочеш не хочеш, а вогонь доведеться розпалювати. Врешті-решт на луках з'являться коні, корови, вівці... Вони все це «засічуть» і...

Другого дня погода нам сприяла. Вдосвіта небо заволокло свинцевими хмарами: «костиль» не з'явився. Зате через день сонце знову засвітило ще яскравіше й гітлерівський літак-розвідник застав нас зненацька: всюди палали вогнища, просіками котили машини з людьми, які поверталися з бойових завдань у табір.

Вживати термінових маскувальних заходів було запізно. «Костиль» щез, і за кілька хвилин на Куляжинський ліс налягла хмара бомбардувальників з чорно-білими хрестами на крилах. Несамовитий гул авіаційних двигунів злився з моторошним виттям і вибухами бомб. Розтрощені віковічні дуби трісками злітали в повітря, все навколо заволокло темно-синім солодкуватим на смак димом.

Велика бомба вцілила в кінський табун. Знавіснілі коні рвали ремінні пута та із здичавілим іржанням кидались урізнобіч. Мені не до них. Думаю про людей.

У таборі — метушня. Малодосвідчені партизани-новачки бігають сюди-туди, не знаходячи собі місця. На всю силу голосу команду розосереджуватись не в глиб хвилі бомбардування, а навпаки й ховатися у вибухові вирви — в них більше шансів вижити під час повторного нальоту.

Рівно через п'ять хвилин ліс знову здригається, стогне від гудіння ворожих літаків. До вирви, в яку я плигнув, щодуху біжать Наталя Сидоренко й Борис Кокунов. Біжать та не добігають,— неподалік від них розривається велика бомба. На мене сиплеться гора землі й гілля.

Я — живий, а Наталя, Борис? Здається, саме там, де вони впали,— глибока вирва. Серце стискається — загинули! Одна думка наздоганяє іншу. Всього півгодини тому начальник штабу закінчив розробляти план відчайдушної операції на залізничній колії поблизу Великої Димерки. Він сказав тоді: «Сидоренкові хлопці сьогодні знову відправлять у Дантове пекло ешелон з голово-різами. Це буде вже двадцять другий...». Тепер же Кокунова...

А Наталя? Вона нещодавно повернулась із Ярославки, куди доставила прямо на операційний стіл лікарні пораненого партизана. А тепер... Як житиму без цієї милої, розумної і відважної дівчини?! У нас спільні мрії, надії, плани на майбутнє. Скільки разів я про себе думав: «Закінчиться війна — ніколи не розлучимось!»

Чим глибшими ставали наші почуття, тим більше Наталя просилась на небезпечні операції. Але не для хизування: дивись, мовляв, на що я здатна, ні! До цього спонукав її обов'язок патріота. До деякої міри штовхало дівчину на ризиковані вчинки й побоювання, щоб раптом хтось не подумав: «Кривець оберігає свою кохану від смерті». Цим вона захищала власну гідність і авторитет командира. Тож я, хоч було дуже боляче, дозволяв їй ходити в бої.

Жива! Встає, струшує землю з одягу. Стрибок — і вона поряд зі мною у воронці. Кокунов теж.

Обличчя у Наталі чорне від землі, мов у негритянки. А в очах — затухаюча тривога і нестримна радість: живі!

Третій наліт. Ще сильніший за попередні. «Обробляють» увесь ліс, кожен кущик.

Знову, із завмираючим серцем, доводиться пережити жахливі хвилини. Земля виривається з-під ніг, повітряна хвиля розкидає нас урізнобіч. Та от стає тихо. Тяжка тиша, що таїть у собі велику трагедію. Ліс горить. Німецькі бомби були начинені фосфором. Кокунов лежить за три метри від мене під старим обчухраним дубом.

— Живемо? — питає він, блиснувши білими зубами.

Про Наталю не питає. Обидва шукаємо її. Он вона. Лежить позад мене, уткнувшись лицем у розпушену землю. Поранена? Вбита? Ні, піднімає голову. Я полегшено зітхаю: все в порядку. Але що то в неї ворухиться в руках? Білочка, улюблениця всього загону, яка кочує з нами з лісу в ліс. Бідне звірятко! Зібгалося в малюсінку руду грудочку, прикрилось пухнастим хвостиком, тремтить від страху.

Четвертого нальоту, напевно, не буде. Вибираюся із вирви, і разом з начальником штабу обходжу табір. Наче після вибуху вулкана. Намети, курені, вози, дерева догори корінням, убиті коні, корови — все перемішане із землею. А там, де кіпчається глибокий рів, догоряє новенький, недавно захоплений у гітлерівців бензовоз. Палає ще кілька машин. Стогін поранених. Всюди кров... Загинуло подружжя Величків, Олександр Нагірний, Микола Бондарев, Іван Кузнецов.

Днів через два після нальоту на табір майже в усіх окупантських газетах з'явилося повідомлення про повне знищення партизанського загону імені Щорса. Цю інформацію під хвалькуватим заголовком «Банди льотчика Кривця більше не існує!» подавали читачам аж тричі. Щоб не назвали їх брехунами, писаки наводили «точні дані»: двісті забитих партизанів, близько тисячі поранених, згоріло дощенту все майно загону — машини, мотоцикли, бойова техніка.

А тієї ж самої ночі, коли друкарські машини штампували цю порідше розведену брехню, диверсійна група Сидоренка пустила під укіс ще один ешелон з живою силою і технікою гітлерівців.

РОЗДІЛ ЧЕТВЕРТИЙ

Рекомендація до комсомолу. Ешелон не прибув за призначенням. Мотоцикл з коляскою. Почерк Михайла Мальвина. Весілля в Старій Басані.

1

Його випадково виявили вдосвіта Микола Матузов, Марія Глибина і Євген Гулий. Згорнувшись клубочком і насунувши на самісінькі очі стару заячу шапку-вушанку, він спав під кущем сном праведника.

— Якийсь дивак,— пошепки зауважила Марія Глибина.— Так міг і задубіти, не проснувшись.

— Дитина, що вона розуміє,— сказав Євген Гулий.— Йому років дванадцять-тринадцять.

— Давно, мабуть, блукає,— не то спитав, не то припустив уголос командир групи підричників Микола Матузов.

Хоч і тихо розмовляли партизани, хлопець усе-таки почув. Розплющив очі, схопився на ноги, шарпонував навтьоки. Відбіг трохи й зупинився: німці розмовляють по-українському — вразило його.

Партизани Perezираються, всміхаються, дивляться на хлопчика дружньо, його «майна» — двох гвинтівок і протигазної торбини, набитої патронами й гранатами, не чіпають.

— Ти — хто такий? — цікавиться Матузов.

— А ви? — в свою чергу запитує хлопчик, насторожено оглядаючи незнайомих.— Партизани?

— Припустимо,— проказав білявий здоровань Гулий.— А тобі для чого вони?

Хлопець промовчав. До нього підійшла Марія. Світле пасмо волосся, яке вибилося з-під її пілочки, голубі очі, есесівська форма, трофейний автомат — усе ніби свідчило, що вона — німкеня-гітлерівка, коли б не м'який і щиро співчутливий погляд. Хлопець про всяк випадок відступив.

— Не бійся,— сказала дівчина з вабливою добротою.— Нічого злого тобі не зробимо.— Вона кивнула на зброю і торбину, полишені під кущем, де він тількино спав, і, всміхнувшись, додала: — Забирай свою техніку та йди спокійно, куди йшов. Але таких дурниць більше

не роби: зима, замерзнеш та й поліцаї або окупанти можуть застукати зненацька.

Він повірив дівчині. Глянув у її гарні очі і став виправдуватись:

— Стомився. Присів спочити — й заснув. Такого зі мною ще не бувало.

— Так я тобі й повірю, — засміявся Матузов.

— Правда! — вигукнув хлопчик. — Усі ночі блукав.

— І давно мандруєш отак? — поцікавився Гулий.

— Скоро вже місяць. Майже всю Чернігівщину вздовж і впоперек пройшов. Кожне село, кожну стежинку знаю.

— А чого ти, власне, тиняєшся? — підійшов до хлопця Матузов. — Та ще з такими іграшками?

Хлопцеві тон Матузова не сподобався, проте він пояснив, що хоче потрапити до партизанів, щоб разом бити фашистів. Уже кількох сам уколошків, та що з того? Один у полі не воїн!

— Звідки ти? — спитала Глибина.

— З Новоселиці. Був там Андрій Григорович Галась, старий мельник. Ото — герой! Загинув... Просив його: «Дідусю Андрію, замовте про мене партизанам словечко». «По-перше, — сказав він, — з партизанами я не знаюсь, а по-друге, ти ще малий для такого діла. На кого одиноко маму залишиш?». Вона, кажу, згодна, сама говорить: «Володю, йди до партизанів». Не вірить дід. Тоді я маму на вітряк привів. Вона йому сама сказала, що не проти, аби йшов я в партизани.

— А що дід Галась? — допитується Глибина.

— Я, каже, ніякого касательства до політики не мав і не маю.

— Скільки тобі років, Володю? — спитав Матузов.

— П'ятнадцять.

— Мильні бульбашки! Не більше дванадцяти.

— П'ятнадцятий пішов, слово честі! То я ростом маленький, шупленький, тому всі так мало дають.

Я теж подумав, що хлопчині не більше дванадцяти, коли його ввели до штабної землянки.

— Володя Малахов, — назвався він і натужним баском поспішно додав: — А точно за метрикою Володимир Федорович Малахов.

Матузов устиг розповісти мені все, що знав про хлопця, і я попросив начальника особливого відділу Івана

Петровича Костюка не відправляти його до «карантину», доки сам не поговорю з ним.

— Ви справді народження двадцять сьомого року?

— Точно, товаришу командире,— відповів Володя.— Брехати не вмю.

Я перехопив його погляд. Відповідаючи на запитання, він одночасно з великим інтересом розглядав мою ношену шкірянку, «вальтер» і особливо польовий бінокль.

— Стріляти, Володю, вмієте?

— З гвинтівки — так, а з пістолета не пробував.

— У вашій торбині гранати були. Їх коли-небудь доводилось кидати?

— Та кинув би, щоб не боявся смикнути за кільце. Щоразу острах бере: а раптом у руках вибухне.

Відповідь сподобалась мені. Цей скромний хлопчик справді не вміє обманювати, вирішив я.

— Сідайте, товаришу Малахов,— вказую на табуретку.

Сідає. Складає руки на колінах і тут же прибирає їх, не знаючи, що з ними робити, куди подіти. Нічого, думаю, вони тобі скоро знадобляться.

— Партизанів, які знайшли вас, ви сприйняли за німців?

— Ага,— відповідає швидко.— Біляві й форма... Німці як на підбір! Очі теж світлі,— наводить Володя спільні риси.

— Випадковий збіг,— кажу.

До землянки входить Костюк. Він у поношеній тілогрійці і в червоноармійській шапці. Володя все ж підхоплюється, виструнчується.

— Сідайте,— кажу хлопцеві.— Так от,— продовжую,— партизани, які привели вас сюди, сьогодні вночі висадили в повітря на одній залізничній станції водонапірну вежу.

Володя чи то від захоплення чи від заздрощів аж рота роззявив.

— Здорово! — вигукнув він, та, зустрівши погляд Івана Петровича, змовк.

Вирятовую юного співрозмовника з ніяковості запитанням:

— А ви могли б висадити водонапірну вежу?

Мовчить. Його явно скове погляд Костюка. Хлопчик не знає, що той трохи косоокій.

Повторюю запитання.

— Навряд чи зумів би,— відказує після довгої мовчанки Малахов.— З гвинтівки і то недавно стріляти навчився. Сам, звичайно.

— Тобто як сам? — запитує Костюк.— Гвинтівку, до речі, де роздобув? Та ще й не одну, а дві. Сто одинадцять патронів, шість гранат...

Володя розповідає нам те ж саме, що й Матузову, Глибиній і Гулому: в сорок першому під Новоселицею дві доби точився бій. Коли радянські війська відступили й окупанти пішли далі, він побіг на пагорби, де стояла наша оборона — допомогти пораненим червоноармійцям. Там не застав жодної живої душі, зате знайшов дві гвинтівки, гранати, патрони. Заховав їх про всяк випадок на горищі.

— Про який саме випадок? — продовжує допитуватись Костюк.

— Якщо потрібно буде...

— Ти конкретніше, Володю,— напосідає Іван Петрович.— «Про всяк випадок», «Якщо потрібно буде»... А точніше?

— Щоб фашистів убивати.

— Як? Сам кажеш, що не вмів поводитись із гвинтівкою.

— Так навчився. Сам, без нічної допомоги.

— Яким чином?

— Ходив у ліс і стріляв там, стріляв... Спочатку було страшно й боляче — мало плече собі не відбив. А як навчився — взявся за фріців. Сховаюсь за деревом край дороги, підстережу мотоцикліста, бахну — й назад у ліс.

— І завжди поціляв?

— Не завжди,— чесно зізнається Володя.— Якщо мотоцикліст їхав швидко, обов'язково промахувавсь.

Костюк дивиться у мій бік. Читаю в погляді: «Схоже на правду, але перевірити не завадить».

— Товаришу Малахов, ви розповідали нашим бійцям, що просили діда Галася переправити вас до партизанського загону,— спрямовую бесіду в потрібне річище.— Як думаєте, чому він не зробив цього?

Володя знизує плечима.

— Може, не довіряв, а чи й справді вважав, що я не доріс.

— Він вас добре знав?

— Ще як! Андрій Григорович і на свята, й на зиму діда Макара залишав у себе.

— Хто такий дід Макар?

Володя ховає очі від нас.

— Гаразд,— кажу.— Не можете відповісти — не треба. У кожної людини є своя таємниця.

Цими словами я, очевидно, остаточно завоював симпатію хлопчика. Він машинально подався всім корпусом уперед. Тепер його відвертості заважав тільки Костюк. Іван Петрович зрозумів це і вийшов.

— Шестирічним був я за поводиря у сліпого діда Макара,— почав оповідати Володя.

Старий і хлопчик ходили від села до села. За два роки вони кілька разів обійшли всю Чернігівщину. Правда, Володя вже на третій день знайомства з дідом Макаром відчув обтяжливість своєї «професії» — вирішив кинути старого, тікати світ за очі, проте не зміг зробити цього. Спочатку просто жаль було лишати безпомічну людину напризволяще, потім прив'язався до незрячого: дід був добрим, знав багато цікавих пісень, народних переказів. Слухав їх хлопчик, бувало, і навіть дихнути голосно боявся, щоб не прогавити чогось.

Розлучились вони за порадою мельника Галася. Андрій Григорович одного разу сказав старому: «Послухай, Макаре, соромно тепер милостиню просити. Давай одведу тебе в Чернігів, до будинку інвалідів. Кидай кофур і торбу, а Володю відпусти до школи — вчитися треба йому, ума набиратись, а то залишиться сліпим, хоч і з очима зрячими». Розумний був дід Галась...

Слухаючи хлопчикову розповідь про Андрія Григоровича, я згадав, як старий просив у мене хоч «найпоганший» наган і якою геройською смертю він загинув у Трубізьких болотах, рятуючи наш загін від нападу великої каральної експедиції. Володю Малахова, дійшов я висновку, дід Галась тому не привів до нас, що побатьківськи оберігав його.

Новачка ми зарахували в підрозділ поза «карантинном». А через день наші зв'язкові з Новоселиці підтвердили все, що Володя розповів про себе.

В загоні Малахов почав з їздового. Пізніше, коли навчився добре володіти гвинтівкою та автоматом, ходив у дозори, в розвідку, разом з іншими партизанами висаджував мости, станційні споруди, пускав під укіс ворожі ешелони.

Якось Малахов підійшов до мене, повітався за військовим статутом і відчеканив:

— Товаришу командире, дозвольте звернутись.

— Слухаю.

Мовчить, ніяково червоніє.

— Я... товаришу командире...

— Сміливіше, Малахов, не соромтесь.

— Ви, товаришу командире, комсомолец?

— Комсомолец.

— Я теж вирішив... Рекомендацію прошу дати мені... Якщо заслужив, звичайно,— додає поспіхом.

— Заслужили, рекомендацію дам охоче. Ходімо, зараз же й напишу.

Володя йшов на півкроку ззаду, дотримуючись військового етикету, й відповідав на мої запитання.

Днями у Войковому, згадую, Малахов брав участь у знищенні складу амуніції ворога, охорона якого була чомусь особливо посилена. Кілька пар автоматників ходили навколо складу. А партизанів було всього троє — Матузов, Гулий і він — Володя.

— Євгене, ти з Володею відвертатимеш їхню увагу, а я рвону до складу,— наказав Матузов.— Зрозумів?

— Зрозумів,— відповідає Гулий. І в свою чергу до Малахова: — Володю, ти зайдеш із тилу. Вогонь відкриєш тільки після мене, лише тоді, коли фріци побіжать у твій бік, чуєш?

— Чую,— відказав Малахов, невдоволений, що Гулий вирішив узяти всіх автоматників на себе.

— Чого, братане, губи надув? — спитав Матузов.— Не хвилюйся, і для тебе робота знайдеться!

Командир відділення підричників наче у воду дивився: не всі гітлерівці зосередились біля дверей. Навпаки, чимало з них кинулось до задньої стінки приміщення. Малахову довелося витримати натиск шести автоматників. Він заманив їх у глиб двору, до всюдихода, що чорнів під парканом, і тим самим дав змогу Матузову дістатися до складу.

Ніч була темна. Володя, перебігаючи з місця на місце, строчив з ручного кулемета, створюючи враження, що тут кілька партизанів-кулеметників. Скоро гримнув вибух, а потім у повітря здійнявся вогняний смерч — склад з воєнним спорядженням запалахкотів.

Доповідаючи про виконання операції, Матузов відзначив поведінку Володі такими словами: «Він виявив не лише мужність, а й військову кмітливість. Коли ми з Гулим ринулись йому на допомогу, її вже не потрібно було: двох гітлерівських вояків Володя вбив, одного поранив, а троє втекли».

Відаю Малахову написану рекомендацію до комсомолу.

— Прочитайте,— кажу.— Може, щось не так...

Читає. Поступово щоби його зашарілись від радісного збентеження.

2

Запаси вибухівки кінчались, а послабити диверсійну роботу на залізницях означало дати ворогові змогу спокійно підтягати резерви до Сталінграда та інших фронтів. Ми це добре розуміли, нам про це нагадували і уповноважений ЦК КП(б)У Яків Романович Овдієнко, і вказівки Українського штабу партизанського руху.

На кожную радіограму загін відповідає радіограмою: «Надсилайте вибухівку». Одержуємо відповідь: «Виконуйте поставлені перед вами завдання».

Якось недавно, розмовляючи з колишнім начальником відділу кадрів Українського штабу партизанського руху Л. П. Дрожжиним, я згадав про ці тривожні радіограми.

У Леоніда Петровича, старого партійного працівника, який ще в червні 1941 року брав участь у формуванні перших партизанських загонів, чудова пам'ять.

— Пригадую, звичайно, пригадую, як ви посилали нам SOS, SOS,— посміхнувся товариш Дрожжин.— А ви подумайте, яке було наше становище? Вибухівки не вистачало. Ми знали: щорівні без діла не сидітимуть, знайдуть вихід. І таки знайшли ж!

— Нічого не вдієш, доведеться знову братися за «рачки»,— зауважив тоді Полярин, розмовляючи з командиром диверсійної групи Сидоренком.

Іван Климентійович жартома відповів:

— «Рачки»? Що ж, на безриб'ї — і рак риба. — І серйозно додав: — Ефект, звичайно, буде невеликий, та мої хлопці не підведуть.

Дуже ошадливо ділимо рештки вибухівки на залізничні колії, де конче потрібно вчинити диверсії. Добираємо для цієї справи найдосвідченіших, перевірених ділом підривників.

Того ж вечора на колію Бобрик — Заворичі вирушають три підривники: командир диверсійної групи Іван Сидоренко, його нерозлучний друг Павло Євенко і третій пісківчанин — Микола Герасименко. Машиною їх підвозять мало не до самого місця операції.

Партизани тихо підкрадаються до насипу, обирають місце для закладання «гостинця», але приступати до діла не поспішають. Гітлерівці вночі переправляють цією колією виключно пасажирські поїзди, а з бойовою технікою пускають лише вдень. Останні ж саме й цікавлять підривників. До ранку їм роботи вистачить: треба безпомилково встановити, як охороняється перегон, де саме квартирує охорона, як часто проходить контрольна дрезина, хто з місцевих обхідників чергує і, нарешті, чи супроводжує обхідника, як на інших коліях, німецький патруль.

Сидоренко, поставивши перед Павлом Євенком і Миколою Герасименком конкретні завдання, йде до семафора, що блимає червоним світлом. Звідти, очевидно, йтиме охорона. Хвилини через сім-вісім йому доводиться ховатись за насип: постукуючи по шпалах кованими чобітьми, наближаються двоє курців.

Перший ступає ледве чутно, по-кошачому, другий — твердо, карбуючи крок, ніби проходить мимо високого начальства.

Вогник сигарети, описавши коло в чорній, мов дьоготь, темряві, падає на землю, розлітається іскорками й гасне.

Іван Климентійович, припавши до мерзлої землі, напружує слух. Короткий сміх і швидка незвична мова. Хто ж вони, ці патрульні? Начебто не німці. То хто ж?

Гудіння динамко кишенькового ліхтарика. Тонке, але яскраве пасмо світла ковзає по шпалах і рейках. Автомати в солдатів, форма і колір шинелей також незнайомі. І знову ж таки — мова. Сидоренко чує таку вперше.

Гудіння динамко ліхтарика вривається, промені зга-

сають. Патрульні вертають до семафора. Сидоренко, озирнувшись, вилазить на насип і, не поспішаючи, йде на зирці.

Незабаром йому знов доводиться ховатись, припадаючи до мерзлої землі,— назустріч човгає патруль з трьох чоловік. Перемовляються тією ж незнайомою мовою.

«Гітлерівські союзники,— здогадується командир диверсійної групи.— Їх перекинули сюди зовсім недавно. Ще не нюхали партизанського пороху, тому так ретельно несуть службу».

Сидоренко вирішив крім виконання операції будь-що встановити, хто ці вартові, яку військову частину сюди перекинуто. Такі відомості, усвідомлював Іван Климентійович, дуже важливі для Москви, Українського штабу партизанського руху і, само собою,— для нашого загону.

Втрати у Гітлера великі, от він і вимагає від союзників нових батальйонів, полків і дивізій для східного фронту, а ті, звичайно, воюють без великої охоти. Тоді фашистські генерали знімають союзників з фронту і перекидають їх охороняти тиллові комунікації від партизанів.

Ззаду долинає далекий гудок, у морозній тиші розпосить перестук коліс на стиках рейок. Він з кожною секундою наростає. Нарешті вогні паровоза виривають із темряви дільницю колії.

Семафор закритий. Поїзд уповільнює хід і, скрегогучи гальмами, зупиняється якраз навпроти Сидоренка.

Пасажирський. Напівпорожні вагони першого класу. На дверях білі емалеві таблички з чорними літерами «Nur für deutsche» («Тільки для німців»). Добре, що світло у вагонах погашене, а то Сидоренко був би зараз, мов заєць при дорозі, освітлений автомобільними фарами.

Машиніст — німець — висовує голову з будки паровоза й запитує в патрульних, чому закрито семафор. Солдат ламаною німецькою пояснює: вдень росіяни розбомбили міст, утворилась пробка.

— То нам до ранку доведеться тут стирчати? — сердиться німець.

— Ні,— відповідають з колії.— Вас скоро пропустять, поїзди вже ходять.

— Ви — хто, румуни? — цікавиться машиніст.

— Ні,— відповідає той же патруль.— Угорці.

— «Угорці!» — повторює Сидоренко.— Це добре. Вони, як і на фронті, не поспішатимуть підставляти голови під наші кулі.

З першого вагона виходить гітлерівський офіцер. Іван Климентійович виразно бачить його довгасте обличчя й навіть рукоятку «вальтера», що стирчить з кобури. Угорці різко повертаються до нього спиною і йдуть геть. Молодці! Та чи всі такі? Комісар Полярин запевняє, що серед них є ще немало фашистських мисколизів, вірних псів диктатора Хорті.

Німець дістає сигарети, закурює. Потім, заклавши руки в кишені, погойдуючись на носках чобіт, дивиться вслід угорцям.

— Ледачі свині, дармоїди,— промовляє ненависно, звертаючись до машиніста.

— Так, так,— швидко згоджується той.— Де в обороні стоять їхні війська, росіяни хутко прориваються.

— А румуни? Розбігаються від першого ж пострілу.

— Так, так,— відповідає машиніст.— Вони теж воювати не вміють і не хочуть.

До війни комсомолец Сидоренко працював у Пісках бухгалтером колгоспу. Акуратно відвідував комсомольські збори й політзаняття, вчасно сплачував членські внески та, з його слів, політикою глибоко не цікавився. Тепер же він ставиться до неї інакше. Все, що зараз бачить і чує, зважає, осмислює. Тепер він твердо переконаний у тому, що героїчні бої радянських військ на Волзі й партизанська війна вже добре дошкуляють ворогові. Повернеться до загону, доповість про виконання операції, розкаже все, що бачив на залізниці між станціями Бобрік — Заворичі, й, усміхаючись, закінчить словами: «Товариші, я прослухав хорошу лекцію на тему дня».

На семафорі щось заскрипіло, брязнуло, дзенькнуло — й червоне око стало зеленим. Паровоз пронизливо засвистів, рвонув за собою вагони. Спочатку повільно, а далі швидше й швидше заблимали білі емалеві таблички з чорними готичними літерами.

В домовлений час у визначеному місці збираються партизани-підричники. Обмінявшись здобутими даними про охорону колії, приступають до виконання операції.

Сидоренко саперною лопатою копає лунку для вибухівки. Євенко відносить мішком зайвий ґрунт, перемішаний із щебіркою, повертається зі свіжим снігом, яким маскуватиме «роботу». Герасименко пильнує коло ручного кулемета.

— Ми з Миколою одного архангела придушили,— ніби між іншим повідомляє Павло.

— Ото наробили! — обурюється командир.— Спoxватяться, знімуть галас, уся наша справа нанівець піде.

— Тихше, тихше, не бушуй,— заспокоює Євенко Сидоренка.— Не спoxватяться, він не чергував.

— Ти знаєш!

— Знаю. Патрулі ходили по насипу, а він вискочив з будки в одних підштаниках і — вниз, просто нам у руки. Що, по-твоему, ми повинні були з ним робити?

— Крикнув?

— Спробував — не дали.

— Де сховали?

— Велика калюжа поряд була. Пробили лід...

— Усе-таки, якщо скоро спoxватяться,— все пропало,— промовляє з жалем Сидоренко.

Павло намагається відвернути його від тривожної думки.

— Знаєш, вони говорять не по-німецьки.

— Угорці.

— Ну?! Оце — новина! — вигукнув Євенко.

Сидоренко хвилювався даремно. Навпаки, таємниче зникнення товариша по службі витверезливо вплинуло на психіку угорців: їх ніби вітром змело з насипу.

Вдосвіта з розрідженої синюватої імли виринає важкий гуркіт коліс двох зчеплених паровозів з довгим хвостом платформ, на яких темніють танки.

— Давай!

Вибух — і добре знайомий партизанам фінал: платформи з військовою технікою летять під укіс, охоплені полум'ям паровози здиблюються і теж перекидаються.

— Ще один ешелончик не дійшов до місця призначення! — задоволено потирає руки Павло Євенко.

До загону підричники добирались пішки. Оскільки їхній шлях пролягав неподалік Пісків, зайшли на годину в рідне село. Хлопці знали, що там і серед білого дня їм нічого не загрожує.

Цей населений пункт давно став партизанським. Підричники, не криючись, походжали сільськими вулицями, розмовляли про се, про те, жартували з односельцями. Герасименко не без хвастощів ознайомлював хлопчаків з будовою ручного кулемета.

Раптом почулося торохтіння мотоцикла.

Месники насторожились, про всяк випадок забігли в чийсь двір і сховалися за сарай, що виходив на до-рогу.

Через якусь мить із-за рогу, від колодязя, вимчав мотоцикл з двома есесівцями. Сидоренко пострілом поці-лив у голову водія. Мотоцикл пробіг кілька метрів без управління, перекинувся догори колесами. Двигун за-глух. Другий — худий і довгий, як жердина, гітлері-вець, — видершись із коляски, заліг і став урізнобіч стро-чити з ручного кулемета.

— Взяти мотоцикл без єдиної подряпини, — нака-зує Сидоренко. — Гранат не кидати, вести прицільний вогонь.

Помітивши, звідки стріляють, есесівець почав бити по сараю. Герасименку наказано зайти кулеметникові в тил.

— Мотоцикл захопити цілим! — нагадує Сидоренко.

— Ясно, — відповідає Микола. — Кілька хвилин — і він буде наш!

Гітлерівець виявився смаленим вовком. Зметикував-ши, чого хочуть досягти партизани, він посилив вогонь. Тільки Герасименко вискочив із-за сарая, щоб дістатися городу, куля вцілила йому в плече, він скрикнув і впав. Тоді Євенко перестрибнув через паркан, перебіг вули-цю. Вибрав зручне місце, взяв на мушку потилицю фа-шиста, але натиснути на гачок не встиг. Постріл бабах-нув звідкілясь із далини. Есесівець змахнув руками і простягся стятою осичиною.

Новісінький мотоцикл з коляскою захоплено цілим, двох розбійників з великої дороги знешкоджено, але ра-дість перемоги затьмарена — поранено Миколу Гераси-менка. Юнак не стогне, навпаки, навіть жартує. І Си-

доренко і Євенко, звичайно, знають, що їх товариш зносить пекучий біль, що рана серйозна, небезпечна.

Миколу ввели до хати літньої колгоспниці. На щастя, в неї знайшлося все потрібне для першої допомоги — спирт, йод, вата. На стільці, поряд з лавою, на яку покладено Миколу, виростає купка перев'язувальних паке-тів, запакованих у світло-жовтий глянцевиий папір. Дбайливі жіночі руки прагнуть зробити все, аби полегшити страждання пораненого.

До хати набилося повно людей. Іван Сидоренко й Павло Євенко виходять на подвір'я. А тут багато односельців. Знайомі обличчя стариків і дітей. Їхні сини, брати і сестри — в лісі, в загоні: плече в плече з тобою борються проти ненависного ворога, їдять з тобою з одного казанка, лежать поряд у засаді.

— Убитих прибрати треба подалі,— прохає земляків Павло.

— Та вже,— озивається дід Волошин,— і духу їхнього не зостанеться.

— Довго не здавалась ота голобля,— встряє до розмови однорукий дядько Василь, учасник громадянської війни, колгоспний сторож.— Ти, Павле, кокнув його? — звертається до Євенка.— Бачив я із своєї хати, як ти городати обходив і на мушку брав...

— То Іван різонув його,— відповідає Павка.

— Кинь, не до жартів,— відмовляється Сидоренко.

— Які жарти? — дивується Павка.— Я тільки прицілився, а ти прямо в ухо...

Тепер і Сидоренко здивований: «Хто ж убив другого есесівця? Він — ні, Павло — теж ні, Коля саме в ту мить відповзав поранений до сарая. Виходить, хтось із дідів пристрелив».

Односельці чули запитання дядька Василя і з розмови між Павлом та Іваном знають, що ні Сидоренко, ні Євенко не встигли вистрілити в есесівця, але мовчать. Невже той, хто розправився з гітлерівцем, не хоче назватися, боячись, що хтось викаже його німцям? Не віриться. Пісківчани дружні. Два попередні нальоти карателів, навіть розстріл понад тридцяти чоловік не зломали їх волі до опору.

— Товариші, хто ж, усе-таки, з вас помстився за Миколу Герасименка?

Перезираються, закурюють і мовчать. Тільки один дід Волошин у відповідь на запитання Сидоренка робить невиразний рух.

Може, він вистрілив? Хата його як раз на тому місці, звідки, здається, вдарив постріл...

— Діду, а не ви, бува, кокнули того пса?— звертається Євенко до старого.— Не дарма ж бомбардиром були!

Дід Волошин заперечливо хитає головою, всміхається.

— Вистрілив би, аби міг. А що? Жаліти ворога? В минулу війну, пам'ятаю, коли...

— То хто тоді?

— А чого допитуватись? — озивається дід Овсій, найстаріший у селі.— Вбив, отже, вам допоміг. На тому й кінець.

«Справді, нащо допитуватись?» — мовчки обмінявшись поглядами, згоджуються партизани.

Тим часом жінки опорядили, забинтували рану Герасименка. Миколу вивели з хати, всадовили в коляску трофейного мотоцикла, закутали пораненого в ковдру.

— Іване Климентійовичу, обережніше їдь,— звертається хазяйка дому до Сидоренка, що взявся за руль.— Не трясіть, Миколі болітиме.

— Та що ви, товариші... Невелика подряпина... До весілля заживе! — бравує Герасименко.

Посипались поради, як найскоріше дістатися загону. Одні спрямовують на Стару Басань, а там — на Тимки. Інші доводять, що краще їхати на Рокитне, а треті переконують, що найзручніше брати через Ковалеві Копанки на Мочалище...

Дід Овсій слухав, слухав і затрясся від сміху.

— Ой-ой-ой,— захитав докірливо головою.— Тимки, Рокитне, Мочалище. Ну й некімтливий народ пішов! А ви знаєте, де їхній загін? Може, їм треба зовсім в інший бік? У Згурівку чи на Свидовець, чи на Лосинівку? — і він стукає себе вузлуватим пальцем у скроню.— Мізкувати треба, для того й голова на плечах!

— Правильно, діду, правильно! — Євенко підтримує його.

— На те у них машини, щоб лігати туди-сюди,— зауважує дід Волошин.— Механізація! Дав команду «Вперед!»,— і, як вітер,— кілометрів на сто від місця.

Фріци їх у лісі шукають, а вони, дивись, уже в них у казармі чай п'ють...

Мотоцикл з коляскою давно зник, а пісківчани не розходяться, замислено дивляться йому вслід.

Надвечір диверсійна група повернулась до загону. Перш ніж доповісти про виконання операції, Сидоренко доставив пораненого в санчастину на невідкладну операцію.

4

Мою увагу привернула гвинтівка червоноармійця. Її ствол блищав, а приклад у тому місці, де притискають до щоки, вилискував дзеркалом.

Боець, потрапивши в оточення, довго блукав по окупованій ворогом території. Виснажений втомою і голодом, обірваний, а гвинтівка у зразковому стані — відводь затвор, досилай патрон і натискуй на спуск. Молодець!

— Товаришу Мальвін, з «нареченою» давно дружите? — киваю на гвинтівку, яку він приставив до ноги.

— Мені видали її ще в Енгельсі, на формуванні частини.

— Довго воювали?

— Та ні,— винувато всміхається.— Два з половиною місяці.

— І ні разу з нею не розлучались?

— Ніколи.

Продовжую милуватись гвинтівкою.

— Багато фашистів поклали з неї?

Мальвін, знизавши плечима, відповідає:

— Важко сказати. Прицілюєшся, стріляєш, а чи вбив — кат його знає! Може, він якраз у ту мить метнувся вбік... Хіба не так?

— Всяк буває,— відповідаю і подумки відмічаю: «Треба, щоб Кокунов підготував наказ із категоричною вимогою: командирам взводів і рот давати точні дані про втрати ворога».

— Все ж таки, скільки гітлерівців ви знищили, товаришу Мальвін? — питаю, щоб мати якусь певну думку про новачка.

— І приблизно не можу сказати.

— Чому?

— Не люблю вигадувати, товаришу командире.

Михайло Мальвин став партизаном. Авторитет у товаришів здобув за відвагу в бою і прямоту характеру, за дисциплінованість та акуратність в усьому. Політрук 3-ї роти Микола Сергійович Рябуха, комуніст, один з перших голів виконкому сільської Ради в Пісках, знавець людських душ, полюбив юнака, як рідного сина. Він же вивчив його на кулеметника. «У Михайла,— запевнив Рябуха,— «максим» не застопориться».

Якось під час бою з невеликим гарнізоном гітлерівців я лежав у прикритті поряд з Мальвиним. На нас кинувся взвод добірних фашистських молодчиків. Карателі йшли півколом, намагаючись оточити нас, і строчили з автоматів. Їх підтримувала гармата. Снаряди рвалися вже неподалік од нас. Ми вирішили зачекати, доки гітлерівці підійдуть ближче, щоб стріляти впритул.

Фашисти просуваються все ближче. Снаряди із шкварчанням проносяться над головами, рвуться десь позаду, в городах, по той бік ручаю. Мине хвилина чи дві, й автоматники доберуться до наших позицій.

Я глянув на Мальвина. Склалося враження, що він до всього байдужий. Лише на міцно стулених губах вряда-годи пробігав нервовий дріж.

Помітивши, що другий номер — новачок Василь Квітко — хвилюється, Михайло, ніби між іншим, запитав у нього:

— Чому цю штуку називають «максимом»?

— Кличка, мабуть...

— Нічого подібного,— говорить Мальвин.— Запам'ятай, Васю, станковий кулемет «максим» винайдено американським конструктором Максимом. Це вогнепальна автоматична зброя...

— Вогонь! — наказую.

«Максим» гострою косою стинає гітлерівців. Одні з них падають, інші рачкують назад, в паніці розбігаються. Кулеметник без команди сам розуміє, в який бік повернути зброю, якою чергою де полоснути:

— А тепер, Васю, по копитах, по копитах,— шепоче він.— Ось так! Ще разок, ще!..

Все в ньому співає від почуття переваги над ворогом. А коли наші товариші, як було домовлено, дружно вдарили з іншого боку, він відірвався від прицільної рамки і радісно вигукнув:

— Яка краса!

Захопившись переслідуванням противника, партизани 2-ї роти оголили фланг. Ворог негайно скористався з цієї помилки: перекинув сюди до двадцяти польових жандармів. «Голубі чорти», як ми називали їх, наблизилися обачливо, поза хатами, сараями, деревами.

— Товаришу командире, нас оточують! — підбігла до мене бліда партизанка Євдокія Погрібна.

«Командир,— учили в Московському вищому Червонопрапорному військово-авіаційному училищі,— в складних ситуаціях впливає на підлеглих не криком, а спокоем». Це правило стало для мене законом, і я завжди прагнув дотримуватись його.

— Бачу,— відповідаю спокійно.— Лягайте, Погрібна, вони зараз палити почнуть.

Те, що не вловило око, помітив бінокль: у жандармів два ручних кулемети. Позиція у них вигідніша, а нас всього п'ятеро й один «максим». На допомогу розраховувати не можемо: у хлопців півгодини, якщо не більше, піде на взяття села, а наступ жандармів ось-ось розпочнеться. Міняти позицію? Навряд чи виграємо що-небудь.

Євдокія Погрібна витирає батистовою хустинкою спітніле обличчя Мальвина. Перехопивши мій погляд, він нарочито грубо відхиляє руку дівчини.

— Не треба, не треба.

— Ти ж нічого не бачиш, Мишко! Піт очі заливає.

— Не турбуйся, бачу.

Вгодовані, один в одного, жандарми в довгих шинелях з бляхами на грудях наближаються до нас півколом. Навкруг висвистують кулі. Погрібна, взявши гітлерівця на мушку, краєм ока запитливо дивиться на мене.

— Зачекайте, товаришко Погрібна,— кажу.— Хай кинуться всі разом.

— А якщо навпаки? Якщо наша мовчанка їх налякає?

— Теж непогано.

Михайло розуміє: готую роботу його «максимові».

Жандарми зовсім близько. Чути гупання їх чобіт.

— Товаришу Мальвін, починайте.

«Голубі чорти» від першої черги розбігаються. Ми стріляємо в широкі спini. От змовкає один ручний кулемет гітлерівців, незабаром — другий.

Справді велике почуття торжества виникає лише в того, хто переміг великі труднощі на шляху до мети. Повертаємось до загону переможцями. На грузовику, крім нашого «максима»,— трофеї: два ручних кулемети, ящик патронів, дванадцять гвинтівок.

Перед тим як зачинити за собою дверці кабіни глянув я на Михайла Мальвина.

Він злегка нахилиється у мій бік і доповідає:

— У нас все в порядку, товаришу командире!

— Тоді поїхали.

5

Начальник штабу складав графік виконання внутрішніх нарядів, комісар ознайомлювався з розкладом занять з бойової підготовки, а я ходив по землянці туди-сюди, позираючи на годинник. Наближалось до полудня, а диверсійна група, яка пішла вночі на залізницю, все не поверталась.

Чи не скоїлось із нею чогось? Хлопці повинні були прибути в табір щонайпізніше о восьмій ранку. Пригадую характери, поведінку, прізвища людей, котрих послали висадити ворожий ешелон. Петро Рябуха, Марія Євенко, Михайло Подлесний, Паша Сидоренко, Михайло Мальвин, Катерина Купка, Наум Шнейдін, Михайло Булинін, Павло Євенко... Не новачки! То в чому ж справа?

На столі лежить «аусвайс»*, підписаний бургомістром Ніжина; його роздобув на наше прохання Микола Печонкін. Можливо, хвилююсь, Бібрах почав здогадуватись, хто такий справді старший перекладач? Може, комедант перехитрив його — підсунув застарілий графік проходження ешелонів через Бобровицю і вислав на станцію взвод есесівців?

Дотепер справи у Печонкіна йшли непогано. Недавно Бібрах навіть запропонував поїхати з ним до Гамбурга. Микола Олексійович розгубився, не знав, що відповісти. Порадилися ми й вирішили — нехай їде.

Днів через три по тому Печонкін передав у табір ще одну новину, яка дуже збентежила нас: до загону проліз інформатор Бібраха, а хто саме — виявити Печонкін поки що не зміг.

* Аусвайс — перепустка. (Нім.).

Це було для нас громом з ясного неба. Більше двох місяців ми не приймали ніякого поповнення (новачків після «карантину» відправляли в з'єднання «За Батьківщину»), і раптом — серед нас є провокатор! Виходить, ворог у нашому загоні вже давно.

«Хто ж він такий? Хто? Хто? — питали ми, керівники загону, один одного, проглядаючи списки особового складу підрозділів, аналізуючи поведінку кожного партизана. «Хто?» — хвилювало мене під час вранішніх і вечірніх перевірок, коли посилав людей на операції, коли перевіряв пости, коли приходили й відходили зв'язкові.

Одна справа — постійно виявляти високу пильність і втішати себе тим, що твоє натреноване око не пропустить жодної гадюки і зовсім інша — коли тобі прямо говорять: «Ти прогледів провокатора, шукай його поряд із собою». Шукаєш — і не знаходиш, ідеш з ним — і не бачиш його, він дихає тобі в потилицю, а ти не чуєш. Це дратує, в напруженні чекаєш удару невідомо коли й звідки.

Запитуємо Печонкіна, чи не помилився він. Одержуємо відповідь: «Ні». І повторює: «До загону Бібрах закинув інформатора, котрий зачався до слухного часу».

— Четверта година, — кажу Полярину. — Якщо люди Євенка не повернуться до п'яти, пошлемо до Бобровиці групу з п'ятдесяти чоловік. — І додаю: — Невже інформатор Бібраха зробив перший крок?

З групою виїжджаю сам. Вислана вперед розвідка доповідає: опитані залізничники в один голос стверджують, що останніми днями ні на станції Бобровиці, ні поблизу ніяких диверсій, катастроф, аварій, навіть перестрілки не було.

Куди ж поділися Павло і його бійці? Не провалились же вони крізь землю!

Повертаємось на базу ні з чим. Тільки досягли першої просіки — назустріч на мотоциклі сам Євенко!

— Товаришу командире, завдання не виконали, — доповідає він.

— Чому?

— Вибухівка того... не спрацювала.

— Що за дурниці?

— Чесне комсомольське, в двох місцях підкладали, а поїзди спокійно хвостами помахали.

Хотілося крикнути: «Чого ж ти, дурню, радієш? Чому в тебе таке щасливе обличчя?», але стримався. Подумав: «Інформатор Бібраха почав діяти. Але як йому вдалося пошкодити вибухівку, яку так пильно охороняємо?»

— Ну, а далі? — нахмурилась я, побачивши веселі вогники в Павчиних очах.

— Вернулися в загін,— відповідає спокійно.— Що нам лишалось? Зробити Бібрахові візит ввічливості? В нашому одязі...

— Досить жартів! — різко обриваю його.

Павло виструнчується.

— Де пропадали весь день?

— У Старій Басані, товаришу командире.

— Що там робили?

Передаю розповідь Павки, як вона запам'яталась мені:

«Плентаємо, похнюплені, назад. Настрій, сам знаєш,— ніби тобі в душу наплювали. Злі, сердиті. Звертаємо на Стару Басань. Входимо до неї — очі на лоб вилазять з дивовижі: два цілісінькі транспортери й жодної живої собаки біля них. Ага, думаю, це саме те, чого нам не вистачає. Бо ж грузовики, легковухи є, мотоциклів скільки хочеш, а таких от броньованих машин, про які давно мрію — нуль... У них же класна прохідність! Сідай і шпар до самого Берліна. «Діти» мої одноголосно «за».

Оглядаємо місцевість. Нас, звичайно, цікавить, куди поділись гітлерівці.

— Дивись, дивись, он вони бредуть,— каже Паша Сидоренко.— Попереду, здається, обер-лейтенант.

— Правильно, Пашо,— кажу,— та ще й під мухою.

Куди ж вони? Чалапають через майдан до хати, біля якої гамору більше, ніж на великому ярмарку. Співи, танцюльки, регіт. Гармошка, бубон, патефон... Одне слово, бенкет безсовісних людей.

Хазяїн, помітивши німців, догідливо кланяється їм у ноги. Виряджені молода й молодий пов'язують офіцерові через плече рушник. Ідилія, любов і дружба — хайль Гітлер! Фашисти іржуть, мов жеребці, кивають головами: «Гут, гут!». Ще ніде на українській землі їх так гостинно не зустрічали, а тут, кістка їм у пельку,—

варене, парене й просто шматками. Повалила вся гопкомпанія до хати пити й жерти...

«Євенко,— звертається до мене Петро Рябуха,— час кінчати: сядемо на машини — і в ліс!».— Очі його аж палахкотять од нетерплячки. Та я, командире, знаєш, людина вихована. «Дзуськи,— кажу,— Петре. Ми з тобою хто такі, партизани чи злодюжки? Трофеї, брат, з бою беруть! Ясно? Крім того, тебе ж, бовдуре, все життя совість мучитиме, що не приділив належної уваги хазяям тих машин».

Решта «дітей» — одноголосно за мою пропозицію. Хтось навіть вигукнув: «Кинемо, Павко, на зміїне обійстя гранату — і крапка. Народ страждає, а вони, сволоцюги, весілля витребенькують!».

— Ні, кажу, товариші, так діло не піде: не всі ж гості — гади. Нас цікавлять гітлерівці, лише вони. Зачекаємо, доки вони добре нажеруться, й головне — надудляться.

Одне слово, товаришу командире, замаскувались ми на городі й терпляче чекаємо. А в самих животи до хребта притягло — жах їсти хочеться! Ось, нарешті, гості почали розбрєдатись хто куди. Виходять і фріци. П'яні, горлають «хайль Гітлер!».

Пропускаємо їх трохи наперед, щоб не поцілити в старобасанців і за команду «Давай!» застрочили з автоматів. Усіх перебили!

Хлопці — до машин, а я кажу: «Ні, зачекайте! Давайте відкланяємось женихові, щоб не гнівався на нас». Мое партизанське серце, командире, відчувало, що обов'язково треба туди зазирнути.

Заходимо. Жених сидить з молодою за столом, людей утішає: «Заспокойтесь, товариші, це наші рятівники-партизани прийшли». Потім — до нас: «Будь ласка, прошу до столу, пригощайтесь!». Як гадаєш, командире, хто був жених? Федько Лиходід! Той самий Федько, котрий торік видав тебе начальникові поліції Мирону, потім удвох із «Йоганом» виказав гестапівцям усіх наших рідних. Упізнав, стерво, і він мене, та прикидається, ніби вперше бачить, чарку наливає...

— Федьку,— кажу йому,— тут жарко. Я вип'ю за твоє одруження на вулиці. Йди зі мною, бо поспішаю.

Зблід він, губи дрижать, мов у кролика.

— Виходь,— цілюся в нього з автомата.

Що має робити — виходить. Наречена, звісно, за ним. Реве, дурна, вищить, ніби ріжуть її.

— Федьку, ти впізнав мене? — питаю.

Ні звуку. Німий. Піднімаю автомат. Мовчить, стерво. А наречена в ноги мені: «Він не винуватий, він не кликав німців, вони самі прийшли. Проїжджали мимо й зупинились. Пожальйте, люди добрі. Я ж люблю його!».

— Замовкни, дурело! — кричу на неї.— Кого ти виціловувала, подумай. Зрадника! Завтра він і тебе продасть ворогу з усіма бебехами.— І давай очі їй відкривати.— Твій жених, кажу, прийшов до нас у село ніби оточенець. Я довірився йому, дружив, останнім шматком хліба ділився. А виявилось, що він у гітлерівців на побігеньках; віддав у лабети гестапівців десятки чесних людей.

Одне слово, полоснув я по ньому. Знаю, що порушив наказ командування загону, що не можна було без суду. Але тоді не стримався!»

Покірно вислухавши сувору догану з попередженням за свавілля, Євєнко запропонував мені оглянути трофейні бронетранспортери. Два новеньких всюдиходи, мов флагмани, стояли на галявині серед інших машин.

— Компенсація,— кивнув Павка на них,— за невдачу. Звичайно,— додав винувато,— краще було б звалити ешелон, та...

Я мовчав, думав про Бібрахового шпигуна, що десь походить серед нас. Питання: «Хто він? Хто?» — знову схвилювало мене.

РОЗДІЛ П'ЯТИЙ

Церковний дзвін, облава в Плоскому. У тридцятиградусний мороз. Сутичка «гладіаторів великого пальця». Трагедія села Піски.

1

Зима, як і торік, трохи запізнилась. Зате зразу проявила крутий норів. Якось удосвіта знявся вітер. Скоро він досяг ураганної сили. За дві години намело велетенські кучугури, закидало снігом усі дороги.

— Погодка що треба! — радів начштабу.

— В самий раз,— підтримую.

Я з Кокуновим і командиром 2-ї роти Андрієм Микитовичем Бойком збираюсь у далеку путь. У селі Плоске Броварського району нас чекала зв'язкова, моя сестра Галя, яка повернулась із засекреченого відрядження до Києва з цінними даними.

Бойко заздалегідь підготував сани, набив їх запашним лісовим сіном. А надвечір запряг пару дужих, витривалих коней.

Сутеніло. Ми з Кокуновим, переодягнені в есесівську форму, вийшли із землянки і звернули до лісової галявини, де нас очікував Бойко, котрий у формі поліцая виконував обов'язки кучера.

Підійшовши до коней, я послабив одній черезсіделок, іншій розправив гриву:

— Напоїли?

— Так.

— Овес давали?

— Все в порядку, товаришу командире,— сказав він.— Можна їхати!

До Плоского, що лежало від нас кілометрів за тридцять на південний захід, нам треба було дістатися за ніч через Новоселицю, Кулажинці й Світильню. Крім того, до ранку ми мали повернутись у табір.

Коні пішли рясю. Крізь білий морок я тільки бачив засніжені кінські крупки, розметані вітром хвостки.

Що далі виїжджали ми у відкрите поле, тим більше дошкуляла нам люта хурделиця. Здавалося, гніді довго не витримають такого натиску, зваляться в сніг, обірвавши посторонки, а сани разом з нами понесе світ за очі, мов перекотиполо. Проте Бойко спокійно й упевнено правив кіньми.

Ми знали, що в селах, через які нам належало проїздити і котрі ніяк не можна було обминути, знову з'явилися ворожі гарнізони. Та хто в таку страшну ніч, думалось, крім партизанів, відважиться виткнути носа з хати. Втїшало нас і те, що екіпірувались ми — комар носа не підточить. Поверх трофейних шинелей — прорезинені плащі з пелеринами, трикутні кобури на ремнях з «парабелумами», німецькі автомати...

Новоселицю й Кулажинці проскочили без пригод — з хат, які видніли темними розпливчатими плямами в мороці віхоли, не мріло жодного вогника.

Час підганяє нас, але я прошу Андрія Бойка дати коням трохи перепочити — перейти з бігу на ходу.

Дорога, що вела до Світильні, різко погіршала — додали замети понад метр заввишки. Власне, самого шляху не бачили: його вгадували по телеграфних стовпах.

Коні самі орієнтувались, ішли без батога, не відриваючись од монотонного гудіння проводів. Але в самому центрі села гніді раптом збилися з дороги й понесли нас через колишню садибу колгоспу.

— Стій! — несподівано почувся вигук німецькою мовою.

Постріл. Другий, третій! Промчали мимо, не оглядаючись. Хай вартовий фрїц думає, що випадково заблудилися селяни.

О двадцять третій годині благополучно досягли околиці Плоского. Бойко залишився з кіньми в захистку між сараєм і хатою, а ми з Кокуновим городами, проваляючись у сніг по пояс, попрямували до оселі родича Бориса Васильовича — дядька Омеляна, де нас виглядала Галя. Йти було недалеко, з півкілометра, якщо не менше, проте брели ми хвилин із сорок.

Нас чекали з тривоگو. «Чи не скоїлось якого лиха в дорозі?» — прочитав я в очах Галі й дядька Омеляна.

Глянув я на сестру й подумав: не так давно була вона веселою, відвертою дівчиною, а тепер переді мною замкнена серйозна жінка. Такою зробила її війна.

Галя підійшла до нас, привіталася й сказала:

— Роздягайтесь, у нас жарко. Мийте руки — і до столу.

В хаті справді було тепло. Вікна завішано ковдрами, в кутку блимав каганець, на кушетці дрімав кіт... Білі стіни. Рушники. На етажерці — шкільний глобус... Защеміло серце: чи багато затишку людині потрібно?

— Починай, Галино, — сказав я сестрі. — Часу в нас обмаль, дорога — гірше нікуди, до ранку мусимо в ліс прибути.

— А ви спочатку роздягніться, — вмовляє дядько Омелян. — Борисе, покажи приклад своєму командирові.

Роздяглись. Господар вийшов оглянути подвір'я і незабаром вернувся до хати.

— Здається, не так хурделить. Сідайте, випийте по келишку перваку. Вищий сорт!

Галя передала мені невеликий пакет у сірому обгортковому папері.

— Його треба терміново переслати на Велику землю,— сказала вона.— Київські товариші зауважили, що в ньому дуже важливі документи.— І спитала: — Літаки до вас ще не навідувались?

Я ніяково розвів руками, нібито з моєї вини червонозор'яні кораблі не приземлялись в районі дій нашого загону.

— Передаси через товариша Стратилата особисто,— наголосила Галя на слові «особисто». По цьому в її очах сяйнув давно знайомий мені радісний вогник.— Сашко, вас тільки двоє?

— Бойко Андрій з нами. Залишився біля коней.

— І тільки?— дивується вона.— На таку небезпеку лише втрьох вирядились?

Я пояснив, що нам надто дорога ця явка, і ми прагнули, аби про неї якнайменше хто знав. Тим більше, що до загону проліз провокатор, і ми ще не спромоглись викрити його.

— Як же так?— перевела Галя тривожний погляд на Кокунова.— Він нічим не виказує себе?

— В тому й заковика, Галино Єлисеївно,— відповів начштабу, зітхнувши.— Добре замаскувався, поводитьсь бездоганно і чогось очікує. А що там у Києві?

Жадібно слухаємо коротеньку, ніби підготовлену для телеграми, розповідь про життя в тимчасово окупованій гітлерівцями столиці Радянської України. Галя розповідає про ненависть жителів міста до ворога, про боротьбу підпільників-комуністів, комсомольців, безпартійних патріотів, про люті облави гестапо і жодним словом не обмовлюється про небезпеку, яка щоразу чатує на неї, коли виконує наші завдання.

Слухаючи її, забуваю, що сиджу перед рідною сестрою, котра раніше вирізнялась з-поміж нас лагідною вдачею. Бачу стомлену жінку із змарнілим обличчям, але жінку з чистою совістю і великою вірою в правоту своєї справи.

Несподівано Галя припинила оповідь:

— Ні, товариші, я з вами не згодна. Нерозумно ви вчинили. Виїжджати командирові й начальникові штабу загону в таку далечинь без надійної охорони — це хлоп'яцтво, навіть злочин.

Хотів було заперечити їй, та вона підняла руку.

— До речі, відомо тобі, Сашко, що за твою голову фашисти обіцяють сто тисяч марок?— В її голосі вчувалась велика тривога.— Листівки з твоїм портретом розклеєно на стінах і тинах населених пунктів...

— Знаю, приносили хлопці.

Галя нахмурила брови:

— Може, невідомий провокатор, пролізши до загону, чекає нагоди...

— Якої? — перебив Кокунов.

— Щоб німці розкошелились іще.

— Дурниці,— махнув я рукою.— Давно міг убити мене, аби хотів.

— Подумай, а може, він хоче доставити тебе в гестапо живим?

— Галю, не лякай мене,— притис я руку до серця.

Вона взяла ту руку і ніжно по-материнському погладила.

— Я не лякаю тебе, Сашко, а прошу: будь обережним. Тепер ти належиш не тільки собі. Секретар Київського підпільного міськкому партії...

Вона не договорила. Всі ми почули бовкання церковного дзвону. Перезирнулись: у такий пізній час, та ще в негоду?!

— Мабуть, пожежа,— висловився господар і, накинувши на плечі ватянку, вийшов з хати.

Мить — і ми з Кокуновим зібрані по-бойовому.

— Зброя в тебе є? — звертаюсь до сестри.

В її руці блиснув новенький «вальтер».

— Відтоді як ти дав його, ще не доводилось застосовувати,— відповідає.

Дзвін не вгавав. Його бемкіт на фоні завивання хуртовини здавався особливо зловісним.

Входить дядько Омелян.

— Ну, що там?

— Пожежі наче не видно, а дзвін калатає так, що за душу бере.

Хтось загупав у сінешні двері. Господар, прикусивши нижню губу, кидає на нас запитальний погляд.

— Відчиняйте,— кажу йому.

Він виходить. Із сіней долинає чоловіча мова:

— Біжи, Омеляне, до церкви, в селі партизани. Староста наказав усіх жителів села скликати. Заставляє,

щоб ми разом з німцями й поліцаями облаву вчинили. Поліцаї з Гоголева й Світильні вже тут,— випалює одним духом бас. Потім він довго лається й додає: — Спокою не дають. Досить з мене!

Кого прихожий мав на увазі — невідомо, але мені й Кокунову треба негайно залишати гостинний дім, щоб не постраждали сім'я дядька Омеляна й Галя. До того ж і Бойко потребував допомоги або й виручки.

Пробиватися до Андрія Микитовича треба було повз церкву. Підходимо до неї городами. Місцевих жителів там — кіт наплакав. Зате поліцаїв чимало. У кожного ліхтар. Звідусюди спрямовують на нас вогні. Називаємось офіцерами-гестапівцями, що прибули з Броварів, і ставимо перед начальником поліції та старостою завдання: всім, нікого більше не чекаючи, рушати цілом через село, всіх підозрілих затримувати, дзвоніння припинити.

— Йване, бараняча голово, досить калатати! — кричить староста, задерши до дзвіниці голову...

Цеп простує в протилежний бік од стоянки наших саней, а ми швидко зникаємо в сніговій круговерті.

Ні Бойка, ні саней на місці не застаємо.

Невже його затримали? І звідки гітлерівцям стало відомо, що в Плоскому партизани?

— Слід саней! — помітив Кокунов.— Свіжий, не встигло замести.

— Не в село веде, а в поле,— підмітив я.— Андрій, зачувши дзвін, помчав у напрямку Русанова.

— Прямо в руки фашистам! — підхоплює, вболіваючи, начштабу.

Я не згоден з ним: Андрій може схватись у якійсь балці і там чекати нас.

Бредемо за санним слідом. Проїшли з кілометр і губимо його. Крізь темряву помічаємо, що прямо на нас рухаються якісь фігури.

— Лижники, Олександрє Єлисейовичу,— говорить Кокунов.

У нашому загоні є група лижників. Невже їх кинуто нам на виручку? Не може бути! По-перше, в таборі не знають, що з нами трапилось. По-друге, Бойко за такий короткий проміжок часу та ще в завірюху не міг подолати тридцять кілометрів і повідомити. По-третє...

Лижники розгортаються в цеп. Чути вже рипіння снігу під їх лижами.

— Хальт! — кричить один німець, вирвавшись уперед.— Хто ви?

Відступати назад у Плоске? Ми самі встановили там режим особливої пильності. Починати бій у відкритому полі з такою оравою ворогів — свідомо приректи себе на смерть. Ну, переб'ємо їх з десятків, а потім? Не втечеш — вони на лижах.

На лічені секунди мене охопила цілковита безнадійність. Подумки я вже попросився із загоном, з Наталею, сестрою...

Подібне пережив і Кокунов.

— Сашко,— звертається він вперше до мене на ім'я,— якщо когось із нас поранять, інший пристрелить... Домовились?

— Згода.

Більше часу для розмов у нас немає: лижники в білих халатах уже строчать з автоматів. Ми відбиваємось і відступаємо до Плоского.

Нарешті перша хата і сарай коло неї. Залягаємо за ним. Полегшено зітхаємо — є прикриття! Хоч і загинемо, зате встигнемо покінчити з багатьма гітлерівцями.

Підпускаємо фашистів якнайближче й відкриваємо автоматний вогонь. Ворожий цеп шарпонував назад, але на снігу лишилось кілька вбитих і поранених.

Борис Кокунов за одним рогом сарая, я — за другим. Підкликаю його й наказую непомітно перебігти до сусідньої хати, дати звідти кілька черг.

— Олександрє Єлисейовичу, не можу залишити вас!

— Товаришу Кокунов, виконуйте! — наказую тихо, але рішуче.— Швидко!

— Есть!

— Тільки обережно, щоб не помітили.

«Боягузи, собачі виродки, їх лише двоє, вперед! — вигукує хтось надірваним голосом з-за дерев.— За мною, вперед!»

Начштабу дає чергу з одного місця, потім — з іншого. А я нічим не виявляю себе. Гітлерівці сторожко наближаються.

«Вони відступають,— чую той же надірваний голос.— Уперед!»

Уже на початку війни окупанти всіляко уникали нічних сутичок з партизанами. Тепер же вони ще більше тремтіли за власні шкури. Саме тому лижники, незважаючи на погрози й умовляння свого начальника, так боязко йшли в атаку проти нас двох.

Гітлерівці, стріляючи навмання, отарою овець сунуть уперед. Нарешті вони наблизились до сарая, і я кидаю в саму їх гущу дві гранати. Докінчують справу автоматні черги.

Однак не всі вбиті й не всі поранені. До того ж, ми не можемо забувати й про те, що в селі облава, що в Плоске зібрались гітлерівці з трьох населених пунктів, і вони, мабуть, збагнули, хто були ті двоє, котрі видавали себе за гестапівців. Тому відходимо до річечки Трубіж.

Ми знову за селом. Стрілянина з обох боків, чуємо німецьку лайку, гавкання собак. Трубізький очерет рятує нас...

До свого лісу дочували ми з Кокуновим опівдні. Застаємо весь загін вишикуваним.

Данило Трохимович Полярин на моє запитання, що трапилось, пояснює:

— Зібралися виручати вас. Ну й похвилювалися ми! Приїжджає Бойко й доповідає: Кривець і Кокунов потрапили в засідку.

— Бойко? Де він?— радію і не вірю своїм ушам.

— Збирає роту.

— Коли повернувся?

Полярин любить точність. Глянувши на годинник, відповідає:

— Двадцять хвилин тому.

Від комісара довідуюсь, що командир 2-ї роти, коли закалатав дзвін і заметушились поліцаї, виїхав із села, щоб сховатись у вибалку, й зіткнувся з гітлерівцями-лижниками. За ним погнались, оточили, поливали свинцем, та все ж йому пощастило пробитися автоматним вогнем.

— Поранений?

— Ні,— відповідає Полярин.

Комісар, як і завжди після скрутних випадків, морщить лоба.

— Даниле Трохимовичу, ви не замислювались над тим, звідки в Плоскому так хутко довідались про нашу

появу? І чому так швидко з'їхалась туди німота майже з усього району? — звертаюсь до Полярина.

— Бойко вважає, що то повідомили з Світильні. Коли ви збилися з дороги, по вас тричі стріляв німець. Він і здійняв тривогу.

— Він? А може, хтось інший, Даниле Трохимовичу? — киваю в бік галявини.— До речі, людей треба відпустити. Нічого тримати їх без потреби на такому морозі. Чи знає особовий склад, чому загін приведено в бойову готовність?

— Гадаю, що ні.

— Добре. Тоді це нагода перевірити, як люди споряджені.

Обходимо з комісаром стрій. Якщо з верхнім одягом ще с'як-так, то взуття у більшості бійців погане. Дехто майже босий! Щемить серце: як такого месника посилати на завдання, як зважитись, щоб він кілька годин, а то й добу вилежав десь у засідці на морозі, чекаючи, доки йтиме ешелон, який треба висадити, коли вирине колона машин окупантів, аби обстріляти її, чекати доти, поки загавиться охорона моста, щоб підкласти під нього вибухівку?

Зупиняюсь проти комсомольця Василя Поліна. Він у старих рваних калошах, навхрест прикручених до ніг мідною дротиною...

— У кого погане взуття — три кроки вперед!

Не виходить ніхто. Презираємось із Полярином: партизани, в котрих погане взуття, бояться, що їх не візьмуть на операцію.

— Товаришу Поліно, ви чому не виходите? — звертаюсь до молодого бійця.

— А я, товаришу командире, взутий,— відповідає.

Відповідь хлопця ні в кого усмішки не викликає. Всі згодні: він узутий.

...Командири ведуть свої підрозділи до землянок. А я стою, мов укопаний. Одна-єдина думка не дає спокою: «Хто, хто провокатор?»

Учора було мінус вісімнадцять градусів за Цельсієм, сьогодні — тридцять. Мороз сталевими голками проти-нає все тіло. Ворушу пальцями ніг, щоб хоч трохи зігрі-тись.

У лісі тиша. Тільки зрідка десь хрусне гілочка. Кінь Ум весь покритий інеєм. Він біжить риссю, високо задерши голову.

Попереду, до мене спиною, сидить, попустивши віж-ки, мій колишній учитель Пилип Якович Артеменко. Він — історик, та лісове життя зробило його і чудовим природознавцем.

— Це лисиця прогулювалась, — говорить Артемен-ко. — Вона ходить по снігу, вузенько ставлячи задні ла-пи за передніми. Тому й слід її нагадує розтягнутий ланцюг.

Дивлюся на «ланцюг», що петляє просікою, ворущу пальцями в чоботях, а думками лину в добре натопле-ний шкільний клас і чую мову молодого, недавно прибу-лого до нас учителя з історії: «...«Галстуком Муравйова» саркастично називали зашморг шибениці — за ім'ям ду-шителя польського повстання тисяча вісімсот шістдесят третього року царського генерала Муравйова. Пізніше з'явився й інший «галстук», «столипінський» — за при-звищем прем'єр-міністра самодержавної Росії, ката тя-сяча дев'ятсот п'ятого року...»

Дорогу перетинають слідочки якогось малого звіря-ти. Вони зникають під віттям ялинки. Шукаючи поживи, звірятко зробило довгий перехід під затверділим снігом.

Тридцятиградусний мороз! Хто повірить, що лише ос-танніми днями особовий склад нашого загону перейшов у землянки й почав топити «буржуйки», що дехто з нас вважає за краще й тепер, як минулої зими, жити під «голубим дахом». Гартування й для здоров'я корисне, й задоволення приносить велике, доводять вони.

Справді, як хороше відчуваєш себе, коли в морозяну ніч зариваєшся, скажімо, в стіжок сіна чи соломи, до того ж, обов'язково роздягненим, бо інакше не зігрієш-ся! Правда, вранці неприємно одягати на себе холодний одяг, ще більше мороки із взуттям. Воно так задубіє за ніч, що поки не розігрієш над багаттям, — хоч босий ходи.

А красень Ум, очевидно, мерз у своєму примітивному хліві. Тепер, після нічної стоянки, він біжить легко, без великого зусилля тягне сани з «козирком», везе нас у напрямку Мочалища: з урочища Лутави в урочище Зруб. Чомусь так і хочеться на хвилину зупинити, розчесати пальцями побілілу гриву стрункого гнідання із зірочкою на лобі.

Об'їжджаю підрозділи загону, розташовані один від одного в радіусі п'яти-семи кілометрів. Скрізь напружене бойове життя. Одні — на операції, інші готуються до походу. Ніхто не байдикує. Вільні від нарядів месники готуються відзначати Новий, 1943-й рік.

В одній землянці, куди ми з командиром роти зайшли, затримались довше, ніж було заплановано. Тут юнаки і дівчата репетирували святковий концерт.

Новобасанець Василь Поліно імітував Чарлі Чапліна, мій земляк Григорій Коцюр зіграв роль зубного лікаря, який метушиться біля пацієнта з ковальськими кліщами, вигукуючи слова чеховського Йосипа Францовича: «Рви здорові, доберешся до хворого!..» Потім виступив струнний оркестр: радист загону Яків Головка грав на мандоліні, Наталя Сидоренко й Михайло Подлесний — на гітарах, Іван Зубков — на баяні, Олександр Савченко — на гармошці.

Я слухав їхню гру й думав про те, що зараз Борис Васильович Кокунов разом з командирами підрозділів розробляє сценарій іншого новорічного «концерту» — того, який ми маємо дати гітлерівцям. Якщо всі «номери» будуть виконані вдало, то для багатьох загарбників він буде заключним.

...До війни Пилип Якович Артеменко не курих, а тепер не розлучається з люлькою-носогрійкою. Попихкує нею безперестану, а на сортах тютюну розуміється не гірше, ніж в історичних подіях.

До Мочалища, за орієнтирами, лишалося кілометрів зо два. Село входило в партизанську зону, тому не становило для нас будь-якої небезпеки. Та чомусь Ум ні з сього, ні з того почав насторожуватись. Чому жеребець залінувався, так і норовить звернути вбік?

Перевіряємо, чи не примерзли затвори автоматів.

— Що за дідько,— попихкуючи люлькою, сердиться Артеменко.— Ніяк затвор не відтягнеш.

— Мاستило, Пилипе Яковичу, загусло з великого морозу,— відповідаю.

Не доїжджаючи метрів триста до околиці села, Ум зупиняється. Озираюсь, потім вдивляюсь уперед і бачу: до Мочалища тягнуться довга колона саней, кінець якої тане в тумані. «По дрова»,— майнула думка.

Зима з тріскачими морозами неабияк дошкуляла окупантам. Не гріли їх ні награбовані кожухи, ні жіночі кофти, ні вовняні хустки, натягнуті під пілотки й каски. Гітлерівцям потрібні були дрова, щоб обігрівати казарми й комендатури. Для цього під посиленою охороною вони споряджали в найближчі ліси по сто-двісті саней. Часто такі «експедиції», натрапивши на партизанські роз'їзди, від першої кулеметної черги тікали щодуху врізнобіч. А ми завдяки цьому поповнювали свій гужовий транспорт і запаси корму для коней.

«Погано працювала сьогодні наша розвідка»,— думаю.

Пилип Якович, не спромігшись відтягти затвор автомата, ударив ним об поручень саней. Пролунав постріл. У відповідь — кулеметний огонь.

Ум, ніби зрозумівши нашу скруту, різко повертає назад — і в чвал! Кулі роєм свистять навколо, вгризаються в дерева, зривають з них кору й гілля.

Жеребець біжить щодуху, сани з такою силою кидає туди-сюди, що ми ледве втримуємось у них.

— Товаришу командире, ви поранені? — злякано вигукує Артеменко.

Справді, руки мої, одяг і навіть автомат у крові. Дрібними темно-червоними краплинами забризканий також польовий бінокль. От і маєш: застріг прямо, а поїхав криво! Сани й солома на них також збагрянтіли. Диво, поранений, а болю все ще не відчуваю.

— Пилипе Яковичу, це ж ви! — тепер я вигукую з жахом: мій колишній учитель теж увесь облитий кров'ю.

— Помиляєтесь, товаришу командире, в мене не вцілили,— відповідає розгублено.— Де ж рана, де?

А стригун скаче, метляючи саньми від одного дерева до іншого.

Ось і табір. Назустріч біжать партизани, кінь мчить просто на них. Аж біля штабної землянки він на повному скаку грудьми врізався в замет і впав.

Сніг навколо жеребця за мить стає яскраво-червоним. Зістрибуємо з Пилипом Яковичем із саней і кидаємось до нашого улюбленця. А він, бідолаха, зполосований кулями. Його добрі очі-сливини плачно дивляться на нас. Вони прощаються з життям.

— Прощай, Уме. Спасибі за вірну службу і дружбу.

Наказую негайно посилити охорону табору, перечистити зброю, замінити мастило, а підрозділи, дислоковані найближче до штабу, підготувати до бойової операції. Незабаром, відправивши вперед невелику кінну розвідку, веду бійців на Мочалище.

Начальник розвідки загону Павло Євенко доповідає:

— Сто одинадцять підвід, не менше двохсот есесівців, жандармів... На санях встановлено станкові й ручні кулемети.

Євенко — завжди Євенко. Він додає:

— Жодного колгоспника. Ішачать самі продажні шури...

— А хто в селі?

— Жодної собаки.

Порадившись із командирами груп, вирішую відрізати ліс від Мочалища, зачекати, поки окупанти навантажать усі сани, й тільки-но колона вирушить назад — дружно вдарити по ній від села.

Групи месників займають бойові позиції, залягають у глибокому снігу за деревами, в кущах, серед приземкуватого сосняка, словом, так, щоб просіка, на яку втягнеться обоз, була мов на долоні.

Командири рот і взводів доповідають через зв'язкових, що їх підрозділи до бою готові. Наказую без сигналу — зеленої ракети — вогню не відкривати.

Прислухаюся до голосів поліцаїв, які працюють у поті чола, до гортанної мови гітлерівців, поглядаю на годинник: «Чи довго доведеться нам «загоряти» на такому морозі? Чи вистачить у партизанів витримки, аби передчасно не виявити себе?»

Нарешті — мливо в решеті. Коні, помахуючи головами від натуги, повільно ступають, форкають. Колона витяглась довгою гадюкою, і хвіст її зникає аж десь у глибині лісу.

Бінокль вихоплює головні сани. Дров на них немає, там — станковий кулемет. Поряд, уступцями, — ще двоє

саней з кулеметами. Здала ця трійця нагадує мені літак із загнутими назад крилами.

Задумано непогано: десять навантажених саней — і знову кулеметна трійця.

Лежать, заचाївшись у снігу, юнаки, дівчата, літні чоловіки, жінки й старики. Бувалі вони люди, обстріляні, а поводяться перед боєм не однаково. Інна Наталушко, яка замаскувалася за кущем, дивиться на мене спокійно, очікувально. Григорій Коцюр, поглядаючи на кулемети, що наближаються, відчув, що йому мультко лежати. Леонід Філон втягнув голову у піднятий комір пальта, озирається...

Перша трійця пройшла мимо. Дев'ять німців, а добре розгледів лише одного. Пілотка натягнута поверх жіночої вовняної хустки, припухлі чи не від шнапсування повіки і дві щілинки сірої каламуті під ними...

Гніда кобила, дрова і вусатий «голубий чорт» з автоматом; каштановий кінь, дрова, блідий, як мрець, поліцай у чорній папасі із гвинтівкою-самозарядкою; білий мерин, дрова і жандарм — з ручним кулеметом... Курять, насвистують, регочуть.

Минуло чверть години відтоді, коли перші сани «експедиції» виїхали на просіку. Яка ж витримка потрібна була від кожного із ста партизанів, щоб не виказати себе, спокійно дивлячись на спрямовані в тебе кулемети, автомати, гвинтівки! Найменший шерех, необережний рух, хрускіт гілки — і задум несподіваного нападу луснув би. Про що тільки не передумаєш у такі нескінченно довгі хвилини!

Злітає зелена ракета. Крони дерев не дають їй пробитися в небо: вона гасне передчасно. Але справу свою вона зробила. Ліс раптом здригається від шквалу стрілянини й од вибухів гранат. Кращі снайпери загону — Павло Євенко, Іван Філатов, Григорій Єреп, Марія Глибина, Микола Матузов, Євген Гулий і Василь Галика ведуть по загарбниках прицільний вогонь з дерев.

Після першого залпу всілілі «експедитори» без жодного пострілу кинулись ховатись хто куди: за сани, за крупі коней; дехто намагався видертись на дерево. За кілька хвилин ворог отямився й почав одстрілюватись.

Запеклий бій тривав майже дві години, але ми зробили перший постріл і ми — останній.

Поодинці й гуртами, з піднятими догори тремтячими руками із схованок почали виходити, виповзати гітлерівці та їх посіпаки. Один німець, унтер-офіцер, вирішив було покінчити з собою і навіть вигукнув «хайль Гітлер!», та Євген Гулий, що сидів на дереві, вирішив за краще, щоб «чистокровний арієць» сконав од партизанської кулі.

Тих, що добровільно здалися, довелось, обеззброївши, відпустити. Та раніше ми наказали їм повантажити на сани трупи коней, убитих і поранених фашистів.

Колишній лісник цієї ділянки партизан-комуніст Омелян Іванович Дивак перепинив на узліссі «траурну процесію».

— Сій! — грізно вигукнув він, спрямувавши гвинтівку в унтер-офіцера, що — на передніх саях.

Той натяг віжки, зупинив коня. Омелян Іванович подав йому аркуш паперу й олівець.

— Розпишись.

— Нікс понімайт. Цо то є? — здивовано запитав наляканий унтер-офіцер.

— Накладна,— пояснює Омелян Іванович.— Розпишись, що все належне одержано вами сповна.

3

Голос друга мого дитинства Андрія Федоровича Євенка звучить особливо урочисто, велично. Він по радіо передає з Москви повідомлення про нові удари радянських військ.

Приємно хвилюючі вісті з Великої Землі тепер у нас часті гості. Щоденно радист загону Яків Головка настроює приймач на партизанську радіостанцію імені Шевченка, і ми слухаємо випуск новин «В останню годину». Вчора, 24 грудня 1942 року, повідомлялося, що наступ наших військ у районі Середнього Дону й на Північному Кавказі тривав, сьогодні сповіщено про новий удар Червоної Армії на південний захід від Сталінграда.

Радієш, внутрішньо підтягуєшся і з жалем усвідомлюєш, як мало зробив ти з того, що вимагає від тебе твоя власна совість, рідний народ, Уряд, Партія. Так, мало, але в десятках населених пунктів зони дій нашо-

го загону вже немає влади окупантів, люди живуть вільно. Летять у повітря ешелони «третього рейху» під Марківцями, Заворичами, Бобриком, Бобровицею, Носівкою, Борисполем, Яготином... Все нове й нове поповнення прибуває до загону, щорівні щоденно беруть участь у жорстоких боях з ненависним ворогом! Все одно — мало!

...В штабній землянці навпроти мене сидить рудуватий шуплий чоловік в окулярах з чорними скельцями. На ньому старе коротке пальто, шапка-вушанка.

— Згоден, товаришу командире. Ми зобов'язані зробити значно більше,— заявляє він.

— Товаришу Печонкін, самі розумієте, багато в цьому залежить і від вас. Звичайно, становище Бібраха незавидне. Нова його пропозиція вас повинна була насторожити. Це не черговий трюк. Можливо, припустили помилку, наслідки якої можуть виявитися дуже поганими: не треба було приїздити до нас.

— Його викликали до Чернігова на нараду комендантів, і там він пробує не менше двох днів. Я сам читав телефонограму.

Телефонограма... А може комендант сам замовив її? Печонкіну, скажімо, поки що не вдається вивідати, кого Бібрах заслав у наш загін, то чому той самий Бібрах не може підсунути телефонограми-фальшивки своєму старшому перекладачеві і встановити стеження за його поведінкою під час своєї відсутності? Ех, Печонкін, Печонкін, розумна ви людина — і клюнули на таку наживку.

— Скажіть, ви твердо переконані в тому, що він виїхав з Чернігова?

— Тепер... тепер ні,— відповідає Микола Олексійович, подумавши.

Чому Печонкін прийшов у ліс? Два дні тому шеф бобровицької комендатури несподівано запросив його до себе на квартиру й узявсь пригощати якимсь особливим угорським вином. Привід знайшовся: день народження старшої дочки Ірен...

Полковник підозріло швидко захмелів, виконав під акомпанемент старшого перекладача кілька арій з класичних опер, а потім несподівано зацікавився, чи чув гість що-небудь про «бої гладіаторів великого пальця»?

— Колись читав про них, пане полковнику,— відповів Печонкін, усміхаючись. — Вони, якщо не помиляюсь, відбуваються в пивницях Баварії. Хто кого перетягне за великий палець, сидячи на дубовій лаві... Так, пане полковнику?

— Правильно,— киває головою комендант. Він плюхнувся в крісло й, обіпершись ліктем об стіл, виставив великий палець правої руки. — Спробуємо, Ремоф?

— Не осмілюсь, пане полковнику,— відмовився Печонкін.

— Чому? — голос Бібраха раптом став хрипким.

Старший перекладач розреготався (він також вирішив удавати-п'яного).

— А якщо я... ха-ха-ха! Я ж можу вас перемогти, пане полковнику... Я молодший від вас, ровесник вашої дочки Ірен... Пробачте, будь ласка,— напустив на себе зляканий вигляд. — Я вас образив... Хоч і виріс я в Росії, а пити не навчився, надто швидко п'янію...

— Сідайте, наказую! — ударив Бібрах кулаком по столу. — Грати чесно, Ремоф, чуєте?

— Слухаю.

— Я люблю вас, Ремоф. Чи відомо вам, чому я хочу взяти вас до Гамбурга? Моя Ірен... Ну, почали!..

В бою «гладіаторів великого пальця» переміг Печонкін. Бібрах витер спітнілий лоб, похмуро глянув на перекладача і сказав:

— Не думав я, що ви такий дужий. Браво! А сили ваші, на жаль, дарма пропадають.

Печонкін удав здивованого.

— Молодий, іде війна,— вів далі комендант,— а ви граєте у вірність рейхові...

— Граю?! — в голосі перекладача вчулися образа й протест. — Пане полковнику, ви, сподіваюсь, жартуєте?

— Ні,— відрізав Бібрах. — Я так думаю.

— Ви сумніваєтесь у моїй вірності?

— Лисиця в небезпеці слід хвостом примітає... — Полковник узяв пляшку з бурштиною рідиною, наповнив келих Печонкіна, решту вилив собі. — Пийте, юначе, за... гірку правду.

— Згоден,— відгукнувся перекладач і випив.

Бібрах одкинувся на спинку крісла, потягся, позіхнув. Печонкін, хитаючись, звівся і став прощатись.

— Ми ж з вами випили за гірку правду, Ремоф,— нагадав комендант. — Заждіть, заждіть, зараз ви почувете її...

Яку ж гірку правду почув Печонкін від «свого шефа»? Він, Бібрах, певен, що місце справжнього нациста, тим більше молодого, там, де схрещуються мечі найсильніших армій світу. Болільників гри «гладіаторів великого пальця», як у баварських пивницях, тут бути не повинно. Всі воюють на тому чи на цьому боці. Всі! Що-що? Ремоф готовий вирушити на фронт? Браво, браво! Але фронт не тільки на Волзі, а й у Бобровицькій окрузі. Він, Бібрах, пропонує старшому перекладачеві, пану Ремофу, стати партизаном. Так, так, партизаном. Зробитися довіреною особою в льотчика... Воювати й перемагати на цьому плацдармі...

— Пане полковнику, я готовий виконати вашу волю,— відповідає Печонкін,— та чи є в цьому якийсь сенс? Ви самі недавно говорили, що партизанів треба шукати не лише в лісах, а й у нашій комендатурі... Там мене негайно викриють! У них штангеріхта *, який може засудити на довічну каторгу, немає, а зразу — куля в потилицю.

— Боїтеся?

— Боюсь.

Комендант подав перекладачеві руку.

— Спасибі. Визнати свою слабкість — теж до деякої міри мужність, перший крок до подвигу.— Він запалює французьку сигарету. — Ви хочете щось додати?

— Я не всю правду сказав, пане полковнику...

— Ціково! Слухаю.

— Навряд чи зіграв би я роль інформатора. Це не мое амплуа.

— Однак, ви з нею чудово справляєтесь, Ремоф,— блиснув очима Бібрах.

Печонкіну лишалося розреготатись комендантові в лице (п'яному все пробачиться!).

— Ви, пам'ятаю, говорили... дайте згадати... Ага: хвіст лисиці, пане полковнику, слід прикриває... Ви — геній!

— Ніколи не бачив вас у такому хорошому настрої... Близнята найчастіше одної статі... Ха-ха-ха!

* Штангеріхта — «надзвичайний суд» гітлерівців на окупованих територіях. (Нім.).

Розсміявся і комендант. Реготав до сліз. Пружини крісла, на якому він сидів, подзенькували. Нарешті він заспокоївся, встав і хитко підійшов до шафи, вмурованої в стіну. Дістав звідти пляшку того ж рідкісного угорського вина, відкоркував її і знову наповнив кришталеві келихи, ще раз проголосивши тост за «гірку правду».

Цього разу «гірка правда» Бібраха була зовсім інша. Він говорив тихо, довірливо, оглядаючись, ваблячи старшого перекладача вказівним пальцем до себе. Війна, мовляв, яку затіяв Гітлер — ефрейтор-вискочка, демагог мюнхенських пивниць — давно програна, це не секрет... Німецька імперія, закладена Вільгельмом I у резиденції французьких королів, буде розбита, розідрана, пошматована. Фюрера посадять у клітку і показуватимуть усьому світові як рідкісного звіра. А що буде з тими німцями, котрі, бажаючи того чи ні, були виконавцями його волі, наказів, огидних ідей? Помста, помста і ще раз помста.

Печонкін слухав коменданта і вухам своїм не вірив. Він подумав, чи не вчувається йому від зайве випитого. Полковник ніколи не заводив з ним такої розмови. Але тепер у ширості його слів важко було сумніватись.

Старший перекладач з прихованим нетерпінням чекав фіналу: куди, врешті, схилить полковник. І довідався: Бібрах хоче встановити контакт з партизанами. Печонкін згадав коменданта Дідового, ще кілька подібних випадків, коли рядові та й навіть офіцери гітлерівського вермахту переходили на бік антифашистських підпільних організацій, на бік партизанів і зі зброєю в руках боролися проти своєї колишньої армії.

Бібрах, міркував Микола Олексійович, недурний, бачить далеко і, можливо, завчасно готує собі надійне підворіття. Інакше не загравав би з ним, Печонкіним, так багато часу, а викрив би давним-давно...

Печонкін роблено розсміявся:

— Пане полковнику, ви сьогодні, пробачте, в ударі... За які гріхи так глузуєте з мене?

Бібрах лишався серйозним.

— Пане Ремоф, не вдавайте прощачка. Подумайте над моєю пропозицією. Я не підганяю вас, але час, не забувайте, на місці не стоїть.

— Пане полковнику, ви пропонуєте, пропонуєте ме-

ні...— з жахом, заїкаючись, позадкував Печонкін до виходу, схопився за ручку дверей, але його зупинив грізний окрик: «Стійте! Стрілятиму!»

— Сядьте, Ремоф,— понизив тон полковник.

Печонкін з виглядом пригніченої людини, що втратила все, опустився в крісло.

— Пане Ремоф, не забувайте: в гестапо є розумні люди,— промовив комендант хрипкувато після тривалої мовчанки.— Вони можуть пригадати сумнівну історію самогубства Сосенка... Власне, для чого чекати? Я сам зумію розправитися з вами до того, як ви подумаете донести на мене.

— Я не піду на це, пане полковнику,— заревів, обливаючись гіркими сльозами, Печонкін.— Я їх ненавиджу, ненавиджу!

— Кого? Кого? — почув Микола Олексійович над вухом: полковник схилився над ним з келихом вина.

— Тих, хто лишив мене батька, матері. Совість не дозволяє. Не можу, не можу!

— Совість,— хихикнув Бібрах.— А служити тим, котрі пояснюють жорстокість як здоровий, природний вияв людської натури, руйнування — як насолоду, можете? Дерево, пане Ремоф, одним ударом не зрубаєш, я вас добре розумію... Випийте, Ремоф, і заспокойтесь. Ви ще маєте час подумати,— він всунув у руку Печонкіна келих, підняв свій і весело вигукнув, здавалось, зовсім недоречно приказку: «Скільки клубочок не в'ється, а кінець все одно буде».

Слухаючи розповідь Печонкіна, я думав: «Складний же тип цей Бібрах!». І тут же: «Може, він справді турбується про завтрашній день, завчасно готує собі позиції для відступу?»

4

В понеділок, 28 грудня 1942 року, велика експедиція карателів на бронетранспортерах і танках вступила в межі нашого партизанського краю.

В лісі гітлерівські молодчики, з яких нацистська пропаганда вибила розум, совість і людинолюбну мораль, заходять не наважувались. Значно простіше було вилити свою чорну злість на мирних жителів. У Новобасанському районі Чернігівської області того дня стала нечувано жорстока трагедія.

...Танки, стріляючи на ходу з гармат і кулеметів, трощили все, що зустрічалося на шляху: будинки, сараї, розчавлювали гусеницями людей. Потім на село Піски налетіла орда автоматників. Озвірілі карателі обливали бензином і підпалювали все, що могло горіти.

Малих дітей на очах у матерів фашисти садовили на кілки, вагітним жінкам багнетами пропорювали животи. Одній групі стариків, жінок і дітей вдалося вирватися із села. Охоплені жахом, вони сподівалися уникнути смерті, та на околиці по них полоснули кулемети й автомати.

Але план розправи, ретельно продуманий в якомусь кабінеті і підписаний випещеною рукою з полірованими нігтями, ще не був виконаний повністю. Понад триста пісківчан виродки зігнали до церкви, яку обілляли бензином і підпалили. Відчайдушні крики селян з «божого храму» викликали у катів-гітлерівців лише глузливий сміх.

Наставники нелюдів не поспішали. За їхнім наказом решту пісківчан, захоплених під час облави, згуртували окремо на майдані коло церкви. З них утворили живі зірки й розстріляли їх з автоматів.

31 грудня, за годину до Нового року, я сам допитував ревного учасника цієї каральної експедиції — ротенфюрера СС. Прізвище забув, пам'ятаю лише, що родом він із Цвіккау. Його зізнання збіглися з розповідями пісківчан, яким пощастило вирватися з того пекла живими.

Я: Вас щойно впізнала одна ваша жертва. Цю людину ви поранили в руку три дні тому. Може, зробити очну ставку?

Ротенфюрер СС: Вона ні до чого. Я не заперечую, що брав участь у каральній експедиції. Я — маленька людина, виконавець волі старшого командира. «Ротенфюрер» тільки звучить голосно, а коли перекласти на просту армійську мову, то це означає «обер-ефрейтор»... Як військовий, я мав лише одне певне завдання.

Я: Яке саме?

Ротенфюрер СС: Зганяти людей до церкви.

Я: Замкнути їх там і підпалити?

Ротенфюрер: Ні, це не входило в наші обов'язки.

Я: Ви сказали «в наші»... Кого ще маєте на увазі?

Ротенфюрер СС: Рядових СС, котрі мені підлягали.

Я: Скільки їх?

Ротенфюрер СС: Дев'ятеро.

Я: Це завдання начальство поставило перед вами до прибуття на місце жорстокого звірства?

Ротенфюрер СС: Звичайно. За годину до виїзду.

Я: За даними, які ми маємо, учасники каральної експедиції непогано орієнтувалися в селі. Знали розташування вулиць, місця знаходження озер, лісу, школи...

Ротенфюрер СС: Унтерштурмфюрер роздав нам, командирам, карту села.

Я: Коли?

Ротенфюрер СС: За два дні.

Мене всього трясє з люті, хочеться розквасити морду варвара з кам'яним серцем, хижого звіра, що тепер прикидається невинним ягням. Нагадую йому:

— Ви сказали, що мали одне,— слово «одне» акцентую,— певне завдання. Що ж ви робили після того, як виконали його? Гріли руки біля палаючої церкви?

Дивиться поверх моєї голови й мовчить. Молодий, а вже облісій, вовчі очиська закотив глибоко під лоб.

Коли ми спіймали того нелюда, з його очей дзюрком лилися сльози. А перед тим, як мали вести есесівця до мене, бійці мусили дати йому інші штани...

— Підпалювати школу входило до ваших обов'язків?

— Ні, не входило. За це відповідав інший ротенфюрер СС.— А він, полонений, якраз проходив із своїм відділенням мимо. Із школи вийшов чоловік і назвався директором учбового закладу.

...Директор Пісківської школи Михайло Олексійович Дикарев у перші дні війни пішов добровільно в діючу армію. Вже будучи пораненим, потрапив до оточення й повернувся додому з відкритими гнійними виразками.

Побачивши, що коїться в селі, Михайло Олексійович, спираючись на костур, вибрався на вулицю і став закликати есесівців до гуманності.

— Пожалійте хоч дітей,— благав їх.

— Діти ростуть, пане директоре школи,— відповів есесівець і різонув чергою з автомата у прохача. Потім влетів у шкільне приміщення й розстріляв усю сім'ю Михайла Олексійовича.

Тим есесівцем був не хто інший, як захоплений нами ротенфюрер, котрого я допитував у штабній землянці.

Я: Ви застрелили директора школи, що закликав вас до гуманності, ви звіряче знищили його сім'ю. Що ви скоїли потім?

Ротенфюрер СС: Я пішов із солдатами до своєї машини.

Я: Неправда! Ви подалися до озера, де завчасно влаштували пастку для селян! Знаючи, що люди рятуватимуться, ви навмисне лишили до нього вузький прохід. Жертви вашого розбою кинулись туди, але й там на них чатувала смерть. Саме біля озера ви особисто поранили людину, що впізнала вас.

Вечоріло, а ви, вбивці, все ще ходили по селу — допалювали те, що випадково вціліло, нищпорили в ровах, заглядали в погребі й криниці, а раптом хтось лишився живий! Ви, кровопивці, все ще шукали нових жертв!

...Близько двох тисяч закатованих... Понад 900 спалених дворів...

Отак 28 грудня 1942 року, в понеділок, від мого рідного села лишилось одне суцільне згарище.

Того ж дня фашисти так само стерли з лона землі села Рокитне, Мочалище, Новоселицю, Дідове, Красне, Бірки...

Про підготовку до розправи над мирним населенням Новобасанського району командування загону не знало. Коли звідусіль почали долимати далекі вибухи снарядів, коли наші дозори побачили на обрії чорні хмари диму, ми підняли по тривозі весь загін, спорядили у всі кінці бойові групи. Дарма! Всюди вони натикалися на заслони з танків і артилерії.

Із свідчень ротенфюрера СС та захоплених пізніше документів нам стало відомо, що одним із завдань карателів було й знищення нашого загону. Гітлерівці розраховували, що ми вийдемо з лісу і приймемо бій. За вірогідними даними, на нас чекало понад тридцять танків, шістнадцять гармат, два батальйони есесівців на бронетранспортерах.

Увечері, коли фашисти покинули знищені села, партизани зайшли в них. Від жаху волосся на голові здіймалося. Спалені, вбиті, закатовані... Земля випалена, від неї тхне димом, горілим мазутом.

· Подавши першу допомогу пораненим, що чудом лишилися живими, ми відправили їх до спеціального лісового лазарету. Туди ж влаштовували й поодиноких жителів населених пунктів, кому пощастило сховатись од карателів. Згодом усі вони стали партизанами.

Новорічний концерт, що його так старанно готували самодіяльні актори щорсівців, не відбувся — не до того було. Зате в ніч під Новий 1943-й рік ми влаштували інший концерт — ворогові. Тієї ночі наші диверсійні групи пустили під укіс два ворожі ешелони з бойовою технікою і живою силою, висадили в повітря залізничний міст, розгромили гранатами нічний бар «Nur für deutsche». Там же месники схопили й доставили в ліс ротенфюрера СС, родом із Цвіккау, допитаного мною.

Зошит третій

БОЇ ПІД КИЄВОМ

РОЗДІЛ ПЕРШИЙ

Вогні на Білому озері. «Голубі чорти». Марія Глибина — наша гордість. Угорський парламентар. Присяга.

1

Нарешті! Нарешті ми одержали довгождану радіограму: о 23 годині 15 хвилин прибудуть двомоторні літаки з вантажем для загону. Чудово! Нам так багато треба всього! Насамперед — вибухівки. Спершу хоч би з центнер. Адже для того, щоб підірвати тільки один великий ешелон, потрібно мінімум вісім кілограмів толлу. Тол, кажуть месники, — наш хліб, вода й повітря.

З ротою партизанів вирушаю на Біле озеро — охороняти місце посадки літаків.

Відповідальна операція! Підганяє, очевидно, й підсвідоме бажання — якнайшвидше довідатись, що там надіслали з Великої Землі, побачити «небесних братів», перемовитись з ними кількома словами, хоч погладити крило літака...

Кобижчанськими лісами можна їхати безпечно. Гітлерівці в таку пору, коли все аж скрипить од морозу, поховались, як ведмеді в барлоги. Це підтвердили наші розвідники, розіслані задалегідь у всі кінці.

Попереду йдуть бронетранспортери, захоплені недавно групою Павла Євенка в Старій Басані, а позаду, брязкаючи ланцюгами, надітими на скати, — шість грузовиків. Хочеться за один раз забрати все, що буде вивантажене з літаків.

Колона йде з увімкнутими фарами. Безтурботність? Юначі витівки? Виклик здоровому глуздові? Нічого подібного! В тому, що їдемо, не криючись, вбачаємо важливий психологічний фактор — демонструємо ворогові свою силу, тверду впевненість у собі. Він підкине сюди свіжі сили? А цього якраз нам і треба. Що більше

військ відтягне гітлерівське командування для охорони комунікацій і тилів, тим легше буде нашій армії на фронтах. Заради цього ми тут, задля цього не шкодуємо своєї крові й навіть життя.

— Товаришу командире, дивіться, дивіться! — вигукує Петро Рябуха, що сидить за кермом транспортера. — Ну й спортсмен!

У світлі фар — заєць. Витягшись струною, щільно притиснувши вуха, він мчить поперед машини, а з дороги не звертає. Рябуха додає газу. Косоокий вухань зупиняється, обертається, здається, ось-ось потрапить під колеса, але в останню мить стрибає вбік.

— Утекла добряча печеня, — жалкує Рябуха.

— Так ось що у вас на умі, Петре Сергійовичу! — сміюся. — Не вечеряли?

Він теж сміється: «Як не вечеряв? Навіть дві порції з'їв. Меню не завадило б урізноманітнювати... А печеня із зайчатини та ще зі сметаною — кращого найдку на світі не знайдеш!»

Може, думаю, нам підкинуть якихось консервів? Тушкована зайчатина зі сметаною, звісно, смачніша від борщу з мерзлих картоплі й капусти. Але партизан — людина непередлива. Висловом «ні риба, ні м'ясо» частенько можна характеризувати наше лісове меню в прямому розумінні, та він не ремствує.

За бронетранспортерами йде машина з пораненими, яких літаки повинні забрати на Велику Землю. На партизанський аеродром їх супроводять наші лікарі.

На грузовику, що в колоні рухається четвертим, сім великих бідонів з медом — подарунок загону імені Щорса дітям, евакуйованим у тил країни. Чого-чого, а трофейного меду в нас удосталь. Ним загін забезпечила група, яка біля станції Бобрик висадила ворожий ешелон з продовольством.

Наші хлопці й дівчата, можливо, не зачепили б цього ешелону, що ішов «не в той бік», коли б не обурливі написи на паровозі: «Німецькому народові від вдячного українського народу».

— Ах, мерзотники! Награбували породистих корів, птиці, борошна, всякого добра, відправляють усе те до свого клятого рейху, та ще з такими написами! — обурювався більше за всіх учасник операції Данило Семенович Нікулін. — Черговий трюк Геббельса! Хитрий,

псяюка! Очі людям замилює: дивіться, мов як рада нам Україна!

Дружина Нікуліна, Євлампія Антонівна, підтримала: — А знайдуться ж такі, що й повірять.

Ці слова були іскрою, що розпалили легко займисту натуру Павла Євенка:

— Скочуємо! Крапка.

Скотили під укіс. Більшу частину продуктів роздали місцевому населенню, решту переправили в табір загону. В тому числі й чимало меду.

...Партизанів, що їхали зі мною до Білого озера, ретельно добирали. Вони хоч з різних підрозділів, але давно в загоні. І все ж я не певен, що серед них немає інформатора, підсланого Бібрахом. Нам ще й досі не вдалось викрити, спіймати його за руку. Можливо, він сидить серед справжніх патріотів, дивиться на ці вихоплені з темряви дерева, вкриті сріблястою памороззю, й обмірковує свої чорні справи.

Чи здогадується шпигун, куди ми їдемо? Як він поводитиметься, коли на його очах підуть на посадку два великих повітряних лайнери? А може, він серед поранених? Ще чого доброго евакуюється на Велику Землю? Тоді де й коли закінчиться його зрадницький шлях?!

Восьмеро тяжкопоранених, один з відмороженими руками й ногами. Перебираю в пам'яті кожного зокрема. Гризе сумління: як я міг навіть подумати, що хтось із них агент бобровицького коменданта! Всі вони, всі без винятку, хороші партизани! Віддані, відважні!

Сьогодні прийшли до мене наші чудові лікарі — подружжя Федір Іванович та Віра Петрівна Прохоренки — й випалили збентежено:

— Товаришу командире, не хочуть евакуйовуватись!

Кожному пораненому довелося дати слово честі, що після одужання ми заберемо його до загону.

Проноситься інша думка: «Може, Бібрах навмисне підсунув Печонкіну фальшивку про те, що в нашому загоні є його інформатор? Для чого? А для того, щоб нас почало ятрити недовір'я до всіх партизанів?... Недовір'я... Яка це безшумна, але сильно діюча зброя! Сильніша від вибухівки...»

Бібрах... Хитрий, підступний гітлерівець! Попросив Миколу Олексійовича зв'язати його з «льотчиком», під-

сунув телефонограму, що виїжджає до Чернігова, Печонкін повертається від нас і застає його в кабінеті.

— Ви були в лісі? Ну, як льотчик поставився до моєї пропозиції? — запитує, ніби навмисне тут сидить, ждучи відповіді. — А, ви не були там! Що ж, почекаємо, ще маємо час, пане Ремоф. Вирішуйте, вирішуйте, друже мій.

Коменданта бобровицької окружної комендатури можна було давно усунути — не радить Печонкін, а ми — Полярин, Костюк і я — згодні з ним. Миколі Олексійовичу вдалося вивідати біографію свого шефа і зробити висновок: Бібрах — політичний флюгер, був уже в багатьох партіях. А тепер він — націонал-соціаліст! Усунемо його — пришлють іншого, можливо, закоренілого нациста.

...Біле озеро — справді біле. Знаходиться воно в неосіяжних хащах, заросло очеретом. Майданчик для посадки — скуте кригою плесо з добре утрамбованим снігом.

Темно, тихо. Навколо вартіві. В п'яті на крутому березі ледве бовваніють дев'ять куп хмизу, розташованих симетрично по три в ряд. Через двадцять хвилин, політи бензином, вони спалахнуть яскравими сигнальними вогнями, про які зараз, певно, думають і ті, хто веде сюди повітряні кораблі.

Колишній штурман, я ніби сам прокладаю курс до Білого озера і готовий будь-якої миті тимчасово змінити його. Нічне небо і в глибокому тилу ворога таїть у собі несподіванки. Так і жди, що його полоснуть леза прожекторів, шматуватимуть вибухи zenітних снарядів. Можуть виринути й швидкісні ворожі винишувачі-перехоплювачі.

Десь там, у небі, два екіпажі тривожно чекають, коли ж нарешті побачать умовні сигнали для посадки, коли можна буде, описавши невеличке коло, приземлитися з цінним вантажем. А потім знову їм зринати в чорне небо, знову підставляти себе під ножиці прожекторів, під жерла zenіток і кинджальні черги винишувачів. І так щонаочі... Яка ж то горда, але й небезпечна професія — льотчик!

Запалюємо вогнища, хоч гудіння моторів ще не чути. Небо від яскравих вогнів стає чорно-оксамитовим, зірки відсвічують блідими діамантами.

Гнітюча тиша. Невже літаки збилися з курсу? Чи сталося щось гірше?

Обслуга партизанського аеродрому з'юрмиласть, ти-хо перемовляється, озираючи небо.

Двадцять три години тридцять вісім хвилин — літаків, як і раніше, не чути... Нуль годин десять хвилин. Уже втретє підкладаємо хмиз у вогнища — тихо.

Нуль годин двадцять дві хвилини. Літаки мали приземлитися о двадцять третій п'ятнадцять. Вони запізнюються вже на шістдесят сім хвилин! Ні, щось-таки негаразд. Іще підкладаємо хмизу...

Идуть! Дослухаємось приглушеного гуркоту, що все наближається. Так, чотири двигуни, по два на кожному кораблі. Наші, радянські! Німецькі працюють не так, у них неприємно виючий звук.

Один лайнер уже вітально помахує крилами. От він заходить на посадку. Вітер, здійнятий гвинтами літакових двигунів, зриває з нас шапки. Над озером, деревами й кущами злітає біла хуртовина, схожа на сніговий обвал. Ми кричимо «ура» й, переганяючи один одного, щодуху мчимо до літака, який біжить, легко підстрибуючи й, нарешті, зупиняється. Дружно беремося за крила — відводимо машину вбік, щоб вивільнити місце другому літакові, який має сісти рівно через дві хвилини.

На засніженому Білому озері видніше, ніж у сонячний день. Світло вогнищ, світло фар бронетранспортерів, світло потужних прожекторів літака...

Металевими східцями спускається командир літака з шоломом у руці — ставний русявий юнак.

— Салтиков, гвардії капітан.

— Командир партизанського загону імені Щорса Кривець.

Салтиков передає мені кількасторінковий реєстр доставленого вантажу. Читаю його і радістю подих захоплює. Тол, міни різних конструкцій, в тому числі, магнітні, уповільненої дії!.. Кожушки, фуфайки, валянки, медикаменти, перев'язувальні матеріали, консерви... Брошури, листівки, свіжі номери газет «Правда», «Известия», «Красная звезда», «Комсомольская правда»...

— Починайте розвантаження, — квапить Салтиков, — ми повинні вдосвіта повернутися. А вже затримались більше, ніж на годину.

Даю відповідну команду, потім запитую в пілота:

— На старті затримали?

— Та ні,— відповідає капітан.— Німці... Затисли нас, гади, в лещата прожекторів — ні туди й ні сюди не вирвешся. А зеніток стільки, скільки в чорта волосин на хвості. Моя відбулась легкими подряпинами, а машині Костюченка,— Салтиков киває на літак, який щойно приземлився,— мало не відтяли праве крило...

Мене оточують льотчики. Дивлюсь на них із затаєною заздрістю.

— Товариші, може, щось перехопите? — питаю.— Зголодніли, мабуть.— Салтиков заперечливо махає рукою.

— Істи не хочеться, а чарчину, самі знаєте, не можна.

Заступник командира загону по господарчій частині Василь Петрович Бодня керує розвантаженням другого літака.

— Скільки поранених? — цікавиться Салтиков.

— Дев'ять.

— Документи з ними?

— Так.

— Добре! Людей візьму на свою, бо Костюченкова сама покалічена. А це що за посудини,— дивується Салтиков, коли наш грузовик під'їхав до літака.

— З медом,— відповідаю.

— Мед?!— хором вигукують льотчики.

— В дитбудинок передайте, будь ласка, подарунком од партизанів.

Підходить екіпаж другого літака.

— Старший лейтенант Костюченко, ну, як там ваша «тачка»?— запитує капітан Салтиков.— Піде?

— Піде.

— Товариші, одну хвилинку. Товариші, кого бачу я, кого бачу!— хтось розштовхує ліктями партизанів, що оточили мене й Салтикова.— Сашко! Кривець! Живий! Йй-богу він! Яка зустріч!

Воістину світ тісний. Де тільки й за яких обставин люди не зустрічаються! Обіймаємось, цілуємось. Не віриться, що я тисну руки однополчанина штурмана Миколи Овсянникова. В нього, «сухаря», «сучасного Бєлікова», з'являються сльози на очах.

— Живий, значить? А я списав тебе, Сашко. Пам'ятаєш, як ми «обробляли» переправу через Дніпро? Потім ні Савельєва, ні тебе... Поховали подумки. Війна. А ти — живий?!— ніяк не вірить Овсянников. Він

одштовхує мене від себе обома руками, заглядає у вічі.— В кожанці, з маузером, у чорній папасі... Це ж колишній секретар комітету комсомолу нашого полку, товариші! Що ти тут робиш, Сашко?— ніяк не отямиться Микола.

— Командир партизанського загону,— відповідає за мене капітан Салтиков.

Пілоти, повітряні стрільці, радисти потискують мені руки, торсають, обіймають: як не як — «небесний брат».

— Зачекайте,— всіх відпихає від мене Овсянников.— А Савельєв? Де Савельєв? З тобою?

Коротко оповідаю, що трапилось з нашим другом-пілотом.

— Колю,— кажу Овсянникову,— він, коли ми розлучалися, згадував тебе...

Хоч як був обмежений час гостей, усе-таки дещо встиг розповісти про себе й Микола. До лютого 1942 року Овсянников воював, потім обгорів у підбитій машині, яку він, лиха зазнавши, дотяг до свого польового аеродрому. Довго мандрував з госпіталю до госпіталю, а тепер він — «нічний візник», розвозить «посилки» партизанам.

2

— Товаришу командире, дорученого завдання не виконала,— доповідає розвідниця Наталя Сидоренко.

Вона бліда. З очей ще повністю не зникла тривога.

— Сідайте,— запрошую.

— Нічого, постою.

— Що вам перешкодило?

— На шляху біля самої Ярославки я зіткнулась із двома німецькими жандармами. Відірвалась од них, але зайти в село не було ніякої змоги.

Наталі було доручено якнайшвидше зв'язатися з хірургом Чузовим, що працював у Ярославківській лікарні, й домовитися з ним про госпіталізацію трьох серйозно поранених партизанів. «Відірвалася», а як — не розповідає.

— Довелось, очевидно, відстрілюватись, товаришко Сидоренко?

— Довелось, товаришу командире,— відповідає дівчина. І, бажаючи цим розмову обмежити, махає рукою, мовляв, дрібниця.

Що ж, дрібниця, то й дрібниця.

— Дозвольте йти?

— Так.

Біля виходу Наталя зупиняється, обертається.

— А... як же з Ярославкою?

Справді, як же зв'язатися з Чузовим? Тяжко поранені партизани чекати не можуть, а «голубі чорти» Наталю Сидоренко засікли. Послати до лікаря іншого товариша? Чузов може сприйняти його за провокатора, й від тих переговорів нічого путнього не буде. До того ж, де гарантія, що жандарми не зробили засідки, не стежать за лікарнею?

— Щось придумаємо, Наталю. На добраніч.

Лише значно пізніше, місяців через два, розповіла Наталя Сидоренко, як вона «відірвалася» від «голубих чортів».

Зодягнена в старий залатаний кожушок, закутана хусткою так, що тільки очі видно, з мішком за плечима, в якому було трохи мерзлої картоплі, дівчина наближалась до Ярославки, уявляючи наступну зустріч з Чузовим. Згадала, як довелося їй одного разу бути його асистентом при операції.

Вона домовлялася з хірургом про влаштування до лікарні пораненого партизана. Раптом убігає старша медсестра й злякано доповідає:

— Докторе, в лікарні гестапівці!

— Чому ж до мене не зайшли? — спитав Чузов.

— Не знаю. Вони поспішили в палати. Нібито якогось партизана розшукують.

— Гаразд,— каже хірург.— Хай шукають, а ви дайте цій дівчині халат, шапочку і марлеву маску... Хворого з гангреною негайно до операційної! Сьогодні в мене буде два асистенти. І треба ж таке! — низав Чузов плечима, дивлячись, як Наталя одягає халат і маску.— Ходімте. Так,— спохватився він.— Руки вимийте гарненько. Он умивальник. Почну оперувати — дивіться вбік. Домовились? Ходімте...

Коли гестапівці загупали в замкнені двері, операція була в розпалі. Чузов наказував: «Скальпель! Затискувач! Світло вище! Вище, кажуть вам!» — сердився він всерйоз на партизанку, що тримала гасову лампу.

За рік перебування в месниках Наталя бачила немало крові, ран, переломів кісток, проте зараз їй було

млосно. Коли ж хірург почав відпилювати ногу, вона похитнулась і мало не гримнула на підлогу з лампою. Якраз у ту мить гестапівці щосили загупали кулаками в двері.

— Хто там?— сердито вигукнув хірург, пиляючи кістку.

— Гестапо,— почулося у відповідь російською мовою.

— Дуже приємно... Але я оперую.

— Хай відчинить медсестра.

— Вона зайнята. В операційну під час операції ніхто не повинен заходити. Ніхто!

Двері здригнулися від сильного поштовху й відчинились. Чотири гестапівці влетіли до невеликої квадратної операційної. Старший з них, приземкуватий, з вусиками «а-ля Гітлер», глянув на оперованого, потім — на хірурга, на дівчат.

— Поранений партизан? — кивнув на стіл.

— Гангрена,— відповів Чузов.— Тутешній житель. Йому сімдесят два роки. Затискувач... Світло... Вище лампу, вище!

Гестапівці вийшли.

— І принесло ж їх!...— повернув голову до дверей хірург.

...Картоплі в мішку небагато, але вона добре натерла дівчині спину. Опустила ношу на землю. Уявила собі розмову з симпатичним лікарем Чузовим. «Знову?— закотить він очі під лоб.— Слухайте, дівчино, я підозрюю, що ви поставили собі за мету віддати мене в пазури гестапівців. Гаразд, гаразд, тільки без гримас. Скільки? Трое? Давайте їх сюди».

...Перед тим, як знову взяти на плечі мішок, вона оглянулась. Ніде нікого! Та не встигла ступити кілька кроків, як із села вимчали на санях «голубі чорти», озброєні ручним кулеметом. Гнідий рисак нісся просто на Наталю.

Сховатись ніде: ліс давно лишився позаду, а до хат ще далеко. Пішла просто назустріч жандармам.

Гітлерівці проскочили мимо. «Ні, пронесло,— полегшено зітхнула дівчина.— Що їм до бідної селянки, котра йде дорогою зі своєю ношею?»

Але раптом:

— Ей, фрау, фрау!

Розвідниця здригнулась, але не зупинилась.

— Фрау, ком-ком!

«Я глухоніма — нічого не чую і не розумію, — вирішує Наталя. — Доженуть, глянуть, — нещасна дівчина, вилаються й поїдуть далі. Гестапівців та есесівців трудно круг пальця обвести, а цих старих шкарбанів — легше». І тут же інша думка блискавкою пронизує її мозок: гітлерівці розстрілюють усіх «неповноцінних» — калік, сліпих, глухонімих...

Все ж вона вирішує вдавати глухоніму, аби уникнути обшуку. Тільки фріци наблизяться до неї, вона вихопить з кишені й кине їм під ноги гранату.

Дівчина чує, як гнідий рисак, гучно фиркнувши, повертає назад сани. Насторожені жандарми вже, напевно, націлили в неї кулемет і стежать за кожним рухом...

Розвідниця, яка, навчаючись у педагогічному інституті, опанувала німецьку, прислухаючись до розмови «голубих чортів», прямує далі, не змінюючи темп ходи.

— Вона боїться зупинитися, вона партизанка, у неї в мішку — міни, — випалює впевнено один.

— А мені здається, що вона просто нічого не чує, глуха.

— А я кажу — придурюється. Ці бандити на все здатні.

— Зараз побачимо.

— Ти залишайся біля кулемета, а я підійду до неї, обшукаю.

— Чого з нею панькатися, не розумію. Прострочу спину — й кінець.

Дівчина відчуває, як у неї лоб покривається холодним потом.

— Натиснути?

— Не поспішай, завжди встигнеш. Просто цікаво...

— Ей, фрау!

Наталя вже відчуває потилицею гаряче дихання коня. Рисак ось-ось зіб'є її з ніг, затопче копитами. Та що б не трапилось, вона не видасть себе жодним рухом.

— Глухоніма, — говорить один гітлерівець.

— Фрау Марушка! — вигукує другий.

М'який тупіт копит і різкий скрип полозків чується зліва. Що тепер буде? Як триматися? Рішення з'являється несподівано. Щойно кінь вирвався трохи вперед і зупинився, Наталя злякано вигукнула й шарахнулась убік. «Голубі чорти» зайшлися реготом, на що й розра-

ховувала розвідниця: вони не помітили, як селянка ви-
хопила револьвер.

— Хенде хох! — вигукнула Наталя, спрямувавши
браунінг на жандармів.

Гітлерівцям нічого іншого не лишалось, як підкори-
тись.

— По одному, не опускаючи рук, геть із саней, швид-
ко! — скомандувала розвідниця по-німецьки.

Жандарми презирнулись, певно, щось замисливши.

— Сходьте, стрілятиму!

Дієслово «стрілятиму» вплинуло на «голубих чортів»
дужче, ніж попередня команда. Не опускаючи рук
і тремтячи зі страху, вони перекинули ноги через низь-
кий борт саней, зійшли на землю.

— Руки, руки! Кругом!

Вимуштровані «голубі чорти» чітко виконали коман-
ду, стукнувши каблуками. А слідом за цим пролунало
два постріли з пістолета.

Сидоренко стрибнула в сани, смикнула за віжки й
погнала до лісу стривоженого пострілами рисака.

— Наталіє Климентіївно, — зауважив я, вислухавши
оповідь розвідниці. — Ви раніш доповідали, що «відір-
вались».

Вона посміхнулась.

— Хіба це не означає «відірвалась»? — лукаво гля-
нула, звівши до купи брови.

— Припустимо, — згодився я. — Куди ж тоді подівся
кінь? І сани... До загону ви, пам'ятаю, повернулись
пішки.

Виявилось, коли вона мчала в бік лісу, їй перетнули
дорогу два інших жандарми, що повертались із сусід-
нього села, куди, очевидно, поспішали ті, яких убила
партизанка.

Жандарми почали стріляти по дівчині з гвинтівок.
Майже під самим лісом куля поранила коня. Пробігши
ще кілька кроків, він упав...

— Чому ж ви тоді нічого не сказали про це?

— Для чого? Завдання я все одно не виконала, — від-
казала розвідниця.

Бажаю так скінчити я
свій шлях,
Як починала: з співом
на устах!

Марія Глибина часто повторювала ці рядки з вірша Лесі Українки «Мій шлях». Комсомолка і зовні скидалась на видатну українську поетесу: задумливими очима, високим чолом, зачіскою, а також і рисами характеру—добротою, любов'ю до людей та вірністю громадянському обов'язкові. Одержали ми велику партію магнітних мін уповільненої дії. «Приліпиш» такого гостинця до колісної букси вагона військового ешелону—вибух станеться, скажімо, аж через двадцять чотири години. Ніякої тобі небезпеки для учасників операції. Проте були серед нас і такі, що говорили: «А хто знатиме, що це попрацювали партизани нашого загону?»

Марію обурювали подібні розмови.

— Як не соромно! — вигукнула Глибина одного разу.— Що нам потрібно — заслуги чи висаджений ешелон? Яка різниця, хто це зробив, важливо, щоб танки, гармати, війська не дійшли до фронту.

Сумління, відданість загальнонародній справі, принциповість, висока вимогливість до себе й до інших виявлялись у кожному вчинку дівчини із села Бірки.

...В травневому небі жваво ширяли птахи.

— Василю Івановичу, чуєте? Синиця співає,— прислухалась дівчина.— Ніби дзвіночок дзеленчить.

Гетьте думи, ви хмари осінні!
Тож тепера весна золота...

— Не треба,— перебив її Василь Іванович.

Головко в ту хвилину був далекий від лірики. Він думав про буденні життєві справи, про те, що скоро вже два роки як слід не обробляється земля, а руки трудівників зайняті зброєю.

Михайло Андріянов, Василь Головко і Марія Глибина перебували в дозорі біля урочища Лисої гори. Патрулюючи свої дільниці, вони періодично сходились, перекидалися кількома словами й знову розходились. Навколо буяла весна, дзвеніли птахи.

А в цей час до молодого сосняка злодійкувато підкрадався цеп гітлерівців. Було їх не менше ста. З двох

інших напрямків до лісу, де розташувався загін, наступали більші сили фашистів.

Ретельно споряджена облава карателів була несподіваною.

Василь Іванович Головка, Марія Глибина і Михайло Андріянов помітили цей головорізів майже водночас. Вони, презирнувшись, залягли за кущами й відкрили вогонь з двох десятизарядок і автомата.

Цей фашистів здригнувся, розірвався. Есесівці не бачили, хто й звідки стріляє по них і відповідали безладно. Партизани, ховаючись за кущами, перебігали з місця на місце і створювали враження, що в сосняку засіло багато снайперів.

Тричі офіцер піднімав гітлерівців в атаку, і тричі партизани змушували їх залягати.

— Берегти патрони! — вигукнув Василь Головка.

Есесівці пішли в атаку вчетверте. Кожен постріл месників виривав когось із цепу нападників.

Раптом Головка припинив огонь. В тому напрямку негайно кинулось кілька есесівців. Марія Глибина не втратила самовладання навіть за цих конче скрутних обставин. Вона, влучно стріляючи, підбігла до Головка. Василь Іванович лежав на боці, з його шиї фонтанчиком струменіла кров. Гітлерівці все ще наступали. Припинив опір і поранений Андріянов. Падаючи плазом з розпростертими руками, він устиг вигукнути: «Маріє, відходь!»

— Пост не залишу! — відповіла дівчина.

Комсомолка лишилась одна проти майже дев'яноста громил. Вона стріляла рідко, зате тільки в ціль.

— Не вбивати, взяти її живою! — почувалась команда.

Есесівці оточували дівчину. Її автомат незабаром замовк — скінчились патрони.

З дикими вигуками есесівці кинулись уперед.

— Рано радієте, мерзотники! — вигукує Глибина. — Пригощайтесь, панове!

Два сильних вибухи гранат — одна розривається попереду, друга — позаду цепу. На мить, крім виття поранених ворогів, усе стихає. Потім знову ляскає оскаженіле:

— Взяти її, взяти!

Вовчою зграєю накинулись фашисти на беззбройну партизанку. Дівчина відбивалась руками й ногами, викрикуючи:

— Стріляйте ж, виродки! Стріляйте, ходячі трупи! Гітлерівці зв'язали Марію Глибину і, захопивши її з собою, залишили підступи до урочища Лисої гори.

Про все це розповів нам поранений Михайло Андріанов.

— Партизанської клятви вона не порушила,— важко дихаючи, запевнив нас партизан.— Я все чув, усе бачив, а допомогти не міг.

Есесівці відвезли безстрашну комсомолку до свого штабу в Ярославку. Багато надій покладали вони на здобутого «язика».

Допитував партизанку сам Готліб — сумно відомий тоді в наших краях оберштурмбанфюрер СС, пізніше вбитий Павлом Євенком. Цей солідний з вигляду німець з блакитними по-дитячому невинними очима рідко коли одягав військову форму, а майже завжди ходив у цивільному одязі й баварському капелюсі, прикрашеному едельвейсом.

Готліб поставив собі за мету, вдаючись до різних хитрощів, випитати в дівчини відомості про чисельність, озброєння і розташування підрозділів нашого загону. Розмову він почав здалеку.

— На війні, фройляйн, люди грубіють,— заговорив він, скрушно зітхнувши.— Взяти й виламати руки. Кому? Жінці, дівчині! Ви, я певен, пішли до партизанів тільки тому, що на власні очі переконалися, який розбій чинять німці на вашій землі? Хіба не так? Ви билися як справжня патріотка в буквальному розумінні слова. Перед такою жінкою не можна не схилити голову. Наші телепні і то не осмілились убити таку героїню, достойну найбільшої похвали. Тепер вам ніхто не загрожує, ні напад карателів на ваш ліс, ні гестапо, ніхто! Бачите, я навіть вашого імені й прізвища не запитую. Ви — вільні. Я відпускаю вас, можете йти.

Марія Глибина сиділа нерухомо.

— Ідїть, ідїть, дівчино,— сказав оберштурмбанфюрер серйозно. Потім засміявся.— Не бійтеся, стріляти вам у спину, фройляйн, ніхто не збирається.

— А я й не боюся,— відповіла Глибина.

— Вірю, що не боїтесь. Тому й звільняю. До побачення.

Партизанка розуміла: оберштурмбанфюрер грає на нервах і чекала, коли за його наказом почнуть катувати її,

— Чому ж сидите? — з подивом спитав гітлерівський офіцер.— Боже мій, яка ж ви... В такій ситуації, кажуть у нас, людина хапається за чортового хвоста...

— В тому ж і справа, що ви пропонуєте мені чортів хвіст,— обдала Глибина есесівця насмішкуватим поглядом.

— Ви на мене гніваєтесь, фройляйн? Богом клянуся, що я вам тільки добра бажаю,— продовжував він заступницьким тоном.— Ви молода, гарна... Скінчиться війна, а вас... не буде. Ви коли-небудь замислювались над тим, що таке життя і смерть? Життя, яким би не було тяжким, це — сонце, небо, сміх, шум дерев, щебетання пташок, сльози радості... А смерть — ніщо. Тебе пам'ятають рідні, близькі рік, два, п'ять... А потім? Вони щасливі без тебе, сміються без тебе, справляють весілля, танцюють, їдять, читають — все без тебе. Вас ніби й не було ніколи, фройляйн. Кави з печивом хочете? Я зараз...

— Кінчайте,— обірвала Марія Глибина.— Від мене ви нічого не дізнаєтесь, марні зусилля. Я нічого не знаю, ні-чо-го!

Він почервонів, потім позеленів з люті. Очі хижо запалали.

— Мені жаль вас, фройляйн. Невже ви не можете зрозуміти, що такою поведінкою нічого путнього не досягнете. Ми, якщо захочете, відправимо вас до Німеччини, влаштуємо на хорошу роботу... Скінчиться війна, повернетесь додому, будете жити. А партизани? Від них і сліду не лишиться. Згадайте, скільки їх загинуло на ваших очах...

— Ви нічого не дізнаєтесь,— повторила Глибина і додала з викликом:— Я ненавиджу вас!

В Ярославці не було ні відділка гестапо, ні спеціальних камер для катувань. Та Готліб і його підручні з «примітивним» способом не поступалися гестапівцям. Шість есесівців мордували дівчину, били кулаками, топтали ногами. Коли Марія непритомніла, її відливали водою і знову катували.

Оберштурмбанфюрер не раз мав нагоду переконатися в стійкості радянських людей, але витримка цієї тендітної дівчини навіть його вразила.

Заклавши руки за спину, він укотре звертався до Глибиної:

— Скажи, дурна, скільки там зібралось бандитів і тобі дадуть спокій.

Марія заперечливо хитнула головою.

— Чого стоїш? Скажи їй що-небудь. Ви ж обое однієї породи! — прошипів есесівець перекладачеві.

— Дівчино, від вас не відстануть, вас уб'ють, — сказав Глибиній перекладач, який, до речі, після тортур над комсомолкою перейшов на наш бік і допоміг нам розправитись із Готлібом.

— Продовжити! — гримнув Готліб.

За дві-три хвилини до світло-голубих, прозорих, як літнє небо, очей наблизилось кілька розпечених цвяхів.

— Говоритимеш?! — надривав пельку кат. — Рахую до трьох. Раз, два... Будеш говорити? Скільки людей у загоні? Ну?

Комсомолка Глибина мовчала.

— Востанне запитую! — заревів він.

Дівчина, схожа на Лесю Українку, — ні звуку.

— Скажеш?!

Партизанка загону імені Щорса лишилась вірною месницькій клятві.

— Апл..

Дівчина скрикнула і впала. А коли опритомніла, неймовірний біль і непроникна темнота скували її.

Та есесівці на цьому не зупинились. Невдала вилазка проти партизанського загону, дивовижна витримка і стійкість слабкої з вигляду дівчини-селянки кинули їх у нестяму. Вони повели Марію босою в одній сорочці по вулицях, потім зігнали жителів села і при них продовжили допит. У неї вирізали груди, відрізали вуха. Але страхотливі муки, заподіяні дівчині гітлерівськими катами, виявилися безсилими проти сили її волі...

Уквітчана могила славної комсомолки Марії Глибиної височіє в саду села Красне. Вічним пам'ятником її подвигів буде незгасна любов Батьківщини до своєї безстрашної дочки.

4

«Дорогі товариші! Брати і сестри!

До вас звертаються партизани Н-ського партизанського загону. Радіостанції Москви передали сьогодні дуже важливе і близьке серцю кожної радянської лю-

дини повідомлення про розгром великої групи німецько-фашистських військ під Сталінградом.

Наші доблесні війська повністю розгромили шосту армію і четверту танкову армію противника. В полон узято 91 000 солдатів, у тому числі 2 500 офіцерів і 24 генерали, серед них генерал-фельдмаршал Паулюс.

Радянські війська захопили величезні трофеї: 750 літаків, 1550 танків, 6700 гармат, 1462 міномети, 8135 кулеметів, 90 000 гвинтівок.

Історична перемога нашої Армії під Сталінградом продемонструвала масовий героїзм, мужність і стійкість радянських воїнів, торжество радянської військової науки. Ця перемога під Сталінградом є небаченою в історії воєн, вона буде поворотним етапом у ході Великої Вітчизняної війни. Як ніколи раніше, ми, радянські люди, відчуваємо наближення перемоги над ненависним ворогом.

Ми закликаємо вас, дорогі товариші, міцніше вірити в нашу перемогу, не піддаватися всіляким провокаціям гітлерівців, ігнорувати виконання всіх заходів, що їх запроваджують окупанти, ховати хліб, худобу, теплий одяг, щоб нічого не дісталось підступному ворогові.

Молодь! Бережись, щоб тебе не погнали на рабську працю до Німеччини. Йди в ліси, тут ти знайдеш захист і постійну допомогу. За нашим прикладом, бери до рук зброю й активно допомагай наближенню перемоги над ворогом.

Наше діло праве, перемога буде за нами!

Смерть німецьким окупантам!

Командування Н-ського партизанського загону.

3 лютого 1943 року».

Таку листівку, розмножену двома друкарськими машинками, розповсюджували серед окупованого населення на початку лютого 1943 року наші партизани-розвідники, підричники-мінери, зв'язкові, агітатори. Сірі з цупкого паперу аркуші передавалися з рук в руки, правили за своєрідні перепустки до загону.

В деяких населених пунктах за участю наших товаришів відбулися збори й мітинги з приводу великої історичної перемоги радянських військ під Сталінградом. Сила виступів партизанських ораторів полягала в простоті, щирості й переконливості доказів.

Не забули політпрацівники загону, комуністи й комсомольці і про роботу серед ворожих військ. Ми, зокрема, розповсюдили серед угорців листівку, де подали уривок з невідісланого листа, знайденого в угорського солдата, вбитого під Гребінками:

«Дорога Ілонко! Ти, мабуть, уже чула, що сталося під Сталінградом. Не знаю, як ти, а я в душі радий цьому. Ще один-два таких удари і від німецької армії залишиться одна згадка.

За мене, будь ласка, не турбуйся: я вже не на фронті, мій полк стоїть у тилу — охороняє залізницю. Тут, звичайно, люба Ілонко, не так небезпечно, як на передовій, але думати, що ти гарантований од смерті, означає бути по-дитячому наївною людиною.

Ми маємо справу з партизанами, а це дуже віддані своєму народові люди. Ризикуючи життям, вони висаджують у повітря військові ешелони, мости, водонапірні башти, склади та інші станційні споруди. Партизани нас, угорців, не чіпають, якщо ми вчасно відвертаємось, не помічаємо коли вони мінують колії. Більше того, партизани часто звертаються до нас із закликом налагодити контакт. Заважають цьому офіцери, двоногі пси Міклоша *, котрі продалися Гітлеру зі всіма бебехами.

Мила Ілонко, я частенько замислююсь над тим, чому я тут, кого й від кого захищаю. Угорщину? Росія на нас не нападала! Навпаки, якщо покорпатись в історії, то знайдемо такий приклад: у 1241 році Угорщина зазнала напад монголо-татарських орд. То що лишилося б від батьківщини, дорога Ілонко, аби сила цього нашестя не була ослаблена героїчною боротьбою російських військ.

Я, знаєш, народився під Орошхазою в березні 1919 року, якраз у той самий час, коли була проголошена Угорська Радянська республіка. Вона була повалена буржуями. Ті буржуї посадили на трон виродка Міклоша. Відтоді все пішло шкереберть. Котились ми, котились і докотились до того, що тепер твій Лайош замерзає в Росії і не знає, чи пощастить йому повернутися додому, до тебе, дорога моя Ілонко».

* Міклош Хорті — фашистський диктатор Угорщини з 1920-го по 1944-й рік.

До листа ми приписали від себе лише чотири рядки. Спочатку пояснили, як саме потрапив до нас цей лист, а в кінці додали: «Прочитайте і задумайтесь. Партизани». Листівки з цим текстом ми розповсюдили серед угорських солдатів, розкидавши їх на тих перегонах залізниці, які вони охороняли, та передаючи їх через полонених, котрих ми відпускали.

Результату довго чекати не довелося. Із Семиполок прийшов старик — зв'язковий Остап Петрович Хоменко. Поскубуючи гостру рудувату борідку, він повідомив:

— Угорець один забрів до мене в хату. Зарослий — справжній дикун. Гріє руки біля печі, дивиться на мене, дивиться, потім запитує, як би йому поговорити віч-на-віч з головним партизаном. «Звідки мені знати?— відповідаю.— Чоловік я старий, мирний», а він мені листівку показує. Це, каже, партизани писали. Одно слово, парламентар він. Ніби ціла дивізія їхня перейти до нас збирається.

— Дивізія?— перепитую, презирнувшись із Полярним.

— Дивізія,— стверджує старий.— Боже ти мій, думаю, що ж ми з нею робити будемо?

— Остапе Петровичу, може, все-таки не дивізія?— перепитує Данило Трохимович, усміхаючись.— Ви ж його мови не знаєте, а він...

— Угорець трохи по-російськи кумекає. Більше, звичайно, розмовляли руками.

— Де ж він тепер?— цікавлюсь.

— Заліз на піч і чекає,— пояснив зв'язковий.— Наказав я своїй старій, щоб нагодувала його, а сам до вас.

— Остапе Петровичу, виходить, ви сказали йому, де ми?

— Ну, що ви, товаришу комісарє,— ображається дідусь.— Сімдесят років минуло відтоді, коли, звиняюся, без штанців ходив. Сказав, що провідаю свою хвору сестру в сусідньому селі, потім... З самим командиром загону хоче поговорити, як парламентар од своїх,— звертається Хоменко до мене.— Вирішуйте, товариші, самі, що робити.

— Німців на вулиці не було?— питає Костюк.

— Не було. Жодного.

Враховуючи урок, даний нам у Плоскому, беру з собою велику групу партизанів і на бронетранспортері їду

в Семиполки на переговори з «парламентером». Бійців залишаю в засаді, а сам з Іваном Соловковим і Павлом Євенком йду до хати, де нас на печі жде угорський солдат.

Господар дріботить попереду, оглядаючись.

— Трохи зачекайте, гляну спочатку,— підморгує нам по-змовницьки й заходить до хати. За хвилину повертається.— Заходьте. Спить собі преспокійно. Розморило його: на печі затишно й тепло, як у вулику.

— Один у хаті?

— Ні, удвох.

— Хто ще?

— Як хто?— дивується дід Хоменко.— Моя баба, Ксенія Іванівна! Як заснув, говорить, так і хропе весь день без задніх ніг, не ївши.

Заходимо. В хаті — задуха. Топиться піч. Потріскує вогонь, ледь освітлюючи підлогу, стіни, низьку стелю й стареньку Ксенію Іванівну. На наш уклін хазяйка відповідає кивком, не відриваючись од роботи. Вона місить тісто у діжі. Дивлюсь на неї й мимохіть згадую свою матір. Бачу її нахмурені брови. Ось вона відсовує заслінку, заглядає в піч, і мене обдає жар та запах печеного хліба...

Господар будить угорця. Той злазить з печі, натягає чобіт і раптом очі його стають круглими з переляку: перед ним німецький офіцер та ще й есесівець! Він стає по команді «струнко», щось лопоче, певно, й сам не знає що. Перехоплюю його осудливий погляд у бік Остапа Петровича. Ось, мов, яка ти скотина, обіцяв зв'язати з партизанами, а привів гітлерівців.

Ну, думаю, те, що він злякався німців, вже багато про що говорить.

Угорської мови в загоні ніхто не знає, крім «здрасуйте», «до побачення» і ще деяких слів.

— Заспокойся, камрад,— звертаюсь до нього, підбадьорливо.— Ми — партизани. Есесівську форму одягли для камуфляжу, для маскування,— пояснюю з допомогою жестів.

В цьому мені допомагає Соловков і особливо Павло, який ногами і руками виробляє такі кренделі, що угорець починає всміхатись.

— Тепер розкумекав?— питає Євенко.— Ясно?

— Так, так, камрад, усе мене ясно,— відповідає парламентар.— Один нога моя босий, зимно, камрад.— Взуває другий чобіт і продовжує.— Моя тато — мадьяр, матка — русин... Мене посилав до партизанів угорський солдат...

Парламентар сідає до столу й розповідає. Народився він і жив до семи років на Закарпатті, потім виїхав з рідними до Будапешта. Воював на Дону в артилерійській частині, був піднощиком снарядів. Коли росіяни розбили його частину, рештки німці відправили сюди на переформування. Минув місяць, а техніки все немає. Щоб дивізіон не їв хліб дарма, йому доручили охорону залізниці. Але угорці не хочуть воювати з партизанами. Всі солдати бажають перейти на бік радянських військ і боротися проти Гітлера й Хорті. Його, Йозефа Вамоша, що трохи розуміє по-російському, друзі уповноважили вести переговори з партизанським командуванням...

Для нашого загону це був перший такий незвичайний випадок. Взяти на себе відповідальність за долю ворожих солдатів, не порадившись ні з Поляриним, ні з уповноваженим ЦК КП(б)У товаришем Овдієнком, я не міг. У той же час не можна було й відмовити угорцям, серед яких ми самі розповсюджували заклик переходити на наш бік.

— Дивізіон, кажете?

— Дивізіон.

— Скільки ж чоловік у строю?

— Три дев'ять.

— Тридцять дев'ять?

— Так, так.

— Негусто. Мало,— кажу.

Йозеф Вамош з жалем знизує плечима, ніби винен у тому, що інші полягли в донських степах.

— Офіцерів багато?

Він показує три пальці і говорить, що два з них згодні йти в ліс до партизанів, а з третім доведеться розправитись, бо він — хортіст. Гармат немає, одні кабраїни...

— Чим ви доведете, що справді вирішили перейти до нас?

Йозеф Вамош дивиться на мене розгублено й мовчить.

— Ви зрозуміли, про що вас питають?

— Так, так,— швидко відповідає угорець.

Він розводить руками. Чим? Не знає, чим. Не думав про це. Хай сам камрад-партизан порадить, чим можна довести.

— Ми на дільниці, яку ви охороняєте, вчинимо велику диверсію, а ви не будете нам перешкоджати,— кажу йому, переслідуючи певну мету: перевірити поведінку угорців, попереджених завчасно про операцію.

Вамош невдоволено хитає головою. Така пропозиція йому не подобається. На їхній дільниці вже було два вибухи і щоразу угорці, вгледівши партизанів, що розпочинали операцію, тихенько зникали, щоб не заважати. Коли ж відбудеться й третя диверсія та ще велика, то гестапо обов'язково запідозрить охорону в зв'язку з партизанами. Тоді — розстріл або, в кращому випадку, тюрма.

— Поки гестапо спохватиться, ви будете в загоні. Так що...

В такому разі він згоден. Перепитує, на коли призначено операцію.

— Через три дні. Рівно о 23-й нуль-нуль наша диверсійна група з'явиться на вашу дільницю.

«За три дні,— думаю собі,— ми порадились із Яковом Романовичем, який нині перебуває у з'єднанні «За Батьківщину». Всі ці три дні наглядатимемо за хатою Остапа Петровича Хоменка: чи не з'являться туди німецькі шпигуни. І, нарешті, через три дні о 23-й нуль-нуль перевіримо поведінку угорців. Якщо вони поводитимуться так, як обіцяє Йозеф, ми їх не підведемо,— замінуємо на цій станції ешелон магнітними мінами уповільненої дії».

— Камрад Вамош, ви хто — робітник, службовець, селянин?— запитую, прощаючись з парламентарем артилерійського дивізіону.

— Робітник,— відповідає він.— Батько був робітником і дід. У дивізіоні майже всі робітники та бідні селяни, а службовець лише старший офіцер, командир-виродок, син банкіра.

Минає три дні. Питання про прийом до партизанського загону угорських солдатів вирішене позитивно. Хатою зв'язкового Хоменка, котрого ми забрали в ліс разом з дружиною, ніхто не цікавився. Та о 23-й нуль-

нуль, коли наша диверсійна група з'явилася на колії залізниці, там була вже інша охорона.

Залізничник, з яким у нас був постійний контакт, на запитання, куди поділись угорці, відповів: «Німці ще минулої ночі вивезли їх кудись».

Ми дуже жалкували, що не встигли довести конче потрібну справу до завершення.

5

— Олександрє Єлисейовичу, коли ніщо не перешкодить, завтра відбудуться партійні збори,— повідомив Головко.

— Ясно,— відповів я і відчув, як кров ударила мені в обличчя, а потім гарячою хвилиєю розтеклась по всьому тілу.

Аби якось приховати своє хвилювання від секретаря партійного комітету, я схопив зі столу томик віршів у потертій обкладинці й почав машинально гортати сторінки. Іван Олексійович всміхнувся і вийшов із землянки.

— Коли ніщо не перешкодить, завтра партійні збори,— повторюю вголос.

Томик віршів кладу на місце, простягаюсь на холодному ліжку, заплющую очі. Якщо хтось зайде, хай думає, що сплю і не будитиме. Хотілося побути наодинці зі своїми думками й переживаннями.

Завтра збереться близько п'ятдесяти членів і двадцять кандидатів у члени ВКП(б) з трьох первинних партійних організацій загону. Прийдуть комсомольці. Прийдуть усі партизани, вільні від караульної служби: командира приймають до партії!

На засіданні парткому кандидатом у члени ВКП(б) мене прийнято одноголосно. Думається, що збори підтримають рішення парткому. А хвилююсь. Адже роблю найвідповідальніший крок у своєму житті!

Роздуми, звичайно, завжди починаються з питань, які людина ставить сама собі. Хіба дотепер кожен мій крок не був зв'язаний з партією? В школі, інституті, авіаційному училищі, коли злітав у небо й бився не на життя, а на смерть зі стервятниками Гітлера, тепер боротьба тут, у чернігівських лісах, під самим Києвом. Порфирій Федорович Кіхтенко якось дуже вдало сказав: «Справжній партизан — уже комуніст».

Пам'ятаю, після одних закритих партійних зборів Данило Трохимович поставив, як кажуть, питання руба:

— Чи відомо тобі, командире, що інколи ти ставиш нас, комуністів загону, в досить незручне становище? Не здогадуєшся чому?

— Чим саме, якщо не секрет?

— От-от. «Якщо не секрет...»— Ухопився за мої слова Полярин.— В даному випадку секрету немає, а в інших ти сам даєш привід, щоб у твоїх підлеглих, комуністів, були секрети від тебе. І нічого не поробиш, вони діють згідно із Статутом партії. Провадяться, скажімо, закриті партійні збори, на яких обговорюють важливе для партизанського загону питання, а командира на цих зборах нема, він — безпартійний.

— Нічого страшного. На зборах присутній комісар, командири рот, взводів, політруки.

— Бачиш! Усі, крім тебе. Коротко, подавай, Олександрє Єлисейовичу, заяву до партії. Я дам рекомендацію — адже не раз був з тобою в бою.

— Спасибі, Даниле Трохимовичу, дочекаю.

Полярин, ошелешений моєю відповіддю, різко подався назад.

— Зачекаєш? Чого? Чого ти маєш чекати, поясни мені? Кращих часів?

— Не кращих часів, товаришу комісаре,— запалився я,— а коли заслужу честь бути комуністом. В мене,— визнаю чесно,— та ви й самі знаєте, є недоліки. Гарячий я, на критику іноді реагую хворобливо. Сам бачу, розумію, усвідомлюю свої вади, та позбутися їх поки що...

— Не біда,— всміхнувся Данило Трохимович.— Партія відучить. Звичайно, й вимагатиме суворіше.

Лежу на похідному ліжку, заплющивши очі. Ось я маленький хлопчик — таким сфотографував мене в Новій Басані дядько Олекса. Малий—у спогадах— не на фоні білих колон і пірамідальних тополь, як на знімку, а під нашою старенькою, перекособоченою хатою з почорнілим від часу дахом. Плетений сарай, вузька смуга городу спускається до молодого фруктового саду.

Над верхівками дерев, за старими вербами, виблискує озеро Поділ. У весняну повідь воно зливається з іншими озерами — Чучуєвим, Попівкою, Топилом, Слов'янським, і утворюється ціле море. Не менше озер і з про-

тилежного боку села, а за ними темно-сині лісові масиви — Поляни, Кринишна, Сіножать, Скопова, Лиса гора, Лутава, Корми...

А ось я вже студент. Ми з братами Василем, Сашком, Іваном приїхали додому на канікули, вправляємось по черзі на турніку. Тут же біля пишного ясена, що колись я посадив, «загартовуємося, як сталь». Батько, kleпаючи косу, поглядає на нас із неприхованою гордістю. В очах його можна прочитати: «На вірному шляху хлопці, всі в інститутах! Ось, що дала тобі, старий, Радянська влада!»

Напроти, неподалік нашої хати, — церква. Висока, з шістьма банями. Сюди мама водила мене, семилітнього хлопчика, молитися. Тут я став і свідком нечуваної в селі на той час події. Священик Іван Григорович Тичина (старший брат поета Павла Тичини) піднявся на амвон і заявив: «Товариші пісківчани, дурити вас і самого себе я не маю більше ніякого наміру. Знайте, бога немає, його вигадали!» Тут же він скинув із себе ризи й додав: «Хто бажає зайняти моє місце — прошу!» Незабаром церква стала сільським клубом. Тепер там купа попелу...

Все моє рідне село перетворене на попелище. Чи міг я, кого завтра прийматимуть до ленінської партії, відвернути цю трагедію? Одні кажуть: «Ми не мали куди забрати все населення Новобасанського району — ліси в нас невеликі. Гітлерівці палили і палять села не лише в районі дій нашого загону, а по всій Чернігівщині, по всій Україні, всюди, бо така їхня звіряча натура. Не муч себе, будемо ще дужче бити ворога за пролиту кров радянських людей, за те, що вогнем і мечем хоче перетворити наш народ у рабів».

«Мстись! Бий ворога безперестанку вдень і вночі. Так разом з бойовими друзями ти допоможеш нашій доблесній Червоній Армії не лише визволити радянську землю від загарбників, а й знищити їх раз і назавжди. Це і буде твоїм найпершим партійним обов'язком!»

Настав нарешті день партійних зборів. Розпочалися вони на три години пізніше, ніж планувалося: члени й кандидати партії вночі брали участь у різних операціях, і треба було дати їм поспати.

Збори відбулися просто неба, на землі. Правда, небо в той день було не блакитним: сіялась дрібна крупа.

На порядку денному питання: 1. Про створення підпільних комсомольських організацій у селах. 2. Прийом у партію.

З першого питання виступає комісар загону. Сиджу на очищеній від снігу колоді, дивлюсь на Данила Трохимовича, намагаюсь зосередитись, а думки зайняті іншим: усі прийшли, навіть наш пекар Анастасія Андріївна Іванко, котра, до всяких зборів ставлячись скептично, полюбляє говорити: «Чим просиджувати на зборах, краще вбити ще одного фашиста».

Зібралось чоловік п'ятсот, не менше. Через п'ятнадцять-двадцять хвилин постанову перед цими героями — комуністами, комсомольцями, безпартійними патріотами звітувати про своє життя.

Головко знайомить збори з постановою парткому, що ухвалив прийняти мене кандидатом у члени партії. Читає мою заяву. Я слухаю й подумки повторюю священну клятву. За свої двадцять три роки присягаю вже вп'яте: коли приймали до піонерів, потім — до комсомолу, коли став воїном, — пізніше партизаном. Жодної присяги не порушив, але ця особлива...

Розповідаю свою біографію. В загоні багато партизанів-пісківчан. З молодими разом до школи ходив, старші пам'ятають мене з пелюшок. Тому, слухаючи, вони тихо підтакують.

Позитивні відгуки дають товариші, що рекомендують, — Полярин, Рябуха, Головко.

— Є пропозиція прийняти, — підносить руку комуніст Михайло Васильович Андріянов. — Заслужив.

— І в мене є рекомендація нашому командирові! — раптом чути голос звідкілясь згори.

Всі задирають голови. Вибухає сміх. Високо на сосні, звисивши ноги, сидить улюбленець загону — наймолодший партизан-кулеметник Володя Малахов. Він ніяковіє, але піднятої руки не опускає.

— Давай, Володю, — звертається до нього головуючий — політрук 2-ї роти Микола Григорович Силава. — Тихше, товариші! Слово надається партизанові Малахову.

Хлопець починає читати статтю з газети фашистських мисколизів «Нове українське слово»:

«Після бомбардування бандитського кубла льотчику-більшовику Кривцю пощастило-винести свої кістки ціли-

ми, і він зібрав нову банду... Вибух, що стався поблизу станції Березань минулої ночі, справа його рук. Німецьке командування вживає всіх заходів, щоб знешкодити банду».

Володя Малахов згортає і ховає газету за пазуху.

— Все, Володимире Федоровичу?— запитує головуючий.

— Все. А що? Погана рекомендація?— здивувався Володя.

РОЗДІЛ ДРУГИЙ

«Секретний пакет». Людина, що подолала неможливе. Вусата німкеня. День народження героя. Безпідставні підозри.

1

Весело дзюрчать весняні струмки в рівчаках, викопаних між рядами наметів. У закопчених відрах на вогнищі булькає каша. Трохи лівіше, на галявині, неподалік возів, бродять спутані коні, з насолодою хрумкаючи молоду траву. Весна!

Тут і там чути короткі команди: «Зайняти оборону!», «Вогонь!», «Уперед!», «Ворог ліворуч!», «Ура!», «Припинити вогонь!»— це провадяться бойові заняття месників.

Підходжу до намету, біля якого стоїть гарний юнак— партизан Микола Герасименко. Він доповідає про самопочуття бадьоро, але в голосі його вчуваються нотки образи. Після важкого поранення Герасименко знову в строю, проте командир роти, виконуючи поради лікарів, не посилає його на операції, що вимагають тривалих переходів і чималого фізичного та нервового напруження.

— Товаришу Герасименко, який гедзь вас укусив?— намагаюсь жартома в'яснити причину похмурого настрою хлопця.

— Хіба я винуватий?— відповідає невдоволено. Їм аби критикувати,— киває на групу партизанів, котрі оточили дерево.— Яка ж це критика, коли тобі говорять: «Не лізь, рана ще не загоїлась», а вони з мене карикатури малюють!

— Зачекайте, Герасименко, не гарячуйте. Давайте спочатку з'ясуємо, за які гріхи вас узяв на вила «Партизанський крокодил».

Підходжу до дерева, де вивішено черговий номер партизанської сатиричної газети. Читачі розступаються.

Більше третини аркуша займає смішний малюнок. Дитина з великою головою спить у дитячому візку, що нагадує сковороду на колесах. Під пахвою в малюка—цяцька—легкова машина. Візок штовхають два месники-вусані. Над карикатурою заголовок: «Риба ще у воді, а її смажать на сковороді». А внизу підпис: «Мрії Миколи Герасименка, Павла Євенка та Олександра Маковія».

— Добре їх огріли, товаришу командире?— рукою втирає сльози найстаріший літами серед шорсівців Борис Михайлович Погрібний.— Жарять неспійману рибу...

— Дотепно, діду Борисе,— згоджуюсь.— Але несправедливо.

— Це чому ж несправедливо, товаришу командире?— дивиться на мене старий здивовано.— Виходить, критику— в скриню, під сім замків її?!

— Та ні, Борисе Михайловичу, не те,— й до Герасименка:— Сьогодні о четвертій приходьте втрьох зі своїм планом.

— Спасибі, товаришу командире!— ладен затанцювати Микола.— Ми, ось побачите...

— Гаразд,— перебиваю.— А сковорідку передчасно ставити на вогонь справді не треба було.

— І ви не вірите?

— Чому ж? Вірю. Але нашо розголошувати військо-ву таємницю.

— Тут же всі свої, товаришу командире! Шпигунів давно вивели.

— А може, ще якийсь і zostався?

— Може...

— Ото ж то! Чекаю о четвертій.

Повернувшись до штабу, кажу Полярину, щоб дав Герасименкові, Маковієві та Євенкові згоду діяти за їх задумом.

— Раніш ти мене підтримував, — нагадує комісар.

— З одного боку ви, Даниле Трохимовичу, маєте рацію: ризикувати життям кількох партизанів заради однієї легкової машини, без якої можна обійтися, справді, злочин...

Полярин морщить лоб, готується відбити несподівану атаку.

— Ну, ну, слухаю.

— Наплювати на машину, розумієте? — починаю гарячкувати. — Тут, Даниле Трохимовичу, важливе зовсім інше. Партизан думає, дерзає, виявляє кмітливість, винахідливість — підтримай його. Ви ж самі говорили, що не можна ні в якому разі душити ініціативу.

— Ну, ну, продовжуй, продовжуй. Цікаво, до чого така довга передмова?

— Не в машині справа, комісарє.— Відчуваю, що голос мій стає твердим, наполегливим.— А в тому, щоб завдати ворогові ще одного морального удару. Довести безсилість нацистської доктрини «карати й залякувати», показати, що народні месники можуть навіть серед білого дня з-під носа великого гітлерівського начальника вигнати машину.

Випалив усе це й чекаю відгуку Полярина.

Але поясно суть справи, тоді вам, читачу, ясніше стане, що спонукало карикатуристів загону взяти на абордаж саме цих трьох партизанів, і чому Герасименко ходить ображений, Маковій — похнюплений, а Павло Євенко вимагає негайно зняти «Партизанський крокодил».

Провадили друзі розвідку й помітили, що новобасанський комендант роз'їжджає на новенькій легковій машині.

— Така, мабуть, і в самого Гітлера,— захоплено вигукнув Микола Герасименко.

— Не котиться, товаришу комісарє, а пливе по-королівськи!— доповнив Олександр Пилипович Маковій.

Павло Євенко підсумував:

— Треба негайно реквізувати її, товаришу комісарє. А стратегічний план у нас такий...— почав викладати він свій задум.

— Насправді все може бути значно складніше,— сказав комісар, вислухавши.— Ви ж самі доповіли, що в Новій Басані багато різних служб окупантів. Не будемо, товариші, шахувати короля, не порадившись з командиром.

— Зрозумійте ж нарешті, комісарє, що важить для нас ініціатива партизанів!— Продовжую я обстоювати свою думку.

— Не переконаєш.

— Отже, виходить — лебідь, рак і щука?

— Не гарячкуй,— заспокоює мене Данило Трохимович.— Краще давай всебічно розглянемо справу, порадимось.

О четвертій до штабної землянки входять Євенко, Маковій і Герасименко.

Розмова триває хвилин п'ятнадцять; може, двадцять. Два варіанти операції відхиляємо. Третій Євенко пропонує у письмовій формі.

Карта-схема, умовні позначення на ній, відзначаю про себе, виконані технічно грамотно. Поглядаю на Полярина. На його губах грає задоволена усмішка.

— Виходить, переодягаєтесь поліцаями?— перепитую.

— Так точно,— виструнчився Маковій.

— Втрюх упораєтесь?

— Ніякої допомоги не треба,— запевняє Павка.

— Візьміть найкращих скакунів,— радить їм Данило Трохимович і йде з партизанами на «госпдвір» добирати коней.

Дивлюсь йому вслід і думаю: «Хороший у нас комісар, нелегко було б нам без нього».

...Рано-вранці три «поліцаї», лишивши коней у лісі, почимчикували до будинку новобасанської комендатури. Йдучи, курили, про щось безтурботно перемовлялись, але пильно придивлялись до всього. В приміщенні комендатури не було нікого — рано. Вартовий, напевне, сидів усередині.

У дворі, під високим парканом, чорніла паща відкритого гаража, біля нього стояло кілька легкових машин різних марок. Серед них була й та, що так сподобалась розвідникам. Чорна, лакована! Сонячні зайчики стрибають із неї — дивитись боляче.

— Бідненька, дуже скучає за нами,— зауважив один.

— А он і сам Приходько,— сказав другий, уздрівши вартового поліцая з автоматом.— Пішли, хлопці, нас виглядає.

— Нічого, зажде,— відгукнувся третій.— Ми на нього три дні чекали, доки вартуватиме.

— Добридень,— вітається балакучий приїжджий «поліцай» з вартовим.— Коли у вас крамничка відчиняється, браток?

— О дев'ятій ранку, а що?

— Та ми того... з Прилук. Треба передати вашому комендантові дуже секретну депешу. Наказано особисто в руки,— пояснює Євенко і дістає з внутрішньої кишені шинелі невеликий пакет, густо обліплений сургучними печатками.— Наказано негайно в руки — й назад. Може, додому до нього сходити?

— І не думайте!— злякано вигукує новобасанський поліцай.— Халепи не оберетесь. Раніше дев'ятої нічого не вийде.

Що ж, чекати, то й чекати. Але тільки шоста ранку. Де збайдикувати три години? А якщо влаштуватись на лаві в парку, напроти комендатури й перекусити?

— Ти як на це дивишся, браток!— звертається Євенко до вартового, потрясши сітку з харчами й випивкою.— І пити будемо, і гулять будемо, а смерть прийде...

— У тебе в голові не метелики,— зауважує вартовий.— Але за припросини — спасибі. Служба — не дружба.

— А хто бачитиме і хто перевірятиме?— заохочує Маковій.— Одна чарка, одна шкварка — і затихне в шлунку сварка.

Незавидне становище у вартового: слину ковтає, а пост лишити боязко:

— Коли б це хоч уночі, то інша справа...

— А ти, братку, не поспішай з козами на торг,— утішає Євенко.— Ми помаленьку, а ти оглянь своє господарство. Головне, чи нема поблизу негідника, котрий би шепнув начальникові на вухо.

Затишний куточок у парку знайшли швидко. Навіть під дахом. До війни тут, очевидно, був дитячий майданчик, де діти ховались від дощу й спеки. Розстелили партизани рушник на почорнілому столику, виставили три пляшки самогону, склянки, виклали смажене, варене.

Поки поліцай обходив приміщення комендатури, месники встигли вилити пляшку самогону в траву, щоб справити на Приходька враження, що вони вже добраче хильнули, а в склянку, повну перваку, сипонули сильнотворного.

— Чи прийде?— засумнівався Герасименко.

— Прийде,— впевнено відказав Маковій.

— Закарбуйте на носі,— розсердився Євенко,— поліцай на горілку, оселедця рідну матір проміння. А про такого, як Приходько — й балакати нічого.

Прийшов! Видудлив налиту для нього склянку, покректав, загриз шматком смажені і мовчки підставив порожню посудину, щоб знову наповнили.

— Ну й горілочка! Ну й ну!— не міг нахвалитися новобасанський поліцай.— Міцніша за спирт, побий мене батько! Не знав, що в Прилуках женуть таку — чисту, мов сльоза.

Вартовий відклав автомат набік і почав філософствувати:

— Що таке горілка? Жисть! А жисть — ніщо. Бах — і вона з тебе, наче птиця з гнізда, вилітає. Ось яка вона жисть, коли розібратись. Чхать мені на Гітлера і на Мокрого — начальника нашої поліції. Ти покажи мені справжню жисть! Справжню, а не підроблену!

На цьому філософствування Приходька обірвалось. «Справжня жисть» оволоділа ним — він захропів, завлившись на лаву.

Операція розгорталась точно за планом. Головне зроблено — поліцай не заважатиме. Тепер треба якомога швидше вигнати з двору машину і, газу — до відказу.

Олександр Маковій рушає до двору, на ходу скидаючи з себе кітель. В гаражі він знаходить ганчірку, відро з водою і починає мити машину. Це, на перший погляд, зайва трата часу, а насправді, засіб перевірити, чи не слідкує хто за тобою.

Павло Євенко вже повідсовував усі засуви й поскидав гачки з воріт, приготувався швидко відчинити їх. Третій партизан — Микола Герасименко — стежив за поліцаєм, що спав, і за дорогою.

Минуло якихось дві хвилини — і сталося те, про що хлопці мріяли, що викликало між мною і Поляриним коротку суперечку, те, що наснажило до творчості наших карикатуристів: запрацював мотор, розчинились ворота... Маковій вивів машину коменданта-окупанта на вулицю, в неї на ходу сів Павло, а наприкінці парку — Микола Герасименко.

Маковій дає повний газ. Приземкувата чорна красуня, вилискуючи лаком, мчить головною вулицею райцентру. Гітлерівці виструнчуються, не помічаючи, хто там розлігся на м'яких сидіннях.

Рівно о десятій ранку, коли Павло Євенко і його товариші рапортували нам про успішне завершення опера-

ції, комендантові сповістили, що партизани викрали його машину.

— Не може бути!— заревів той.— З двору коменда-тури?!

— З двору,— тремтячим голосом ствердив ад'ютант.

— Та це ж ганьба! Небувалий випадок!

— Пане майоре, осмілюсь вам доповісти... Такий ви-падок уже був,— поспішив заспокоїти шефа ад'ютант.— В Ніжині сліпий партизан...

2

«Сліпий партизан» — так окупанти називали керівни-ка ніжинської підпільної комсомольсько-молодіжної ор-ганізації.

Безстрашний юнак, за яким полювало гестапо, якого побоювались гебітскомісари, про якого навіть у Берлін доповідали, був незрячим з дитинства.

Та в селі, на Житомирщині, де він жив, його одноліт-ки часто забували про це: Якова Батюка вони називали заводієм цікавих, інколи й небезпечних ігор, а також об'єктивним суддею хлопчачих суперечок. Хлопець не бачив, а швидше ніж його однолітки видирався на дере-во до самої верхівки, краще за всіх плавав і глибше пірнав у ставок, перемагав бігунів на стометрівках.

Сільський хлопець із страшною фізичною вадою не хотів відставати від життя. Він учився в школі, запам'я-товував голоси, кроки односельців. І домігся свого: вони забували, що мають справу з незрячим. Ніхто, крім ньо-го й родичів не знав, які труднощі доводилось перебо-рювати йому, скільки зусиль докладати, щоб бути та-ким, як усі.

Яків Батюк ріс. Міцніла впевненість у собі, посилюва-лося бажання вийти переможцем у боротьбі з природою, що так безсердечно скривдила його. Він навчився стри-бати через широкі й глибокі рови, бігати на ковзанах, ходити на лижах.

Якийсь журналіст, довідавшись про мужню волю нез-рячого юнака, написав про це до центральної газети. Кореспонденцію прочитав М. І. Калінін. Він указав хлопцеві шлях до нового подвигу.

Яків, за порадою і при безпосередньому сприянні Михайла Івановича, приїхав учитися до столиці України.

В 1940 році з відмінними оцінками закінчивши юридичний факультет Київського державного університету імені Т. Г. Шевченка, він разом з дружиною переїхав на роботу до Ніжина.

В будинку на вулиці Рози Люксембург, недалеко від парку колишнього Ніжинського ліцею, стало веселіше, ніж звичайно. Пісні, сміх, музика, танці... Сюди збиралася молодь з усіх кінців міста. Тут оселились привітні й гостинні господарі: Яків з дружиною Кларою, молодша його сестра — студентка Женя і старший брат — студент Павло.

— Почалась війна. Скінчилось тихе, мирне життя, — розповідав мені під час нашої зустрічі Яків Петрович. — Всі — на фронт, а я тричі на день бігаю до військкомату — не беруть. Військком безпорадно твердить одне й те ж: «Не можна, не маємо права». Я йому: «Стріляти, на жаль, не зможу, але фізична вада не перешкодить виконувати в армії обов'язки військового юриста». Та ні, не вдалось умовити...

Батьок схилив голову, кінчиком хворостинки розчистив землю від гнилого листа. Потім окреслив на диво правильне коло, яке можна зробити хіба що за допомогою циркуля. Робив він це повільно, акуратно. Я дивився на його руку, що тримала хворостинку, на русяве м'яке волосся, на темні окуляри й не вірилось, що співбесідник сліпий.

— Зрозумів я, що біганина до військкомату даремна, що зіткнувся я з квадратурою кола. А дому нашого не впізнати — тихо в ньому, мов на кладовищі. Товариші й друзі пішли на фронт. Танула й наша сім'я. Першим у лави діючої армії став старший брат Василь. Батько, мати й заміжня сестра Оля з дітьми переїхали в село під Київ. Дружину свою Клару я евакуював до Харкова. Зосталось нас троє: Женя, Павло і я. Потім і Павло пішов на фронт. «Ідь звідси і ти, Яшо», — сказав на прощання. «Ні, Павле, — відповів йому, — в тил — ніколи! Піду в міськком. Адже я кандидат партії...»

Михайло Іванович Стратилат розповів мені, як Батьок виконуючи завдання Ніжинського міськкому КП(б)У створював комсомольсько-молодіжну підпільну організацію, як вона з перших же днів гітлерівської навали почала боротьбу.

На вулицях Ніжина з'явилися голубі, невеликого формату плакати, що закликали жителів міста ігнорувати накази окупантів. Кольорові плакати-карикатури висміювали «нові порядки» Гітлера та його поплічників... У станційному депо вийшли з ладу два паровози... На Московській вулиці згорів великий склад... З табору військовополонених утекли тридцять два в'язні... Ешелон з людьми, яких силоміць везли на каторгу до Німеччини, простояв на станції Ніжин лише п'ятнадцять хвилин, а дві третини вагонів спорожніло... Все це була справа рук молодих патріотів, очолюваних колишнім адвокатом Яковом Батюком.

— Група працювала енергійно, а її вожаки, крім того, шукали зв'язку з партизанами, щоб діяти узгоджено з нами. Батюк з хлопчиком-поводирем під виглядом жебрака вирушив у чернігівські ліси. Тут ми з ним і познайомились. Коли я побачив його, поговорив, то забув, що розмовляю з незрячою людиною, — згадував Михайло Іванович Стратилат.

Після цієї зустрічі Яків Петрович і його товариші добирали для партизанського з'єднання «За Батьківщину» відданих, перевірених на ділі людей, допомагали народним месникам озброюватись, постачали їх боеприпасами, вибухівкою, медикаментами.

Чутки про безстрашного вожака ніжинських підпільників поширювались не тільки в лісах і населених пунктах, а дійшли й до окупантів. Гестапо вирішило спіймати його.

Одного разу на Московській вулиці стався такий випадок. Яків переходив дорогу і раптом почув за своєю спиною зміїне шипіння:

— Ось він!

Батюк різко обернувся до особи, що стояла метрів за три від нього, і мало не тицьнувши її палицею в груди, випалив:

— Ти боїшся мене!

— Він бачить! — затремтів голос незнайомця.

— Так, бачу! Бачу зрадника наскрізь!

Батюк, звичайно, пішов на великий ризик, але «психічна атака» йому вдалась: іуда з переляку накивав п'ятами.

Зустрілися ми з Яковом Петровичем під Ніжином на околиці села Кропивне.

Наш загін готував велику диверсійну операцію на перегоні Ніжин — Носівка, і без допомоги підпільників у тій справі було не обійтися.

Розповів мені про групу Якова Петровича й порадив зв'язатися з нею Михайло Іванович Стратилат — комісар партизанського з'єднання «За Батьківщину».

— Такої людини, як Батюк, ви, Кривець, ще, певно, не зустрічали!— вигукнув Стратилат.— Він поклав природу на обидві лопатки й переступив через неможливе. Дам пароль, і зустрінетесь з ним.

...Товариші, які супроводили нас, розійшлися в дозори, щоб у разі нападу затримати ворога і дати нам можливість відійти на базу. Ми залишилися удвох із Яковом Петровичем.

Сидимо в лісі. Зелень буяє. Пташки, щебечучи, пурхають. Навколо нас коливається намисто із золотих монет — сонячних зайчиків.

Мій співрозмовник, на превеликий жаль, нічого цього не бачить. Його худе суворе обличчя, зосереджене. На запитання відповідає коротко, чітко, а на свої інколи просить додаткових пояснень.

Обмінялись ми досвідом агітаційної роботи серед населення, домовились про наступну зустріч наших представників.

— Симоненка знаєте?— раптом спитав Батюк.— Микола Дмитровича.

За правилами конспірації я мав дати негативну відповідь, а сказав, що знаю.

— Гестапівці повісили у дворі ніжинської в'язниці його дружину,— сказав Яків Петрович.— Він вам не говорив про це?

— Ні.

— Ми не могли визволити її. Тюрму тієї ночі охороняло дуже багато гітлерівців. Вони чекали, що Симоненко поведе свій загін штурмувати тюрму, і стягли до неї майже весь гарнізон...

Я пригадав, як торік партизани-щорсівці, оточивши штабну землянку, вимагали, щоб командування загону вело їх на Ніжин — брати з бою в'язницю.

— Ви про що зараз думаєте, товаришу? Пташиний спів слухаєте?— обернувся до мене Батюк.— Сонце, щебет птахів, граб шумить...

— Зараз у мене на душі не ода красі земній, а рекевієм загиблим.

Він приготувався слухати.

— В ніжинській в'язниці гестапівці розстріляли мого батька, шістнадцятирічного брата, родичів, багато односельців. З Пісків...

— Пробачте,— торкнувся він рукава моєї шкірянки.— Не хотів...

Значно пізніше, десь наприкінці липня я довідався, що гестапо вдалося заслати в комсомольсько-молодіжну організацію Батюка провокатора і з його триклятою допомогою розправитись з найактивнішими підпільниками.

...В Московському районі Києва, поблизу Голосіївського лісу, є провулок імені Батюка. Щоразу, коли проїжджаю тут, переді мною постає з безсмертя людина в темних окулярах. Яків Петрович — далекозрячий душею громадянин, патріот, герой. Він був непримиреним до ворогів і людяним до людей. «Він поклав природу на обидві лопатки й переступив через неможливе» не ради себе — заради нас!

3

У моєму партизанському зошиті є такий запис: «Розвідка доповіла, що у великому населеному пункті Войкове, де була до війни МТС, крім районної комендатури, створено ще одну — зональну. Зрозуміло! Фашисти вирішили зміцнити свої позиції на підступах до партизанського краю».

«Гітлерівці,— читаю далі,— висунувши свій форпост до лісу, де розташовані наші месницькі підрозділи, хочуть похвастати силою. Дивовижно! Звідки у них така раптова хоробрість?»

Якось на своє запитання ми одержали відповідь: очолює зональну комендатуру нацистка-німкеня. Жінка-комендант? Такого ще не траплялось!»

— Це відкритий виклик до «залицання»,— жартував, пам'ятаю, начальник штабу Кокунов.— Незручно навіть відмовляти.

— Доведеться виклик прийняти,— згодився я.

Послали розвідку із завданням уточнити всі дані про зональну комендатуру: склад і чисельність гарнізону, розстановку постів, під'їзди, підходи, водні перешкоди.

І от начальник розвідки Євенко доповідає все те, що

належить знати перед атакою ворожого гарнізону, а коли ж справа дійшла до характеристики коменданта, почав корчити такі гримаси, що ми животи надривали.

— Боже мій, вона з вусами!— сплескує він долонями, закотивши очі під лоб.— Справжні вуса, гітлерівські. Але воювати з бабою,— серйозніше Павло,— для червоного партизана — велика образа.

В призначену ніч загін імені Щорса рушив у дорогу. Пересувалися на машинах путівцями, а щоб відвернути увагу ворога, кілька машин з партизанами відправили в протилежному напрямку.

Як і було розраховано, до села підійшли вночі — о пів на першу. Комендатура вже спала. Здаля цегляний шкільний будинок нагадував гігантську тварину-чудовисько з багатьма чорними западинами в черепі.

Групу партизанів, яким належало безшумно зняти вартових, очолив секретар парторганізації загону Іван Олексійович Головка. Два дні готував він людей до цього нападу, провадив з ними навчання на лісовій галявині.

— Починайте, Іване Олексійовичу,— сказав я Головкові, показавши на годинник.— Час.

Рівно через три хвилини, як і було визначено Кокуновим за планом, операцію з вартовими закінчили без будь-яких ускладнень. Ядлівський досвід нам дуже знадобився.

Вартових знято, будинок комендатури оточено. Всередині чималий гарнізон — кілька десятків гітлерівців. Сплять не всі. Є станкові й ручні кулемети.

Раптовість нападу, тільки вона дасть нам змогу виграти бій малою кров'ю.

До речі, кілька слів про «малу кров». Комуністична партія завжди вчила наші військові кадри берегти воїнів. Нам, командирам партизанських загонів і з'єднань, часто нагадували про це представники ЦК, працівники Чернігівського підпільного обкому партії та Українського штабу партизанського руху. Це питання обговорювалось також на партійних і комсомольських зборах нашого загону. Турбота партії та уряду зміцнювала нашу віру, надихала на нові бойові діла.

...У вікна будинку комендатури летять ящики, поліна, дошки, а за ними палаючі факели з облитого бензином

ганчір'я. Яскраво освітілись класи, перебудовані на кабінети й житлові кімнати.

Гітлерівці не чекали такого раптового, навального нападу. Адже будинок охоронявся.

Почалась стрілянина. Щоб не дати ворогові опам'ятатися, вриваємось усередину приміщення, тіснимо ворога в дальші кімнати і там добиваємо.

— Вперед!— прокладаючи гранатами шлях, вигукнув комісар загону Полярин.

— Даниле Трохимовичу,— прошу,— не захоплюйтесь.

За ним, з вигуками «ура», біжать брати Дмитро і Свирид Зазаньки, Ілько Козацький, Іван Карпухно, Василь Квітко...

Паніка серед фашистів, викликана несподіваним нападом, раptom ущухла, вони почали організовано відступати, посилили вогонь.

— Її справа — згадав я про комендантшу.— Ти бачиш, Борисе Васильовичу, як швидко німкеня опанувала собою і взялась командувати. Телефону вона позбавлена?

— Так,— відповідає начальник штабу.

— А інших засобів зв'язку?

— Нічого іншого немає.

Задихаємось з Кокуновим від диму. На наші голови валяться тліючі головешки; під ногами горять теки з паперами, коло самих дверей палає шафа для одягу, але ми не зупиняємось. Шукаємо кабінет коменданта.

Дужий поштовх ногою у двері. Пломінь факела вивирає з темряви письмовий стіл з телефонним апаратом, диван, шкіряне крісло й портрет Гітлера на стіні...

— Назад!— встигає вигукнути Кокунов.

Із-за письмового столу стрекоче довга автоматна черга. Кулі осами дзижчать над моєю головою.

— Вона!— вигукнув я.

Пауза.

— Фрау комендант, виходьте,— гукаю крізь двері.— Полонених ми не розстрілюємо. Здавайтесь!

Німкеня не відгукується. Крізь щілину між фільонками видно її скривлене чи то від страху, чи то від безсилої люті довгасте обличчя. Все в неї якесь видовжене: фігура, руки, вуха... А вуса? Де вони? Чи не сприйняв Павка, часом, шофера за комендантшу? Є вуса, таки є! Та ще які! Справді, як у Гітлера.

— Пані комендант, вам немає ніякої рації чинити опір,— повторюю по-німецьки.— Весь ваш гарнізон знищено, всі шляхи до відступу перекрито. Виходьте!

З кабінету в двері б'є автоматна черга. Фільонки пошматовано кулями вщент. Партизан Семакін, що саме пробігав коридором, кинувся нам на допомогу.

— Убік, товариші!— вигукнув він, готуючи гранату.

— Стійте!— зупиняю його.— Там жінка!

Партизан опустив руку, а схватись за колону не встиг: з кабінету знову полоснула черга. Семакін похитнувся і почав сповзати на підлогу.

Не важко здогадатися, якою була наша реакція.

Одна за одною в кабінеті вибухнули три гранати. Автоматні черги різонули портрет Гітлера, навпіл розтяли письмовий стіл. Коли ж ми вбігли туди, неабияк здивувались: гітлерівки ніде ні живої, ні мертвої не було.

Таємниця її зникнення розкрилась, правда, швидко: на підлозі лежав недбало закочений килим, поряд зяяла квадратна яма.

— Підземний хід! Вона, стерво, втекла!— вилаявся Кокунов.

Ми—наздоганяти, та пізно: вусата німкеня підземним ходом вибралась у сусідній сад, а звідти — невідомо куди.

Зональну комендатуру Войкове ми знищили цілком. З гарнізону, що стояв у селі, врятувались лише кілька гітлерівців та комендантша. Пізніше цю гієну було призначено комендантом іншого населеного пункту.

4

...Це, звичайно, трагедійний збіг, що його не стало саме в день дев'ятнадцятих іменин. Високий, білявий, стрункий, гарний.

Народився він у Новій Басані, вчився в школі, був піонером, потім — комсомольцем. Покохав дівчину, свою однокласницю. Звали її Зіною.

По закінченні десятирічки вони мріяли вступити в кіноінститут, разом закінчити його і разом обов'язково зіграти ролі закоханих. «Ти,— говорив він дівчині,— схожа на Любов Орлову, тільки значно молодша». «А ти,— відповіла вона теж компліментом — на Бернеса, але набагато кращий».

Мріям їхнім не судилося збутись. Вони не встигли навіть одержати атестат зрілості. Її вивезли на каторгу до гітлерівської Німеччини, а він з її першим листом із-за Рейну прийшов у партизанський загін.

— Прочитайте,— запропонував мені.— Тут більше за-тушовано, ніж написано.

«Дорогий, Женю! Я живу в країні Гете, Бетховена...— третє прізвище закреслене.— Гарна країна Німеччина. Згадай, як про неї говорив...— знову викреслене прізвище, залишено тільки знак оклику.— Тут справжній...— і далі знищено весь текст аж до підпису.— Цілую. Твоя Зіна».

Прочитав, повернув листа хлопцеві. Він акуратно згорнув його і засунув за підкладку шапки-вушанки.

— За дівчину хочу помститися фашистам,— пояснив він.— Прийміть до загону, смерті не боюся. Що будете наказувати, товаришу командире, все виконуватиму. Не можу далі сидіти без діла,— пояснив одним духом.

Комсомолец Євген Гулий в загоні поводився скромно, тихо, навіть надто тихо. Але в бою — палав. Він мстився загарбникам за кохану дівчину, за себе, за рідних, за Нову Басань, за свою любиму Батьківщину.

— Євгене Панасовичу, вам завтра виповниться дев'ятнадцять?— спитав я комсомольця.

— Дев'ятнадцять,— гордо ствердив він.

— У такому разі вночі на завдання не підете. Замість подарунку надаю вам триденну відпустку,— кажу йому.— Відпочивайте, товаришу Гулий.

На його вродливому обличчі з'явилась тїнь невдоволення. Він вважав за краще провести день свого народження на операції, ніж у курені.

— Можете відмовитись од відпочинку.

— Дякую, товаришу командире,— щасливо всміхається він.

Тієї ж ночі, взявши участь у висадженні залізничного моста, благополучно повертався в загін зі своїми товаришами-підриивниками Федором Філоном, Олександром Маковієм та Іваном Яневським. Йшли понад озером, розважали один одного розповідями про пригоди з власного життя й гадки не мали, що їм навперейми, че-

рез болото Довге в напрямку урочища Скопове, йде цеп есесівців.

— Сашо, Женю — фріци! — першим помітив фігури есесівців в очереті Іван Яневський.

Четверо комсомольців припали до вологої землі, що не встигла висохнути після тривалого травневого дощу.

— Федю, — звертається Євген Гулий до Філона, — біжи до штабу, скажи, що вони йдуть на нашу базу. За годину щоб був там!

— Я то за годину буду, — відповідає Філон. — А що вам доведеться...

— Ми їх затримаємо, — відповідає за Гулого Іван Яневський. — Біжи, не розмірковуй!

Три партизани визначають свої вогневі можливості: ручний кулемет, два диски, чотири гранати, один автомат і карабін.

— З такою технікою цілу армію зупинити можна! — вигукує Євген Гулий. — Сашко, — звертається він до Маковія, — а ти як гадаєш?

— Я думаю, коли треба — значить можна, — відгукується небалакучий Маковій.

— Правильно, — підтримує його наймолодший у групі Іван Яневський. — Марія Глибина як трималася? Героїня!

Три комсомольці, детально обміркувавши обстановку, вирішили не чекати, доки всі есесівці виберуться з болота Довгого, навпаки, загнати назад у тванюку і тих, хто вже вибрався на суходіл, погнати їх на північний схід — до Безіменної драговини, де вони й забулькотять на дно.

Кілька хвилин пішло на те, щоб вишукати кращу позицію для бою. Нею став невеликий пагорб між двома ярами. Звідти зручно було вести прицільний вогонь: ворог, мов на долоні.

Три месники несподіваною для есесівців зливою куль змусили їх відступити назад до болота.

— Сашко, заходь з правого флангу, Ваню — так тримати! — командує Євген Гулий, а сам кидається вниз до самого моріжка болота. Тут, за низькорослими кущами, він прилаштовує ручний кулемет і свинцевим струменем притискує ворожий цеп до землі.

Гітлерівці, відстрілюючись, відходять до драговини Безіменної.

З правого боку влучно б'є Маковій. Гулий чує не лише постріли, а й булькання куль у воду, тванюку. А де Ваньо?

Он він! «Яневський — безстрашний хлопець, усім би такими бути,— думає Гулий.— Автомат його барабанний дріб відбиває, тільки порожні гільзи летять на траву».

Зненацька фашисти, що відступали до болота, повернули назад, на смугу обстрілу. В чім справа? Ага, Довге вже роззявило пащу! Та великої радості у наших хлопців це не викликає.

— Доведеться знову забиратись на пагорб, а звідти — ні кроку назад,— говорить Гулий товаришам.— Більше витримки хлопці! Бережіть патрони. Чому завжди виходить так?— запитує він у Івана Яневського.

— Як саме?

— Коли треба стріляти, вбивати фашистів — не вистачає патронів. Ех, якби можна було вести безперервний вогонь!

На лівому фланзі гітлерівцям удається вибратись на суходіл. Звідси вони намагаються обійти з тилу трьох відважних месників. Хлопці змушені знову відступити. Тепер їхній плацдарм — зовсім маленький клаптик рідної землі. Тут герої організують кругову оборону.

Патрони кінчаються, а гітлерівці лізуть напролом.

В хід пішли гранати. Есесівців, як вітром, змело з пагорба. Партизани знову залягли.

— Чуєте, хлопці, цокіт копит? Наші!— вигукує радісно Євген Гулий.

Есесівці також почули наближення партизанської кінноти, але не тікають, навпаки, намагаються захопити трьох сміливців, що довго тримали їх у зловісному болоті.

— «Ауф!»— почувалась команда, і карателі знову кинулися на штурм маленького плацдарму.

— Ой!— вигукує Олександр Маковій: ворожа куля врізалась йому в ногу.

— Ваню, проривайся через кільце!— наказує Гулий Яневському, а сам поспішає на допомогу товаришеві.

Фашисти, скориставшись заминкою, рішуче кидаються вперед.

Євген припадає до ручного кулемета — диски порожні. Він — до автомата пораненого товариша, але й там патронів немає.

На комсомольця йдуть есесівці з автоматами, погляди їхні хижі, по-звірячому вищірені зуби. Гулий зриває з себе карабін.

— Не виїде!— вигукує.— Живим не візьмете, гади!— Він робить два постріли: один — у ворога, другий — у себе.

А за якусь хвилину кіннотники загону, стріляючи, на повному скаку вилітають на галявину й атакують есесівців. Попереду кращі вершники — комсомольці Федір Філон і Василь Галика.

Більше двадцяти есесівців було знищено біля болота Довгого, але на базу партизани повернулись засмучені — загинув відважний комсомолец Євген Гулий.

— Йому, товаришу командире, сьогодні тільки дев'ятнадцять виповнилось,— крізь сльози говорить Федір Філон.

— Дев'ятнадцять років,— зітхає Стиргун.

— Так, дев'ятнадцять,— підтвердив я, глянувши пильно на колишнього начальника кулажинської поліції. — Чи знаєш ти, Василю, в чому тебе підозрюють? Що ти насправді є той самий таємний інформатор Бібраха, котрого ми досі не викрили.

По загрубілих, обвітраних щоках Стиргуна покотилися сльози.

5

Іду на побачення з Миколою Печонкіним. Мою «опель-олімпію» супроводжує грузовик з озброєними до зубів «есесівцями» на чолі з Павлом Євенком. За порадою Полярина, я сьогодні вперше, для більшої переконливості, начепив на ніс пенсне.

Чому в партизанському краї знадобилося влаштувати такий маскарад? Для чого виїжджати на явку із засекреченим співробітником у супроводі такої посиленої охорони? Може, виникли якісь сумніви щодо поведінки Печонкіна? Ні, не виникли, а що там не влаштовано пастки — певності не було. За останні кілька годин в лісі відбулися події, які нас насторожили, змусили приготуватися до різних несподіванок.

Почалося з того, що начальник особливого відділу загону Костюк зажадав від мене з Поляриним дозволу на арешт Стиргуна, мотивуючи це тим, що колишній начальник кулажинської поліції працює на гітлерівців.

Найкращий доказ цього,— мовляв,— спроба есесівців атакувати загін з боку болота Довгого. Навіть свої, доводив Костюк, не всі знають, що ми тільки-но перейшли сюди для посилення диверсій на залізниці. Звідки ж тоді так швидко дізнались есесівці, що підійти до нашого штабу найкраще від урочища Скопового? Такі відомості вони могли одержати лише із загону і тільки від обізнаного негідника.

— Іване Петровичу, ми за Стиргуном увесь час наглядаємо й особливо після того, коли довідались, що в загоні є шпигун Бібраха. Але ж нічого підозрілого не виявили, правда?

— Ви знаєте, Іване Петровичу, як скептично я ставився до експериментів командира раніше... А тепер я вірю Василеві Стиргуну. Бій з есесівцями характеризує його тільки позитивно,— підтримує мене комісар.— Я був поряд з ним. Він діяв відважно, Іване Петровичу.

Костюк усміхнувся:

— Бо знав, що комісар поряд.

— Раніш ви й самі бачили, як бився він врукопашну з есесівцями!

— Бо здоровий, що бик. Не жаліє їх для далекогляднішої мети.

— А себе? В нього б'ють зі станкового кулемета, а він просто таранить вогневу точку.

— Стиргун незрозумілий, як і його шеф Бібрах.

— Ви все ж за своє,— заперечив я Костюкові.— Припустимо, що він зрадник, агент Бібраха... Чому ж нам за стільки часу не вдалося спіймати його на гарячому?

— Він втратив зв'язкового.

— А тепер знайшов його?

— Так,— кивнув головою начальник особливого відділу.— Знайшов і втратив. Вірніше, той зник.

Ми з Поляриним презирнулися: на що натякає Петрович?

— Сьогодні, товариші, таємниче зник Гудзь,— сказав Іван Костюк.

— Гудзь!— здивувався комісар.— Розвідник Гудзь?

У третю роту після місячного перебування в «карантині» було зараховано особу на прізвище Гудзь. Зовні він скидався на довоєнного службовця якоїсь районної контори, хоч, за його словами, працював директором великого лісгоспу в одній із західних областей України.

Наша диверсійна група набрела тоді в лісі, недалеко від станції Заворичі, на групу полонених, котрі працювали під конвоєм на відбудові зруйнованого мосту. Партизани їх визволили. Одним з цих визволених і був Олексій Денисович Гудзь.

— Коли ж він зник — до бою чи після? Може, загинув?

Костюк заперечливо хитає головою — не загинув. Це виключено! В групах партизанів, кинутих одна за одною до болота Довгого, Гудзя не було. Довідались, що він зник приблизно за три години до того, як Євген Гулий і його товариші зіткнулися з есесівцями.

— Це справжня дурниця, товаришу Костюк! — не стримавсь я. — За три години Гудзь спромігся дістатись у Бобровицю, зв'язатись з Бібрахом, а той, у свою чергу, встиг викликати есесівців. Карателі блискавично зібралися, так же швидко відмотали двадцять п'ять кілометрів, спішилися, почали підкрадатися до нашого лісу через болото Довге... Решето чудес!

— Він міг зв'язатися з якоюсь ближчою комендатурою.

— Так, але до чого ж тут Стиргун? — нагадав я. — Гудзь був у нього зв'язковим, чи, може, навпаки?

Я був схвилюваний, боявся зустрітись віч-на-віч з правдою, яка раптом кинула б мені докір: «Ти не мав права брати Стиргуна до загону!»

Данило Трохимович слухав начальника особливого відділу спокійно.

— Стиргун дружив з Гудзем, — пояснив Костюк.

Так. Приятелював, пригадую. Він відкрито, на очах в усіх, підходив до «карантину» і через вартових передавав Гудзеві махорку і папір. Але коли б його і новачка еднала якась таємниця, то навряд чи б Стиргун афішував відкритий зв'язок.

Василь розповів, що Гудзь за півгодини до зникнення з табору купався з ним у лісовому озері, кілометрів за два від табору роти. Стиргуну належало заступати днювальним, тому незабаром пішов назад, а Гудзь залишився.

— Звідти він і зник? — спитав Полярин.

— Звідти, — кинув Іван Петрович. — На моє запитання, чому Стиргун найпізніше помітив відсутність Гудзя, той зізнався: злякався, що його звинуватять в убивстві.

— А може, Гудзь утопився?— з'явилась у мене здогадка.

Костюк доводить, що ні. Одягу на березі не було — раз, озеро неглибоке і дно його вже обстежили — два, до того ж у третій роті зник добрий кінь. Там, де він пасся, тільки путо лишилось.

— Отже, Гудзь міг досить швидко впоратись,— глянувши на мене, робить висновок Іван Петрович.

— Ні, і ще раз ні,— не згоджуюсь.— Нехай би він мчав навіть на казковому коні, есесівці так швидко не з'явилися б.

— Здоровий глузд, Олександрє Єлисейовичу, не завжди...

— Здоровий глузд, дорогий Іване Петровичу, довгий час заперечував рух Землі навколо Сонця.

— Тоді їх слід чекати завтра-позавтра,— зауважує Костюк.— Треба вжити відповідних застережних заходів. Раджу вам відкласти зустріч з Печонкіним.

— Іване Петровичу, невідомо, що нам хоче сказати Микола Олексійович. Ви самі знаєте, домагатися побачення без поважних підстав він не став би.

— А якщо Бібрах ітиме вслід за Печонкіним?— висловлює припущення Полярин.— Тобто коли приведе на явку загін есесівців і влаштує тобі, Олександрє Єлисейовичу, пастку? Давай, замість тебе я...

— Ні,— заперечую,— З посиленою охороною поїду.— Глянувши на Костюка, додаю:— І... візьму з собою Стиргуна. Цікаво, як він триматиметься після допиту у начальника особливого відділу.

...Вирушили. На грузовику їде й Стиргун.

Гудзь, міркую, без сумніву — провокатор, і треба чекати чергової каральної експедиції... І тут же: чого Печонкін так терміново хоче зустрітись зі мною? Знову Бібрах щось затіяв? Наша армія, видно з усього, готується до нового великого наступу, проте окружний гітлерівський комендант чомусь більше не нагадує про встановлення зв'язку з лісом. Флюгер завмер, не крутиться...

...Розгалуження доріг. Одна звертає ліворуч — до лісового озера, друга — праворуч у Мостище, а пряма веде на Марківці. До зустрічі з Печонкіним ще дві години. Час, як було домовлено з Петром Рябухою, зробити «вимушену» зупинку.

— Стоп! — кладу руку на плече шофера.

Мотор «опеля» починає чихати, фиркати, нарешті зовсім глухне. Петро, grimнувши сердито дверцятами, вискакує з кабіни, піднімає капот, перевіряє свічі...

Глянувши на годинник, оголошую:

— Пе-ре-кур! Двадцять хвилин.

Підходжу до грузовика. Партизани, не залишаючи своїх місць, звертають «козячі ніжки», «черчільські сигари», «жіночі пальчики». Дим кучерявиться такий, як на стадіоні під час футбольного матчу.

— Двадцять хвилин, товариші,— нагадую автоматником.— Можна зійти, розім'ятися.

Хлопці повеселішали. За мить уже всі на землі, починають гру «вгадай».

Михайло Ткаченко одвернувся до дерева, нагнувся й виставив на поперек руку, долонею доверху. Його оточив гурт партизанів. «Почали»,— хтось командує. Дужий удар і вигук «Гех!». Відгадувач швидко обертається, бачить десятки наставлених великих пальців. Нелегка то справа назвати того, хто ляснув по долоні. Чим більше Ткаченко помиляється, тим більше сміху довкола.

Стиргун участі в грі не бере. Тримається осторонь. Зіпершись спиною на стовбур могутнього дуба, задер голову й спостерігає за пташкою, що стрибає з гілки на гілку.

— Про що думаєш, Василю? — звертаюсь до нього.

— Та так... Ні про що,— відгукується Стиргун, збиваючи пальцем попіл з «черчільської сигари». — Дивлюсь он на ту пташку.

— І заздриш їй?

— З чого взяли, товаришу командире?

— Летить собі куди й коли хоче.

— Ет, льотчицька фантазія,— насуплює брови Стиргун.

— «Бреше,— думаю про себе.— Він не дурний і добре знає, що в мене на умі».

Розмовляємо, не поспішаючи, відходимо з ним подалі від дороги. Двигун «опеля» все ще не заводиться — фиркає. Сміх і розмови людей вже досить приглушені — саме нагода для агента, якщо це справді він, спробувати вчинити свою чорну справу.

Я вряди-годи нахиляюсь, щоб зірвати билінку чи лісову, квітку. Разом з тим увесь насторожений, всі

м'язи, зір і слух напружені. Якщо Стиргун зробить хоч найменший підозрілий рух, то...

— Рано зник Гудзь,— кажу Василеві, не обертаючись.

— Моя вина,— зізнається він не відразу.

— А до чого тут ти? — запитую вражено.

Мое здивування викликає в нього іронічну посмішку.

— Ніби не знаєте. Ніби Костюк не говорив, що допитував і я зізнався.

— Доповідав,— кажу вже прямо.— Тільки він не говорив, що ти в чомусь там зізнався.

— Я залишив Гудзя коло ставка одного, а сам пішов. Ось у чому моя вина.

— Він зник... А чому? Куди? Хто він, на твою думку, боягуз чи гітлерівський нишпорка?

— Послухайте, командире, досить. Давайте не будемо... На біса грати зі мною в піжмурки? Ніби робити вам нічого... Взяв із собою, коли треба було заарештувати. Залишив машину, повів у ліс, щоб побачити, якого фокуса я викину, коли залишимося удвох... Досить!.. Сам подумай: аби я збирався пристрелити тебе, вже давно зробив би це. Скажи, хіба не так?

— Так,— погоджуюсь.— Не ображайся, Василю. Не дружив би ти з Гудзем, нікому й на думку не спало б...

— Я розумію,— гучно зітхає він і безпомічно розводить руками.— Все проти мене, просто кара якась, їй-богу! Розстріляйте за старі гріхи, тільки не мучте підозрами в нових.

РОЗДІЛ ТРЕТІЙ

Ворожі танки біля штабного куреня. Зустрічі на Десні. Звіт на комсомольських зборах. Русанівський міст. «Цукрова» операція.

1

— Завтра я від'їжджаю до Гамбурга,— сказав пригнічений Печонкін.

Він був одягнений по-літньому: в світлий з синьою смужкою костюм з голубим галстуком і легкий ворсистий капелюх.

— Ваш головний убір не дуже привабливий,— зауважив я жартома, щоб якось розвіяти його смуток,

— На смак Бібраха,— пояснив Микола Олексійович.— Людина в новому капелюсі,— говорить він,— має вигляд франтуватого провінціала.

— Про свою попередню пропозицію не згадує?

— Мовчить.

— Ви не притягли за собою хвоста?

— Ні,— відповідає і, подумавши, твердо додає: — Певен, що ні.

— Для чого вам ця зустріч, Миколо Олексійовичу? Щоб попрощатися?

— Та ні. Мене цікавить відповідь з Великої землі.

На прохання Печонкіна я повідомив Український штаб партизанського руху про його майбутню поїздку до Німеччини й запитав, чи не буде для нього в зв'язку з цим якихось доручень.

— Велика земля мовчить, товаришу Печонкін.

— Та-ак,— протяг він засмучено.— Не довіряють...

— Миколо Олексійовичу, це не схоже на вас. Товаришам з партизанського штабу просто ще не вдалося зв'язатися з ким треба. Зараз не час для дріб'язкових образ... Сьогодні вранці зникла від нас одна людина. Гудзь.

— Мені нічого не відомо,— відповів Печонкін неухважно, але тут же спохватився:— Як ви сказали? Гудзь?! Олексій Денисович?

— Так, Олексій Денисович Гудзь,— підтвердив я.— Напевно, це не справжнє прізвище.

— Справжнє, справжнє! — вигукнув Печонкін.— У Бібраха Гудзь — тепер мені ясно — числився Шпаком. Так, так, Гудзь...— повторив він ледве чутно, щось відповідаючи сам собі.

Напередодні вночі Печонкіну вдалося підслухати телефонну розмову між комендантом Бібрахом і представником гітлерівської розвідки в Чернігові. Абверівці розшукували якогось Гудзя Олексія Денисовича. Бібрах відповів, що знає такого, але він, мовляв, зараз на важливому об'єкті. Представник абверу підвищив голос і заявив: «Негайно відкличте його звідти, негайно, він нам терміново потрібен».

— Виходить, Гудзь, той самий тип, про якого ви нас попередили?

— Можливо, що він,— не цілком упевнено відповів Печонкін.

— А для чого він так терміново знадобився їм?

— Не второпаю,— низує плечима Печонкін.— Абвер міг відкликати провокатора лише для більш важливого завдання. Можливо, готується черговий удар по загону й Гудзя хочуть використати як провідника. Взагалі ж, відчувається підготовка до якоїсь великої операції. Крім того, окупанти вишукують і підбирають усіляких покидьків типу Гудзя з метою організації в західних областях України націоналістичних груп, які мають чинити опір частинам Червоної Армії, що наступатиме все далі.

Передбачення Печонкіна справдилось. За кілька днів рано-вранці фашистські танки зім'яли партизанський пост у районі Галастинської греблі й на повному ходу ввірвались у лісовий масив Лутава, де перебували основні сили загону імені Щорса. Привів їх сюди Гудзь. Дорого коштувало нам його перебування в загоні. Але, забігаючи наперед, скажу, що цей виродок таки не уник заслуженої кари. В 1947 році його було засуджено до розстрілу за керівництво бандою бандерівців у західних областях України.

Та повернемось до каральної експедиції, про яку йшлося. Як правило, на облави проти партизанів фашистське командування посилало так звані охоронні війська. На Україні було їх не менше 20 дивізій. На наш загін, що на той час витримував більше десяти ударів карателів, гітлерівські генерали кидали щоразу від одного до двох, а то й більше полків. Перед наступом великих каральних сил провадилась некваплива продумана підготовка: фашисти засилали до загону вивідувальників, прощупували вогневі точки передових постів, тоді починали бомбардування чи масовану артпідготовку зайнятих нами лісових масивів. І тільки після того в наступ на табір месників вирушали танки, бронемашини, цепи автоматників.

Від біди, я говорив уже, рятувала нас розвідка. За кілька днів до облави від Печонкіна та з інших джерел інформації ми довідувались, що й коли загрожує нам і своєчасно вживали необхідних заходів: багато господарських знарядь і речей закопували в малодоступних хащах, по селах і хуторах, а самі зі зброєю та речовими мішками перебирались в інші лісові масиви. Карателі бомбардували ліс, прасували його танками, автоматники протісували кожен квадратний метр, але, крім по-

пелу від партизанських вогнищ і чорних мастильних плям на стоянках автотранспорту нічого не знаходили.

Після зникнення Гудзя ми щодня чекали наступу карателів, але перехід в інше місце все відкладали: надто багато справ зв'язувало нас із цим районом.

Без Печонкіна сутужно. Чекати від нього завчасних попереджень про наміри карателів не доводиться. Отже, розвідникам загону подвійне навантаження.

— Печонкін зараз із Бібрахом на вулицях Гамбурга вигулює,— говорить начштабу Кокунов.

— Які там гульби. Це місто бомбардується і вдень, і вночі,— сказав я...

— Дві третини портових споруд Гамбурга вже зруйновано,— додав Полярин.

Наш земляк-псківчанин Андрій Федорович Євенко тримав нас у курсі всіх міжнародних подій. Ми слухали його щодня. Та диктор партизанської радіостанції не міг повідомити, що в ті хвилини, коли ми в штабі згадували Печонкіна, розмальовані жовто-зеленими маскувальними смугами танки карателів дісталися Галастинської греблі, дали кілька пострілів по нашому аванпосту й, не зупиняючись, рушили в гліб Лутави.

Танковий напад був таким несподіваним, що працівники штабу загону почали вискакувати з куренів уже тоді, коли стальна лавина котилася просікою за сто метрів. У головній машині сидів Гудзь з мікрофоном. На щастя, пам'ять зрадила йому: він забув, де які підрозділи дислокувались. Танки, стріляючи врізнобіч, промчали далі вглиб лісу.

Всі командири підрозділів нашого загону на випадок нападу противника мали докладні інструкції, куди слід відводити особовий склад. За обставин, коли бій усе-таки нав'язано, вимагалось приймати його, триматись до сутінок, і, маневруючи, відходити в неприступні для ворога місця.

Командири рот, взводів, відділень і спеціальних груп не розгубились і цього разу. Вони швидко зібрали людей і через болота вирушили лише їм відомими стежками до острова Колюпин.

Окупанти досягли мети — знайшли партизанський табір. Але месників і слід простиг. Що ж до захоплених трофеїв, то їм справді було чим похвастатись. Відступаючи раптово, ми, на превеликий жаль, мусили залишити

обоз, скот, чимало автомашин, запаси продовольства, хлібопекарню, млин, склад, обмундирування, одне слово, чимале господарство, що збирали понад рік.

Кілька партизанських груп гітлерівцям удалось перехопити. З ними спалахували короткі, але жорстокі бої. Перемагали в них ті, хто краще знав місцевість і вмів цим належно користуватися, тобто партизани. Вони заходили ворогові в тил, завдавали йому дошкульних ударів з флангів, змушували його складати зброю, здаватися в полон або поспіхом відходити.

За півгодини до початку каральної експедиції Іван Петрович Костюк знову викликав до себе в «особливий курінь» (так прозваний партизанами) Василя Стиргуна. Він хотів було випитати в колишнього начальника кулажинської поліції все про зв'язки з Гудзем.

Раптом поряд за тонкою стіною куреня почувся страшенний гуркіт вибуху і металеве ляскання танкових гусениць. Костюк і Стиргун не встигли опам'ятатись, як на них звалилась лавина гілля й листя, перемішаного з ґрунтом. Костюк і Стиргун упали, гаряча хвиля розкинула їх у різні боки.

Гуркіт наближався, земля здригалася під важкими танками.

— Він. Ось він!— не своїм голосом закричав раптом Стиргун, схопившись на ноги.— Попався, гад!

Гвинтівки при ньому не було, він кинувся до автомата, що лежав біля ніг Костюка.

— Не руш!— відвів начальник особливого відділу руку Стиргуна.— Назад!

— Він! Гудзь, Гудзь!— не переставав кричати Василь, показуючи пальцем на головну машину, з люка якої виглядав зрадник.

Але начальник особливого відділу зміркував у чому справа запізно: танк був уже далеко.

— Ти віриш мені?!— не спитав, а закричав Стиргун.

— А що таке?

— У тебе з кишені граната стирчить. Дай швидше!

— Для чого?— спитав Костюк, коли граната була вже в руках Стиргуна.

Не відповівши, Василь метнувся до просіки і зник. Хвилин через п'ять-десять десь попереду пролунав вибух. Потім застрочили кулемети й автомати.

Залишатись у лісі вночі навіть за панцирними стінами танків фашисти не відважились і, тільки почало смеркати, відступили до сіл. А ми, скориставшись темрявою, перейшли у великі Кобижчанські лісові масиви.

Два дні фашисти прочісували Лутаву, Корми, Сіножать, Діброву, Кринишну й інші урочища, залишені партизанами. Втрати людей у нас порівняно з карателями були незначні: один убитий, троє поранених і зниклий безвісти Стиргун.

— Може, до гітлерівців перебіг? — спитали ми Костюка.

— Ні,— заперечив той.— Я бачив його в ту мить, коли з'явилися танки. Ненависть його до ворога непідробна. І я ж на власні вуха чув вибух гранати.

— Щоб підірвати танк, Іване Петровичу, потрібна зв'язка гранат,— зауважив начштабу Кокунов.

Та згодом мій колишній учитель Пилип Якович Артеменко розповів:

— Я на власні очі бачив, як Василь жбурнув гранату в тих, що сиділи на головному танку. По ньому зразу ж застрочили з кулемета й автоматів. Він — у кущі... Стиргун просто заблудив. Ніде він не дінеться,— упевнено додав Пилип Якович.

Минув тиждень. Зв'язковий з одного села повідомив: у баби Христі дві ночі підночовував якийсь незнайомець.

— Не партизан, бува? — питаємо. «Може, Стиргун?» — Презирираємось.

— Біс його знає,— відповідає зв'язковий.— По-моему, він такий же партизан, як з мене піп. Чутки по селу всіляки пішли. Ніби «гість» якась велика поліційна шишка. Люди збиралися над ним суд учинити, та не встигли — зник.

«Стиргун»,— здогадались ми.

Прийшов. Стоїть переді мною і розповідає, як сховався за деревом, як чекав, доки головний танк підійде ближче, і кинув гранату, здалося, Гудзеві прямо в пикку. Гримнув вибух, а що було далі, не знає,— по ньому застрочив кулемет.

— Мабуть, промазав я, командире,— поскаржився Стиргун.

Уже працюючи над цією книгою, я одержав коротенького листа: «Дорогий Олександрє Єлисейовичу! Дивився телепередачу і дуже розхвилювався. А коли ви згадали про зустріч з Ю. О. Збанацьким на Десні в 1943 році, то прямо-таки заплакав. Я ж був присутній при тій зустрічі командирів двох партизанських загонів — майбутніх Героїв Радянського Союзу!

З палким привітом колишній політрук 3-ї роти партизанського загону імені Щорса
М. С. Рябуха».

Микола Сергійович мав на увазі передачу, яку Українське телебачення присвятило Героєві Радянського Союзу письменникові Ю. О. Збанацькому.

Інший митець слова — Василь Павлович Козаченко, ведучи передачу, попросив мене поділитися спогадами про мого бойового побратима.

А познайомився я з Юрієм Олефіровичем ще тоді, коли гітлерівські танки зрівняли з землею наші курені й пожитки.

Зустрілись ми, командири партизанських загонів, названих одним і тим же дорогим ім'ям — легендарного земляка Щорса, на галявині невеликого лісу, який підковоподібно омиває голуба чарівниця Десна.

Пам'ятаю, ходила на Чернігівщині бувальщина. Зустрілися, мов, у лісі два куми, що збиралися в партизани, і відбулась між ними така розмова:

— Куме Петре, ти до якого загону зібрався?

— Відомо до якого, — до імені Щорса, куме Іване.

— Здорово! Отже, разом, куме Петре? Бо і я ж до загону імені Щорса.

— Зажди, куме Іване. А ти до того, що пускає під укіс гітлерівські ешелони чи до того, що топить ворожі пароплави й баржі?

Багато цікавого наслухавсь я про Збанацького від наших розвідників ще до зустрічі з ним. Павло Євенко, наприклад, висловив захоплення з приводу дій придеснянських щорсівців і їхнього командира так:

— Леви! А командир — сам Щорс, їй-богу!

— Павко, ти що!

— Точно до останньої коми! Зріст, борідка, шкірянка, такі ж очі. Дивиться на тебе — всміхається, Щорс та

й годі! Руку потискує і говорить: «Дуже приємно було, Павле Миколайовичу, з вами познайомитись. Як там ваш льотчик поживає?»

Павло іноді перебільшував, та коли настав день нашого знайомства з Юрієм Олефіровичем, я переконався, що Євенко мав рацію. Переді мною стояв молодий, ставний командир у короткій шкірянці і справді з першого погляду, особливо очима — глибокозорими, вдумливими — був дуже схожий на героя громадянської війни Миколу Щорса.

Біографію Збанацького я знав на зубок. Усі «анкетні дані» заповнили про нього люди, з якими я зустрічався й розмовляв до знайомства з цією мужньою людиною. Знав я, що Юрій старший за мене на п'ять років, що народився він у селі Борсукив Остерського району на лівобережжі Десни. Батько його — селянин-наймит зі зброєю в руках боровся в роки громадянської війни за Радянську владу і був одним з перших голів сільської Ради. Він передчасно помер. Мати Юрія Олефіровича, як і мій батько та брат Андрійко, потрапила в лабеті гестапо і після тяжких катувань померла смертю патріотки.

Знав я і те, що Збанацький, закінчивши Ніжинський педагогічний інститут, в Острі завідував районним відділом народної освіти, потім редагував районну газету, а коли почалась Велика Вітчизняна, партійні органи залишили його для підпільної роботи в районах, тимчасово окупованих ворогом.

Проведення таємних зборів підпільників, створення патріотичних груп та організацій, придбання зброї для активних учасників руху опору загарбникам, роз'яснювальна робота серед населення... Фашистська в'язниця, концентраційний табір, голод, каторжна праця, знущання гітлерівських недолюдків,— ніщо не зломало сильно-го духом комуніста. Пощастило втекти з табору — він знову включився в боротьбу з окупантами.

Юрій Олефірович створює партизанський загін імені Щорса. Через кілька років, колишній комісар цього загону (тепер доцент Київського університету) Василь Пилипович Мольченко скаже, що особистою відвагою партизанський командир Збанацький насажував бійців на подвиги, діями своїми нагадував йому Щорса з відомого фільму Олександра Довженка.

...Стоїмо із Збанацьким над самою Десною. Дивлюсь на тіні, що ледь-ледь коливаються на водяному плесі, і думаю: ось там, за вигином ріки, Юрій Олефірович командував операцією по захопленню гітлерівського транспорту з кількох пароплавів та барж. Трохи згодом його загін розгромив караван ворожих суден, завдяки чому надовго припинився рух по Десні.

В загоні Збанацького я пробув лише день. Приїхав до нього зі своїми товаришами вдосвіта, а відїжджав, коли Десну пеленав на ніч синюватий серпанок. За цей день ми не лише домовились із задеснянськими щорсівцями про координацію дій, а й міцно здружилися.

Нелегко було розлучатися з молодим, енергійним комісаром загону Василем Пилиповичем Мольченком, з його бойовою подругою—фельдшером Євдокією Федорівною Пономар, його рідним братом — начальником штабу загону Адамом Пилиповичем, з гарною, до пари своєму чоловікові, дружиною командира загону відважною партизанкою-білорускою Ольгою Хрисанфівною, з командирами підрозділів і рядовими месниками. І, звичайно, найважче розлучалося з Юрієм Олефіровичем. Я полюбив його раз і назавжди.

А в телепередачі, пам'ятаю, відповідаючи на запитання письменника Козаченка, я розповів не про одну, а про кілька зустрічей із Збанацьким у лісах Чернігівщини.

Запам'яталась мені особлива риса його вдачі. Збанацький розмовляв з підлеглими завжди спокійно, в кожному слові мого побратима відчувалась простота, сердечність, щедрість душі. Перед партизаном стояв мов і не командир, а товариш, вихователь, наставник. Його навички вчителя тут, у загоні, виявлялися у всьому.

А який був у Збанацького «почерк» бойових дій? — спитав Василь Павлович Козаченко.

Я відповів:

— Його командирським «почерком» був особистий приклад мужності в бою, любов до рідної землі і ненависті до ворога. Я ще тоді звернув увагу, що Юрій Олефірович часто розмовляв з партизанами, цікавився їхнім життям, характерами, здібностями. (Мені тоді й на думку не спадало, що це і є початок його майбутньої письменницької творчості). Тому, очевидно, книги Збанацького так ваблять до себе читача, мов чарівні береги Десни і неповторні ліси нашої Чернігівщини.

Минуло багато років. Мій друг — Герой Радянського Союзу Юрій Олефірович Збанацький — написав багато талановитих творів, став відомим письменником, лауреатом премії імені М. Островського, державної премії УРСР імені Т. Г. Шевченка. Перечитав я все, написане ним про партизанське життя — «Над Десною», «Долю», «Таємницю Соколиного бору», «Лісову красуню». Але краще сказати про його творчий шлях, ніж сказав літературний критик, кандидат філологічних наук Дмитро Шлапак у своїй книзі «Юрій Збанацький. Життя і творчість», не можу.

Після телепередачі ми з Василем Павловичем Козаченком довго ходили вулицями Києва. Розмова точилась про невід'ємність долі письменників від долі їхніх героїв, долі народу. Це дуже яскраво виявилось і в роки Великої Вітчизняної війни. Недарма радянські літератори в лиху для нашої країни годину були найактивнішими учасниками всенародної битви з ворогом.

Я згадав оповідь колишнього начальника Українського штабу партизанського руху, генерал-лейтенанта Тимофія Амвросійовича Строкача про те, як поет Микола Шеремет вилетів з Великої землі в партизанське з'єднання Олексія Федоровича Федорова. Микола Спиридонович, лектор-пропагандист Ліда Кухаренко і фотокореспондент Яків Давидзон повезли з собою портативну друкарню, щоб у партизанських краях налагодити випуск газети «Радянська Україна» — органу ЦК КП(б)У, Верховної Ради та Раднаркому УРСР.

Строкач, не маючи сумніву в рішенні письменника-комуніста, все ж спитав:

— А, може, передумаєте, Миколо Спиридоновичу? Ще не пізно.

— Я лечу! — коротко і твердо відповів поет.

Тут він воював пером і автоматом, ходив у розвідку, підкладав вибухівку під ворожі ешелони й редагував газету. За бойові заслуги М. С. Шеремета нагороджено орденом Червоного Прапора й медаллю «Партизанові Великої Вітчизняної війни» I ступеня.

А прозаїк Анатолій Іванович Шиян, який у 1943 році воював у партизанському з'єднанні Героя Радянського Союзу О. М. Сабурова, а мінер, талановитий поет Платон Микитович Воронько, пісні якого, написані в

з'єднанні Ковпака, співали партизани і населення тимчасово окупованих фашистами районів України!

Згадую:

Із Путивля на схід-сонці
На схід-сонці рано
Виїжджали ковпаківці —
Славні партизани...

Письменник Валентин Остапович Речмедін редагував газету партизанської бригади. В тій же бригаді був відважним підризником письменник Петро Мокійович Інгульський.

Павло Федорович Автомонов — радист групи розвідників-парашутистів, тричі виконував бойові завдання радянського командування в тилу німецько-фашистських військ. Його письменницький талант теж почав розквітати на партизанському ґрунті.

— Василь Земляк був командиром партизанського взводу, потім командиром кінного загону месників імені Суворова — нагадує Козаченко.

Кузьма Кіндратович Гриб — педагог Тальнівського технікуму на Черкащині, організував з учнів закладу підпільну групу, яка незабаром переросла в партизанський загін, що активно боровся з окупантами. Олексій Овсійович Палажченко в своєму рідному селі Вікторове на Сумщині організував молодіжно-комсомольську групу, яка влилась у партизанське з'єднання Ковпака. Анатолій Іванович Боженко під час Великої Вітчизняної брав діяльну участь у боротьбі з гітлерівцями на тимчасово окупованій території, а тепер у своїх творах і п'єсах для дітей розповідає про це, виховує в юного читача і глядача відданість Батьківщині.

— Василю Павловичу, а про себе ви жодного слова, — зауважую Козаченкові.

— Не флагманом я був, зовсім не флагманом. То для чого ж...

Козаченко потрапив в окупацію хворим. Глибокої осені 1941 року дістався рідного Новоархангельська на Кіровоградщині. Тут зі своїми земляками він створив ядро підпільної групи КСЧП (Комітету сприяння червоним партизанам) і підпільну друкарню. Листівки закликали не підкорятись гітлерівцям, викривали брехню їхніх агентів, вселяли віру в нашу перемогу.

Друкував ці листівки Козаченко в своїй хаті. Чотирнадцятирічний брат його Анатолій стежив на вулиці, а мати топила плиту, щоб, як раптом налетять гестапівці чи поліцаї, кинути все надруковане у вогонь. Понад десять тисяч примірників листівок за підписом КСЧП було видруковано в хаті старого колгоспника Павла Матвійовича Козаченка!

У дні окупації Василь Козаченко написав повість «Ціна життя» та ряд оповідань, що увійшли до збірки «Три літа», виданої у 1945 році. А за рік вийшов у світ його «Атестат зрілості», що дуже полюбився молоді. Потім пішли книги, що відразу стали популярними — «Гарячі руки», «Блискавка», «Листи з патрона», «Біла пляма»... За ці твори колишній підпільник, пині відомий український письменник Василь Павлович Козаченко удостоєний звання лауреата Державної премії УРСР імені Т. Г. Шевченка.

3

— Ну й людина! Совісті ні грама... Як серпом по шиї, як ножем у груди, як гирею по макітрі!...— все це з іронією в кожному слові одним духом випалює Євенко, влетівши до штабного куреня.

Ми його добре знаємо, тому спокійно чекаємо, доки витратить увесь запал.

— Все? — запитує Кокунов.— А тепер викладай, що трапилось.

— Бойко Андрій ставить на комсомольських зборах мій звіт,— кидає Євенко ображено.— Що він, збожеволів? Кажу йому: «Андрію, за віком мені вже в партії давно час бути, а ти — «давай звітуй». Він мені: «Євенко, приймуть тебе в партію, їй доповідатимеш, а поки що ти комсомолец». А за що це, питаю, Андрію Микитовичу, мені звітуватись? Який злочин я вчинив? «За свою участь, каже, в диверсійній групі. Ти досвідчений підричник». Зажди, кажу, товаришу секретарю, чому я? Єсть же керівник групи і, хай тобі буде відомо, також комсомолец — Іван Сидоренко, а якщо офіційно,— Іван Климентійович... Розсердився Бойко та як закричить: «Досить базікати, Євенко, досить! Комітет ухвалив заслухати твій звіт, то не крути! Сто тридцять комсомольців слухатимуть тебе, зрозумів?!»— закінчив довгу розповідь Євенко, оглядаючи слухачів.

Йому дуже хочеться, щоб хто-небудь заперечив, тоді він зможе доводити, переконувати, каламбурити...

— До кого ти, власне, прийшов скаржитись? — питає Головка.— До командира, комісара чи до начальника штабу?

— До тебе, Іване Олексійовичу, секретарю партійної організації,— відповідає Павло.— Партія вища від комсомолу.

— Вища,— посміхається Головка.— Але тобі доведеться і на мене скаржитись.

— Це чому ж? — хмуриць брови Євенко.

— Тому, що я порадив Бойкові заслухати від підрильників саме тебе.

— А чому ж то мене? — відкидає Євенко голову на плече.

— Сидоренко недавно звітував як агітатор серед населення.

— О, зрозуміло! Давай стопроцентну активність комсомольців...

Я теж був на комсомольських зборах, які заслухали звіт Павла Євенка. Незважаючи на жарти й каламбури, його виступ був цікавим і змістовним.

— Нашій диверсійній групі сьогодні виповнилось рівно сім місяців,— почав Євенко, і, зробивши паузу — для оплесків, продовжив: — Дитя, як бачите, ще зовсім мале, та зуби в нього вже всі прорізались і з цяцьками уміє поводитись... Професія наша дуже своєрідна: ми не маємо права помилятися.

Павло говорить про своїх товаришів, дає їм влучні характеристики. Керівник групи Іван Сидоренко — людина смілива і розсудлива, все робить повагом і «намертво». Наймолодший підрильник Дмитро Погрібний — «любитель гострих переживань». Пошліть його одного на штурм ворожого гарнізону — піде і розгромить. Двічі кісточки вже були перебиті, але за здоров'я його можна не хвилюватись. Микола Матузов — наш старший комсомольський брат-росіянин — душа-хлопець, точний майстер «приклеювання» магнітних мін уповільненої дії. Євгенія Макушненко — дівчина з характером. Хлопці-підрильники вчать у неї висаджувати в повітря ешелони й мости. Іван Яневський — наш пильноокий сторож. Коли він біля кулемета, підрильники можуть спокійно займатися своїм благородним ділом.

Євенко доповідає зборам про ділові якості інших бійців диверсійної групи: Івана Соловкова, Федора Філона, Івана Петренка, Василя Галики, Івана Філатова... Наводить він і «загальний виробіток» групи за сім місяців: пущено під укіс ворожих ешелонів з технікою, живою силою — 23, розбито паровозів — 10, вагонів і платформ — 136, висаджено в повітря мостів — 7, станційних споруд — 2, знищено складів з військовим спорядженням і продовольством — 9.

— Час нам відкинути дідівський метод розбирання колії. Помізькуйте по-хазяйському, — закликає учасників зборів Павло. — Рейки можна хутко замінити, а коли партизанська міна садоне в паровоз, клейстером не заклеїш. Міркуйте далі: аби відремонтувати, якщо це взагалі можливо, його треба відправити до Німеччини, отже мине чимало часу, поки він знову возитиме танки, гармати, снаряди, офіцерів і всяку іншу погань. Зрозуміло? — піднімає догори вказівний палець доповідач. — Підемо далі: танк із Гамбурга, скажімо, до Харкова своїм ходом не прийде, есесівець також... Наведу ще одну довідку, завірену колишнім колгоспним бухгалтером, а нині начальником диверсійної групи Іваном Климентійовичем Сидоренком, якого всі ми дуже поважаємо. Вартість одного паровоза дорівнює приблизно вартості трьох-чотирьох танків. Що ж до мостів, то само собою розуміється... Правильно, товариші?

— Правильно, Павко!

— Бити з розумом! По-суворовськи, не числом, а вмінням!

Слухаючи звіт Павла Євенка і його роздуми про завдання диверсійної групи, я згадав нашу недавню розмову з Юрієм Олефіровичем.

Гітлерівці, як помітили ми, створили останнім часом організовану й міцну систему охорони залізниць. Зруйновані колії швидко лагодяться спеціальними аварійними підрозділами, що цілодобово курсують на дрезинах. Тепер не дивина і те, що бронепоезди окупантів обстрілюють з гармат і крупнокаліберних кулеметів ліси, прилеглі до залізниць.

Проводити операції на залізниці стало складніше і небезпечніше. Тому із Збанацьким ми дійшли висновку: проводячи диверсії, треба застосовувати не лише пере-

дову техніку, а й різко міняти тактику, а також підвищувати, так би мовити, коефіцієнт корисної дії.

Полярин нахилився до мене і прошепотів:

— Кмітливий він, Євенко. Подивись, з якою увагою слухають його і чекають — наприкінці скаже щось ще важливіше...

— Неодмінно щось устругне,— додав я.— Вміє «розрядити обстановку».

— А знаєш, мені подобається в ньому ця риса. Важко собі уявити Євенка не таким, яким він є насправді,— вів далі Полярин.— В його гуморі я завжди бачу серйозну думку.

Павло, ніби підслухавши нашу розмову, почав «розряджати обстановку». Робота у підричників, як і в розвідників, каже, пов'язана з непередбаченими пригодами. Якось недавно він (Євенко нарешті заговорив про себе!) з Миколою Герасименком, виконуючи завдання Сидоренка, осідлали коней і виїхали на розвідку дороги, якою мала йти диверсійна група.

— Йдемо, не поспішаємо... Вранішня роса перлами в траві виграє, небо чисте-чисте. За лісом — перед нами прослався зелений килим до самих Кулажинців... Жайворонки щебечуть у небі. Краса! Переходимо улоговину — там значно вологіше,— виїжджаємо на бугор.

Звідси Павло Євенко і Микола Герасименко побачили жінок, що працювали в полі. Було їх чимало, брели вони до кінця гонів рядами, наче проривали посіви від бур'яну.

— Які ж тут посіви?— здивовано спитав Микола.— Відтоді як почалася війна, ніхто тут нічого не сів...

Павло помітив, що жінки рухаються не так, як полільниці. Повернув свого Білого. Той неохоче спускався з гори, нашорошивши вуха...

Віддаль між вершниками й полільницями скорочувалась. «Рухи жінок — забарні та й одяг підозрілий: надто яскраві спідниці, а ще яскравіші хустки»,— подумав Герасименко.

Все прояснилося зразу ж, як тільки Микола Герасименко дав понад головами полільниць дві довгі автоматні черги: спідниці заворушилися — застрочили кулемети й автомати. Вершники майнули назад, до лісу, і зайняли там оборону. Незабаром наспіла вся група партизанів. Зав'язався бій.

— Переодягнуті в жіночі спідниці німці в ліс не пішли: ми вчасно викрили їхню хитрість і добре провчили. Та й для нас це було доброю наукою... — блиснув очима Павка.— Пильніше почали приглядатися до спідниць.

4

— Кому ж доручити це завдання?

— Петру Тарасенкові,— не замислюючись, відповідає Кокунов. — Кращого не знайти.

Полярин згоджується, я не заперечую. Тарасенко кмітливий партизан. Потрапивши під Києвом в оточення, молодший лейтенант Тарасенко тимчасово «осів» у селі Мочалище. Та тільки почув про перші дії нашого загону, прийшов з такими ж товаришами, як і сам, у ліс — з Миколою Матузовим, Іваном Соловковим, Олексою Стешевим. Мочалищенська група трималась у загоні дружно, організовано, подавала приклад відважності. Перше-ліпше завдання, найскладніша операція були їм під силу.

Кокунов викликав до штабного куреня Тарасенка.

— Товаришу молодший лейтенанте, командування загону доручає вам важливе завдання і сподівається, що ви з ним справитесь,— говорить він.

Тарасенко стоїть струнко перед високим, широкоплечим начальником штабу.

— Впораєтесь?— звертаюсь до нього.

Нібито недоречно: людині ще не сказали, що вона має зробити, а вже запитують, чи виконає. Я це добре розумів, і запитав, так би мовити, з психологічних міркувань. Перше: хотілося трохи розворушити Тарасенка й ще раз переконати себе і працівників штабу, що маємо справу не лише з відважним, але й вдумливим командиром.

Розгортаю перед молодшим лейтенантом карту-триверстку, вказую на Русанів Броварського району Київської області.

— Біля цього села проходить одна з головних комунікацій ворога. Як повідомляє наша розвідка, тут безперервним потоком з Києва на Прилуки йдуть німецькі й угорські господарчі частини. Поглянувши на Тарасенка, продовжую:— Ось міст, який треба висадити в повітря будь-що.

— Зрозуміло, товаришу командире.

— Міст гітлерівці охороняють дуже пильно. Крім того, всі підступи до нього огорожено двома рядами колючого дроту. Цілком можливо, що їх заміновано. Зв'яжіться з товаришем Євенком, уточніть останні відомості розвідки і поміркуйте над планом операції. Мочалищенська група, звичайно, піде з вами, людей дамо скільки потрібно. О дев'ятнадцятій нуль-нуль доповісти.

— Єсть доповіді о дев'ятнадцятій нуль-нуль.

До вечора, поки прийшов молодший лейтенант, у нас було вже кілька варіантів майбутньої операції, та ми без вагань прийняли план Петра Тарасенка:

— Ви сказали, що через Русанівський міст просуваються господарчі частини ворога, то давайте направи-мо через нього таку ж самісіньку партизанську. Великі товстоногі коні-ваговики в нас є, есесівську і мадьярську уніформи також знайдемо. Лишається одно: перебладнати вози на криті фургони. За день упораємось.

— Згода! — сказали ми.

І закипіла робота. Все теслярське начиння, що було в загоні, пішло в діло. Кокунов і Головка, які відповідали за підготовку операції, для більшої впевненості в успіху діла, внесли до плану деякі уточнення.

— А тепер треба репетирувати доти, доки не відшліфуємо кожен свій рух,— пояснив Тарасенко.

— Гаразд! Починайте, товаришу молодший лейтенанте.

— Ми виїжджатимемо на цю галявину з боку Греблі...

— Дійте.

Микола Матузов, Іван Соловков, Андрій Лопата і ще чоловік двадцять партизанів стають охороняти умовний Русанівський міст, позначений розкладеним гіллям дерев на галявині. Тут партизанський обоз під виглядом гітлерівської господарчої частини повинен розтягтися, обеззброїти охорону й висадити міст.

— Чуєш? Іде!— киває Полярин головою вбік.

Рип коліс, фиркання коней, хихикання, регіт, тирликання на губній гармошці; вигуки: «Хальт! Ей, менш!» «Доннер веттер!» «Ферфлюхте!»— все це справді нагадує просування господарчої частини гітлерівського вермахту, котра без усякого бажання просувається до

фронту. Це, так би мовити, слуховий ефект. Ну, а зоровий?

Повз нас один за одним проходять два обози — німецький та угорський. Все враховано до найменших дрібниць: криті фургони, похідні кухні, санітарні халабуды з великими червоними хрестами на фоні білих кіл... Німці — обозники, «герої тилу», в насунутих на брови пілотках, в зім'ятих брудних шинелях, зарослі, мов ди-кобрази, в окулярах і пенсне... Такими були у сорок третьому році тиловики фюрера!

— Якби я не знав, що це за обоз, так і полоснув би по ньому з автомата,— каже Павло Євенко. — А он той, що коней поганяє, хто такий? Шунько? Сергій Федорович? Ну й комік довговухий! Наче стопроцентний арієць, слово честі!

Раптом Павло затискує рота, щоб не розсміялись, і вказує пальцем на санітарну хуру. Дуся Погрібна, начепивши на ніс великі окуляри, а на голову білу косинку з червоним хрестом, править кіньми. Дора Маковій і Паша Сидоренко сидять під брезентовим навісом у формі медсестер і наспівують якусь старовинну німецьку пісеньку.

Угорці — «бідні родичі» гітлерівського рейху — тримаються скромніше. Вони не грають, не галасують, нудьгуюче поглядають довкола.

Пронизливий свист — умовний сигнал. Обозники змітають з дороги охорону «моста». Мінери підкладають вибухівку під «прогони». Обоз швидко відходить назад.

— Репетиція захоплення й висадження моста тривала двадцять сім хвилин, товаришу Тарасенко,— кажу керівникові майбутньої операції. — Від командування загону вам велике спасибі.

— Можна виступати, товаришу командире?

— Так, дійте.

Близько сімдесяти партизанів, озброєних автоматами й вибухівкою, вирушають серед білого дня путівцями в похід. Їм треба далеко обійти село Русанів з північного заходу містком, наведеним партизанами, непомітно для ворога переправитись через річку і вийти на київський тракт.

Попередня репетиція не завадила: охорона впустила месників на міст без найменших затримок. А там за сигналом з фургонів застрочили автомати. В одну хвилину сьогобічні ворожі пости були зім'яті.

Але з другого кінця мосту укріплені вогневі гнізда почали чинити сильний опір, не даючи підривникам змоги пробратися до погонних опор моста й закласти в них вибухівку.

Петро Тарасенко, зваживши ситуацію, короткими перебіжками зумів наблизитись до однієї вогневої точки. Гранатою змусив її замовкнути. Після цього він кинувся ліворуч — до другої точки, але раптом упав, пронизаний чергою з гітлерівського станкового кулемета.

Бій з охороною моста тривав усього п'ятнадцять хвилин. Народні месники виконали складне й відповідальне завдання. Та, на превелику скорботу, за цю перемогу ми заплатили життям чотирьох товаришів — відважних партизанів Петра Тарасенка (Скидана), Пилипа Писаного, Терентія Просолона й Антона Строкача.

...Того ж дня у моєму партизанському зошиті після опису операції «Русанівський міст», з'явився ще один запис:

«Молодіжна група у складі Івана Герасименка, Василя Маковія, Івана Яневського, Федора Філона та Івана Філатова дуже вдало висадила військовий ешелон ворога під Бобровицею. На зворотному шляху ці товариші мусили побувати в селах Тарасівці, Щаснівці, Осовці.

Юнаки поверталися із завдання звивистою стежкою в знайомих зелених полях, що вела до Осовця. Не дійшовши до села, група повернула праворуч, розтяглася ланцюжком по вузькій стежині, що з'єднувала дві глибокі балки, зарослі бур'яном. Тут на них чатували в засідці фашисти.

Удар був несподіваний, однак, маючи ручний кулемет і чотири автомати, партизани зразу ж почали дружно відбиватися.

Фашистів виявилось в кілька разів більше, до того ж, вони зайняли вигідну позицію і мали станковий кулемет. Партизани вирішили: виграти бій можна, лише зайшовши ворогові в тил. Виконати це складне завдання взялись Філатов і Яневський. Плазом вони обминули засідку і майже водночас ударили з автоматів. Гітлерівці в паніці кинулись до протилежної балки. Герасименко і Маковій вогнем заступили їм шлях.

Станковий кулемет ворога, що було замовк на кілька хвилин, знову застрочив з флангу. Тепер він пригнув до землі і німців, і партизанів.

— Ура! За мною, вперед! — схоплюється з гранатою в руках Іван Герасименко, подумавши, що станкачем оволодів Філатов.

Юнак помилився. Він упав, обливаючись кров'ю. Його підхопив Маковій, але допомогти вже нічим не зміг.

Шалена лють охоплює партизанів. Тепер у них єдине бажання: помститись за смерть товариша. Василь Маковій наздоганяє двох окупантів і розстрілює їх з автомата, а третього, що вдарився навтьоки майже з-під ніг, убиває наповал прикладом.

Так само відважно б'ються Іван Яшевський, Федір Філон та Іван Філатов.

— Іван загинув! — кричить Маковій не своїм голосом. — Хлопці, Герасименка вбито! — бігає він по балці і строчить з кулемета.

— Васю, лягай! — вигукує Федір Філон.

Майже водночас лунає два постріли: один з німецького карабіна, другий — з партизанського автомата. Федір Філон прикінчив гітлерівця, але той все ж устиг убити Василя Маковія...»

Так за один день у двох операціях ми втратили шість юних богатирів. Їх імена не згаснуть у нашій пам'яті, як не згасне сонце!

5

— Хто бажає взяти участь в операції «цукровій», три кроки вперед! — оголосили командири підрозділів.

Усі виступили вперед — усі бажали взяти участь. Тоді розпочався відбір.

Вийжджати на операцію треба лише ввечері, а вже з раннього ранку по всіх підрозділах кипить робота: месники чистять зброю, заправляють машини, прасують есесівські й поліцейські мундири...

Чому операцію названо «цукровою»?

Окупантам вдалося ввести в дію Новобиківський цукровий завод. Довідавшись про це, ми вирішили докласти всіх сил, щоб продукція звідти не потрапила ні на фронт, ні до Німеччини.

Новобіківський цукрозавод знаходився далеко від лісів у степовій зоні Чернігівської області, його охороняли окупанти особливо пильно.

На той час господарство загону імені Щорса, що зазнало великих втрат під час нападу карателів, було повністю відновлене. Наш автопарк знову міг водночас перекинути всі свої підрозділи до найдалшого пункту Чернігівщини і суміжних областей.

Коли сонце стало поринати в темно-голубі шати лісу, запрацювали двигуни грузовиків. На кабінах машин встановлено станкові й ручні кулемети, в кузовах стачечно сілі «есесівці» й «польові жандарми» з автоматами.

Хвилини двадцять тому на широкій галявині чувся гамір і сміх. Партизани були збуджені майбутньою операцією. Як завжди в таких випадках, за жартами й дотепами люди приховували навіть думку про майбутню небезпеку, бадьорили один одного.

— Агов, Василю, ти збирався захопити з собою самовар! Де він? — жартував Петро Рябуха з Василем Квітком.

— Від завтра питимемо чай пополам з цукром, — запевняв, сміючись, Андрій Якимович Кочержинський.

— Наш начгосп Василь Петрович Бодня обіцяє десять днів видавати цукор без усяких норм — в нагороду за успішну операцію.

Була субота. Ми не випадково обрали цей день. Наша розвідка, стежачи за ворожим гарнізоном, дійшла висновку, що в Новому Бикові проти неділі й напередодні релігійних свят, як правило, влаштовується загальна п'ятика. В приміщенні заводського клубу, в їдальні, в гуртожитку, де розміщався гарнізон, усю ніч з суботи на неділю пили й бешкетували окупанти. Це, звичайно, було враховано штабом.

...Колона грузовиків вийшла на курну степову дорогу й рушила до Нового Бикова.

О десятій вечора ми вже під'їжджали до цього великого населеного пункту, де мали здійснити операцію, до якої готувалися майже два тижні. Ось уже видно тьмяно освітлені вікна головного заводського корпусу, все ближче й ближче бовваніє величезний цегляний димар.

У село в'їжджаємо з увімкненими фарами. З темряви виринають хати, постаті п'яних гітлерівців, що прогулю-

ються, мов опудала, коливаючись на вітрі. На повному ході влітаємо на територію заводу. Вартові, як ми й розраховували, сприйняли колону за німецьку військову частину, ніхто й пароля не спитав.

Операція мала на меті розгром ворожого гарнізону, що складався в основному з трьох груп.

Перша, з чистокровних арійців, бенкетувала в клубі. Борис Кокунов, Паша Сидоренко, Наум Шнейдін, Інна Наталушко, Григорій Коцюр і я — вбігли до яскраво освітленого залу й скомандували: «Руки вгору!». Танці, пожвавлення миттю змело, збуджені шнапсом обличчя перетворились у бліді мумії, десятки рук слухняно піднялись догори. Правда, дехто з нацистів сіпнувся було до зброї, та, побачивши, що зі всіх вікон стирчать стволи автоматів, заспокоївся.

Комісар загону Полярин із своєю групою оточив розташовану напроти цукрозаводу комендатуру. Там зав'язався бій, досить гарячий, але короткий. Він скінчився так само несподівано, як і почався — гітлерівці, не витримавши натиску партизанів, залишили приміщення і кинулись у болото, заросле лепехою та очеретом, де на них чекали кулі бійців іншого нашого підрозділу.

Охорону заводу знешкодила група, якою командував політрук роти Микола Силява.

Гарнізон ліквідовано. Тепер можна приступати до виконання другого пункту операції — висадження заводу в повітря. Наші досвідчені підривники підклали міну під центральну машину.

До Великої Вітчизняної війни я закінчив Білоцерківський сільськогосподарський інститут цукрової промисловості. Під час навчання і практики побував на багатьох цукрових заводах. Пишався досягненнями робітничих рук та інженерної думки, але ніколи й не гадав, що настане час, коли мені доведеться все це руйнувати власними руками.

— Відкрити склади!

— Ох ти ж, скільки цукру! — перехоплює подих у партизанки Паші Сидоренко. — Зроду стільки не бачила!

Всі довжелезні кам'яні приміщення були під саму стелю забиті штабелями тугих мішків, і на кожному — штамп з німецькими буквами, орлом і свастикою...

Партизанка Марія Федорівна Євенко була дбайлива й практична господиня. Вона підійшла до мене і сказа-

ла, що за її підрахунками, потрібно буде мінімум триста вантажних машин, щоб вивезти весь цукор до лісу.

— В нас же усього двадцять,— зітхнула вона.

— А на чому назад поїдемо?— ставлю контрзапитання.— Не пішки ж іти. Крім того, є цінніші трофеї — зброя, обмундирування, вибухівка...

Паша Сидоренко заступається за Марію:

— Товаришу командире, у нас же тепер не двадцять, а двадцять три машини, отже...

— І це враховано,— відповідаю їй.

А про себе думаю: «Уважна дівчина! Перша помітила, як німці, що дременули в складське приміщення, розчинили ворота гаража, щоб утекти на грузовиках. Не дали партизани».

Півтораєста партизанів бере участь в операції, проте ніякої метушні і зайвого галасу не помічається. Кожний підрозділ точно виконує поставлене перед ним завдання. А там де бойова обстановка змушує вносити до плану корективи, це успішно роблять командири рот, взводів і відділень. Тому я спокійний, нікого не кваплю, все, як кажуть, іде своїм звичаєм.

— Командире, жаль стільки цукру лишати,— побивається Григорій Краснуха, чухаючи потилицю.— Від усього, що є, ми взяли чайну ложку...

— Нічого,— втішаю його.— Решту знищимо. Он, дивіться, партизани з політруком Миколою Силявою котять зі складу бочки з паливом.

Василь Петрович Бодня невдоволено хитає головою, відводить очі.

— А ви чим невдоволені? Бензину шкода?— запитую начгоспа.

— І того, й іншого — відповідає.

Ми були вже далеко від Нового Бикова, але й там видно було заграву пожежі: горіли склади зі штабелями цукру, облитого паливом. Те бачив єдиний живий гітлерівець — сам новобиківський комендант, котрому пощастило сховатися в очереті.

Штабелі мішків з цукром, укритих брезентом, довго стояли під деревами на партизанській базі. До нас «за солодким» приїздили сусіди — із з'єднання «За Батьківщину» та з інших загонів.

Одного разу на «чайок» завітав до нас і Юрій Оле-

фірович Збанацький. Неспроможний схвати посмішку в очах, він пробасив роблено суворо:

— Ти, Олександрє Єлисейовичу, ось що... Залиш собі мішків двадцять цукру на повоєнний період.

— Для чого?— питаю, не розуміючи жарту.

— Знадобиться. Призначать тебе директором цукрового заводу, великий план зверху підкинуть... от трофейним цукром і перевиконаеш його.

Ми обидва засміялись. Та не минуло й двох років, і я справді став директором цукрового заводу, а Юрій Олефірович написав нарис про те, як радянські трудівники відбудовували цей завод.

РОЗДІЛ ЧЕТВЕРТИЙ

**Завдання вчительці. Німа дівчина. Переговори в Згурівці.
На околиці Яготина. Зустріч на висотці.**

Симпатична, скромна дівчина зашарілася зніяковіло, зітхає, заперечливо хитає головою.

— Галино Григорівно, але це треба. Треба, Григорівно,— доводить комісар. — Я дуже хотів би, щоб ви подружили з Батраковим.

Ні, вона не може, не може! Про це й говорити нічого. Вона ненавидить їх більше, ніж гітлерівців. «Російські козаки»? Та які вони росіяни, та ще й козаки, коли ними фашистські генерали командують?! Коли угорців, що охороняли залізницю, зняли, а їх поставили?!

Галя Бакуменко, думаю про себе, має рацію. Я теж ладен перестріляти «козаків» усіх до одного. А як згадаю їхнього отамана Батракова, рука мимохіть до кобури тягнеться.

Звістка про те, що з Яготина вивели угорський батальйон, а його місце зайняв батальйон «російських козаків», нас прикро вразила. Одна з відповідальних операцій загону імені Щорса, яку ми запланували, була під загрозою зриву. Полярин почав утішати мене, що вдасться перетягти «козаків» на свій бік. «Я беруся за це, я сам, якщо вийде потреба, піду до них у казарму»,— сказав він.

Головка скликав партком, потім партзбори. Командування загону ознайомило комуністів зі своїм рішенням: у будь-який засіб перетягти «козачий» батальйон

на свій бік, оголити сорок кілометрів важливої магістралі верога для вчинення на ній диверсійних актів.

Збори комуністів, одверто кажучи, не дійшли одностайної згоди в цьому питанні. Деякі учасники не вірили в свідомість «козаків», доводили, що «хоч у них і в нас кров одна, та воля різна» й закликали до відвертої нещадної боротьби з ними. Інші підтримували думку командування загону, пропонували проникнути в «козачий» батальйон, розпропагувати й поступово окремими групами перевести його в ліс.

У ті дні вся наша увага була приділена Яготину. Він мав неабияке стратегічне значення: повз нього проходить залізниця Київ — Полтава. Розгромити гарнізон міста, охорону залізниці, паралізувати рух поїздів на важливій дільниці — означало завдати окупантам не лише матеріальних збитків, а й політичного удару.

Постало питання: кому доручити підготовку яготинської операції? Звичайно, розвідниці щорсівців у Яготинському районі Галині Бакуменко. Тиха, скромна молода вчителька стала безстрашною винахідливою партизанкою. Дивлячись на неї, я щоразу дивувався: «Звідки бере силу ця тендітна дівчина?»

Партизанка Галина Григорівна Бакуменко (зараз Бакуменко-Сіренко — директор Яготинської школи) очолювала групу зв'язкових, уміло розставлених на різних об'єктах — електростанції, цукровому комбінаті, залізничній станції, МТС. До складу її групи входили Іван Галуцький, Яків Машура, Микола Кисіль, Іван Міщенко, Надія Москалець, Іван Антоненко, Федір Шевченко та інші. Отже, заради великої мети комісар загону радив Бакуменко ввійти в довір'я комбата Батракова.

— Не можу, Даниле Трохимовичу, не можу, — мало не плачучи, твердила розвідниця. — Нерви не витримать, зірвуся.

— Що ж, тоді я сам піду до них.

Повторюю, Галина Григорівна була відважною партизанкою, гордістю нашого загону. Багато разів її життя висіло на волосині, але вона і цього разу взялася за нову ризиковану справу.

Готуючись до яготинської операції, Бакуменко повинна була, що б то не стало, уточнити розташування всіх ворожих секретів на дільниці магістралі. Завдання не з легких, але партизанка справилася з ним блискуче.

Цей гордіїв вузол був розрубаний на явочній квартирі зв'язкового Миколи Киселя. Яким чином? Зв'язковий за порадою Галини запросив до себе в гості Роздерія, котрий працював до війни інструктором райвно, а коли вдерлись окупанти, став пиячити, пішов на службу в місцеву поліцію якимсь прихвоснем. Коли ж у Яготині з'явилися «козаки», він влаштувався до них слідчим в особливих справах. Кому ж, як не йому, було знати, чим дише батальйон!

Галина Григорівна, що сиділа в іншій кімнаті, буквально через кілька хвилин після того, як у склянках забулькала самогонка, зрозуміла, що її ставка на зустріч Киселя з Роздерієм правильна. Господар був дуже гостинним, а вдячний гість відповідав йому за це повною одвертістю.

— ...Батраков, питаю його, ти людина чи собака? Якщо собака, то якої породи? Я з ним, Колю, не церемонюсь! Звичайно, коли ми з ним тет-а-тет...

— Невже так просто розмовляєш з комбатом? — перепитує Кисіль.— Я тобі вірю, звичайно, вірю, але... Він такий суворий, неприступний. Увесь Яготин тремтить зі страху перед ним. Пий, Альошо, пий, все одно війна. Війна страшна й незрозуміла...

Роздерій хильнув ще. Понюхав хліб, крекнув:

— Міцна! Що ж тобі незрозуміло, Колю? Скажи, я дам відповідь на всі твої запитання. Та воно й не диво. Не те що ти, сам отаман Батраков у політиці плаває як... як... шкільна прибиральниця в педагогіці. Вчора він раптом ставить мені таке запитання: «Олексю, скажи, куди дінешся, коли наші прийдуть?» А я: «Дозвольте, пане обер-лейтенанте, уточнити, які це «наші»? Мовчить, сучий син. Видудлив склянку самограю і знову мовчить. Притиснув я його до стіни... Боягуз він, обер-лейтенант! Перед німцем, навіть солдатом, навшпиньки ходить, в очі заглядає, наче пес...

— Ще налити, Альошо, чи досить?

— А ти? Будеш?

— Я за компанію — і в пекло... Будьмо!

— Батраков мені не раз говорив: «Сурова й Вороненка треба до розстрілу, але за всіма правилами, по закону». А я йому прямо: «Слухай, Батраков, я хоч і не юрист, але знаю, що навіть військовий трибунал не судить, коли нема злочину. То за що їх розстрілювати?»

Не раз Батраков скаржився Роздереві, що партизани чи якісь підпільники щодня пакостять йому: то наполовину вивантажать вагон з цукром, то борошно обіллють бензином, то на стінах вагонів олійними фарбами напишуть: «Смерть німецьким окупантам!» Особливо таке трапляється за чергування Сурова й Вороненка. Капітан Гофман порадив розстріляти кілька «козаків», щоб інші боялись. А якщо він, Батраков, сам цього не зробить, то батальйоном зацікавиться гестапо.

З усього почутого Галина Бакуменко зрозуміла: «Гітлерівці починають виявляти невдоволення «козаками».

Тим часом п'яний гість усе ще скаржився на жорстокість обер-лейтенанта Батракова, і все пишався власною «людяністю». Він, Роздерій, аби тільки захотів, давно міг би зробити так, що половину батальйону перестріляли б. «Козаки» до того розбестились, що, як і румуни, міняють зброю на сало та яйця. А ще Москву слухають!..

— Альошо, звідки ти все знаєш?—дивується Кисіль.

Роздерій і Кисіль п'ють «за дружбу з Мишком Батраковим», за шаблю, дзвінку, мов кришталь. «Альоша» обов'язково приведе його сюди. Правда, тут не дуже... Та нічого. Головне — щоб на столі було, а Батраков коли вип'є — золота людина. Душу в склянку горілки вивалить.

У Галини Бакуменко з'являється ідея: порадити Киселю неодмінно запросити сюди Батракова, познайомитися з ним і... підготувати «склянку» для його душі...

— Тільки дивись мені,— чує вона за стіною голос Роздерія, не виявляй великої зацікавленості, бо він у кожному бачить партизанського шпигуна.

— Цікавому на базарі носа прищепили.

— От-то, Колю! — підхопив п'яний. — Носа прищепили... Правильно? Панченка Михайла знаєш? Михайла Лазаровича?

— А хто це? Вперше чую.

— Мишка Панченка не знає! Ха-ха-ха! Як же не знати начальника згурівської поліції. Його з Батраковим... водою не розіллеш. Їздив я з ним днями в Згурівку. Випили добряче, аж поплакали...

«А мені Панченко не говорив, що дружить з Батраковим! — про себе зауважує Галина Бакуменко. —

Панченко — ось хто допоможе! Сьогодні ж треба повідомити про це Полярина».

Поволеньки Кисіль витяг з гостя все, що було потрібно.

2

...Блакитним небом пливли прозорі хмаринки з пухнастими краями. Пливли, здається, туди, куди йшла невелика група партизанів за додатковими розвідувальними даними — до Яготина.

Вночі мандрівники наштовхнулись на гітлерівську заставу. Довелося зробити чималий гак, тому світанок застав їх далеко від лісу та явочних квартир.

— Переднюємо в Жуківці,— сказала Галина Бакуменко.

Вона керівник групи і її слово — закон. Звернули вбік, на Жуківку. Влаштувалися в першій хаті, де мешкала велика сім'я — трое дорослих і шестеро дітей. Дев'ять душ і шестеро партизанів. Чи не забагато для однієї хати? Непокоїло Галину Григорівну й інше: у гостинних господарів була німа дочка. Вона то злякано розглядала зодягнених у німецьку форму гостей то зацікавлено вивчала поведінку батьків. За рухами губів дівчини можна було здогадатися, що коїлось у душі знедаленої.

Галина Бакуменко підійшла до німої, що сиділа на скрині, і взяла її за руку. Дівчина гидливо відсахнулася.

— Ви пояснили їй, що ми не німці? — спитала Галина в матері.

— Аякже,— відповіла жінка, і знову взялася щось доводити дочці на мигах. Вона обняла Галину, притиснула її до себе, показуючи цим, як дорога їй незнайома.

Німа підбігла до матері, грубо зірвала її руку з шиї розвідниці і з голосним плачем вибігла з хати.

— Ревнуче,— розвела руками Галина.

— Вона ненавидить їх.

— Так, але ж ви пояснили що....

— Йї навіть німецька одежа огидна,— сказала мати і, помовчавши мить, додала.— Доведеться перейти вам на горище до сусідки. Зараз я поговорю з нею.

У відкрите приземкувате вікно просунулась копиця темно-янтарного волосся, що горіло на сонці живим

вогнем. Потім показала тонка рука зі стисненим кулаком.

— Аги-и-и-и! — летіли до кімнати грізні вигуки.

— Галино, вона погрожує нам,— зауважив Олексій Бурченко.

— Бачу,— зітхнула Бакуменко. — Ненавидить...

Розвідники перебравлись до сусідньої хати.

На горищі було курно й задушно. Партизани, стомлені тривалим переходом і сутичкою з ворогом, швидко поснули. Не спала одна Галина Бакуменко: відповідальність за життя товаришів не давала їй скліпити очі. До того ж, тривожила думка, що завдання, поставлене командуванням загону, не буде своєчасно виконане. Думала вона і про те, як і де влаштувати зустріч комісара Полярина з начальником згурівської поліції Михайлом Панченком, котрого їй з товаришами вдалося змусити працювати на нас.

Вона не мала сумніву в тому, що цей здоровань, заглядаючи в майбутнє і рятуючи свою шкуру, нічого лихого не зробить їй, але як він поведеться при зустрічі з Поляриним? Хтозна чи не забажається начальникові поліції заробити на голові колишнього першого секретаря Смілянського райкому партії, а тепер комісара партизанського загону?

Внизу рипнула хвіртка. Тихі, насторожені кроки. За скрипіла драбина. Хтось піднімається по ній.

У партизанів сон чуткий, як у птахів. Галині не довелося будити товаришів. По її очах вони зрозуміли, звідки треба чекати небезпеки. Шість пістолетів спрямовано в одну точку солом'яного даху, де хтось шарудить, розриваючи солому.

Діра, нарешті, розширилась і в неї просунулась копиця темно-янтарного волосся — голова дівчини. Світлі очі-виноградини забігали по горищі, зупинились на Галині. Розвідниця не встигла отямитись, як до її ніг упав клуночок.

Знову скрип драбини, тихі кроки, ще тихше рипіння хвіртки.

У клуночку свіжа цибуля, два крайці хліба, шматок сала, сіль і... вирваний, очевидно, зі шкільного підручника, кольоровий малюнок, на якому зображено демонстрацію трудящих на Красній площі.

— Ми забули про голод, небезпеку, про все на світі,— розповідала пізніше Галина Григорівна.— Думки перенесли нас на Велику землю, в Москву, на Красну площу. Ми приєдналися до однієї з колон, вітали керівників партії і уряду. Поряд з нами крокувала й дівчина з копицею темно-янтарного волосся, що палахтіло живим вогнем на сонці. Ми стали веселими, щасливими...

Незабаром біля цієї хати зупинилась легкова машина. З неї вийшов гладкий гітлерівський офіцер у пильнику поверх мундира. Він оглянув усе довкола і, звертаючись до шофера, сказав:

— Гарний і тихий куточок землі. Фруктовий сад, луг, а он і річка вилискує. Далеко від лісу, отже партизанів немає. Занеси чемодан... До Яготина поїдемо завтра рано...

Німці зайшли до хати. Розвідники перезирнулися: що робити? Поки фашисти будуть тут — не вибратись звідси.

— Викличемо господиню на вулицю, а в хату — гранату...

— Або повбивати, коли самі вийдуть.

— А машину заберемо. Пилипчук — шофер.

Галина Бакуменко слухала товаришів, згоджувалася з ними: фашистів належало прикінчити, а коли стемніє — вирушити до Яготина. Одночасно її хвилювало й інше питання: а що буде з мешканцями цієї хати та і всього села, коли гестапівці виявлять хоч натяк на вбивство? Їх тут же розстріляють, житла спалять, від «гарного й тихого куточка землі» лишиться тільки попелище.

— Ні, товариші, звідси ми підемо тихо,— сказала Галина.

Розвідники опустили очі. Вони зрозуміли вожака і тепер терзалися, як це зразу не подумали про тих, хто дав їм притулок!

Час минав. Гітлерівський офіцер, треба думати, добре поївши, відпочив і, заклавши руки за спину, пішов прогулятися до берега.

Шофер вийшов з хати слідом і шмигнув у садок. Звідти почулося, як він позад хати важко дихав, підтягуючись на гілляці вишні, мов на турніку.

«А що коли їх усе-таки прикаючити потихеньку?— промайнуло в голові Галини. — Замести слід, машину відправити в ліс, а самим — у Яготин».

Розвідниця відчула задоволення від того, що в неї з'явилась ідея, котру кілька годин тому сама ж відкинула. Трупі окупантів захопить із собою на машині Сергій Пилипчук, відвезе їх подалі від населених пунктів...

— Самченко і Левченко, приберіть шофера,— звертається Бакуменко до розвідників, і попереджає: — Тихо, без пострілу. Матвеев піде зі мною на берег. Горину й Олексієнку стежити за дорогою,— вона розсовує соломку, прислухається до шуму за хатою, оглядає річку. Офіцер повільно походить берегом, наслуховаючи жаб'яче квакання. — Самченко, Левченко, швидко!

Буквально за хвилину з-за хати, від вишні, почулося два уривчастих хрипи.

— Матвеев, пішли,— кличе Бакуменко з собою літнього партизана. — Ви заходьте он звідти, а я візьму лівіше. Не стріляти, Матвеев, ясно?

— Ясно, Галино Григорівно,— відгукується партизан, показуючи великий ніж.

До річки недалеко, але, щоб дістатися до неї непомітно городами, плазом і перебіжками, знадобилось чи не півгодини. Та ось і берег. Партизанка на одних ліктях пересувається по землі... Косе проміння призахідного сонця б'є просто в очі. Гітлерівський офіцер десь зник з поля зору, квакання жаб таке голосне, що почути чийсь кроки неможливо...

Розвівши рукою гілля плакучої верби, Галина Григорівна оглядає берег — фашиста не видно. Невже Матвеев сам упорався з ним? Навряд...

Короткий, дуже короткий зойк. Навіть без відгомону в березі. А потім знову — крєкіт стривожених жаб. Бакуменко встає, випростується. З лівої руки, метрів за десять від неї, із закривавленою сокирою стоїть німа дівчина. Вона бліда, нижня губа дуже витяглась...

3

Трьох селян: двох чоловіків і дівчину, затримано на околиці Згурівки поліційним постом.

— Ви куди? — спитав старший поліцай.

— До начальника вашого, Панченка.

— Так рано?

— Виходить, дуже термінове діло є,— пояснює літній селянин.— Свідомо накликаєш на себе покарання Михайла Лазаровича.

— А мені звідки знати, що ви за фрукти? Може, партизани...

— Партизани тепер пішки не ходять, а Згурівка для них — не місто. Їм Чернігів, Полтаву, Київ подавай. Веди нас, чоловіче, швидше, якщо цінуєш власну голову.

— А ти не залякуй,— не здається поліцай.

— Пане поліцаю, справа у нас термінова: треба розповісти про задумку льотчика,— скоромовкою пояснила дівчина.

Їй поліцай повірив.

— Що ж, коли так,— то пішли... — промовив він і повів селян до свого шефа.

Панченко чекав їх на ганку. Поряд з ним стояв стрункий, плечистий і вищий на цілу голову обер-лейтенант Батраков. Начальник поліції, помітивши селян, що наближалися, всміхнувся, а командир батальйону скрився.

Панченко запросив гостей до хати. Один з них усе ж лишився на ганку.

— Спасибі,— приклав руку до серця.— Подихаю свіжим повітрям. Астма...

Начальник поліції запитливо глянув на літнього селянина.

— Нехай, він справді хворий,— відповів той.

— А я ж без охорони.

— Вас і пана обер-лейтенанта охороняє все місто — поліція, німці, польова жандармерія,— промовив літній селянин.

— Гарзд, не будемо сперечатись за дрібницю,— сказав Батраков.

За стіл, заставлений наїдками й напоями, сіли четверо: Панченко, Батраков, Полярин, Бакуменко. Розмова не клеїться. Владний погляд Данила Трохимовича скував язики господарям.

— У нас, Батраков, є всі відомості про ваш батальйон,— починає Полярин.— Про його особовий склад, озброєння, настрої людей. Є на кожного «козака», в тому числі й на вас, анкетні дані, характеристики. Нам відомо, як ви, Батраков, і ваші підлеглі опинились на службі

у ворога... Ми знаємо й те, що майже весь батальйон чекає нагоди, аби перейти на бік партизанів... Таку нагоду ми вам надамо, обер-лейтенанте, а точніше колишній старший лейтенанте Червоної Армії.

У Батракова, ніби від кислоти, скривився рот, потім він вимушено всміхнувся.

— Що від мене вимагається, комісарє? Конкретно.

— В день, який ми вам назвемо, виставити на охорону залізниці «козаків» за нашим списком.

— Я згоден. Далі? Ще які умови? Валом валіть,— пожвавішав Батраков.

— Обер-лейтенанте, раджу вам триматись пристойніше,— ледь підвищив тон Полярин.— Я старший від вас. До того ж тут жінка.

Комбат кидає короткий погляд на Галину Григорівну і знічується.

Після необхідної «психологічної» паузи Данило Трохимович продовжує:

— Три ваші взводи повинні взяти участь в ізоляції та розгромі яготинського гарнізону. Ще одно: завтра до вас прибуде поповнення — два новачки. Відрекомендуйте їх батальйонові як відданих Гітлерові людей, які служили в допоміжних фронтових частинах. За цих новаків ви відповідаєте головою. Хочете щось спитати, Батраков?

— Козаки які? Донські, кубанські, терські?

— Такі, як ви, Батраков, як три чверті вашого батальйону,— відповідає посміхнувшись, Полярин.— За дві години до виступу всі шпики гестапо — повинні бути зарештовані. Після закінчення операції бійці вашого батальйону, котрі забажають стати партизанами, підуть з нами в ліс. Оце і все, що я хотів сказати вам. Тепер можете запитувати, постараюсь відповісти.

Господар хати — начальник згурівської поліції — наповнив чарки. Побачивши, що Полярин і Бакуменко не торкаються до них, він підсовує їх до себе й Батракова, а гостям наливає інші.

— Надаремно турбуєтесь, Панченко,— говорить Данило Трохимович.— Нам і на думку не спадало, що ви можете нас отруїти. Аби вас у чомусь підозрювали, то не вели б такої розмови з обер-лейтенантом Батраковим у вашій присутності. Потім... ви втратили б можливість спокутати злочин перед Батьківщиною. Я просто не п'ю, а щодо дами...

— Я теж непитуща,— відгукнулась Галина.

— А може, ваш супутник? — кивнув Панченко на того, що лишився на ганку.

«Політрук першої роти Захаренко не встиг поснідати»,— подумав Полярин і відповів:

— Наш супутник тим більше не питиме,— він раптом поглянув на Батракова,— А, так, згадав! Ось про що хотів я вас попередити: Роздерій, з яким ви частенько випиваєте — агент гестапо. А ви з ним надто відверті.

Батраков зблід. Подумав хвилину й сказав:

— Сьогодні ж пристрелю його.

— Ні в якому разі! — запротестував Полярин. — Ви все діло зіпсуєте. Навпаки, не кидайте дружби з ним. Пийте, але тримайте язик за зубами. Ну, а тепер запитуйте, колишній старший лейтенанте.

— Чи можете ви дати нам якусь гарантію, що після виконання ваших вимог нас залишать живими, просять помилку?

— Не «помилку» Батраков, а зраду,— уточнив Полярин. — Ви тільки тут за три тижні охорони залізниці поранили трьох партизанів і одного вбили. Скажіть, Батраков, одверто, якщо не одержите гарантії, що тоді?..

«Старший лейтенант» нервово завертів у пальцях виделку.

— Будете продовжувати ганебну справу: за вказівкою окупантів розстрілюватимете радянських громадян?

— Ви добре знаєте комісаре, що всяк дорожить своїм життям,— почав Батраков.

— А честю — ваші теперішні однополчани,— перебив його Полярин.

Комісар поставив собі за мету довести Батракову, що партизани сильніші, тому він не просить, а вимагає. Вимагає на правах сильної й справедливої людини, вимагає як представник законної Радянської влади від злочинця, спійманого на гарячому. Батраков виявився нездатним в умовах гітлерівського табору для військово-полонених залишитися відданим Батьківщині до кінця. Йому тицьнули пряник і підсунули нагайку. Пряник, пояснили фашисти, їж, а нагайкою — бий більшовиків... Так він, убогий духом, став зрадником. Правда, були серед «козаків» і такі, хто мав намір хоч у такий спосіб вирватись із-за колючого дроту, а потім утекти, щоб боротися з ворогом.

— З четвірки, котра разом з вами, Батраков, потрапила в полон, одного вбито по дорозі до табору за спробу вчинити опір, другого розстріляно пізніше при спробі втекти. Третій, теж морально сильний, не втратив віри в перемогу Червоної Армії над фашизмом, кинув виклик ворогові, показав йому, що ні голод, ні катування не зломлять його. Четвертий — це ви, Батраков. Ви, аби уникнути смерті, пішли на зраду. До речі, що таке шенкель, знаєте?

— Ні,— відповів Батраков.

Полярин добродушно засміявся:

— Як же так? Ви ж — обер-лейтенант, рубака й не знаєте. Кажуть: «Дай коневі пару добрих шенкелів», «Посилити тиск лівого шенкеля». От на вас, Батраков, гітлерівці й почали натискувати шенкелем саме тим, що запропонували ополоник кращої, ніж усім бранцям, баланди.

Батраков, вертячи по скатертині виделку, згідливо кивав головою.

— Що ж стосується гарантій,— продовжив Данило Трохимович,— то ми з цією громадянкою, кивнув на Галину Бакуменко,— не уповноважені давати їх ні від імені уряду, ні від імені народу, ми лише представники партизанського з'єднання. Але ми певні, що наш народ і радянський уряд поставляться до вас гуманно, якщо ви своєю кров'ю спокутаєте провину. У вас є ще запитання, Батраков?

Той розгублений, з виглядом страшенної втоми довго мовчав. Полярин уже подумав, що Батраков узагалі не слухав його, думками був десь далеко від цієї кімнати, заставленого найдками столу і хмар синього диму, що весь час курів з люльки Михайла Панченка. Спіймавши його блукаючий погляд, комісар спитав очима: «Ну, то як, вас влаштовує така гарантія?»

— Я... Я хочу... — добирав слова Батраков. — Було б дуже добре, аби ви самі сказали це моїм людям. Солдат любить правду-матінку, якою б гіркою вона не була.

Полярин відповів:

— Мені відомо, що ви за словом у кишеню до сусіда не лізете. Для чого ж я потрібний?

— Я, комісаре, стою із своїми підлеглими на одному штрафному майданчику. Крім того, недавно я говорив їм зовсім інше...

— Хотите сказати, що вам не повірять?

— Так,— згодився Батраков і поспіхом додав,— якщо не гірше... — Настроєні проти німців матимуть мене за провокатора, а ті, що з ними, донесуть у гестапо... А якщо виступите перед строем ви... Безпеку я вам гарантую.

— Подумаємо, порадимось. А поки що, Батраков, нічого без нас не робіть. Тримайтесь так, як тримались до цього часу. Чекайте наших вказівок.

Вислухавши до кінця розповідь Полярина про переговори в Згурівці, я порадував його й воднораз засмутив. Поки він, Галина Бакуменко і Григорій Захаренко були в Згурівці, до загону прийшли два «козаки». Вони повідомили, що вночі, не сьогодні — завтра перейде до партизанів ще одна невелика група, яка перед тим має вбити Батракова.

— От чорт! — вилаявся Полярин. — Якщо його вб'ють, операція зірветься — гітлерівці виведуть батальйон із Яготина, замість нього сюди підтягнуть іншу частину, гестапівці забігають.

— Уже забігали,— ошелешив я комісара ще одною неприємною новиною. — Вони заарештували трьох наших зв'язкових, засікли майже всі наші явки, шукають Галину Григорівну Бакуменко.

Полярин прикусив нижню губу.

— А в мене тільки-но визріла думка — перекинути її в Яготин, щоб попередила Батракова про замах на нього.

— Так. Тільки вона зможе впоратися з цим завданням,— підтвердив я. — Галина Григорівна має запасні явочні квартири, зорієнтується на ходу і з місцевими підпільниками зуміє спрямувати гестапівців на фальшивий слід, приспати їхню пильність. Але це ще не все, Даниле Трохимовичу...

Комісар зник до всіляких несподіванок і складних ситуацій, тому, схиливши голову і нахмуривши брови, приготувався слухати.

— Роздерія треба негайно знешкодити.

— Батраков виявив бажання прикінчити його, та я відрадив.

— Правильно,— згодився я. — Роздерій центральна фігура в гестапівській грі. Його треба вивести розумно.

Одна біда другу тягне. Галину Бакуменко підвезли до села Семенівки машиною, далі вона мусила налягти на власні ноги, щоб до настання комендантської години бути в Яготині. Вона, досвідчена розвідниця, обмірковуючи план виконання наказу, припускала багато непередбачених ускладнень та ситуацій. Але трапилось так, що, тільки відійшла від машини, її затримав поліцай-велосипедист.

— Стій!— вигукнув він, дзеленькнувши дзвінком.

Можна кинутись убік, а якщо сховатись не вдасться? Поліцай обов'язково здіє тривогу. Тоді їй не вдасться виконати завдання. Тоді буде вбито Батракова, тоді розстріляють кілька десятків «козаків», виведуть з міста батальйон, зірветься операція...

Галина приставила до очей руку козирком, зупинилась на узбіччі дороги, чекаючи поки поліцай під'їде до неї.

— Хто така? — спитав він суворо, підозрілим поглядом змірявши дівчину з голови до ніг.

— Ніхто.

— Що за відповідь?!— закричав він. — Розумна дуже, партизанка, мабуть, навчили... Тут, у Семенівці живеш?— поставив Галині пастку.

— Та ні, не тут, пане поліцаю, я з Недрів.

— А сюди чого?

— Подружку Надю Полежан провідати зібралась. Чутки пішли, що вона сухотами захворіла.

— Розкажи комусь іншому. Брешеш, немає такої в Семенівці й не було.

Галина сплеснула в долоні:

— Померла? Мамо моя рідна, Надя померла!

— Сідай, підвезу, можливо ще жива,— раптом запропонував дівчині.

— А можна?

— Сідай, дурна.

Виїхали з центру села в поле.

— Зупинись, зупинись, не туди повернув,— загукала в спину поліцаю Бакуменко. — Надя Полежан живе он на тому хуторі. Зупинись, кажу!

Розвідниця розгадала задум «архангела»: він вирішив одвезти її до райцентру.

— Я сама піду, коли ти такий дурисвіт!— продовжувала вона, вдаючи наївну дівчину. — Он, он, поглянь, де Надьчина хата, за тим хлівом, що без покрівлі.

Розрахунок Бакуменко був простий: якщо поліцай місцевий, то дасть їй спокій, бо там, куди вона вказувала пальцем, справді знаходилась хата Наді Полежан.

Поліцай виявився семенівським.

— Що ж,— сказав він,— перевіримо, чи правду кажеш. Сідай.

— Обов'язково треба перевіряти?

— А то як же? Може, ти — партизанка, а може ще й та, котру по всій Україні розшукують.

— Це ж кого розшукують?

— А тобі яке діло? — гримнув він. — Сідай, поїдемо до твоєї Надьки. Якщо збрехала, приб'ю прикладом, як блудну кицьку.

Бакуменко сіла на багажник велосипеда. За інших обставин вона нізащо не прогавила б такого зручного моменту: її руки були на рівні затвора карабіна — витягай його вправним рухом і, спрямувавши пістолет у негідника, наказуй. Везтимо, хоч на край світу. Проте зараз вона не має права ризикувати, хоч і до Полежан їхати — невелика радість. Надя знає, що Галина — партизанська розвідниця, та чи захоче підставляти свою голову, щоб виручити подругу?

Семенівка схожа на десятки й сотні українських сіл, де Галині довелося бувати останнім часом. Рівнини впереміж з пагорбами, в самому центрі обов'язково клуб, школа, стара церква без хрестів, приміщення сільради й висока арка при в'їзді на колгоспне дворище. Відрізняється Семенівка від інших сіл тільки тим, що дорога до неї в'ється край невеликого, але дуже глибокого яру.

Партизанка оглядається на всі боки. Поля, пагорби, яскраво розмальоване небо, призахідне сонце у верхівках тополь.

А що як самій зіскочити з велосипеда й зіпхнути возія в провалля?

— Сиди, не крутись, як блоха,— бурчить велосипедист, не обертаючись. — Блоха, коли хочеш знати, теж птаха... — починає він філософствувати. — Правда, птаха особлива...

Надія Полежан, пізнавши здаля свою давню подругу-партизанку на одному велосипеді з підступним поліцаєм Паньком Сологубом і злякалась, і здивувалась. Що б це означало? Що за дружба? Панько Сологуб щось розповідає, а Галя регоче...

— Надю! — кидається Бакуменко до подруги. — Мені говорили, що ти захворіла на сухоти. Правда? Ні? Ох, і набрешуть же безсовісні люди! Мама каже: «Куди ти пойдеш, Зіночко, війна!» А я: — «Мамо, ви ж знаєте, як я Надю люблю».

Надія молодець. Вона цілує подругу, губи в неї холодні, дрижать від страху, а з вигляду — щаслива. Запрошує до хати, підсовує Панькові старовинне крісло, з якого випирають іржаві пружини. Ставить на стіл пляшку самогону, закуску. Панько любить на дурничку хильнути. Після другої склянки вся його хитрість каламутиться. Дивиться на дівчат посоловілими очима, розповідає «дуже секретну таємницю»: в Яготині викрито ще одну групу підпільних більшовиків і партизанів. Керівниці змови вдалося втекти з тюрми. Заводієм була вчителька Галина Григорівна Бакуменко.

— Пане Сологуб, а яка вона з себе? — цікавиться Галина.

— Там, — показує поліцай товстим вказівним пальцем кудись через плече, — там у мене все записано... — І за хвилину засинає над столом.

— Спасибі, Надю, за виручку, — обіймає Галина подругу. — Чула, що він говорив? Мене шукають, треба негайно зникати.

Бакуменко йде небезпечі назустріч — до Яготина. До міста вона входить уже опівночі, коли на вулицях усе завмерло, життя притаїлося за замкненими дверима й зачиненими віконницями.

Важко чмихає паровоз, маневруючи на залізничній станції... Десь близько лунає постріл з гвинтівки, потім — два залпи майже поряд.

Ховаючись поза деревами та будинками, дівчина заглиблюється в місто, йде до запасної явочної квартири. Там вона має зустрітися з Балицьким, той швидко розшукує Киселя, Кисіль — Батракова.

Все це треба зробити за коротку зоряну ніч. За цей час треба вмовити трьох «козаків» поки що не переходити на бік партизанів і не вбивати комбата; їх завдан-

ня — розшукати агента гестапо Роздерія, знайти при-
від і напоїти його так, щоб хоча зо дві доби не проси-
нався.

О пів на третю в знайомому будинку Галина зустрі-
чається з Батраковим. У темряві важко розглядіти,
який у старшого лейтенанта вигляд. Про це можна
лише здогадуватись із його голосу — надірваного, хрип-
куватого.

— Здрастуйте, Батраков. Не чекали на таку швидку
зустріч?

— Чекав будь-кого з лісу, тільки не вас,— відпо-
вів, не випускаючи її руки. — Вас... розшукує гестапо.
Я довідався про це від Роздерія, як тільки повернувся
із Згурівки. Він показував мені вашу фотокартку.

— Може, він зізнався вам, що служить у гестапо?

— Так, на цей раз він не втаїв.

— Дивно,— на секунду замислилась Бакуменко. —
Чи не зробив він це за вказівкою своїх господарів?

— Поняття не маю,— знизує плечима Батраков. —
У всякому разі тепер він для нас безпеки не ста-
новить.

— Як так?— не вірить дівчина своїм ушам.

Батраков пояснює:

— Здохла собака не кусається.

— Що ви нарobili! — вигукує дівчина і в ту ж
мить прикрила рот долонею. — Вас же попереджали
що не можна, ні в якому разі...

— Він зізнався, що гестапо доручило йому стежити
за мною, тоді я не стримався...

— Годі, досить,— обриває розвідниця Батракова. —
Вбивством Роздерія ви цілком викрили себе.

Пауза. Треба щось робити, довідатись, поки не піз-
но, що затіяло гестапо, і зірвати його задум.

— Коли це сталося, Батраков?

— Що?

— Вбивство.

— Приблизно дві години тому.

— Де?

— У нього вдома.

— Хто-небудь чув постріл?

— Ні. Я просто задушив його.

— Може, гестапо ще не відомо.

— Думаю, що ні.

Запитання й відповіді, запитання й відповіді: гестапо знає, що два «козаки» втекли з батальйону? Ні. Ніхто з гітлерівців ще не знає? Ніхто. Було підозріння, що ті два «козаки» співчують партизанам? Ну ще б! Двічі на залізниці під час їхнього чергування вчинено диверсійні акти. Роздерій допитував їх? Так. І про це знає гестапо? Напевно.

— Що ж, тоді ви йдíte у гестапо і повідомте, що два ваших бійці дезертирували, а тепер перед тим погрожували вбити вас і слідчого Роздерія. Постарайтеся затриматись у гестапо якомога довше.

— Затриматись у гестапо?! — дивується Батраков.

— Так. Добре було б, коли б ви під якимось приводом не з'являлись у батальйоні днів зо два.

— Новина! А чи не занадто це? Льотчик і його комісар щось задумали, я заважаю їм...

— Ви — дивак. На вас готується замах. Льотчик і комісар спеціально послали мене, щоб застерегти вас.

— Мене вбити? — здригається Батраков. — Хто? Хто збирається? Німці?

— Ваші «козаки». Ті, хто схаменувся й не хоче більше служити ворогові, ті, кого ви посилаєте охороняти залізницю.

— Чудово! — вередливо вигукує Батраков. — Революційне повстання солдатів, а офіцерів — до стінки.. Для чого ж ви берете під захист якогось зрадника?

— Батраков, не чудіть, — говорить спокійно розвідниця. — Часу обмаль, а справ багато. Послухайте, що скажу вам, і на тому закінчимо. Будете слухати?

— Ну-ну, кажіть...

— Усе, що я вам повідомила — правда. Вам не радили чіпати Роздерія, бо ми не хотіли насторожити гестапо. Якщо вас уб'ють, німці негайно оточать батальйон, розстріляють кілька десятків солдатів, а решту відправлять до концентраційних таборів. Усе, Батраков. До побачення.

5

Начальник розвідки нашого загону навчав своїх підлеглих стріляти одночасно з двох наганів — готував їх до майбутньої яготинської операції.

Я часто бував на партизанському стрільбищі. Звичайна лісова галявина. За укриття для учбової стрільби

тут правили стовбури дерев, за мішені — фанерні щити з намальованими художником за Павчиними вказівками головами Гітлера, Герінга, Геббельса та Гімлера.

За командою Євенка лунало по два постріли, Стріляли месники вже відмінно, а Євенко все не припиняв тренувань.

От у Геббельса цілиться Марія Рябко. Підходимо до неї з Євенком.

— Аль-оп! Маріє Андріївно, щось виходить,— вдоволений її стрільбою Павло.

Комсомолка червоніє. Мені відомо, що Євенко не на жарт закоханий у цю дівчину. Дружба їхня почалася ще до війни.

Павло з усіма на «ти», рідко до кого звертається на ім'я та по батькові, виняток лише Марія Рябко.

Велике почуття до Марії, котре в загоні значно зміцніло, зробило Павла ще сміливішим, відважнішим. Та коли Павло помітив, що дівчина також ладна відповісти йому взаємністю, він негайно дав «відбій»: почав уникати зустрічей з нею. Більше того, Євенко робив усе, щоб викликати у Марії зневагу до себе. Вдавав п'яного, вихвалявся вголос (щоб вона чула, звичайно), що в нього мало не в кожному селі, де йому доводилось бувати, є дівчина.

— Павко, що за фокуси? — спитав я одного разу, обурений його ставленням до дівчини.— Ти ж любиш її, то для чого мучиш?

— Я? Її?! Коли б не так!

— Не грай, Павко!

— По-перше, вона мене не так-то й любить...

— А по-друге?

— Не хочу, щоб любила, не допущу! Досить того, що я, осел, утріскався.. «Синенький ніжний платочек, падал с опущеных пле-е-еч»,— раптом завів він не своїм голосом.

— Павле, припини!— обірвав я його.— Тобі вже двадцять п'ять років, двадцять п'ять, розумієш?

— Я поводжусь, як дитина? Так розуміти? — спитав він.— А подумав ти, що я, незavidна людина, також маю серце, почуття, совість? — Він помовчав хвилину, потім різко додав:— Так, Сашко, люблю Марію, саме тому й не хочу, щоб і вона любила мене. За таких умов... Когось із нас, мене чи Марію, вб'ють, що тоді? Стра-

ждання, переживання... Скінчиться війна, а та рана до старості не загоїться. Ні, не хочу я, щоб вона страждала, не допущу цього! І ніхто не переконає мене в протилежному, ніхто!

Що можна було сказати після цього другові дитинства? Нічого. Я тільки радів, убачивши в Павловій поведінці ще один доказ благородства душі. Якщо він до війни, працюючи сільським кіномеханіком, міг для забави односельців половину голови поголити, а на другій лишити довге волосся, то зроби він навіть тепер те ж саме, залишився б у моїх очах серйозним, вдумливим людинолюбом.

Рот Геббельса пробито двома кулями. Але Марія Рябко, поправляючи русаві кучері, що вибилися з-під голубого берета, кидає на щит нудьгуючий погляд.

— Ви невдоволені? — запитую.

— Вона каже, що дистанція дуже коротка, — киває Павка на дівчину, не дивлячись у її бік. — Я, мов, спеціально так зробив, аби хвалитись успіхами. Мовляв, окупаційним займаюсь.

— Невже справді так думаєте, Маріє? — дивуюся я. — Євенко — чесна людина.

— А хто вас, товаришко Рябко, навчив стріляти поковбойському із «стегна»? Де навчилися гатити одночасно з двох наганів? — ображено нагадує Павка.

— У вас, Павле Миколайовичу, у вас, — вклоняється дівчина. — Спасибі!

— Будь ласка, — в тон їй відповідає Павка. — Нарешті мир і благоліпність в аудиторії.

— В сонячну погоду дехто стає дотепним.

— Я не ображаюсь... Декого гедзь і взимку кусає.

— Що ж, у кожного своя ахіллесова п'ята...

Мені подобається ця коротка перепалка, бо знаю, чим вона викликана.

За півгодини, коли ми їхали уточнити з Батраковим план взаємодії під час яготинської операції, Євенко зізнався: «Даремно так по-хамськи я розмовляв з Марією».

Що ж, про їхні взаємини ще буде час поговорити. Тепер у мене на думці Батраков: чи не підведе з ляку в останню хвилину. А те, що він має намір змити з себе ганябну пляму, очистити совість, у мене сумнівів не було. А що коли в розпал операції гітлерівці перехоплять іні-

ціативу, підтягнуть свіжі частини і змусять нас відступати? Чи не зрадить Батраков удруге?

Завтра, завтра, 27 червня 1943 року о пів на першу ночі все почне прояснятись. І ще: чи хоч трохи навчилися ми воювати так, як учив мій незабутній наставник Порфирій Федорович Кіхтенко: бити ворога дружно, розумно, стиснутим кулаком, а не розчепіреними пальцями?

На останній нараді командного складу загону більшість висловились за те, щоб на батальйон Батракова повністю не розраховувати. Допоможе — добре, а ні, то вирішувати справу власними силами. В такому разі, доводили ми з Кокуновим і Поляриним, операцію треба відкласти або звузити її завдання до мінімуму — в межах наших можливостей. Адже йшлося не тільки про те, допоможуть нам «козаки» чи ні. Питання стояло значно ширше: на чиему боці будуть вони? Якщо на боці ворога, то тут проста арифметика — один плюс один — два. Це не підходить, бо «козаки» не лише охороняють військові об'єкти на станції, але й знають про підготовку операції...

Одно слово, їдучи на зустріч з Батраковим, я далеко не на всі сто процентів був певен, що завтра він і його люди триматимуться саме так, як ми хотіли.

З командиром «козачого» ми розмовляли наодинці. Поки наша і його охорона знайомилась біля підніжжя пагорба, обмінюючись тютюном, між нами точилась ділова розмова.

— У вас, як відомо мені, в строю триста шість чоловік. Скільки з них піде за нами? — спитав я.

— Близько трьохсот.

— Що збираєтесь робити з рештою?

— Роззброїти й заарештувати, як обіцяв вашому комісарові. Це буде зроблено.

— Німці вас ні в чому не запідозрили?

— Поки що ні.

— Ви певні?

Батраков знизав плечима, подумав і повторив:

— Поки не підозрюють. «Козаки», що пішли в ліс, були на обліку в гестапо. Тому німці повірили, що саме вони задушили Роздерія.

— А не прикидаються?

— Гадаю, ні.

— У вас всього одна гармата?

— Так.

Я розгорнув на траві карту Яготина та його околиць. Ми обидва, напівлежачи, почали вивчати її, мимохідь притиснувшись плечем до плеча. «Ніби командир з начальником штабу» — подумав я про себе. І чомусь стало боляче за цю людину.

Старший лейтенант був на вигляд симпатичний. Правильні риси обличчя, надзвичайно жваві очі. Тримався скромно, просто. Водночас видно було, що людину гнітить тягар злочину.

Позначки на карті, розгорнутій перед Батраковим, були фальшивими. На випадок, якщо «козаки» раптом не дотримуються обіцянки чи навіть викажуть наш план операції гітлерівцям, ми матимемо змогу вчасно відійти без втрат.

Хвилини кілька Батраков мовчки, жуючи травинку, розглядав карту, потім підвів голову й пильно подивився на мене.

— Можна запитання по суті справи?

— Звичайно.

— Мені відомо, що ви льотчик. Але... невже у вашому з'єднанні немає жодного досвідченого командира-піхотинця?

— А що?— удав я ображеного.

Він нервово закури́в сигарету.

— Головна ваша мета — захопити комендатуру й казарми. Складається враження, що вас більше цікавлять будинки, ніж ворог.

— Ні, ворог.

— А ворог, командире, ось тут і тут, і, нарешті, тут,— провів олівцем стріли в напрямку залізничної станції, мостів, електростанції, складів.

Батраков знову підвів голову і пильно, але вже без цікавості, а з якимось прихованим хвилюванням поглянув на мене. Він був недурний і зрозумів, що я приїхав сюди не розкривати перед ним наші плани, а особисто переконатися, чи можна йому вірити.

— Ви закінчили піхотне училище, Батраков?

— Так.

— Перед самою війною?

— Так.

Він приготувався відповідати й на інші запитання, але я більше нічого не спитав.

— Ось що, старший лейтенанте,— встав я, обтрушуючи одяг. Батраков теж схопився на ноги, виструнчився.— Обіцяю клопотати про збереження вам і вашим товаришам життя лише при умові — якщо всі наші вказівки без винятку будуть виконані.

— Слухаю.

— Намічену операцію ми проведемо в строк. За півгодини до її початку ви одержите вказівки через товариша Шутька,— вказав я на Павку Євенка, до якого ми підійшли.— Знайомтесь.

Вони потиснули один одному руки.

— До побачення,— кивнув я.— До зустрічі.— І підбадьорив його:— Я вірю вам, Батраков.

РОЗДІЛ П'ЯТИЙ

**Червоний прапор над Яготином. Крилаті гості.
Заложники. Задум Анастасії Філон. На київському
вокзалі. «Біла троянда». Наш рапорт партії.**

I

В моему партизанському зошиті є такі записи:

«26 червня 1943 року. Щойно повернувся в табір після короткої зустрічі з Батраковим. Роздвоєне почуття: з одного боку — згоден з Поляриним, Бакуменко і Захарченком, що цьому колишньому старшому лейтенантові, нарешті, можна довіряти; з іншого — боюся, що ним керує досвідчена гестапівська рука».

«20 годин 30 хвилин. Повернулись наші розвідники з Яготина. Доповідають: ніякої метушні не помітно».

«20 г. 35 хв.— 20 г. 45 хв. Нарада. Тут же я з Поляриним підписую наказ про здійснення яготинської операції. Кожному підрозділові визначено в ньому конкретне завдання».

«20 г. 45 хв. «По машинах!» «Вперед!»

«23 г. 00 хв. На північно-західній околиці міста на мене чекає Павло Євенко. Він доповідає: «Все гаразд!» і хвалить кмітливість Батракова. Комбат минулої ночі й весь нинішній день посилав на охорону об'єктів прогітлерівськи настроєних солдатів, а зараз їх охороняють люди, котрим він довіряє, котрі після операції підуть з нами в ліс».

«0 г. 30 хв. Телефонний зв'язок Яготина з навколишнім світом відрізано. В ту ж мить припинила роботу електростанція. З цим завданням добре впорались наші партизани Луговський, Числов, Крайнев разом з жителями-яготинцями Балицьким, Антоненком, Киселем та іншими комуністами й безпартійними товаришами».

«0 г. 30 хв. Оточено «козаку» казарму, комендантську роту гітлерівців, будинки всіх комендатур, залізничну станцію. І. К. Сидоренко з підриwnиками замінує водонапірну башту, міст. Все поки що відбувається без жодного пострілу».

Комендантська рота розміщалась у казармі неподалік маслозаводу. Тут у темно-чорнильне небо злетіли три ракети, і вода річки Супій блиснула ядуcho-зеленим світлом. У відповідь на безладну стрілянину німецьких автоматів чіткими, впевненими чергами відгукнувся наш «максим».

Через півгодини мій «КП» переміщено на горище правого флігеля «козачої» казарми. Завдяки начштабу Кокунову, Павлові Євенку, Галині Бакуменко і, звичайно, Батракову я вперше за весь час існування загону маю телефонний зв'язок з усіма командирами підрозділів, що беруть участь в операції.

— Зв'яжіть мене із Сидоренком,— прошу Раїсу Шарову.

— «Ніжин», «Ніжин», я — «Гребінка», я — «Гребінка»...

До апарату підходить керівник диверсійної групи.

— «Ніжин» слухає.

— Доповідайте, як справи.

— Все йде нормально,— відповідає Сидоренко.— Збираюсь закопувати «поросят».

— «Родичі» не заважають?

— Навпаки, допомагають. Ми задоволені ними. Чекаємо ваших розпоряджень.

— Без моєї вказівки «поросят» не закопувати. Ясно? Повторіть.

— Без вашої вказівки «поросят» не закопувати,— повторює Сидоренко.

Викликаю на провід Батракова. Його група з тридцяти чоловік допомагає роті Андрія Микитовича Бойка атакувати комендантську роту.

— «Дніпро» слухає,— чую чіткий, але дуже схвильований голос.

— Доповідайте.

— Ворог чинить сильний опір. Нами перехоплено вершника, що намагався прорватися через кільце, щоб установити зв'язок із згурівським гарнізоном. Його знешкоджено.

— Пропонуйте комендатурі здатись.

— Двічі пропонували. Відмовляються.

— Дайте попереджувальний постріл з гармати у дах приміщення і запропонуйте ще раз. Стежте уважно, аби не випустити жодного фашиста. Ясно?

— Ясно. Буде виконано!

Бійці першої роти під командою Івана Олександровича Рибіна і політрука Григорія Дмитровича Захаренка оточили міську комендатуру та її різні допоміжні служби. Рибін доповідає, що там тихо, гітлерівці відчувають себе приреченими, мовчать, чогось очікують.

— А комендант? Не віриться мені, щоб він сидів, склавши руки і спокійно чекав, чим скінчиться бій. Може, в нього є радіозв'язок. Чи не зв'язався він з найближчим гітлерівським гарнізоном і тепер своєю пасивністю намагається виграти час?

— Комендант не мовчить, як і вся внутрішня охорона,— відповідає Рибін.

— Роззбройте охорону, а коменданта ізолюйте.

— Єсть роззброїти охорону, а коменданта ізолювати.

— Іване Олександровичу, а як поведуться «племінники»?

— Чудово! — чую веселу відповідь.— Один з них, правда, почав буянити, та його заспокоїли товариші. Вони пояснили мені, що то синок колишнього великого куркуля з Кубані... А взагалі все добре.

Група партизанів на чолі з Борисом Кокуновим захопила залізничну станцію. Там перебито всіх гітлерівців, які чинили опір.

— «Гребінка», «Гребінка»! А щоб тобі... сто червінців!— «Гребінка»!— пізнаю сердитий голос Павла.

— «Гребінка» слухає.

— «Гребінка», що ти робиш? Цілуєшся? Неподобство! В таку історичну хвилину...

Раїса Шарова, стиснувши губи, щоб не розсміятися, дивиться на мене.

— Ну, скажіть, що він за людина,— не то запитує, не то скаржиться дівчина.

— Найдивніша в світі,— відповідаю в тон і беру трубку.— Я слухаю, говори.

Маленька пауза. Євенко, очевидно, не розраховував, що я поряд і відразу візьму трубку.

— Що робити з вогниками — зеленим, червоним, жовтим? Через двадцять дві хвилини повинна підійти підвода з хунхузами й черепахами — пропустити?

— Пропустіть.

При складанні плану операції ми взяли до уваги й військовий ешелон, який, за розписом, мав пройти без зупинки на Гребінку. Затримувати його на захід від міста не було сенсу, оскільки наші підричники й мінери на чолі з Михайлом Андріяновим збиралися висадити в повітря залізничний міст на річці Супій, що на схід від Яготина.

Сімдесятишестиміліметрова гармата вдарила по будинку, в якому засіла комендантська рота. Пауза. І знову там спалахнув бій. Наш «максим» вирізнявся своїм «голоском».

Викликаю Батракова.

— Ну, що там? — питаю.

— Огризаються і досить запекло.

— З вашого боку є втрати?

— Двоє поранено ваших і одного вбито нашого.

«Дідить,— думаю,— на «ваших» і «наших».

— Товаришу старший лейтенанте, бийте з гармати. Фашистів не жаліти!

Відчуваю, що на Батракова справило сильне враження слово «товариш». В цьому слові для нього, очевидно, той рятівний круг, який кинуте людині, котра тонула й втратила всі надії на порятунок.

— Буде виконано, товаришу командире! — випалює старший лейтенант схвильовано.

— Товаришко Шарова, зв'яжіть мене з Іваном Климентійовичем.

— «Ніжин» слухає,— незабаром.

— Мене цікавить міст через річку і водонапірна башта.

— Чекаємо ваших вказівок,— відповідає готовий до дії Сидоренко.

— Починайте.

З вікна даху — мого КП — видно весь Яготин. Он ліворуч від мене спалахнув будинок, в якому обороняється комендантська рота. Батраков і Бойко розносять його снарядами з прямої наводки. А праворуч від залізничної станції злітає зелена ракета: Сидоренко дає сигнал підривному. Один за одним повітря стрясають два сильних вибухи. Земля здригається навіть тут, на «КП». Гарні були «поросята»!

Головної мети операції досягнуто! Залізничний міст і водонапірну башту знищено. Це і є сигналом до загального наступу на всі вогневі позиції ворога.

Галина Бакуменко, яка відповідала за охорону ненадійних «козаків», ізольованих у цьому ж будинку, де розмістився КП, піднялась на горище червона від гніву.

— В чому справа, Галино Григорівно? — дивуюсь я. Спокійна, витримана — і раптом у такому стані! — Підійдіть сюди, — запрошую її до вікна. — Погляньте на місто... Все йде за графіком, як говорять залізничники. Хвилин через п'ятнадцять увесь Яготин буде в наших руках. Жителі міста вже збираються коло цукрового заводу й на вокзалі на мітинги.

— А про тих, що під нами, забули? — запитує вона. — Вони прокинулись од стрілянини і здійняли лемент, що комбат зрадив їх. Кричать, горланять.

— Ну, то й що? Хай горланять. Зброї у них немає, замкнені й до того ж роздягнені. А вояці в одній білизні ще гірше, як без гвинтівки.

Галині Бакуменко не до жартів.

— Вони ж бунтують!

— Нічого, заспокоються. Передайте їм ультиматум: якщо зараз же не замовкнуть, підтягнемо сюди гармату...

Знову телефонні дзвінки. Короткі рапорти.

Батраков:

— Роту гітлерівців розгромлено!

Рибін:

— Комендатуру взято. Комендант наклав на себе руки.

Сидоренко:

— Міст висаджено. Від водогінної башти лишилась гора битої цегли.

Євенко:

— Підвода з хунхузами й черепахами пройшла; от почуєте ліричну мелодію.

Бодня:

— Захоплено дев'ять грузовиків. Вантажимо трофеї — кулемети, автомати, боеприпаси, обмундирування, ковдри.

Бакуменко знову прибігла:

— Козаки здаються. Що робити?

— Скажіть їм пару компліментів, Галино Григорівно, і не відмикайте; доки не покінчимо з важливішими справами.

Розвидняється. Коло цукрового заводу зібралися робітники, залізничники. Вітають партизанів з перемогою.

Мчу «опелем» до залізничної станції. Тут Полярин уже виступає на багатолюдному мітингу. В синьому небі яскравим полум'ям спалахнув червоний прапор. Яготинці підняли його над будинком райвиконкому.

— Дивіться, товариші, дивіться,— показую на нього збудженим і радісним людям.

Комісар надає мені слово. Говорю, що яготинська операція дорого обійшлась окупантам. Одну з головних артерій, що живить фронт, виведено з ладу на кілька днів, крім того, ворог втратив і батальйон охорони. Та червоний прапор, що майорить у ранковому небі, промовляє краще за всі слова.

До лісу повертаємось у доброму настрої, з піснями. З нами Батраков і його люди.

2

Велика земля визначила для нашого загону два тісно пов'язані між собою завдання. Перше — сковувати пересування противника на залізницях Київ—Москва (від Києва до Бобровиці) і Київ—Харків (від Києва до ст. Гребінки). Друге — створювати для окупантів у лісостепових районах поблизу столиці України нестерпні умови: не давати їм ні хвилини спокою.

До речі, у 1966 році військовий злочинець офіцер СС Адольф Берг видав у Мюнхені книгу під гучною назвою «Роки радості». Які ж спогади викликають радощі в автора-убивці? Виявляється — розбій, злочинства на Україні. Але цей недобиток-гітлерівець, згадуючи діяльність нашого загону, вимушено визнає:

«Весною 1942 року під Києвом з'явився механізований загін, який паралізував діяльність наших тилових служб... Ми відповіли контрзаходами. Війська СС прочесали навколишні ліси. Район піддавався мінометному й артилерійському обстрілу, села горіли, тварин реквізували, людей переселяли... Проте навіть такі рішучі дії не дали бажаних наслідків».

Велика земля не лише ставила перед нами завдання, а й допомагала. Материнське піклування партії про радянських людей, що боролися в тилу ворога, було настільки великим і всебічним, що нас сумління мучило: чи не залишимося ми в боргу? Автоматична зброя, боеприпаси, протитанкові рушниці, достатня кількість вибухівки, міни найрізноманітніших типів. Даси радіограму — не встигнеш оглянутись, як усі твої побажання вже задоволено: вночі приземляються літаки і вивантажують усе, що просив. А на Велику землю відправляємо поранених і хворих партизанів.

Доповівши Великій землі про результати Яготинської операції, ми в радіограмі додали: «Партизанський загін імені Щорса запевняє рідну партію і Радянський уряд в тому, що він надалі буде ще відважніше битися з ненависним ворогом». У відповідь одержали поздоровлення із значним успіхом і повідомлення: чекайте вночі два транспортних літаки.

— Два літаки! — повторюю кілька разів схвильовано.— Я, Даниле Трохимовичу, поїду з бійцями зустрічати їх.

Полярин, тонкий знавець людської душі, підтримує мене:

— Звичайно, звичайно. Може й сьогодні давній друг Овсянников прилетить.

Партизанський аеродром. Велика галявина в глибині лісу заросла самосієм-травою. Палають вогнища, розкладені в суворо визначеному порядку. Час, як ніколи, тягнеться довго, часто поглядаю на годинник. Багато пілотів, штурманів червонозоряних кораблів нам уже добре знайомі. Виглядаєш їх, ніби на польовому аеродромі чекаєш повернення з бойових операцій товаришів по ланці, ескадрильї. Приземлиться літак — побалакаєш з ними за цигаркою, наче і на Великій землі побуваєш.

Велика земля! Які глибокі почуття, яку ніжну теплоту вкладала в ці слова радянська людина на тимчасово

окупованій ворогом території! Ходиш, бувало, по місцях, де ходили твої прадіди, батьки, де бігав босоніж у дитинстві, відстоюєш ціною життя, борешся за визволення їх від ворожої навали і відчуваєш себе на острові, на який звідусіль і безугаву б'ють велетенські штормові хвилі...

Що ж воно таке — «Велика земля»? Що? Безмежні простори? Москва? Кремль? Красна площа? Жарти і сміх льотчиків перед вильотом на завдання? Колгоспні поля, які тепер обробляють старики, жінки й підлітки? «Тридцятьчотвірки», що проривають укріплення ворога? В небі червоні відблиски доменних і мартенівських печей? Творча праця вільної людини? І те, і друге, і третє... «Велика земля» — це твоя мати, твоя любов, твоє життя...

Чекаю трепетно найбажанішого моменту, коли потужні мотори розірвуть нічну тишу — над лісом з'являться й підуть на посадку зірчасті літаки. Може, сьогодні справді знову побачуся з Колею Овсянниковим і капітаном Салтиковим? Останнім часом вони не навідуються до нас, а, як пояснили їхні товариші, літають у дальші й триваліші рейси.

В голову настирливо лізуть гіркі спогади, сумні історії. Місяць тому ми з таким же хвилюванням ждали літаків, а вони не з'явилися. Вранці під час чергового радіоесеансу з Великою землею довідались, що наші машини збито ворожою зенітною артилерією.

А недавно трапився такий випадок. Виглядали ми в домовленому місці двомоторного літака. Зачули гул. У небо злетіли ракети-сигнали — дозвіл на посадку. Спихватились: мотори гудуть не так, як наші, та пізно! Гітлерівський стерв'ятник уже над верхівками дерев. Завили бомби, гримотнули оглушливі вибухи, застрекотіли кулеметні черги...

Крики, зойки... Особливо дісталось пораненим, котрих мали відправляти на Велику землю і серед яких було багато зовсім безпомічних. Перелякані коні, запряжені у вози, на яких лежали поранені, зривалися з прив'язі і мчали хтозна-куди. Темрява. Спробуй дати лад усьому. А фашист-розбійник на бриючому не перестає поливати майданчик свинцем. Тяжко далась нам та ніч.

...Командую:

— Дати ракети!

Небо просвердлюють три димові клубки, за мить вони розквітають трьома кольорами — зеленим, червоним і світло-оранжовим.

— Гудіння наших моторів, літаки наші,— шепчуть губи самі.

У темних шатах лісу гаснуть ракети. Літаки йдуть похило на нас і, досягши верхівок дерев, умикають потужні прожектори. Здається — на галявину сідає саме сонце!

— Яка краса! — радісно вигукує наш лікар Віра Петрівна Прохоренко.

— І справді,— згоджується Дора Єлисеївна Маковій, що стоїть біля поранених.

Відчуваю, як у мене від гордошів за крилатих братів дух перехоплює: хоч давно не літав, але я льотчик! Дай мені тільки сісти в кабінку — прокладу курс в будь-яку точку.

Машини з певними інтервалами йдуть на посадку. Міцні потиски рук, обійми...

— Капітан Салтиков! Скільки літ, скільки зим! — кидаюсь до давнього знайомого.

— Привіт, старина! — ляскає мене по плечу Салтиков.— А я думав,— жартує він,— що ти зі своїми хлопцями бушуєш уже десь за Ельбою.

— Довелося трохи затриматись, дещо не доробили,— відповідаю так само жартома.

Велика земля і цього разу повністю задовольнила нашу заявку. Тол, медикаменти, коробки патронів, протитанкові рушниці, міни, газети, книги.

— Скільки ПТР привезли? — питаю Салтикова.

— П'ятнадцять.

— Тепер створимо взвод бронебійників,— радію.

— А командир для них у вас є? — цікавиться капітан.

— У нас є різні спеціалісти. Привезіть до нас лінкор — і знайдеться людина, що зуміє ним керувати.

— Випиши, привеземо. Попереджую — тільки в розібраному вигляді.

Жартуємо, сміємося... Салтиков чимось занепокоєний, довго і вперто уникає зустрічі поглядів віч-на-віч. Мене раптом охоплює тривога.

— Капітане, чому не прилетів Овсянников? — бен-тежно запитую.— Він же у вашій ланці...

Льотчик потуплює очі.

— Микола Овсянников загинув місяць тому. Два гітлерівські винищувачі-перехоплювачі збили його машину, коли він пересікав лінію фронту.

— Та-ак,— тільки й зміг я вимовити.

Інших слів, щоб висловити почуття гіркоти, немає. Війна. Скільки на твоїх очах загинуло близьких, рідних, товаришів, а ти тільки й міг щоразу сказати: «Та-ак»... Може, це тому, що й сам раз у раз дивишся смерті в очі?

Капітан Салтиков розповідає, як зустріли звістку про загибель Овсянникова два його молодші брати і сестра. Вони написали на ім'я командира полку листа з проханням зачислити їх на місце загиблого штурмана. Коли ж полковник порадив їм продовжувати навчання в школі, звернулись до Верховного Головнокомандуючого.

Мимоволі згадалась розповідь Миколи Олексійовича Печонкіна. Бібрах попросив його допомогти розібратися в складному й незрозумілому для нього характері радянської людини.

— Німці,— сказав комендант,— відомо, дисципліновані солдати й не боягузи. Але варто якийсь нашої родині одержати похоронну, як усі її члени, всі без винятку, старатимуться всякими правдами й неправдами уникнути фронту. А в росіян є в крові якась жорстока, дика, ніби у корсіканців, вендета, помста за вбитого родича. Убили, скажімо, на фронті старшого брата — в ту ж частину негайно просяться його молодші брати, батько, сестри, вся родина!

Печонкін, звісно, не міг відповісти своєму шефові прямо, що радянській людині не властиве почуття родової помсти. Йй притаманний високосвідомий патріотизм, невичерпна любов до Батьківщини. Ось чому змикається наш бойовий стрій у тих місцях, де падають загиблі, ось чому брат, сестра, батько, мати вважають своїм найсвятішим обов'язком зайняти місце члена родини, що поліг у бою.

— Товаришу капітане, доки триватиме розвантаження й навантаження, я напишу кілька слів братам і сестрі Овсянникова. Листа, повернувшись на Велику землю, відішлете за адресою, приписавши від себе, хто його автор, де і за яких умов його написано.

— З охотою,— згоджується Салтиков.

У нашому розпорядженні тепер було досить засобів, щоб частіше влаштовувати диверсії на залізниці. Мали вдосталь вибухівки, мін, зброї, боеприпасів, щоб забезпечити безперебійну роботу підричників і мінерів. Досить було засобів, але не досить можливостей. Гітлерівське командування, крім посилення охорони комунікацій, застосовувало щоразу нові методи боротьби з партизанами.

Знаючи, що народні месники будь-що прагнуть врятувати мирне населення від страждань і жертв, нацистські бандити за наказом своїх генералів садовили обабіч залізниці заложниками мирних жителів з навколишніх сіл. Жінки з дітьми, бабусі й діди сиділи тут день і ніч під спрямованими на них стволами автоматів та кулеметів.

Довідавшись про цю нову звірячу витівку окупантів, ми, звичайно, стривожились. Перед нами постала дилема: або продовжувати диверсії, незважаючи на загибель сотень мирних жителів, або відмовитись від усіх операцій і дати змогу гітлерівцям безборонно підвозити до фронту резерви, техніку, зброю, а до Німеччини відправляти ешелони, вщент навантажені хлібом, м'ясом, цукром, іншими плодами праці радянських людей, а також силоміць вивозити їх самих на каторжні роботи.

Навряд чи знайшли б ми вихід з цього скрутного становища, аби самі заложники не прийшли нам на допомогу.

Заложники із села Сулимівки, що знаходиться поблизу перегону Бориспіль — Баришівка, надіслали до нас дванадцятирічного спритного і кмітливого хлопчика.

— Ви,— сказав він,— не бійтеся за нас. Ви як ударите — фріци розбіжаться, а ми з вами залишимося.

— А ти як звідти втік? — поцікавився Полярин.

— Дуже просто. Попросився в кущі, а потім — ходу!

— Це ти сам прибіг до нас? — поцікавився я.— Чи тебе хтось послав?

— Сам? Ні-і! Дід Пилип послав від усіх. Иди, каже, і скажи партизанам, щоб за нас не боялися. Ми, каже, допоможемо, коли треба буде.

Розпитуємо малого, чи знають німці, скільки і яких людей сидить під насипом? Хлопчину дивує наше запи-

танья: звідки їм знати? Людей зганяли нетутешні поліцаї. Були раніше й свої, та партизани їх порозганяли.

— Виходить, ніякого ризику немає?

— Авжеж ні!

— Багато людей утікає?

— Мало. Боятся. Але вночі, коли дуже темно, можна втекти. Тільки рано їх знову зганяють до залізниці.

У нас з'явилася ідея: до заложників із Сулимівки заслати партизанів, оскільки саме тут було найзручніше висадити в повітря військовий ешелон.

Вирішили й відправили. Ніч партизани провели в селі Сезенків, а рано-вранці гітлерівці погнали їх разом з місцевими до залізниці. Тут їм довелося просидіти весь день і ніч без діла.

Безперечно, цей «експеримент» був досить небезпечним. Хоч поліцаї з райцентру й не знали особисто жителів села, але серед людей міг бути донощик.

Месники з'явилися сюди озброєні пістолетами, гранатами. Група складалася тільки з молодих партизанів з міцними нервами. До неї, зокрема, входили Василь Галика, Паша Сидоренко, Григорій Єреп, Дмитро Рєвицький, Катя Купка, Іван Третьак.

В разі небезпеки наші «заложники» могли, подавши сигнал, розраховувати на допомогу: метрів за триста від залізниці в соняшниках залягли невеликі групи партизанів.

— Невже староста не звернув уваги, що ви залітні птахи? — спитав я пізніше у Паші Сидоренко.

— Як же не звернув, — засміялась дівчина. — Він навіть пожалів мене. «З такою симпатичною мордочкою я не ризикував би», — сказав.

— Що ж ти відповіла, Пашо?

— Підморгнула й розсміялася. На тому наше освідчення скінчилось.

Знали, звичайно, й місцеві жителі, що серед них є партизани. Але всі трималися так, ніби ніяких змін не сталося. А коли смерклось і можна було втекти додому, як дехто робив майже щовечора, всі вирішили залишитися з месниками.

Десь близько десятої вечора став накрапати дощ. Саме на насипі змінялися вартові й кулеметники, що охороняли заложників. За розводящим тягся досить довгий стрій солдатів.

— Залишає по три разом,— зауважує Дмитро Ревецький.— На ніч посилюють охорону.

— Посилюють,— згоджується Паша Сидоренко.— Вдень стояв один...

— Такий у них закон,— прошепотів дід Пилип, що сидів поряд з партизанами.— Вночі тільки по три ходять і з іншими сичами перегукуються. Сатана й сама себе боїться.

Три автоматники охороняють таку невелику дільницю! Он та трійка, що за поворотом, зупиняється й покрикує на заложників. Їх приклад наслідують гітлерівці, що охороняють ту дільницю колії, де месники мають здійснити диверсію.

— Якщо вони почнуть розбігатися,— стріляй, не шкодуй свинцю,— звертається один вартовий до іншого, котрий лежить за кулеметом.

Подув теплий вітер. Дощ на кілька хвилин припинився, а потім ударив ніби з потужного брандспойта. Кулеметник закутався в плащ-палатку. Те ж саме зробили й патрулі. Підтримуючи над головами капюшони, вони підійшли до того місця, де серед заложників лежали Дмитро Ревецький і Паша Сидоренко. Один з них, присвітивши кишеньковим ліхтариком, грізно вигукнув:

— Нікс нах хаузен! Капут, ферштейн? Нікс нах хаузен!*

Потім патрулі зупинились на протилежному боці насипу, де сиділи Василь Галика і Григорій Єреп. І знову той самий гаркавий голос загрозливо попередив заложників, щоб не рухалися з місця, бо стрілятимуть.

Шестеро партизанів, що сиділи майже напроти з обох боків насипу, ніякого контакту між собою, тим більше ніякого зв'язку з підриwnиками й мінерами, котрі залягли в соняшниках, цілу добу не мали.

Пальнути по кулеметникові й вартових, що походжають колією,— нехитра справа. Стрільянина обов'язково привернула б увагу сусідніх патрульних, а це означало свідомо зірвати виконання операції. Лишався один вихід: прибрати німців без шуму. Як? Двоє проти чотирьох? Не гукнеш «Васю, Грицю, починаємо!»

А що коли звернутись за допомогою до заложників? Та чи зможуть підлітки й древні старики діяти дружно

* Не можна додому. Смерть, розумієш. Не можна додому. (Нім.).

і тихо? Чи вистачить сил і витримки у тих, кому доведеться однією рукою душити фашиста за горлянку, а другою затискати йому рота?

Дід Пилип, що лежав між Ревиським і Сидоренко, відкашлявся.

— Вам що, діду, холодно?— спитав Дмитро.— Глядіть, застудитесь.

— За мене, синку, хай твоя голова не болить,— сухо буркнув дід.— Ти за всіх потурбуйся... Поглянь, скільки людей мокнути лишилось заради тебе...

— Ви про що, діду?

— Поїзд скоро пройде, а ти все мудруеш. Дай команду — допоможемо. Чи, може, не ти начальник, а ця дівчина? — штовхнув він Пашу ліктем під бік.— Думка моя така військова: стріляти в них не треба і каменем убивати також нерозумно — верещатимуть, як недорізані кнури. Тихенько треба, щоб на станції не почули. А вийдуть звідти — сичами перегукуватись, так це і ми зуміємо...

— Спасибі, діду,— сказала Паша Сидоренко.— Самим нам, звісно, не впоратись, боюсь тільки, що без шуму не обійдеться — сил у нас малувато.

— А ти командуй,— сказав дід і, піднявши голову, простежив за патрулем, що віддалявся.— По-моєму, зараз треба кулеметника кокнути.

Дід Пилип висловив думку Паші Сидоренко: прибравши кулеметника, можна буде встановити контакт з Василем Галикою і Григорієм Єрепом. А чотири партизани справляться з трьома гітлерівцями і без допомоги заложників.

— Діду Пилипе,— звернулась вона до старого,— ви відповідаєте за тишу.

— Я за мовчання відповідальний? — перепитав дід.— Що ж, буде зроблено, дівчино. А ще який наказ?

— Поки що від вас нічого не треба.

Менше трьох хвилин у розпорядженні Паші й Дмитра. За цей короткий час, поки патрульні повернуться назад, треба непомітно підкрастися до кулеметника, покінчити з ним, зв'язатися з Галикою та Єрепом і послати зв'язкового за підривниками.

Знайомий легенький поштовх ліктем під бік — усталений серед партизанів сигнал: «Почали!». Паша і Дмитро роблять блискавичний стрибок на кулеметника. Той навіть ойкнути не встигає...

— Васю, Грицю,— пошепки кличе Паша товаришів.— Васю, швидше клич наших.

Дощ шумить, не вшухає. Небесний брандспойт перекачує сюди океан.

Вартові повертаються назад, як і раніше, притиснувшись один до одного, тримаючи над головами плащ-палатку. На них чатують Галика і Єреп. Біля станкача лежить тепер Паша, теж прикрита плащ-палаткою. Кулемет спрямовано на гітлерівців, що наближаються.

«Десять кроків, вісім, сім, шість...» — як хронометр, відлічує дівчина наближення патрульних до партизанів. Коли гітлерівці будуть поряд, вона залишить кулемет.

Плащ-палатка, ніби дах зірваний бурею з хати, летить з насипу вниз. Шість темних людських постатей, сплівшись у великий клубок, качаються по розмоклій землі уздовж полотна.

— Об рейку його, об рейку! — чує Паша чийсь стриманий шепіт. Чи не дід Пилип?

«Діду, чому ж ви стоїте? Допоможіть!» — хочеться вигукнути дівчині, але її горло стискають міцні, мов лещата, пальці. В голові болісний шум, ось-ось згасне свідомість... Фашист сильніший, значно сильніший... Він усіма силами намагається вивільнити свого рота, щоб гукнути на допомогу своїх. Він сильніший від тебе, Пашо, не тим, що мужчина, а тим, що має змогу душити двома руками, а ти його — однією, бо другою мусиш затискати рота.

— Об рейку його, об рейку!

Дівчина відчуває, що якась стороння сила тягне патрульного разом з нею по грязюці... В її пальці вгризаються зуби. Жахливий біль!

Голова фашиста колихнулась угору і вниз — раз і вдруге. Пальці, що стискали горло дівчини, ослабли.

— Давно б так! — чує Паша знайомий голос.— А то ще й хизується: «Більше від вас нічого не вимагається!»

— Спасибі, діду,— захекано промовляє Паша.

— Нема за що,— відгукнується старий.— Ми в громадянську, дівчино, Радянську владу теж боронили...

За час цього діалогу мінери прилаштували під рейки міни.

Військовий ешелон злетів у повітря. Не допомогла фашистам і варварська вигадка із заложниками.

Незабаром до наших рук потрапила копія документа, з якого стало відомо, що вище німецько-фашистське начальство скасувало виданий раніше наказ про використання для охорони залізниці місцевих заложників, «оскільки вони, як правило, розбігаються або йдуть до партизанів».

Тієї ночі з нашими підриивниками прийшло до загону багато людей з села Сулимівки, Сезенків та інших навколишніх сіл. Серед них був і дід Пилип.

4

Кожен новий успіх Червоної Армії витверезливо впливає на поведінку тих людей, які в тій чи іншій мірі працювали на окупантів. Багато з них кидалося до партизанів, просилось у загін, щоб у лавах народних месників боротися проти фашистів — спокутувати свою провину перед Батьківщиною. Та були й запеклі вороги Радянської влади. Вони тепер ще дужче лютували.

— Товариші, допоможіть, несила більше терпіти, — приходили до нас люди із скаргами на поліцаїв.

Під час нового «добровільного» набору дівчат для відправки до Німеччини поліцаї застрелили комсомолку, що хотіла сховатись у лісі.

— А решту відправили? — спитали ми нашого зв'язкового.

— Ще ні. Їх зігнали в одну хату й приставили охорону.

Наш загін розрісся, воювати було кому, та операції настигали одна за одною. Зайнятися «неплановою» Лук'янівкою поки що не мали змоги. Тоді згадали пропозицію партизанки Анастасії Філон, з приводу якої в загоні спочатку кепкували (особливо, звичайно, хлопці). Настя запропонувала провести самостійну «жіночу операцію».

Зайшла вона якось до штабу й запитує:

— Є в нас жінки, що воюють не гірше від чоловіків?

— Є, — відповідаємо.

— Стріляти, кидати гранати, ставити міни уповільненої дії вони вміють?

— Безперечно.

— І розвідниці, здається, є непогані?

— Чудові!

Називаємо імена: її — Анастасії Тихонівни, Галини Гримайлівської, Євдокії Погрібної, Мотрі Сомко, сестер Сидоренко, Марії Євенко, Галини Бакуменко, Катерини Купки, Інни Наталушко, Галини Погрібної...

— Досить,— піднімає партизанка руку.— Ось вам, товариші командири, список жінок, що хочуть взяти участь у «жіночій операції». Дайте нам будь-яке складне завдання і, запевняю вас, ми з ним упораємось. Таке втнемо, що в лисих кучері дибки стануть!

Сміємося.

— Чого це ви раптом вирішили відокремитись?— цікавлюсь.— Хочете довести, що вмієте воювати не гірше від чоловіків?

— Так,— відповідає Анастасія Тихонівна.— А що ж!

— І тільки?

— І тільки,— гордовито скидує підборіддя догори партизанка.

Ідея мені не подобається. Я вважаю її надуманою. І кажу про це одверто:

— Навіщо доводити давно доведене? Поділяти загін на чоловічу і жіночу гімназії не будемо.

Філон образилась і пішла.

Тепер же, згадавши її пропозицію, я звернувся до Полярина:

— А що коли справді добрати групу з жінок-партизанок і вирушити з ними на Лук'янівку?

— З умовою, що підкинемо їм кілька представників «сильної статі»,— відповідає він, посміхаючись.— Кокунова призначимо командиром групи.

Так здійснилась мрія Анастасії Тихонівни Філон. Партизанська група, якій наказали звільнити дівчат з-під варти і розгромити лук'янівський поліцейний стан, складалася головним чином із жінок.

...Одного суботнього надвечір'я невелика колона автомашин виїжджає на операцію. Попереду «опель». В ньому «офіцери-есесівці», партизан-розвідник Михайло Булінін, водій Петро Рябуха. За легковою машиною йдуть два криті грузовики. В них Настя Філон, Інна Наталушко, Дуся Погрібна, Наталя Сидоренко, Марта Барабаш. В кабіні поряд з шофером — Борис Кокунов. На другій машині — Галина Бакуменко, Оля

Яценко, Паша Сидоренко, Галя Гримайлівська, Галя Погрібна, Наталія Яценко. Всього їх — тридцять дві.

Колона йде путівцями. Не доїжджаючи Лук'янівки, зупиняється в балці. Грузовики з партизанками залишаються тут чекати умовного сигналу з села — двох зелених ракет. «Опель», здіймаючи хмари куряви, мчить до хатин, що біліють удалині.

— Натискуй, Петре, — прошу шофера.

Дерева, хати, кутаючись у сіру пелену пилюки, біжать назад. Наближаємося до церковних бань. Бовкає повільно дзвін.

Кличуть до вечерні. Стежками попід тинами йдуть згорблені бабусі. Нашу машину вони супроводжують презирливими поглядами.

«Опель» гальмує. Михайло Булинін німецькою мовою починає розпитувати перехожих, де розташована поліція. Петро Рябуха «перекладає». Машина йде повільно.

Лук'янівський поліцейний стан містився в двох будинках — в школі і колишньому клубі, що стояли поряд.

Начальник поліції, побачивши машину з нацистським прапорцем на радіаторі, поспішає назустріч, застібаючи на ходу комір гімнастерки. Петро Рябуха не встигає загальмувати, як він уже доповідає. Свій рапорт отаман лук'янівських бандитів закінчує вигуком «хайль Гітлер!».

Виходимо з машини і рекомендуємось — ми прибули «з центру». Заглядаю до блокнота і, немилосердно перекручуючи українські слова, питаю:

— У вас іст п'ятесят шотири полісай?

— Так точно, пане майоре! — рявкає начальник.

— Ваш фатер біл болшой помещик?

У відповідь догідлива посмішка:

— Не те щоб поміщик, просто заможний... Господарство величеньке було, пане майоре... Десять корів, півдесятка коней, землиці досить... Більшовики з ним жорстоко розправились.

— Німецьке командування все є відомо. Фаш фатер імель групу куркуль і постреляль більшовицький порадок, — кажу, згадавши подумки приказку: «Син росте, дивлячись на батька».

— Так точно, пане майоре! Він зі зброєю в руках боровся проти Радянської влади, — хизується начальник поліції, самовдоволено блискаючи банькатими очима.

— Постороїть алес поліцай, шнелґ! — несподівано ошелешую негідника.— Шнеллер!

В шерензі близько тридцяти смертельно наляканих поліцаїв. Де ж решта? Нашим дівчатам, думаю, доведеться виловлювати їх, напевне, чинитимуть збройний опір.

— Чому так мальо, пане нашальник?

Він мнеться, обливається потом, витріщує баньки.

— Сьогодні, осмілюсь доповісти, пане майоре, субота. Відпочивають.

— Міт унс приїхаль генерал фон Гінденбург,— називаю прізвище, яке першим спало на думку.— Ві знает, хто іст генераль фон Гінденбург?

— Так точно, пане майоре!— начальник поліції оглядається на всі боки, шукає вигаданого мною генерала.

Генераль фон Гінденбург, пояснюю, особисто прибув до Лук'янівки, щоб перевірити, як працює поліційний стан, але екселенц з'явиться тут лише тоді, коли переконається, що його життю не загрожує ніяка небезпека. Згідно з агентурними відомостями, до лук'янівської поліції пролізли бандити з лісу.

— Осмілюсь доповісти, пане майоре, що таких у нас уже немає,— запевняє начальник.— Був один баламут, так ми його...

— Карашо! Зараз тут буде сам генераль Гінденбург.

Михайло Булінін двічі натискує на спусковий гачок ракетниці. Дві зелені ракети злітають у небо. Начальник і поліцаї, завмерши, чекають появи генерала. Для них, та й для мене також, хвилини чекання здаються неймовірно довгими. Нарешті на подвір'я в'їжджають грузовики з партизанами. Обличчя зрадників бліднуть— догадалися, нарешті, з ким мають справу. На них уже спрямовано автомати і ручні кулемети.

Кокунов посилає частину людей звільняти дівчат, захоплених німцями, з-під варті, другій групі наказую розшукати решту поліцаїв і старосту, третій — зайняти кругову оборону. Михайло Булінін, Петро Рябуха і Галина Бакуменко виносять з будинку поліції і вантажать на машини карабіни, ящики з патронами.

А я, ніби нічого не сталося, стою проти начальника поліції, дивлюся в його вирячені очі на посинілій, як у мерця, піці.

— Простіть,— виривається, нарешті, у нього з грудей.— Німці змусили... Помилуйте, ми ж з вами одної крові...

— Зараз це вирішить народ,— відповідаю.— Зберемо людей, порадимось, що з вами робити.

Від слова «народ» начальник поліції і двоє його заступників, що стояли поряд, чкурнули тікати. Та дві автоматні черги не дали їм далеко забігти.

Тим часом у селі подекуди виникла перестрілка. Заговорив і наш «максим»: я зразу впізнав «почерк» відважної кулеметниці Євдокії Погрібної. Знаю, вона веде тільки прицільний вогонь.

Валування собак і татакання кулемета. Вигуки й автоматні черги. Потім радісне дівоче «Ура-а!» — ув'язнених визволено!

До одинадцятої вечора в Лук'янівці стало тихо. На подвір'ї колишнього поліцейського стану почали збиратися партизани. Анастасія Філон, Марта Барабаш, Паша Сидоренко привели дванадцять полонених поліцаїв. З'явилися визволені полонянки: раді-радісінькі, що ніхто вже не гнатиме їх до Німеччини.

Паша Сидоренко підходить до поліцаїв і, похитавши докірливо головою, виголошує коротеньку промову:

— Гади! Такі молоді, здорові бовдури служите в поліції — сором! Покидьки гидкі! Ви ж ганьбите нашу землю, нашу радянську молодь!— Притиснувши до грудей автомат, вона люто вигукує:— Ух, аби моя воля, вистріляла б усіх, як скажених собак!

Лук'янівці, поміркувавши, вирішили: особливо лютих лакиз — розстріляти, решті — дати змогу спокутати свою вину.

Розгромлений нашими славними дівчатами поліцейський стан припинив своє існування назавжди.

5

Наступ німецько-фашистських військ на Орловсько-Курському і Белгородському напрямках захлинувся. Через тиждень наша Армія перейшла в контрнаступ на півночі й сході від Орла. Гестапівці й інші каральні сили Гімmlера відповіли на цю поразку жорстокими репресіями проти мирного населення окупованих територій і, звичайно, посиленням боротьби з партизанами.

Тими днями до київського вокзалу підійшов поїзд з кількома міжнародними вагонами. Платформу запрудили офіцери: гітлерівське верховне командування в зв'язку з ускладненням справ на східному фронті відкликала їх з відпусток.

З одного вагону майже останніми сходили двоє веселих, усміхнених пасажирів: літній полковник і юнак у цивільному одязі з двома чемоданами.

— Хайль Гітлер!— підійшов до них капітан у гестапівській формі.

— Хайль Гітлер!— відповів полковник, викинувши вперед праву руку.

Юнак поставив чемодани, щоб відповісти тим же привітанням, та гестапівець не дав йому піднести руку.

— Ремоф, ви арештовані,— сказав капітан.

Полковник Бібрах не встиг рота роззявити, як руки його старшого перекладача опинилися в наручниках. Тут же, ніби з-під землі, виростили два суб'єкти в цивільному і взяли чемодани.

— Капітане, що це означає?— почервонів Бібрах.— З якої статі? Я вимагаю пояснень!

Гестапівець ледь посміхнувся:

— Пане полковнику, мушу вас засмутити: ваш перекладач — агент радянської розвідки,— кивнув капітан на Печонкіна, якого вже повели два автоматники.— Що ж до чемоданів, то вони будуть негайно повернуті власникові після перевірки.

— Капітане, ви забуваєтесь!— запротестував Бібрах.— Я полковник вермахту! Я подам на вас рапорт!

Гестапівець тільки подивився зверхньо на розгніваного полковника й після тривалої паузи сказав:

— Пане полковнику, я виконую наказ свого начальства. Навряд чи направило б воно мене сюди з Чернігова, аби в цьому не було нагальної потреби. Хайль Гітлер!

На цьому й обірвалась коротка суперечка між капітаном і полковником. Бібрах поїхав у Бобровицю, Печонкіна повезли до Чернігівської тюрми.

Того ж дня Миколу Олексійовича викликали з камери й повели на допит. Кілька гестапівських офіцерів доклали сил і вміння в складній справі. Почали з того, що наказали заарештованому розповісти про себе все від народження до моменту затримання на київському вокзалі. Потім поцікавились, як він провадив час у Гам-

бурзі, чи гуляв містом один, без свого шефа і членів сім'ї пана Бібраха, якщо так, то які саме місця відвідав.

Печонкін тримався спокійно, на всі запитання давав стислі й точні відповіді. Спокоєм намагався довести гітлерівським слідчим, що свій арешт вважає прикрим непорозумінням. Микола Олексійович відчував, що чотири пари очей уважно стежать за ним, хоч бачив очі тільки того, хто звертався до нього із запитанням. Повідомляючи, де в Гамбургу бував, Печонкін навмисне називав місця, до яких гестапівці виявляли найбільший інтерес.

— В одному чемодані ми знайшли альбом з видами Гамбурга. Вам його подарувала дочка полковника Бібраха?— спитав капітан, котрий заарештовував Печонкіна.

— Так, на ньому є дарчий напис.

— Для чого вам, росіянину, такий альбом?

Микола Олексійович відповів:

— Є таке російське прислів'я: «Дарованому коню в зуби не дивляться». І додав: «Правда, я пробував чемно відмовитись од подарунка...

— Від дарованого коня?!

— Справа в тому, що саме такого Гамбурга, як на цих видах, більше не існує — його розбомбили. Мені не хотілося, щоб фройляйн Бібрах лишилася навіть без малюнків улюбленого міста. Але вона так наполягала...

— Ремов, вам знайома ця людина?— і Миколі Олексійовичу раптом показали фотографію.

Печонкін узяв фото і відразу повернув.

— Не тільки знайома — ми з цією людиною дружили, разом працювали в бобровицькій комендатурі. Це — Петер Сосенко.

— А де він тепер?

— Помер. Вірніше, покінчив самогубством, та я в це не дуже вірю...

— В що саме?

— Що Сосенко сам наклав на себе руки.

— Чому?

— Тому що він був занадто великий боягуз, аби зважитись на такий вчинок. Я зразу висунув версію, що його вбили місцеві підпільники або партизани.

— І про свої підозріння ви доповіли полковникові Бібраху?

— Звичайно,

— А що він?

— Згодився з моїм припущенням.

— А далі?

— Ми довго шукали вбивців, але марно...

— А ви не догадуєтесь, чому досі не виявлено вбивцю?— звернувся до Печонкіна літній майор, що сидів біля вікна. Не дочекавшись відповіді, він підхопився, підійшов до Миколи Олексійовича і кинув йому в лице:— Тому, що вбивця — ти, Ремов!

— Не ображайте, пане майоре, я цього не заслужив,— відповів Печонкін тихо.

— Очі, очі!— горланив майор, пронизуючи Печонкіна вбивчим поглядом.

Микола Олексійович спокійно дивився в баньки гестапівця. В його погляді не було ні страху, ні збентеження, одна лише гіркота незаслуженої образи.

— Ремов, а чим пояснити, що льотчик завчасно довідувався про всі каральні експедиції й облави? — спитав полковник, що стояв коло дверей, склавши руки на животі.

— Пане полковнику, важко мені відповісти на ваше запитання. Якщо ви підозрюєте мене в зв'язках з партизанами, то дозвольте в порядку самозахисту нагадати вам, що каральні експедиції не входять до компетенції комендатури.

— Слушно,— згодився полковник.— Тоді... побіжне запитання. Чому під час вашого перебування в Німеччині всі без винятку каральні експедиції, проведені проти партизанів, пройшли вдало?

Печонкін подумав про себе: «Ну й зморозив! Для чого ж вам, сволоцюги, потрібно було стільки експедицій, якщо вони всі без винятку пройшли вдало?».

— Пане полковнику, ви самі добре розумієте, що відповідь на таке запитання я дати неспроможний.

— Чому, Ремов?

— Не знаю, як вам сказати. Коли ви певні, що я був зв'язаний з партизанами, то робіть зі мною, що хочете, але ще раз запевняю: я служив чесно.

— Набридло,— буркнув з презирством полковник і вийшов.

Хвилину панувала тиша. Гестапівці, що підхопилися при виході полковника, стояли мовчки, намагаючись, видно, збагнути зміст кинутого слова. Мовчанку пору-

шив майор. Він підійшов до Печонкіна, поклав на плече руку:

— Послухай, що я тобі скажу: Ти — розвідник, і розмова з тобою буде, як з розвідником. Або ти викладеш усю правду по-доброму, або ми вирвемо її з тебе силою. Ти влаштувався в комендатуру за завданням льотчика — раз, — загнув він палець. — Ти вбив Петера Сосенка — два, — загнув другий палець. — Ти обдурив старого осла Бібраха і, маючи доступ до секретних документів, через зв'язкових передав усі відомості партизанам... Льотчик за твоєю допомогою завжди знав, коли, якою залізницею піде військовий ешелон. Три! Вся агента, заслана в партизанський загін німецьким командуванням, була зразу знешкоджена теж завдяки тобі. Чотири! П'яте — поясни, чому Бібрах останнім часом закриті очі на всі твої витівки? Повторюю: скажеш правду — вийдеш звідси цілим, крутитимеш хвостом — будемо бити безперестанку. Все! Тепер кажи.

Печонкін мовчав. Йому тепер ясно було, що всі звинувачення, висунуті проти нього, побудовані виключно на логічних умовиводах, а конкретних доказів про його зв'язки з партизанами в гестапівців немає. Та це, звичайно, не означає, що вони не здійснять своїх погроз. Прощай життя!

— Ремов, ми чекаємо, — нагадав майор.

Печонкін тяжко зітхнув.

— Пане майоре, всі перечислені вами звинувачення я відкидаю як необґрунтовані й несправедливі. Що ж, — розвів руками, — бийте...

Його били. Не годину, не день, а майже місяць, але він тримався стійко. Часом на допитах були присутні високопоставлені начальники абверу і СД. Відповідь його була коротка: «Я служив чесно».

...5-го серпня Москва вперше салютувала на честь наших доблесних перемог: було визволено від фашистських загарбників міста Орел і Белгород. І, як не дивно, саме того дня відчинилися важкі залізні двері камери, де сидів Печонкін.

— Переодягніться й виходьте, ви вільні, — кинули йому на ліжко старенький, але чистий і навіть випрасуваний костюм.

Внизу коло під'їзду його чекала знайома легкова машина, за кермом сидів полковник Бібрах.

Микола Олексійович ішов повагом, не поспішаючи. Він розумів, що від цього залежить його доля. Він не тільки помітив, з яким награним співчуттям дивиться на нього шеф, а й знав, що з вікон у його спину націлені погляди гестапівців.

— Хайль Гітлер!— привітав він Бібраха.

— Хайль!— відповів з лицемірним співчуттям у голосі Бібрах.— Сідай, Миколай.

Печонкін потяг на себе дверцята заднього сидіння.

— Ні, сідай поряд зі мною,— сказав полковник, а коли машина рушила з місця, додав з тріумфуючою посмішкою:— Я, Ремоф, узяв Сталінград: одержав велику перемогу над гестапо. Звичайно, вони двічі вимагали від мене письмової поруки.

Печонкін повернувся до нього лицем. Гітлерівець пояснив:

— Поруки за твою бездоганну службу і що в майбутньому стежитиму за тобою, не спускаючи з ока.

«Ти себе рятував»,— подумав Печонкін і, кинувши на знак подяки головою, сказав:

— Спасибі, пане полковнику.

Розігнавши машину на повну швидкість, Бібрах знову пожвавішав:

— Тобі, Миколай, здорово льотчик допоміг,— засміявся він. Знаючи, що запитання Миколи Олексійовича не буде, пояснив:— За час слідства есесівці двічі атакували ліс— і даремно: невловимого льотчика на місці не виявилось.

Під'їжджаючи до Бобровиці, полковник зменшив швидкість.

— Ремоф, від сьогодні ви будете виконувати обов'язки перекладача у мого заступника.

Печонкін, витримавши довгий допитливий погляд коменданта, відповів:

— Я дуже шкодую, що не з вами працюватиму, але... служба є служба. Коли треба, то треба.

— Саме так, треба,— підхопив Бібрах.— Трохи попрацюєш з ним, а потім уже тікай собі, куди хочеш.

Микола Олексійович роблено здивувався:

— Тікати? Пане полковнику...

— Ремоф, не треба,— посміхнувся німець, поглядаючи на дорогу.— Ти це вирішив, як тільки торкнувся дверцят мого автомобіля. Ти не дурний, Миколай, і ро-

зумієш: гестапо тепер не дасть тобі спокою, та і я довго тут не затримаюсь — приберуть. Хоч би навіть за те, що ніде так не забезпечують партизанів усім необхідним, як у моїй окрузі.

— Пане полковнику, невже й ви підозрюєте мене в зв'язках з лісом?

Об'їхавши колону грузовиків, Бібрах відповів:

— Тепер це не має значення. У всякому випадку, я завжди був спокійний: поки Ремоф мій перекладач, партизани залишать мою голову на плечах...

6

Початок липня. Жнива в розпалі. Загарбникам потрібен хліб для фронту, для госпіталів, для Німеччини, що гадюкою звивається під тягарем війни. Ми, не забуваючи про головне завдання загону — завдати нищівних ударів по ворожих комунікаціях, не давали змоги окупантам вивозити український хліб.

Партизанський загін імені Щорса став частіше практикувати операції під назвою «В одну ніч». В одну ніч поблизу станції Заворичі злетіли в повітря військові ешелони, що йшли у московському напрямку, і коло станції Березань — на харківському. Тієї ж ночі нашими силами були розгромлені ворожі застави і стани в Лукашах, Селищі, Недрах, Пилипчі, Гостролуччі, Рогозові, Новій Басані, Ярославці, Марківцях.

Тієї ж ночі ми на полях Бобровицького, Новобасанського, Яготинського, Баришівського, Березанського, Вориспільського й інших районів знищили, спалили молотарки, двигуни, транспортні засоби й реманент, завезений гітлерівцями для швидкого обмолоту й вивезення хліба нового врожаю. Вся округа в радіусі п'ятдесяти кілометрів палала вогнем.

А вдосвіта машинами, мотоциклами, підводами й велосипедами на базу почали з'їжджатися учасники операцій. Були в нас поранені й убиті, що завдавало нам гострого болю, але бойовий дух не згасав. Навпаки, партизани в один голос просили в командування нових завдань, ще складніших доручень.

Після короткого перепопочинку в той же день відбулися чергові партійно-комсомольські збори, на яких розби-

рали операцію «В одну ніч». На зборах спеціальним наказом було відзначено кращих з кращих — диверсійні групи Івана Сидоренка, Миколи Матузова, Миколи Герасименка, партизанів, які брали участь у розгромі ворожих застав під командуванням командирів рот Рибіна, Бойка, Сахна. Рішуче й відважно діяли особливі групи по знищенню молотарок та іншої сільськогосподарської техніки під керівництвом Степана Рябка, Івана Карпухно, Олексія Безкровного, Грицька Краснухи, Андрія Лопати.

Окремим наказом були відзначені подвиги відважних партизанів Василя Квітки, Інни Наталушко, Федора Івасенка, Галини Бакуменко, Миколи Івасенка, братів Зазаньків і Козацьких, Сергія Шунька, Михайла Титарєва, Миколи Крайнова, Івана Числова, Олександра Могильова, Івана Міщенко, Олексія Ткача, Павла Швачія, Григорія Лопати, Максима Вольовака та багатьох інших месників.

Наступну операцію «В одну ніч» ми провели ще успішніше. Діяли, звичайно, і вдень...

Підполковник Нейман — комендант головної комендатури райцентру Згурівка — відрізнявся від Бібраха не лише непомірною огрядністю й високим зростом, але частково і внутрішньо. Він не музицив, не перевантажував свого мозку філософськими мудруваннями. Його життєве кредо було простим: ступай по землі хитро — за вигодою, та не забувай, що на землі є начальство.

Взяти, наприклад, Згурівку. Цукровий завод, маслозавод, інші підприємства... Степова зона! А для повної гарантії від небезпеки Нейман має тут досить солідний гарнізон, майже батальйон солдатів, школу для підготовки командного складу, а ще й поліцаїв. Їх начальник Панченко — відданий служака. Він також уміє хитро ступати по землі і теж не забуває, що на землі є начальство...

Невдачі на фронті? Дурниці! Тимчасове явище. Війна все одно закінчиться перемогою над росіянами. Тоді він, Нейман, піде на заслужену пенсію, а його зять Вільке стане тут; у Згурівці, повновладним господарем цукрового заводу й величезних бурякових плантацій. Якийсь Кочубей, кажуть, колись володів цим багатим краєм. А що толку? От аби він був німцем...

Бундючний, акуратно виголений, крокує підполковник Нейман через затишний парк до комендатури, в свій робочий кабінет. Стукають каблуки чобіт, стукають, стукають: його вітають... Ще тільки сьома ранку, а всі вже зайняті своїми справами, всі служать, трудяться, гудуть, мов робочі бджоли; сам головний комендант удосвіта встає!

Позаду пружною ходою з автоматом напереваги йде його особистий охоронець. Що він знає про нього? Німець, жив, здається, під самим Берліном, десь поблизу Тельтов-каналу.

При вході до комендатури стоять якісь два незнайомі солдати. Нейман бачить їх уперше. Чисті, акуратні. Побачивши коменданта, вони завмирають — ну, просто витесані з граніту фігури у формі вермахту!

Він дістає з верхньої кишені кителя ключик, відмикає двері свого кабінету, не поспішаючи зачиняє їх, і, обернувшись лицем до свого письмового столу, дерев'яніє. В його кріслі сидить молода людина в шкірянці, в кашкеті з червоною зірочкою і з кимось розмовляє по телефону. В кріслах для відвідувачів — ще двоє... Четвертий — на дивані, одягнений у гестапівську форму. Встає, рекомендує непрошених гостей і себе самого:

— Командир партизанського загону імені Щорса... Комісар загону... Начштабу... перекладач Печонкін...

Тепер уже сам Нейман нагадує фігуру, витесану з граніту, а ті, що стояли при вході, не лише ожили — навели йому в спину автомати, а один з них ще й припрошує: «Хенде хох, біттел!»*.

Я трохи забіг наперед, розпочавши оповідь майже з кінця. А до арешту підполковника Неймана відбулися інші, значно складніші й ризикованіші події: розгортатись вони почали місяців два тому.

Задумана згурівська операція посідала в нас особливе місце, вважалась однією з найскладніших. Не тільки тим, що об'єкт був далеко від лісів, у відкритому степу, але й мав силу, яку нелегко було здолати.

Зваживши всі шанси на перемогу, ми вирішили, що без ізоляції місцевої поліції наш наступ у кращому випадку може закінчитись невдачею.

* Руки вгору, прошу! (Нім.).

Партійне бюро підтримало думку, що на бік партизанів слід схилити начальника згурівської поліції Панченка.

Про Панченка ми знали все. Негативні й позитивні риси його характеру, сімейний стан і, звичайно, те, що до війни він був директором середньої школи. Не вірилося, що така людина не усвідомила глибини свого злочину, щоб у ньому не прокинулося сумління.

Підібрати ключ до Панченка партбюро доручило комісарові Данилу Трохимовичу Полярину. На допомогу йому дали досвідчених партизанів-комуністів Захаренка, Шульгу, Самуся, Шунька, Луговського, Никона, Демиценка.

Минали дні, тижні. Група, очолена Поляриним, разом із згурівськими підпільниками Віктором Йосиповичем Кошеленком, Ольгою Родіонівною Шамрай та іншими обережно і поступово обробляла Панченка. Нарешті, дійшли висновку, що він виконає яке завгодно доручення загону.

Я вже розповідав про те, що в кабінеті Панченка відбулася зустріч Полярина та інших партизанів з командиром «козачого» батальйону Батраковим. То був перший екзамєн для Панченка.

Настав день згурівської операції під кодовою назвою «Біла троянда». Чому саме біла, а не червона, чому не якась інша квітка чи взагалі якась інша назва, не така лірична? Не можу відповісти. Пам'ятаю тільки, що так її назвав начальник штабу Борис Васильович Кокунов. Можливо, в той день він подарував своїй коханій, майбутній дружині Інні Наталушко білу троянду...

У тихе надвечір'я з партизанського табору на двох грузовиках виїхали учасники операції, одягнені в німецьку і поліційну форму. Всі мали святковий вигляд: підстрижені, щойно виголені, в ретельно випрасуваних мундирах з білими підкомірцями.

Хлопці жартували, сміялися, але в усіх не сходило з думки: «Біла троянда» вимагає бездоганної чіткості, злагодженості взаємодій. Кожен месник багато разів прорепетирував свою роль, кожен свій рух, а йому ще і ще нагадували й попереджували: поле бою — не сцена, всього не передбачиш, тож умій самостійно орієнтуватися в обстановці, приймати й виконувати єдино правильне рішення.

До околиці Згурівки машини підійшли зовсім затемна. Їх зустріли Панченко і його довірені. Партизани, як і було передбачено, розбилися на дві групи. Одна з місцевим провідником пішла переривати телефонний зв'язок з іншими населеними пунктами, друга стала в дозори.

Рівно опівночі Панченко з великою групою народних месників під наглядом Полярина й Кокунова розпочав найвідповідальнішу частину операції. Замість вартових поліцаїв він скрізь ставив партизанів. Усе це треба було зробити дуже обережно, щоб ні в кого не викликати підозріння.

Крім того, на військових об'єктах, роздоріжжях, біля адміністративних будинків потрібно було замінити гітлерівців. Усі вони знали Панченка в обличчя, і коли він називав пароль, дозволяли підходити. Допомігав йому Микола Печонкін, що за нашим наказом залишив Бобровицьку комендатуру назавжди. Вони вдвох тихенько усували вартових. До третьої ночі в руках партизанів були найголовніші об'єкти міста, а близько четвертої прибув і я з основними силами загону. Підрозділи негайно зайняли заплановані позиції. Командний пункт загону, як уже говорилося, розмістили в кабінеті підполковника Неймана. «Гітлерівці», котрі стояли при вході до комендатури, привітали командирів підморгуванням. А один скорчив таку вірнопіддану міну, що я ледве стримався від сміху.

Через п'ять хвилин ми вже слухали на КП повідомлення про дальший хід операції.

«Біла троянда» під ранок почала розпускати пелюстки. О п'ятій ранку Панченко з групою партизанів, одягнутих у форму вермахту, прибули до будинку, в якому містились поліція і школа командного складу.

Панченко дав команду «Підйом!» і наказав усім підлеглим вишикуватися. А коли поліцаї і курсанти завмерли в шеренгах, біля пірамід з гвинтівками стали партизани.

До строю підійшов низькуватий, сіроокий «гестапівець». Він затулав ногами по підлозі:

— Головному управлінню гестапо в Чернігові відомо, що між вами є партизани,— переклав слова Печонкіна Панченко.— Наказую до виявлення їх усіх поліцаїв і

курсантів заарештувати! Струнко!— скомандував він.—
Напра-во! Кроком руш!

Заарештованих вивели з казарми й замкнули в складах «Заготзерно». Так без єдиного пострілу нам вдалося ізолювати значну ворожу силу.

На дев'яту ранку до шести установ, підпорядкованих згурівській комендатурі, почали сходитись на роботу гітлерівці. В приміщення їх, звичайно, пропускали, а вийти звідти вони вже не могли.

На КП весь час прибували зв'язкові — мотоциклісти з донесеннями від командирів підрозділів. «Завдання першого етапу операції виконано. Знищено вісім фашистів. Убитих і поранених партизанів немає. Командир Бойко...» «Телефонний зв'язок з Прилуками і Пирятином перервано. Ворог не з'являвся. Числов».

Жителі Згурівки, нічого не підозрюючи, ходять вулицями; кожен зайнятий безрадісними буденними справами. Пролетить партизан на мотоциклі — його сприймають за окупанта, супроводжують гнівним поглядом і подумки додають: «До головоріза Неймана». Спокійно, нічого не підозрюючи, поведилась гітлерівська військова частина, розташована напроти самої комендатури. Вона була оточена нашими головними силами, готовими до наступу. Та ми не поспішали, чекали, доки есесівці почнуть снідати.

За планом операції «Біла троянда» належало захопити й голову управи Дорошенка. Цей зрадник під час війни встиг збудувати собі кам'яний будинок з мезоніном і верандами, обгородився триметровим парканом. Павло Євенко, Олександр Маковій, переодягнені у форму поліцаїв, пішли до нього. Смикнули ручку дзвінка. Люто загавкав вовкодав на ланцюгу.

— Хто там?— почувся, нарешті, жіночий голос.

— Нам до пана Дорошенка,— відповів Маковій.

— Вони у відпустці і нікого не приймають.

— Відчиніть, він нам дуже потрібен.

— Сказано, у відпустці.

Павло показав у щілину хвіртки пакет із сургучною печаткою.

— Мадам, ми з пирятинської поліції. Пакет адресовано панові Дорошенкові особисто. Дивіться. «Голові райуправи панові Дорошенкові особисто».

— Давайте, я передам.

— Не можна. «Особисто», мадам, означає — йому в руки.

— Зараз скажу їм.

За хвилину жінка повернулася, відімкнула хвіртку й запросила «поліцаїв» до хати.

Дорошенко прийняв їх, лежачи в постелі. Маковій подав йому пакет, а Павло розрядив у нього обойму пістолета.

Євенко і Маковій приходять на КП і в присутності Панченка доповідають, що завдання виконано: зрадник віддав богу душу...

— А син? — схопився Панченко.

— Син? Який син?

Виявляється, у Дорошенка є двадцятирічний син, який день і ніч гасає на мотоциклі. Парубок недурний, довідавшись, що батька розстріляно, помчить до Яготина чи до якогось іншого міста й накличе сюди гітлерівців.

— Негайно доставити сюди сина! — наказую Євенкові й Маковію.

З двору Дорошенка на шосе вискакує мотоцикл. На ньому червоновидий чубатий парубок. Партизани наказують йому зупинитись. Той дає по них три постріли. Одна куля влучає прямо в серце Олександра Маковія. Павло кидається наздоганяти втікача. Той залишає мотоцикл, біжить у городи, і слід його зникає.

Буквально в цю ж хвилину стався ще один непередбачений нами випадок.

Спостерігаючи з вікна КП за дворичем казарми есесівців, бачимо, що з хвіртки на вулицю виходить майор. Завмираємо: що робити? Адже він, напевно, знає всіх своїх вартових. До того ж партизан Шунько — ні бе, ні ме по-німецьки. Як ми не врахували можливості цього! Наказали пускати і на тому заспокоїлись... Що ж робити?

Есесівський офіцер, припаливши сигарету й уздрівши невідомого вартового, від здивування сахнувся назад. Партизанам, які кинулись допомагати найшому вартовому, прибрати майора тихо не вдалось. Шунько змушений був дати по фашистові чергу з автомата. Вона мимоволі стала сигналом до наступу на гарнізон гітлерівських головорізів.

Обложивши німців у казармі зненацька й перебивши половину, ми запропонували їм скласти зброю, та вони відповіли лютою атакою. Прорвавшись через наш заслон, есесівці почали успіхом відходити через парк до болота.

— Нехай, нехай, не затримуйте,— передаю телефоном, а пізрозділам, що замаскувалися в городах, в прибережних очеретах, наказую зготуватися.— Патронів не жаліти, розстрілювати й топити в багні. Це запеклі фашисти.

Бій коло болота розгорівся жорстокий. В який бік есесівці не поткнуться, всюди їх зустрічає смертоносний вогонь.

— Притискайте до болота, тільки до болота,— вимагаю від командирів підрозділів.

— Вони йдуть у «психічну»,— доповідає Бойко.

— Чудово! Підтягніть кулеметників, Мальвина поставте в центр.— Через хвилину запитую:— Йдуть?

— Ідуть, товаришу командире.

— Скільки їх?

— Приблизно сотня.

— Як з флангами? Не оголені? Майте на увазі, Бойко, есесівці підступні вояки; йдуть у лоб, а можуть раптово кинутись на фланги.

— Товаришу командире, начштабу прибув.

— Добре,— відповідаю і полегшено зітхаю: «Кокунов прибув. З ним хутше розгадаємо задум есесівців».

Опівдні згурівський гарнізон, на який комендант Нейман покладав такі великі надії, припинив своє існування.

Ми захопили чималі трофеї: дванадцять грузовиків, вісім мотоциклів, десятків зо три автоматів і кулеметів, триста гвинтівків, до двохсот комплектів німецького обмундирування.

Наші славні партизанки Інна Наталушко й Наталя Сидоренко брали участь в бою нарівні з чоловіками. Довідавшись від згурівчан, що в районній лікарні лежать приречені на повільну смерть колишні воїни нашої армії, вони кинулись туди.

Головлікар, военлікар другого рангу Микола Іванович Кадзов, коротко розповів комсомолкам про себе і про підопічних. Він, Кадзов, опинившись в оточенні, влаштувався в лікарню, щоб лікувати тяжко поранених

радянських солдатів, командирів і політпрацівників. Багатьох уже поставив на ноги, вони пішли в ліс, у партизанські загони.

— Зараз становище наше, як ніколи, тяжке,— поскаржився Микола Іванович.— Немає медикаментів, перев'язувальних матеріалів, а найголовніше — харчів. Усі пацієнти — дистрофіки. Ось вони...

З палат у двір почали виповзати напівживі істоти з довгими кістлявими руками й ногами.

— Лікарю, це — наші, партизанки?— запитав один з них.

— Наші, Сазонов,— відповів головлікар з привітною усмішкою.

Дівчата зрозуміли: у цих хворих лишилось одне — тепла усмішка лікаря.

Всі хворі захотіли побачити партизанок. Тому тих, хто не міг сам рушити з місця, у двір лікарні виносили на руках товариші.

— Заберіть нас із собою,— попросив за всіх літній чоловік, склавши тонкі, мов жердини, руки на запалому животі.

— Молодший лейтенант Скворцов,— відрекомендував його Кадзов.

— ...Або постріляйте,— додав Скворцов.— Самі бачите, до чого нас довели...

Наші розвідниці бачили різні жахи за роки війни на окупованій території, але такого ще не зустрічали.

Закусивши до болю нижню губу, щоб не розплакатись, Наталя Сидоренко відповіла:

— Ми доповімо про вас командирові.

— А ви, лікарю, підете з нами?— спитала Інна Наталушко.

Очі хворих засвітилися щастям: вони його дуже любили.

Хворих разом з воєнлікарем другого рангу Кадзовим ми негайно відправили до свого табору. До речі, Микола Іванович став головлікарем нашого загону і на цій посаді був до кінця бойових дій. Товариші Сазонов Михайло Васильович і Рибак Панас Микитович, вилікувавшись, також стали активними партизанами, не раз брали участь у сутичках з гітлерівцями і здійснили немало героїчних подвигів.

Партизанські грузовики вивозили із Згурівки цукор, борошно, м'ясо, крупу й інші продукти, припасені гітлерівцями для фронту й фашистської Німеччини.

Як і в Яготині, тут стихійно виникли мітинги. Особливо великий відбувся на базарному майдані. Партизани виступали з полум'яними промовами, розповідали про перемоги Червоної Армії, що нестримно просувалась на захід, закликали згурівців чинити ворогові опір.

Люди обіймалися й цілувалися з партизанами, просились до загону. А коли над приміщенням головної гітлерівської комендатури запломенів червоний прапор, їх очі заяскріли слізьми радості.

— Тепер,— сказав один старик,— я вірю, що дочекаюсь, коли моя Згурівка знову стане щасливою.— Він обійняв мене й, притисши до себе, додав: «Спасибі вам, хлопці, за життя».

Старий глянув на червоний прапор у голубому небі і заспівав «Інтернаціонал». Ми з Поляриним підхопили, а за кілька секунд його співали всі присутні на мітингу.

Той стоголосий спів революційного гімну, горде майоріння червоного прапора з серпом і молотом, сльози радості на обличчях співвітчизників запам'ятав я на все життя!

7

25 серпня 1943 року радистка Раїса Шарова прийняла на моє ім'я радіограму ЦК КП(б)У. В ній повідомлялось:

«Червона Армія успішно наступає на всіх фронтах. Настає момент, коли партизани України подадуть велику безпосередню допомогу Червоній Армії в остаточному розгромі ворога.

Найближчими днями ви одержите певні вказівки по виконанню бойових завдань Головного Командування. ЦК КП(б)У певен, що партизани й партизанки з'єднання К. завдання виконають з честю».

Цю радіограму комісар Полярин зачитав перед строем усього загону. Народні месники мало не кожне слово зустрічали бурхливими оплесками й радісними вигуками: «Червона Армія успішно йде вперед!», «Партія вірить нам!», «Ми, солдати партії і Батьківщини, з честю виконаємо завдання Головного Командування!».

На серпень 1943 року загін імені Щорса виріс у з'єднання.

1 вересня 1943 року одержуємо радіограму за підписом начальника Українського штабу партизанського руху товариша Строкача, в якій повідомляється, що згідно з наказом Головного Командування нам пропонується негайно виступити в райони Чорнобиля й Димера.

Щорсівці досягають Остра, але наступ Червоної Армії змінює наші плани. Партизани повернулись у свої райони — завдавати ударів по комунікаціях ворога.

...З трьох сторін чується безперервне бухкання далекобійної артилерії радянських військ, долинають бомбові удари червонозоряної авіації. От назустріч нашим передовим з'єднанням послано розвідку; група на чолі з Миколою Матузовим почала розмінювати дороги, а ми з Поляриним, Кокуновим і Головком беремося скласти донесення Українському штабові партизанського руху, котрий іменуємо «Рапортом партії».

Починався документ так:

«На початку вересня ц. р. партизанський загін імені Щорса одержав від Українського штабу партизанського руху наказ про подання максимальної допомоги наступаючим військам Червоної Армії ударами по комунікаціях противника.

Доповідаємо про те, що нами зроблено для виконання цього наказу:

Закинуто 18 диверсійних груп—усього 180 чоловік—на головні шляхи відступу ворога: Київ—Полтава (дільниці Яготин, Березань, Баришівка), Київ — Ніжин (дільниці Бобровиця, Марківці, Заворовичі, Бобрик), шосейні і ґрунтові дороги Нова Басань — Ядлівка, Бобровиця — Марківці, Нова Басань — Прилуки...

Пущено під укіс вісім військових ешелонів з технікою, боеприпасами і живою силою противника. Розбито сім паровозів і 97 вагонів.

Підірвано на мінах 28 автомашин і два танки (при цьому вбито й поранено до 400 гітлерівських солдатів і офіцерів).

Висаджено (вдруге) водогінну башту на станції Яготин. Рух поїздів на цій дільниці було затримано на чотири доби.

Висаджено сім мостів (Ново-Биків, Макіївка, Згурівка, Нова Басань, Ядлівка, Світильня, Стара Басань).

Захоплено в боях трофеї: два броньовики, чотири вантажних і 2 легкових автомашини.

При виконанні цих операцій особливо відзначилися такі командири і бійці загону імені Щорса: Кокунов Борис Васильович, Захаренко Григорій Дмитрович, Сидоренко Іван Климентійович, Печонкін Микола Олексійович, Єреп Михайло Гаврилович, Герасименко Микола Денисович, Євенко Павло Миколайович, Ярошенко Петро Григорович, Матузов Микола Михайлович, Рибін Іван Олександрович, Бойко Андрій Микитович, Силява Микола Григорович, Рябуха Микола Сергійович, Бородулін Микола Миколайович і представники УШПР Бутнев Євген Іванович та Пушков Олексій Миколайович».

Зустрілися щорсівці з нашими передовими частинами між Ніжином і Носівкою. Не знаходжу слів, щоб розповісти, якою хвилюючою була ця зустріч. Наведу лише один приклад. Обійнявши й цілуючи молодого комбата, я не втримався від сліз. Дивився в його запалені від утоми й безсонних ночей очі, розглядав його вилинялу гімнастерку, запорошені чоботи й не вірилось, що з ним прийшла до нас сама Велика земля.

Комбат, що звук до подібних зустрічей, тримався, звичайно, спокійніше.

— Ну, от іще,— усміхався він.— Партизан — і в сльози! Це, знаєте... Зрештою, і вам, товариші, величезне спасибі за допомогу.

— Ковадло у нас із вами одне...

— І воно ще в роботі,— підтримує він, енергійно махнувши рукою.

...Новоселицький ліс. Щорсівці, люди з навколишніх сіл і піхотинці, танкісти, зенітники, сапери, артилеристи Червоної Армії стоять завмерши на партизанському кладовищі. Уже виголошено багато промов, уже минула хвилина мовчання на честь героїв, що загинули за свободу і незалежність Батьківщини.

Переді мною постають герої, яких немає серед нас, але які вічно житимуть у наших серцях...

Війна тривала. Треба було ще п'ядь за п'яддю в жорстоких боях відбивати у ворога рідну землю, визволити багато сіл і міст, країни Європи, що стогнали в гітлерівському ярмі.

Відавши заслужену шану загиблим народним месникам — воїнам Малої землі, доблесні воїни Червоної Армії вирушили з Новоселицького лісу далі на захід.

Новими шляхами війни разом з ними твердим кроком пішли й партизани-щорсівці: Борис Кокунов, Іван Яневський, Василь Поліно, Микола Єреп, Михайло Булінін, десятки, сотні інших загартованих у битвах товаришів.

У той день, 16 жовтня 1943 року, я зробив останній запис у своєму партизанському зошиті:

«Чи можна виміряти, втиснути в які-небудь певні рамки, в твердо окреслені межі подвиги радянських людей? Ні! Саме тому можна сказати напевно: вони доконче переможуть фашизм. Життєдайні зерна їх легендарних діянь заляжуть у глибину пам'яті народної й наснажуватимуть нові покоління будівників комунізму на нові нечувані звершення».

* * *

Велика битва з найлютішим і найнебезпечнішим ворогом людства — гітлерівським фашизмом — закінчилася нашою повною перемогою. Батьківщина щедро відзначила високими урядовими нагородами тисячі й тисячі кращих з кращих радянських людей, які в роки Великої Вітчизняної війни виявили нечуваний героїзм і військову доблесть. Серед нагороджених орденами й медалями Союзу РСР за мужність і відвагу в боротьбі проти німецько-фашистських загарбників близько трьохсот партизанів і партизанок загону імені Щорса. Серед них удостоєні:

ордена Червоного Прапора

Полярин Данило Трохимович. Сидоренко Іван Климентійович. Євенко Павло Миколайович. Кокунов Борис Васильович (помертньо). Матузов Микола Михайлович (помертньо).

Ордена Вітчизняної війни I ступеня

Головко Іван Олексійович. Андріанов Михайло Васильович (помертньо). Бойко Андрій Микитович. Гулій Євгеній Панасович (помертньо). Тарасенко Петро Іванович (помертньо). Тюпа Василь Антонович (помертньо).

Ордена Вітчизняної війни II ступеня

Зазанько Свирид Федорович. Кузнецов Іван Андріанович. Маковій Олександр Пилипович (посмертно). Олійник Афанасій Никифорович. Рибін Іван Олександрович. Соловков Іван Іванович. Ткаченко Михайло Григорович. Тюпа Михайло Іванович (посмертно). Філон Федір Васильович. Шуплик Яків Іванович (посмертно).

Ордена Червоної Зірки

Артеменко Пилип Якович. Бодня Василь Петрович. Герасименко Микола Денисович. Дивак Омелян Іванович. Іванко Анастасія Андріївна. Іванко Василь Лукич. Карпухно Іван Герасимович, Маковій Олександр Єлисейович. Сидоренко Наталія Климентіївна. Шульга Олександр Миколайович.

Медалі «За відвагу»

Бакуменко Ганна Григорівна. Булинін Михайло Сергійович. Галика Василь Данилович. Єреп Григорій Омелянович. Квітко Василь Юхимович. Кочержинський Андрій Якимович. Лопата Андрій Єгорович. Луговський Федір Остапович. Макушненко Євгенія Павлівна. Поліно Василь Іванович. Прохоренко Федір Іванович. Рябуха Петро Сергійович. Тюпа Іван Олексійович. Філон Анастасія Тихонівна. Числов Іван Сергійович. Швачій Павло Данилович. Яневський Іван Васильович.

Медалі «За бойові заслуги»

Безкровна Марія Федорівна. Гримайлівська Галина Іванівна. Демиденко Антон Петрович. Дзюбенко Борис Васильович. Євенко Микола Федорович. Купка Катерина Петрівна. Кучменко Марія Андріївна. Мальвин Михайло Захарович. Наталушко Інна Пантеліївна. Погрібна Ганна Іванівна. Погрібний Борис Михайлович. Погрібний Дмитро Іванович. Погрібний Микола Іванович. Філон Леонід Андрійович.

Імена щорсівців, які героїчно загинули,— безсмертні, а живі — в бойовому строю боротьби за розквіт і зміцнення могутності нашої країни. Вони особистим прикладом у мирній творчій праці вчать радянську молодь палко любити Батьківщину, ненавидіти ворогів миру і бути готовими першої-ліпшої миті грудьми стати на захист завоювань Великого Жовтня.

ВІД АВТОРА

Багато років минуло після закінчення Великої Вітчизняної війни, але кожен день її — глибоко в серці.

Мені, військовому льотчикові на початку війни, а пізніше в партизанському загоні, довелось бути свідком небаченої в історії мужності радянських людей, безмежної їх любові до своєї соціалістичної Батьківщини, постійної готовності захищати її від ворога, не шкодуючи найдорожчого що є в людини — життя!

Архівні матеріали про бойову і політичну діяльність механізованого партизанського загону ім. Щорса та записи, зроблені ще в лісах, допомогли мені здійснити давню мрію — відтворити на сторінках книги героїчну боротьбу моїх побратимів у ворожих тилах. У ці спогади я вклав свою довічну любов і повагу до товаришів, що їхніх подвигів неодноразово сам був свідком. Образи багатьох з них відтворені на сторінках повісті, і я дуже шкодую, що обсяг книги не дав змоги назвати на ім'я всіх вас, мої бойові друзі. Адже кожен з вас був творцем славної історії загону імені Щорса, то ж міг стати і героєм цієї книги.

У роботі над повістю мені багато допомогли своїми спогадами — письмовими і усними — колишні партизани загону Д. Т. Полярин, М. Г. Сіява, Г. Г. Бакуменко-Сіренко, І. К. Сидоренко, В. Д. Галика, М. О. Печонкін, М. Д. Герасименко, М. С. Рябуха, І. П. Кокунова, М. Й. Кравченко, Д. Ф. Зазанько та інші, за що я щиро вдячний їм.

Особливу подяку висловлюю колишній розвідниці загону Кривець Наталії Климентіївні за активну участь у підготовці цієї книги.

ЗМІСТ

<i>Передмова</i>	3
Зошит перший	
ЧОРНЕ НЕБО	
Розділ перший	7
Розділ другий	27
Розділ третій	49
Розділ четвертий	74
Розділ п'ятий	100
Зошит другий	
ПАРТИЗАНСЬКІ ВОГНИЦА	
Розділ перший	129
Розділ другий	166
Розділ третій	192
Розділ четвертий	213
Розділ п'ятий	234
Зошит третій	
БОІ ПІД КИЄВОМ	
Розділ перший	258
Розділ другий	284
Розділ третій	306
Розділ четвертий	329
Розділ п'ятий	351
<i>Від автора</i>	390

КРИВЕЦ АЛЕКСАНДР ЕЛИСЕЕВИЧ

БАГРЯНИМИ ДОРОГАМИ

Политиздат України

(На українському мові)

Редактор

І. В. Яворський

Художній редактор

В. Д. Ткаченко

Технічний редактор

В. І. Куліковський

Коректори:

М. Б. Котовська, Н. М. Старцева

Здано на виробництво 28. VI. 1972 р.

Підписано до друку 11. I. 1973 р.

Формат 84×108^{1/2}. Фіз.-друк. арк. 12,25+вкл. 0,062.

Ум.-друк. арк. 20,58+вкл. 0,1. Облік.-вид. арк. 21,56.

Зам. 1139. БФ 31005. Тираж 200 000. Ціна 85 коп.

Видання оголошено в БЗ № 6, поз. 3, 1972 р.

Видавництво політичної літератури України,
Київ, Володимирська, 42.

Київська книжкова фабрика Республіканського
виробничого об'єднання «Поліграфкнига»
Держкомвидаву УРСР, вул. Воровського, 24.